Ars Sociologica

SOROZATSZERKESZTŐ: HIDAS ZOLTÁN

Egy ország arcai

Válogatott szociológiai írások, 1977–2012

HANKISS ELEMÉR

L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó
Budapest, 2012

Válogatta és szerkesztette:
HIDAS ZOLTÁN

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978 963 236 560 2
ISSN 2063-5494

A kiadásért felel Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó vezetője.
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979

Párbeszéd Könyvesbolt
1085, Horánszky utca 20.
www.konyveslap.hu

harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa
A borítóterv Keszei Fruzsina, a tipográfia és a nyomdai előkészítés Csernák Krisztina munkája.
A borítóképet a Kieselbach Galéria biztosította.
A nyomdai munkákat az Avaloni Nyomdaipari és Reklámszolgáltató Kft. végezte, felelős vezető Anderle Lambert.

Ars Sociologica

Előhang egy könyvsorozathoz

„Mindennemű *kultúratudomány* (...) előfeltétele (...), hogy kultúr*emberek vagyunk*, azzal a képességgel és akarattal megáldva, hogy tudatosan *állást* foglaljunk a világgal kapcsolatban, és *értelemmel* ruházzuk fel."
Max Weber

A sorozat címe a mesterien űzött társadalomtudományra, alkotó szellemek műremekeire utal, de – az *ars poetica* mintájára – a szociológia mesterségéről szóló vallomás gondolatát is felidézi. A jelen kötettel induló sorozat ebben a szellemben adja közre a szociológia mestereinek műveit, szociológiai mestermunkákat.

Időről időre szokásba jön temetni a szociológiát, mintha bizonyos válságtünetek a kimúlását vetítenék előre. Vajon mi kelti ilyenkor a tehetetlenség látszatát? Nehéz időszakaiban ez a tudásterület nem a felhalmozott ismeretek mára átláthatatlan mennyiségét kevesli, és többnyire nem is az egyre kifinomultabb kutatási módszerek felől bizonytalanodik el, hanem a saját jelentőségében veszti el a hitét. Amikor aztán az egyre tudományosabb embertudományok, vagyis a mi világunkkal foglalkozó történelem-, kultúra- és társadalomtudományok túljutnak válságaikon, minden alkalommal olyan kérdésekből nyernek új lendületet, amelyek számunkra, emberek számára jelentőségteliek. Úgy tűnik, ha valaki – akár a legtisztábban szociológiai módon – tudomást akar szerezni önmagunkról, mondjuk éppen társas önmagunkról, saját magából is kell merítenie. A legtudományosabb mesterség is rá van utalva saját, emberi érintettségünkből fakadó kérdésekre: eltanulása ezért nemcsak tudnivalók elsajátítása, hanem szellemi mozdulatok utánacsinálása, saját kezdeményezés, sőt a saját elevenség kockáztatása is. Ami valakit egész szakmai életén át mozgat, annak – minden tudományos önkorlátozás dacára – olyasminek kell lennie, aminek önmaga számára is tétje van. Minden így születő mestermunka egy emberi élet alkotása, sajáttá gondolt tudással és saját szenvedélyekkel, amelyeket elszenvedve eleven, emberhez illő kérdései támadnak. A szociológia ennyiben a mindig társas ember önmegismerése is, fogékonyság a számunkra fontos összefüggések és belátások iránt, értelmezés- és magyarázatkísérlet arról a világról, amely minket, egyszeri lényeket körülvesz.

A könyvsorozat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének azonos című előadássorozatát kíséri és egészíti ki, amelynek keretében jeles szociológusok vallanak a szociológiáról, számolnak be a pályán megtett útjukról. Elsőként Hankiss Elemért kértem fel arra, hogy a címadó kettős gondolat jegyében valljon a szociológiára indító saját motivációkról, arról, hogy mit jelentett és jelent számára a szociológia, és beszámoljon a mesterségben bejárt útjáról. Nemcsak azért, mert műve kezdettől fogva az ember mivolt lehetőségeit fürkészve bontakozott, hanem azért is, mert hosszú időn át széles közönség számára ő személyesítette meg a szociológiát, mindvégig a gondolkodás elevenségének a példájaként – az első, még irodalomtudományi munkáitól a társadalomtudományi írásokon át a legutóbbi évtized kultúraelméletéig. A kötet az eddigi szellemi-társadalomtudósi pályára tekint vissza: az előadás írott változatát követően az utóbbi harmincöt év tanulmányainak a legjavát kínálja.

Piliscsaba, 2012 májusában

Hidas Zoltán

Tartalom

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok mindazoknak, akik az elmúlt évtizedek során segítettek megértenem azt, hogy mi történik velünk, mi történik ezzel az országgal, mi történik a világgal. Köszönetet mondok hajdani tanáraimnak, mestereimnek, kollégáimnak, barátaimnak. Hálával gondolok vissza azokra a műhelyekre, amelyekben dolgozhattam. A washingtoni Woodrow Wilson International Center for Scholarsra, a stanfordi Center for Advanced Study in the Behavioral Sciencesre, a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschenre, az oxfordi St. Antony's College-ra, a firenzei European University Institute-ra, a párizsi Maison des sciences de l'homme-ra, és nem utolsósorban itthon az Akadémia Irodalomtudományi, Szociológiai és Politikatudományi Intézetére.

Hálával gondolok azokra a kollégáimra, akikkel az elmúlt évtizedekben együtt gondolkozhattam. Ágh Attilára, Andorka Rudolfra, Bauer Tamásra, Bihari Mihályra, Bogár Lászlóra, Bojtár Endrére, Bozóki Andrásra, Bruszt Lászlóra, Cseh-Szombathy Lászlóra, Csepeli Györgyre, Ferge Zsuzsára, Füstös Lászlóra, Gombár Csabára, Halmai Gáborra, Hegedűs Józsefre, Huszár Tiborra, Juhász Pálra, Kemény Istvánra, Kende Péterre, Kolosi Tamásra, Kopátsy Sándorra, Köves Erzsébetre, Kulcsár Kálmánra, Lengyel Lászlóra, Liska Tiborra, Losonczi Ágnesre, Makó Csabára, Manchin Róbertre, Miszlivetz Ferencre, Romsics Ignácra, Sárközy Tamásra, Schlett Istvánra, Schöpflin Györgyre, Sükösd Miklósra, Szakolczai Árpádra, Szalai Erzsébetre, Szalai Júliára, Szilágyi Ákosra, Szűcs Jenőre, Tardos Mártonra, Tomka Miklósra, Völgyes Ivánra.

És álljon itt néhány külföldi kollégám neve is, akiknek sokat köszönhetek. Arató András, Zygmunt Bauman, Archie Brown, Timothy Garton Ash, Ernest Gellner, Andrew C. Janos, Kenneth Jowitt, Tony Judt, Larissa Lomnitz, Egon Matzner, Krzysztof Michalski, Adam Michnik, Molnár Miklós, Claus Offe, Jacques Rupnik, H. Gordon Skilling, Aleksander Smolar, Jadwiga Staniszkis, David Stark, Tőkés Rudolf, Janine Wedel.

Köszönetet mondok mindazoknak, akik e kötet létrejöttében közreműködtek. Mindenekelőtt Hidas Zoltánnak, aki kezdeményezte e tanulmánygyűjtemény összeállítását. Keszei Fruzsinának a könyv borítójának megtervezéséért és Macskássy Zsuzsának a szöveg lelkiismeretes gondozásáért; a L'Harmattan

Kiadó vezetőjének és munkatársainak, Gyenes Ádámnak, Szép Orsolyának és Csernák Krisztinának. Hálás vagyok Krskó Tibornak, Csetényi Csabának és D. Nagy Juditnak, akik sokat és sokféleképpen segítettek.

És végül, köszönetet mondok jó- vagy balsorsomnak, hogy egy olyan korban és olyan országban éltem, amelyben s ahol az emberi-társadalmi lét ezernyi gondjával-bajával kellett küszködnünk. Nem unatkoztunk. Volt miről gondolkoznunk.

„Úgy látom, egy vékonyabb ceruzát kell szereznem.
Ezzel nem tudok bánni.
Csupa olyat írt, amit én nem akartam írni."

Lewis Carroll

Visszatekintés

Nem fogadtam meg elég korán Szókratész és Paul Ricoeur, a híres francia filozófus tanácsát:

> „Fogalmazd meg, elemezd, mondd el életedet.
> Mert az el nem mondott élet nem élet, nem igazi élet,
> nem hiteles élet."

Csak az elmúlt tíz-tizenöt évben fordultam vissza, néztem hátra, és kérdeztem meg magamtól, hogy mi az ördögöt is csináltam azóta, amióta az eszemet (úgy-ahogy) tudom.

Mindenekelőtt néhány olyan kérdést kellett feltennem, amelyekre így, most utólag kell megkésett választ adnom.

KARRIER VAGY...?

Azt máris mondhatom, hogy: ne kövesse senki a példámat, ha sikeres társadalomtudományi karriert akar befutni.

- Mert ebben nincs tapasztalatom, és hajlandóságom se nagyon volt rá.
- 1956-ban vagy később nem mentem ki Amerikába, pedig ha kimentem volna, most talán valamelyik amerikai egyetem *professzor emeritus*aként fontoskodhatnék itt a Duna–Tisza partján.
- Lemondtam, illetve nem fogadtam el itthon több egyetemi tanári kinevezést. Inkább csak vendégprofesszorságokat vállaltam külföldön és itthon: ez nem kötöttség, hanem kaland, öröm, állandó tanulás volt.
- Nem gyűjtögettem a bizottsági s egyéb tagságokat, s így a hivatalos tudományosság kapui természetesen és joggal bezárva maradtak előttem.
- 1989 után nem mentem el a kínálkozó politikusi pályára – mint kollégáim-barátaim közül olyan sokan. Nem léptem be az új arisztokráciába.

Azt mondhatná bárki minderre, hogy: szamár! Azt felelném rá: boldog szamár.

Boldog, mert évtizedeken át szinte minden nap amellett a régi Smith írógép mellett ülhettem, amelyen annak előtte évtizedekig édesapám írta volt köny-

veit. – Majd nagy üggyel-bajjal megtanultam a szövegszerkesztő használatát, és folyt tovább a kopácsolás a QWERTZUIOP billentyűkön.

KETTŐSSÉG: TUDOMÁNY ÉS KÖZÉLET

A terror majd az államszocializmus sivár évtizedeiben az én nemzedékemnek szinte elkerülhetetlen volt e kettősség vállalása.

Aljas, ostoba, reménytelen társadalomban éltünk. Nem lehetett:

- elfogadni;
- nem tiltakozni ellene;
- nem elemezni torzulásait, torzító hatásait;
- nem keresni a (nem létező?) kiutakat;
- nem keresni, a diktatúrán belül, a kritikus gondolkodás és a morális integritás szerény lehetőségeit;
- nem lehetett csatlakozni a hadhoz, csőcselékhez, az „önszorgalmú kutyákhoz" és Ionesco „Rinocérosz-csordájához".

Komoly *hátrányai* voltak ennek a kettősségnek. Mindenekelőtt az, hogy kevesebb idő s energia maradt a tudományos munkára, fegyelmezett tudományos gondolkodásra. S ráadásul még az is ráragadt az emberre, hogy nem komoly tudós, mert a közélettel is foglalkozik, nem csak a szigorú értelemben vett tudománnyal.

De voltak *előnyei* is.

- Maga az élet tanított a kritikai szociológiára.
- És arra, hogy ne csak elvont elméleti problémákkal foglalkozzunk, hanem életbevágó gyakorlati kérdésekre is keressünk választ.
- „Vészhelyzet" volt, az emberi létet, szabadságot, az emberi élet lehetőségeit állandó veszély fenyegette: nem volt idő elszundikálni vagy mellébeszélni (bár – a cenzúrát kikerülendő – gyakran metaforákban kellett fogalmaznunk, úgy, hogy értse, aki érteni akarja).
- Valamiféle „társadalmi egzisztencializmus" lázas tudatállapotában éltünk s gondolkoztunk: miközben társadalmunk problémáit elemeztük, mintha egyben az emberi lét végső nagy kérdéseivel is hadakoztunk volna.
- Arra kényszerültünk, hogy próbáljuk meg megérteni az elfogadhatatlant és érthetetlent.
- Nem, ne gondolják, hogy hősködtünk. De nem lehetett a levegőbe beszélni. Vállalni kellett a leírt gondolatokat.

Nem tudtuk, hogy nevessünk-e vagy sírjunk, amikor ide-idetévedt nyugati kollégáink azt mondogatták nekünk:

„Mi bármit mondhatunk, de semmi társadalmi jelentősége sincs annak, amit mondunk. Ti alig mondhattok valamit, de minden szavatok robban és robbant."

(Bár igazuk lett volna!)

Ez persze hízelgett nekünk, és egy pillanatra elfelejtettük, hogy milyen nyomorúságos helyzetben vagyunk, nemcsak emberként, de szakemberként is. Mert a diktatúra mindent elkövetett annak érdekében, hogy elzárja előlünk a világot. Könyvek, folyóiratok még csak-csak jöttek, de nem lehetett részünk a gondolatoknak és élményeknek abban a gazdag pezsgésében, amelyben nyugati kollégáink a szó szoros értelmében fürödtek.

Képzeljék csak el, milyen lehetett egyetemi diáknak vagy fiatal tanárnak lenni a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években mondjuk Párizsban, cikázva a Sorbonne kampuszai, az École Normale Supérieure, az École des Hautes Études en Sciences Sociales, a Collège de France előadótermei és szemináriumai között; hallgatva a kor legnagyobb filozófusait, társadalomtudósait, történészeit, Raymond Aront, Sartre-t, Lévi-Strausst, Lévinast, Lacant, Ricoeurt, Maritaine-t, Gabriel Marcelt, Althussert, Roland Barthes-ot, Foucault-t, Braudelt, Gilles Deleuze-t, Bourdieu-t, Lyotard-t, Derridát. Vagy mondjuk kávézni a Deux Magots-ba az Amerikából átlátogató fiatal Richard Rortyval, majd átrándulni Göttingába, Freiburgba, Heidelbergbe vagy Frankfurtba s beülni Adorno, Horkheimer, Gadamer, Heidegger vagy Habermas szemináriumaira. Hogyisne pezsgett volna ez a világ dús értelemmel, az élet remek, izgalmas titkaival.

Hol volt a gondolatoknak ez a pezsgő, villódzó, egymással vitatkozó gazdagsága a mi egyetemeink marxizmus-leninizmustól kongó, szürke folyosóin? Száraz kenyéren éltünk, és életre szólóan szert tettünk – kisebb-nagyobb mértékben – néminemű szellemi angolkórra.

Persze, nem minden a külvilágon múlik. Sok múlik a mi magunk döntésein is.

ÚTELÁGAZÁSOK, DÖNTÉSEK

Sartre szerint minden döntés: szakadékba ugrás. A szabadság veszélyes szakadékába való halál- és életugrás. És ráadásul: mindig újra és újra dönteni, ugrani kell, mert a rácsok újra és újra ránk záródnak.

Popper optimistább: Az élet, a megismerés és a társadalmi haladás „trial and error" folyamat. Vagy szabadon magyarul: próba, szerencse (szerencsétlenség). A jó s jobb megoldásokat meg kell tartanunk, a rosszakon, hibásakon túl kell lépnünk.

Heidegger borúlátóbb: Minden döntéssel a sok lehetséges pálya közül egyetlenegyet választunk ki, feladva, megsemmisítve az összes többi életlehetőséget.

Választanunk kell, de a választás, miközben megnyitja előttünk az emberi lét egy lehetséges mezejét, eltünteti körülöttünk a lét végtelen gazdagságát. S honnan tudhatjuk, hogy döntéseink/választásaink nyomán a számunkra lehetséges leggazdagabb ösvényen indultunk-e el? Nem tévedtünk-e el, nem futottunk-e vakvágányra, nem tűntünk-e el úgy, mint „erdőben a vadnyom", vagy a heideggeri favágók „Holzweg"-e (bár ő más értelemben használta ezt a fogalmat).

Ami engem illet, nem tudom, hogy hányszor és hol tévedtem. De az biztos, hogy sokszor döntöttem rosszul, hebehurgyán. De azért – ha hagyták – többnyire azt csináltam, amihez kedvem volt, ami közben megindult bennem az a bizonyos „belső áramlás", amit Csíkszentmihályi Mihály „flow"-nak nevez.

CSAPONGÁS

Visszatekintvén az elmúlt évtizedekre először csak valami céltalan csapongást láttam: mintha szinte évtizedenként szakmát és érdeklődési kört, kutatási témát váltottam volna. Kanál voltam minden lében? Vagy anakronisztikus polihisztor? Vagy – hogy hízelegjek magamnak – a manapság lassan divatba jövő többszempontúság, tudományágak közöttiség, „multidiszciplináris" szemlélet egyik kísérletezője? Mert kezdjük belátni, hogy a világ és az emberi lét legfontosabb kérdéseire adható válasz megtalálására önmagunkban gyengék vagyunk. Jobbak az esélyeink, ha folyamatos eszmecsere alakul ki filozófusok, teológusok, nukleáris fizikusok, kozmológusok, történészek, művészek és általában a gondolkodó emberek megannyi csoportja, iskolája, közössége között.

Igen, csapongtam. A hatvanas évek elején kezdtem az

IRODALOMELMÉLETTEL, és azóta is vissza-visszatérek az irodalmi mű és általában a strukturalista műelemzés területére.[1]

TÁRSADALOMPATOLÓGIA. A hetvenes években s a mai napig sokat foglalkoztatott s foglalkoztat a magyar társadalom állapota, eltorzulása, a lehetséges kiutak keresése. Ennek részeként folytattam TUDAT- ÉS ÉRTÉKSZOCIOLÓGIAI és POLITIKAI SZOCIOLÓGIAI kutatásaimat.[2]

[1] *A népdaltól az abszurd drámáig* (1969); *Az irodalmi kifejezésformák lélektana* (1970); *Érték és társadalom* (1977); *Az irodalmi mű mint komplex modell* (1985); *Hamlet metamorfózisai* (1995); *Ikarosz bukása* (2008).

[2] *Érték és társadalom* (1977); *Társadalmi csapdák* (1979); *Diagnózisok* (1982); *Diagnózisok 2* (1986); *Kelet-Európai alternatívák* (1990); *East European Alternatives* (1990); *Hongrie: Diagnostiques. Essai en pathologie sociale* (1990); *Proletár reneszánsz* (1999); *Új diagnózisok* (2002); *Társadalmi csapdák és diagnózisok* (2004); *Csapdák és egerek* (2009).

MINDENNAPI KULTÚRA SZOCIOLÓGIÁJA. 1985 és 1995 között az európai kultúra átalakulását, a mindennapi tárgyak és szokások „rejtett üzenetét", s mindenekelőtt a fogyasztói társadalom szimbólum- és mítoszvilágát elemeztem.[3]

FILOZÓFIAI ANTROPOLÓGIA. A kilencvenes évek közepe óta egyre inkább az emberi helyzet, a „conditio humana" érdekelt s érdekel. Az, hogy egy végtelen, „idegen univerzumban" hogyan képes az ember felépíteni s újra és újra építeni a maga világát, önmagát; s hogyan kereste, keresheti élete értelmét.[4]

*

A továbbiakban megpróbálok válaszolni arra a jogos kérdésre, hogy hogyan s miért tévedtem be ennyi területre. Kapkodtam? Nem találtam a helyemet, szerepemet? Vagy volt valami mélyebb sodrása ennek az életnek, anélkül hogy igazán tudatában lettem volna ennek? Jó lenne hinni ebben.

A GONDOLKODÁS MÉLYEBB ÁRAMLATAI

Tovább és alaposabban elemezve ezt a kacskaringós pályát, egyre inkább kirajzolódott előttem az, hogy (tudva-öntudatlan) *szinte a kezdetektől fogva* néhány alapvető kérdéshez tértem újra és újra vissza. Több gondolatsor futott végig, egymással összefonódva, hol itt, hol ott bukkanva fel, egész munkásságom során. A következők:

- A szabadság kérdése
- Társadalmi romlás – és a gyógyulás lehetőségei
- A nyugati kultúra válsága
- Fogyasztói civilizáció
- A „rejtett üzenet"
- „Világépítés"
- A „Bizonytalanság Kora"
- Az „emberi helyzet"

[3] *Europe After 1989: A Culture in Crisis?* (1999); *Proletár Reneszánsz* (1999); *Az ezerarcú én* (2005).

[4] *Proletár Reneszánsz* (1999); *Emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlata* (1997); *Félelmek és szimbólumok* (2001); *Fears and Symbols. An Introduction to the Study of Western Civilization* (2001); *Az ezerarcú én* (2005); *The Toothpaste of Immortality. Self-Construction in the Consumer Age* (2006); *Ikarosz bukása* (2008); *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről* (2012).

Mint látható, mindez már nem szakszociológia. De úgy vélem, hogy a társadalomtudományi gondolkodás elengedhetetlen kerete. Végső fokon csak ezen a kereten belül értelmezhetők az emberi-társadalmi jelenségek.

A szabadság keresése

Szerencsém volt. Igaz, kicsit keserű, de mindenképpen szerencse volt ez a szerencse. Én és kortársaim az elnyomás társadalmában, a fojtogató szabadsághiány világában nőttünk fel. Egy elfogadhatatlan, abszurd társadalomban, amelyben a terror, a politikai és szellemi elnyomás ólomsúllyal nehezedett ránk.

Az Eötvös Kollégium

Induláskor még két rövid évre a szellemi szabadság különös, kiváltságos élményében volt részem. Bekerültem az Eötvös Kollégiumba. Az akkori, igazi Eötvös Kollégiumba.

Fürödtem a Kollégium franciás, elegáns, szabad szellemében, belélegeztem az angol irodalom hűs és az orosz irodalom dús levegőjét, megmerítkezhettem a német filozófia mélytengerében, Picasso, Braque, Leger színjátékain és ákombákomjain ámuldoztam. A szabadság és az európai szellem különös és kiváltságos szigetén élhettem, miközben az ország már kezdett belesüllyedni a már akkor dagadó vörös iszapba.

A szellem szabad világában éltünk. Egyik nap Proustot elemeztük Gyergyai tanár úrral, aki nemrég fejezte volt be Proust-fordítását. Másnap Szenczi Miklós, aki azon frissiben jött haza Oxfordból, arról beszélt, hogy milyen új Shakespeare-elméletek születtek a Temze partján. Harmadnap Gáldi László, a tizenöt nyelven beszélő nyelvészprofesszor megbízott mondjuk azzal, hogy írj egy esszét a következő hétre az „E" hang orrhangosodásáról az ófrancia nyelvben, amiről egyébként azt sem tudtad, hogy mi fán terem.

Néhány éjt nappá téve összehoztál valamit, amit aztán ő megcáfolt, de egy életre nem felejtetted el az érveit. Este Németh G. Bélával vitatkoztál Nietzschéről vagy Gottfried Benn egyik verséről, majd hétfőn reggel jött már, ringó léptekkel s dinamikusan a francia Intézet elegáns, snájdig igazgatója, és bevezetett minket a francia „explication de texte" rejtelmeibe, s úgy elemezte Baudelaire vagy Mallarmé verseit, hogy tátva maradt a szánk. Kedd este már ott ülhettél Fülep Lajos lábainál, aki elmagyarázta, hogy miből fakad az olasz városok ellenállhatatlan varázsa, vagy elmehettél vele másnap egy magángyűjtőhöz, ahol felfedezhetted Csontváry és Rippl-Rónai addig ismeretlen világát.

Érdemes volt bekéredzkedned Keresztury Dezső szemináriumaira – ámbár ez szentély volt s a belépés joga értékes privilégium –, ahol is arról folyt mondjuk a vita, hogy Arany János legalább olyan tehetséges volt, mint Baudelaire, s vajon miért nem jutott el a modernségnek, a szimbolizmusnak és a dekadenciának arra a fokára, amely Baudelaire-t a világirodalom egyik legnagyobb költőjévé emelte. Délután beülhettél Kosáry Domokos szemináriumára is, ahol belekeveredhettél egy heves vitába, mondjuk arról, vagy mi is volt a szerepe Görgeynek 1849-ben, vagy hogy igaza volt-e Szekfű Gyulának híres könyve egyik vagy másik fejezetében.

Este aztán, vacsora után, egyik zongoraművésznek készülő társunk rögtönzött hangversenyét hallgathattuk meg – sokan itt hallották Bartókot vagy Sztravinszkijt először életükben – majd visszasiettünk a könyvtárba. Ha ugyan már a folyosón nem keveredtünk bele a szabódezsősök és a némethlászlósok, vagy a neokantiánusok és az perszonalisták, lukácsisták és antilukácsisták ádáz vitájába.

Kapkodhattad a fejedet. Időnként gyerekkorodból hozott, mély meggyőződéseiden mély seb esett, máskor hirtelen nagyszerű új gondolatok villantak föl előtted, védekeztél és támadtál, meggyőzettél és másokat meggyőzni véltél, bosszúságodban vagy örömödben sírtál vagy nevettél. Annyi erős, felkavaró, ihlető, megzavaró, útnak indító hatás érte az embert itt egy nap vagy hét alatt, mint később, porosabb s ködösebb időkben egy év alatt sem.

Sokáig azt reméltük, hogy valami varázslat, az európai szellem szentsége és sérthetetlensége megvédi ezt a műhelyt, de a 20. századi tébolyok otromba erejével nem számoltunk. Rátelepedett az országra s mindnyájunkra a terror, a rabság, a testi és lelki nyomorúság.

Elviselhetetlen volt ez a nyomás, a szabadságnak ez a hiánya, az emberi személyiségnek ez a megsemmisítése, az egyetemes determináltságnak ez a légszomja, az otromba anyagi-gazdasági erők teljhatalma, a bamba történeti folyamatok rémuralma.

A szabadulás pillanata

Pontosan emlékszem „szabadulásom" pillanatára. Valamikor az ötvenes években egy derűs, napos, szép, könnyű szellős nyári délután – mert a terror világában sem esik folyton-folyvást az eső, és bármennyire is hihetetlen ez ma számunkra, az államszocializmus legsötétebb éveiben is virágoztak tavasszal a fák –, egyszóval azon a bizonyos nyári délutánon a Margit hídon bandukoltam át Pestre, és közben Sartre könyvecskéjét olvastam az egzisztencializmusról. És hirtelen, fájdalmas és gyönyörűséges villámcsapásként ért a felfedezés, hogy:

Szabad vagyok! Szinte hallottam a robajt, ahogy leszakadt rólam a marxista-leninista determinizmus betonpáncélzata. Többéves szellemi nyomorúság után újra tudtam lélegezni, valami mélyről jövő ujjongás hulláma csapott föl bennem: igen, szabad vagyok. Mondhat akármit marxengelslenin, zakatolhatnak a gazdaság és a társadalom vastörvényei, menetelhetnek a történelem bamba tömegei: szabad vagyok.

Rajtam múlik, hogy tehetetlen, értelmetlen bábuként rángatnak az okok és okozatok, vagy van bátorságom és erőm belépni a szabadság veszélyes világába, vállalva a kockázatot és vállalva döntéseimért a felelősséget. Nem puszta alkatrész az ember egy értelmetlen, otromba, óriási gépezetben. Ő a főszereplő, ha képes élete minden pillanatában újra és újra kivívni a szabadságát. Nem egyszerűen csak sodródik: végzete, sorsa van. S ahogy egy emberi sors elindul valahonnan, s leírva egy ívet, eljut valahova: ennek az emberi életnek már mintha volna valami értelme, igazi értelme.

De már túllelkendezem a dolgot. Mindez nagyon romantikusan hangzik, s lehet, hogy mindez illúzió. De akkor ez, egy fiatalembernek, akit évek óta nyomasztott a szabadság, az öntudat, a személyiség, az értelmes emberi lét hiánya, égi nektár áldása, áradása volt. Egy életre szóló erőt, értelmet, célt, lendületet adott neki. És még valami: kívül tartotta minden zárt rendszeren; és ma már tudom, hogy ez a kívülállás előfeltétele a gondolkodói magatartásnak.

Anélkül, hogy sejtettem volna, ez az alapélmény ösztönzött a következő évtizedekben az „autonómiák", autonóm rendszerek vizsgálatára, ez ösztönzött a „titkok" kutatására, ez irányította figyelmemet az „alternatívák" világára. Ez késztetett arra, hogy hátrahagyva azt, amit már megértettem – nagy veszteségeket is vállalva –, mindig új és új szellemi kalandokba vágjak bele. Ez az alapélmény vált forrásává fel-felvillanó lehetőségeimnek és nevetséges-siralmas gyengeségeimnek.

Az első menedék

Az ötvenes években félelmetes és reménytelen volt körülöttünk, körülöttem a világ. De kínálkozott egy menedék, a szellemi szabadságnak egy zárt, védett kis univerzuma. Az irodalom külön világ, amely nincs alávetve az anyagi világ törvényeinek. A szellem világa. Szabadság. Az irodalmi mű autonóm, öntörvényű világa, csillogó szellemi játékok, belső villódzások világa.

Kerestem a nyitját annak, hogyan működik, hogyan képes egy háromsoros vers tíz-egynéhány szó bonyolult összefüggésrendszerével egy gazdag emberi élményt „tárolni", s magából bármikor – akár évszázadokkal később is – kisugározni; hogyan teremti meg, majd oldja fel a „katarzismechanizmus" segítségével a tragikus feszültséget a tragédia és a regény; hogyan indulnak meg a műalkotásban sajátos „oszcillációk" tudatunk alapkategóriái, az idő és tér, a véges és végtelen, a semmi és a minden, a Lét és a Nemlét között.

Akkoriban, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján az oszcillációt az esztétikai élmény alapvető mechanizmusaként elemeztem. A későbbiek folyamán újra és újra találkoztam az oszcilláció jelenségével olyan távoli tartományokban mint: a vallások, filozófiai elméletek, az emberi tudat, a természettudományok (amelyekbe épp csak belekontárkodtam). Az utóbbi másfél évtizedben viszont már az emberi helyzet, az emberi lét egyik alapvető jelenségeként próbáltam újraértelmezni.[5]

Társadalmi romlás – és a gyógyulás lehetőségei

Azokban a nehéz évtizedekben azonban nem lehetett nyugodtan álmodozni a versek, regények, drámák világában. A mindennapi valóság újra és újra betört a csendes könyvtárszobákba.

Életem, időm fele azzal telt el, hogy megpróbáltam elemezni az ország eltorzult társadalmát, e társadalom értékrendszerének, magatartás-kultúrájának felbomlását, közösségeinek szétzilálódását, megírni diagnózisát, felhívni a figyelmet a megnyíló emberi és társadalmi csapdákra. Majd 1989 után, megpróbáltam elemezni és megérteni a „szabadság sokkját", az átmenet nehézségeit, a korrupció egyre táguló köreit, az elmulasztott lehetőségeket, a kialakuló új politikai osztály felelőtlenségét, rossz döntéseit, erkölcsi romlását, a demokrácia vergődését, egy a világban helyét nem találó, csapdába szoruló, egyre inkább megalázódó ország helyzetét.

De – feltehetőleg genetikai hibából – szinte minden írásomban kerestem, naivan és makacsul, dühödten és reménykedve a lehetséges kiutakat és egérutakat ebből a romlásból; kerestem az adottnál jobb társadalmi-gazdasági-politikai „alternatívákat", lehetséges „szcenáriókat", nálunk, itthon és általában Közép-Európában. Kerestem – nem nagy sikerrel – egy lehetséges pozitív „magyar modell" körvonalait; gondolkoztam azon, hogy hogyan lehetne „újra kitalálni Magyarországot"; hogyan lehetne az alulról jövő társadalmi megújulás „Új

[5] „József Attila komplex képei"; „A népdaltól az abszurd drámáig"; „A 'verhelyzet'"; „Kihez szól a vers?"; „Shakespeare Hamlet-je: A hatás és ellenhatás mechanizmusa"; „Sorrentói narancsfák közt… (A magyar slágerszövegekről)"; „Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban"; „A komikus határhelyzet"; Donald kacsa és a szemiotika"; „Túl vagy innen jón és rosszon: A tragikus katarzis társadalmi funkciójáról"; „A halál és a happy ending: A regénybefejezések értékszerkezete"; „Remekművek terrora". Lásd még az 1. lábjegyzetben említett köteteket.

Reformkorának" kibontakozását elősegíteni; hogyan lehetne s kellene végre, évszázados késéssel, megkötnie a magyar társadalomnak a maga „társadalmi szerződését".[6]

Vagyis, sokakkal együtt, forgattam én is a szélmalmokat.

A nyugati kultúra válsága

Ahogy múltak az évek, egyre inkább nyilvánvalóvá vált a számomra, hogy a hazai társadalom romlása csak része, sajátos kelet-európai vetülete, különösen veszélyes gyulladása annak a sokkal szélesebb körű válságnak, amelyet a szakirodalom a nyugati civilizáció válságaként, és (most nem szólva a gazdasági-politikai-környezeti veszélyekről) spirituális válságaként ír le.

Vannak filozófusok, történetfilozófusok, teológusok – Heidegger, Jaspers, Tillich, Niebuhr, Caputo, Löwith és mások –, akik szerint a válság nem az emberi történelem egy-egy időhöz kötött epizódja, hanem az emberi lét állandó, lényegi, ontológiai eleme. A válság az ember „örök és eredendő szituációja ... Mindig válság volt, csak az emberiség elrejtőzött előle, és nem vett róla tudomást" – írta Hamvas Béla 1936-ban.[7]

Mások nem állandó válságról, hanem a történelem folyamán újra és újra kibontakozó válságokról szólnak. Válság és válságtudat kísérte például a görög városállamok megrendülését az időszámításunk előtti 4. és 3. században. Súlyos válság és válságtudat kísérte a Római Birodalom összeomlását a 4., 5., 6. században. Társadalmi, gazdasági, spirituális válság söpört végig Európán a 14., 15., 16. században.

Az a kulturális és spirituális válságtudat, amely az ipari forradalom kibontakozása okozta nagy társadalmi átalakulást kísérte, már nagyon korán, a romantikus költészetben megjelent, majd a mai napig, újabb és újabb, erősebb és erősebb hullámokban tört fel újra. Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche, Spengler, Sorokin, Toynbee és számos más nagy gondolkodó, művész és író gondolataiban és munkáiban. Íme néhány idézet:

„A kereszténység agóniája", „tragikus életérzés" (Unamuno, 1912)

„Democracia morbosa" (Ortega y Gasset, 1930)

[6] E tárgykörben írt tanulmányaimból néhány szerepel ebben a kötetben.

[7] Hamvas Béla 1983. *Világválság*. Budapest, Magvető.

„Minden spiritualitás szétzilálódása. Végső fokon az emberi lét válsága" (Jaspers, 1932)

„Zaklatott hitek és elsorvadt tradíciók kora... Élőhalott modern materialista civilizáció" (T. S. Eliot, 1934)

„A transzcendencia elvesztése" – „A világ abszurditása" (Camus, 1951)

„A szentség visszahúzódott a modern világból" (Ricoeur, 1986)

„Történelmi válságba kerültünk. Eltévedtünk... Ha társadalmunk nem tud gyökeresen megváltozni, akkor jövőnk: a sötétség." (Hobsbawm, 1994)

Figyelmeztető jelenség az is, hogy a 19. és 20. században megjelent nagy regények és drámák többségében a hősök élete-sorsa sivár értelmetlenségbe vagy tragédiába fut bele. Vagy az, hogy ma már a képes heti magazinok is rendszeresen cikkeznek a világraszóló „morális válságról", a hagyományos értékek romlásáról, az identitásválságról, az emberi életek értelmetlen szétzilálódásáról és céltalanságáról, a fenyegető anarchiáról.

E jelenségekkel már korábban is sokat foglalkoztam, de igazán a kilencvenes évek eleje óta fordult a figyelmem feléjük. Annál is inkább, mivel a hazai társadalmi-emberi válságot e tágabb kontextusban lehet igazán értelmezni s talán valamelyest kezelni próbálni.[8]

Fogyasztói civilizáció

Már az ötvenes–hatvanas években kezdett egyre diadalmasabban kibontakozni a fogyasztói civilizáció, és hamar felmerült a kérdés, hogy ez is a hagyományos európai civilizáció válságtünete-e, vagy már egy megújulásfolyamat első fázisa.

Azokkal a (kisebbségben lévő) kutatókkal értettem egyet, akik szerint e két tényező keveredik benne. Kétértelműségek és ellentmondások civilizációja.

Tudva-öntudatlan az emberi életnek azokra a kérdéseire keresi a választ, amelyekre a hagyományos európai civilizáció intézményei a 20. század máso-

[8] *Europe After 1989: A Culture in Crisis?* (1999); *Emberi kaland: Egy civilizáció-elmélet vázlata* (1997); *Fears and Symbols. An Introduction to the Study of Western Civilization* (2001); *Félelmek és szimbólumok* (2006); *Az ezerarcú én* (2005); *The Toothpaste of Immortality. Self-Construction in the Consumer Age* (2006); *Ikarosz bukása* (2008); *A Vanból a Nincs felé* (2012).

dik felében egyre kevésbé voltak képesek viszonylag egyértelmű, megnyugtató választ adni, szorongató bizonytalanságban hagyva az embereket.

Igaz ugyan, hogy válaszaiṇak többsége locska, felületes, üres, gyakran veszélyes, de ha jobban megvizsgáljuk őket, kiderül, hogy a talmi felszín alatt ott rejtőznek az igazi kérdések, és meg-megvillan egy-egy igazi válasz lehetősége is.

Mai világunkban két gyökeresen más, szinte ellentétes magatartásrend áll egymással szemben. A hagyományos európai és a mai fogyasztói civilizáció magatartásrendje. De tudnunk kell – vizsgálataink egyértelműen bizonyítják –, hogy ma, vagy ma még mindkettőben egyszerre élünk, mindkét szabályrendszer hat ránk. Ez részben nagyobb játékteret s szabadságot nyit az embernek, de ugyanakkor sok zavarnak, görcsnek, bizonytalanságnak is a forrása.

E kettősségnek pregnáns példája a mai kultúra emberképe. Az elmúlt száz-százötven évben egyre erősödött az emberi személyiség, az emberi individuum apoteózisa – miközben, ezzel párhuzamosan, viharzott az autonóm, tudatos, szabad *homo sapiens* és *homo moralis* képének, illúziójának a lerombolása (Darwin, Marx, Nietzsche, Freud, Monod, a Gulág, Auschwitz, Kambodzsa, Ruanda, Kongó...).

Most, a 21. század elején, tele szorongással és reménnyel, egyszerre látjuk az embert diadalmas hősnek, szörnyetegnek és megnyomorított szenvedő lénynek.[9]

A rejtett üzenet

Tulajdonképpen minden kutató a valóság felszíne alatt rejtőzködő struktúrákat, összefüggéseket, törvényszerűségeket keresi.

Visszatekintve az elmúlt évtizedekre, ma úgy látom, hogy – a magam módján – én is már a kezdetektől fogva ezeket a rejtett mintázatokat, üzeneteket kutattam. A hatvanas–hetvenes években, a műalkotásokat elemezve, az „oszcilláció" fentebb már említett titokzatos villódzását próbáltam leírni. Később, a hazai társadalom felszíne alatt egy „második társadalom" körvonalai rajzolódtak ki előttem. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján pedig a politikai hatalom gazdasági hatalommá való „konvertálásának" rejtett folyamatait próbáltam nyomon követni. A fogyasztói társadalmat vizsgálva mindennapi tárgyaink és szokásaink rejtett jelentését elemeztem (olyan meglepő furcsaságokat, például, hogy mi köze van a mosógépnek a Grál legendához, a fogkrémnek a halhatatlansághoz, a parfümreklámoknak mondjuk Nietzsche filozófiájához). Az emberi személyiség mai helyzetével foglalkozva azt vizsgáltam, hogy az esetleges események sorozatából lazán láncolódó élet hogyan alakul, alakulhat

[9] Lásd a 8. lábjegyzetben említett könyveket.

jelentőséggel teli emberi sorssá. Az *Ikarosz bukása* című könyv egésze az élet „transzparenciáját" elemzi, azt, ahogy az élet felszínén átsugárzanak a Lét és a Nemlét fényei-árnyai.

Az emberi helyzet

Ezt a munkát folytattam az elmúlt két-három évben, most megjelenő könyvem, *A Vanból a Nincs felé* kéziratán dolgozva. Arra a kérdésre keresek választ ebben a könyvben, hogy – az ismeretlen és végtelen univerzumban – vajon kirajzolódik, kirajzolódhat-e előttünk az emberi élet célja, értelme.

Már a kilencvenes évek elején megpróbáltam megérteni és leírni azoknak a roppant erőfeszítéseknek a sorozatát, amelyekkel minden civilizáció megpróbálja körülvenni magát szimbolikus „szférákkal": tévhitekkel és hitekkel, mítoszokkal és vallásokkal, tudományos hipotézisekkel és teóriákkal, a művészet színeivel és harmóniáival. S mindezt azért, hogy megvédje magát, az emberi életet, a reményt egy végtelen és ismeretlen univerzumban; hogy e szférák burka, buboréka alatt megteremtse a maga emberi világát, az emberi élet bár törékeny, mulandó, de mégis megélt, megélhető biztonságát.

Ezek a szimbolikus szférák, világértelmezések törékenyek. Az adott civilizáció válságkorszakaiban széttöredeznek, elporladnak.

A bizonytalanságnak egy ilyen korszakában él ma az emberiség jelentős hányada. Folyik a hagyományos értelmező keretek lebontása. Igaz, lázasan dolgoznak sokan az új értelmező szférák kiépítésén, a „világépítésen" is.

Ám amíg nem alakul ki a világértelmezésnek ez az új kerete, addig az emberek bizonytalanságban élnek. Nem találnak választ életük alapvető kérdéseire. Arra, hogy mit kezdhetnek, kezdjenek magukkal, egymással, a világgal; hogyan élhetnének minél teljesebb életet; hogyan nézzenek szembe az elmúlás árnyaival; és egyáltalában, hogy mi az életük, s általában az emberi élet célja, értelme.

Pillanatnyilag itt tartok.

*

E kötetben néhány tanulmányt gyűjtöttem össze, amelyek a fent leírt gondolati életpálya egy-egy korszakának jelzőkövei.

Hogy hogyan jutottam el a népdalok elemzésétől az élet értelmének kérdéséig? Visszatekintve ma már kézenfekvőnek látszik a válasz. Hisz nem a Lét és a Nemlét kérdéséről szólnak-e a legszebb népdalok is?

Sej-haj, állj elő szekér!
Lásd, amottan felhőt hajt a szél.
Csűrbe rakd a kévét!

Próbáltam. Próbálom.

* * *

Néhány megjegyzés

A kötet, amelyet kezében tart az olvasó, 1977 és 2012 között megjelent társadalomtudományi írásaimból közöl válogatást. És itt máris idéznem kell egy korábbi kötetem előszavának néhány sorát.[10]

„Megmondom őszintén, hogy szorongva kezdtem el újraolvasni e hajdani tanulmányokat. Mert jelentős hányaduk a sötétség és a félhomály korszakában született. Olyan korban, amelyben gondjaink és félelmeink, reménytelenségeink és oktalan reményeink szürke hálóján át láttuk a világot. Ez a szürkeség rátelepedett életünkre, és rátapadt írásainkra is.

Mai szemmel nézve kissé bőbeszédűnek érzem korai tanulmányaimat. Vagy én nem voltam még elég fegyelmezett, vagy ma már sok minden evidencia abból, amit akkor még nem értettünk, amivel akkor küszködtünk, amire akkor rácsodálkoztunk. Úgy éltünk akkor, mint egy bányában. A sötétben próbáltuk nagy üggyel-bajjal előrecsákányozni magunkat. Ezeknek az erőfeszítéseknek sok volt a pora, törmeléke.

Ma már mintha a felszínen volnánk, több a fény, igaz, több a kuszaság is. Az elnyomás kora – a sötétség és a fojtogató levegő ellenére is – viszonylag egyszerű volt. A szabadság, s különösen a születő, még botladozó szabadság világa, amelyben most élünk, keveredve a múlt árnyaival, csupa furcsa, nehezen érthető villódzás, okos és balga remény, oktalan és indokolt félelem. Van mivel bajlódnunk, van mit megérteni próbálnunk ma is."

Ebben a szabadabb, de kuszább korszakban születtek újabb keletű tanulmányaim.

Átlapozva most e tanulmányokat, úgy látom, hogy meglehetősen borongós kép bontakozik ki belőlük társadalmunk és országunk közelmúltjáról, és nem sokkal derűsebb a jelenéről. De hát, ugye, „növeli, ki elfödi a bajt". Arról nem is

[10] *Társadalmi csapdák és diagnózisok. Tanulmányok a hetvenes évekből.* Budapest, 2004, Osiris. – Ez a kötet két korábbi könyvem tanulmányait gyűjtötte egybe. *Társadalmi csapdák* (1978), *Diagnózisok* (1982).

szólva, hogy mindig bíztam abban, hogy – mindennek ellenére – lassan mégiscsak szabad és felelősségteljes polgárokká pallérozódunk. És bíztam abban is, hogy ez az esendő ország előbb-utóbb a szabadság és az emberi méltóság országává kerekedik majd ki. Ezt a kikerekedést próbálták szolgálni e tanulmányok.

Ha van bármi értéke is e kötetnek, talán az a mód az, ahogy az elmúlt, nem különösebben derűs évtizedekben próbáltam megérteni, hogy mi történik velünk. Igyekeztem illúziók és harag nélkül, reménytelenül is reménykedve keresni bajaink okát és a gyógyulás lehetőségeit. Megpróbáltam egy ország életének színeiből, árnyaiból és fényeiből, furcsaságaiból és remek felvillanásaiból minél többet meglátni és leírni. Próbáltam meglátni és megérteni azt, hogy ebben az átalakuló világban milyen problémákkal és fájdalmakkal, reményekkel és reménytelenségekkel küszködik egy kis ország, küszködik Kelet-Európa, s hogyan küzd – a látványos technikai forradalom és a kibontakozó demokrácia diadalmas felszíne alatt – történetének egyik legnagyobb válságával a nyugati civilizáció.

Van azonban valami, ami aggaszt. Újraolvasva a tanulmányokat azt látom, hogy évtizedeken át újra és újra ugyanazok a témák bukkannak fel, igaz, más és más környezetben s megvilágításban. Mintha helyben jártam volna négy évtizeden át. Vagy az ország és a világ járt helyben körülöttem? Ez utóbbi volna a sokkal nagyobb baj. Több évtizedet elvesztettünk volna egy lehetséges jobb történelemből?

*

Az eredeti szövegeket változatlan formában közlöm ebben a kötetben, bár néhány túl hosszúra nyúlt vagy elkalandozó godolatmenetet kihagytam. Ezeket a hiátusokat szögletes zárójelbe tett három ponttal [...] jeleztem. Hosszabb kihagyásokat más betűtípussal szedett rövid összekötő szöveggel töltöttem ki. Ezenkívül még mindössze néhány sajtóhibát, megbicsakló mondatot javítottam ki a szövegekben, és a jegyzeteket, hivatkozásokat egységesítettem. Arra nem vállalkoztam, hogy a bibliográfiai utalásokat felhozzam egészen a mai napig. Azt, hogy a tanulmányok eredeti szövege hol található, minden esetben jeleztem.

Nem változtattam meg egyetlen tartalmi mozzanatot sem, mert nem találtam a tanulmányokban olyan gondolatot vagy mondatot, amelyet ma nem vállalnék. Legfeljebb ma szakszerűbben és főképp határozottabban fogalmaznék, mert ma már nem kell macska-egér játékot folytatnunk a hatalommal, mint kellett annak idején.

Egy bűnömet azért be kell vallanom. Gyakran használtam volt, mintegy általános alanyként, többes szám első személyt („ezt és ezt a hibát *követtük* el..."), mintha mi, az ország és az ország polgárai lettünk volna felelősek a történtekért, és nem „ők": a *hatalmon lévők, a párt, az oligarchia*. Egyetlen mentségem van: így sokkal többet mondhattam el. Része volt ez az említett macska-egér játéknak. Úgy éreztük, hogy az akkoriban népszerű *Tom and Jerry* rajzfilmsorozatban mi vagyunk az egerek: mi szedjük rá az erőszakos és ostoba kandúr-hatalmat.

A tanulmányokat többé-kevésbé időrendben közlöm, aszerint, hogy melyik kötetemben jelentek meg.[11] Hogy minél több téma megpendülhessen, főképp rövidebb tanulmányaimból válogattam. Csak néhány hosszabb írás került be a kötetbe.

Nem fűzök az akkori gondolatmenetekhez kommentárokat sem. Nem fejtem ki azt, hogy hogyan látom ma azokat a jelenségeket, amelyeket az elmúlt évtizedekben írt tanulmányaimban elemeztem. Csak azt jegyzem meg, hogy sajnos, társadalmunk akkori problémáinak, torzulásainak többsége mintha még ma is elcsúfítaná arcunkat, életünket.

2012 áprilisa

[11] *Érték és társadalom* (1977). Budapest, Magvető; *Társadalmi csapdák* (1978). Budapest, Magvető; *Diagnózisok* (1982). Budapest, Magvető; *Kelet-európai alternatívák* (1989). Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó; *Proletár reneszánsz* (1999). Budapest, Helikon; *Új diagnózisok* (2002). Budapest, Osiris; *Csapdák és egerek* (2009). Budapest, Manager Kiadó; Kötetben még meg nem jelent tanulmányok (2009–2012).

Érték és társadalom (1977)

Szentgyörgyök és sárkányok

Adalékok a mindennapi tudat agresszív mítoszainak természetrajzához[12] (1977)

(Részlet)

Az elnyomás súlya alatt sínylődő társadalmakban és a nyilvánosság szintje alá kényszerített, elfojtott társadalmi tudatban megszületnek a sárkányok. Az ember- és eszmesárkányok. Veszélyes sárkányként ágaskodik fel előttünk az, aki másképpen gondolkodik a világról, mint mi, és veszélyes szörnyekké torzulnak azok az eszmék, amelyekben mások hisznek.
Megszelídíthetők-e ezek a sárkányok?

„Vigyáznia kell annak, aki szörnyek ellen harcol, hogy ne váljon önmaga is szörnyeteggé ... Ha sokáig nézel bele a szakadékba, a szakadék visszanéz rád."
Nietzsche

TÍZMILLIÓ (MÍNUSZ EGY) SÁRKÁNY

A sárkányok csak a zooszférából vesztek ki, az antroposzférában még javában benne tenyésznek. A természeti erőket ugyanis már ritkán, a társadalmi erőket viszont annál gyakrabban sárkányosítja, mitizálja a mai ember.

Azon a korszakon ugyan szerencsére már túl vagyunk, amikor az emberek képzeletében, a hidegháborús feszültség hatására, a nemzetközi politika mitologikussá misztifikált porondján fölágaskodott, s már-már egymásnak rontott a „Vörös Veszedelem Sárkánya" és az „Imperializmus Fenevada". Ma már tudjuk, hogy nem sárkányok és fenevadak állnak egymással szemben, hanem egymástól különböző, s egymással sok szempontból ellentétes érdekű s célú társadalmi-gazdasági rendszerek. Ez a tudás önmagában természetesen még nem oldotta föl s nem oldotta meg ezeket a gyakran nagyon is éles ellentéteket, de megzabolázhatatlan mitikus szörnyek kiszámíthatatlan, világot pusztító acsarkodásából áttekinthető, kezelhető emberi-politikai-társadalmi problémákká, megoldandó feladatokká szelídítette őket.

---

[12] *Érték és társadalom* 1977, 265–278.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok* 2004, 136–146.

Korántsem állunk azonban ilyen jól a mindennapi emberi élet, a mindennapi emberi érintkezés terén. A mindennapi tudatban, a mindennapi gyakorlatban szakadatlanul újra s újra születnek, ha nem is ilyen apokaliptikus méretű, de azért korántsem veszélytelen sárkányok. Illetve fogalmazzunk pontosabban: mi magunk szüljük őket, közös erővel, nap mint nap újra. Hol, hogyan, miért?

Kezdjük a HOL?-lal. Hol találhatók ezek a mindennapi sárkányok? Mindannyiunk, illetve csaknem mindannyiunk tudatában. Ártatlan közhelyként és mosolygó-elnéző megértéssel szokás emlegetni azt a kedves emberi esendőséget, hogy az emberek többségének (minket magunkat is e többségbe értve) jobb véleménye van önmagáról, mint másokról. Valójában azonban jóval többről van itt szó, s minden túlzás és hatásvadászó szándék nélkül leszögezhetjük, hogy e mögött a látszólag jámbor emberi gyöngeség mögött ott lapul a társadalmi méretű agresszió és intolerancia sárkánya.

Konkrétabban: Egy 1977-ben lefolytatott értékszociológiai vizsgálat során[13] megpróbáltuk földeríteni többek között azt, hogy milyennek látják az emberek önmagukat, milyennek látják embertársaikat. Nagy általánosságban az derült ki, hogy az emberek önmagukat többnyire „segítőkész", „jó szándékú", „önzetlen", „nyílt", „tapintatos", „béketűrő", „családszerető", „együtt érző", „figyelmes", vagyis alapvetően *szociális beállítottságú,* szociális érzelmű embereknek tartják, embertársaikat viszont meglehetősen „önző", „anyagias", „képmutató", „gőgös", „erőszakos", „rosszhiszemű", „garázda", „modortalan", vagyis *alapvetően antiszociális* beállítottságú embereknek.

Az átlagosan 5–6 órás interjúk során se nagyon sikerült rávenni őket, hogy önmagukban antiszociális tulajdonságokat fedezzenek föl, másokban viszont annál érzékenyebbek voltak minden ilyesmire. A vizsgált társadalmi csoportokra vonatkozó anyagból húsz-húsz interjút kiemelve, például, a következő számokat kapjuk az önmagukban, illetve másokban fölfedezett antiszociális tulajdonságokra vonatkozólag:

	Antiszociális tulajdonságok	
	Önmagukban	Másokban
műszaki vezetők	20	197
szakmunkások	27	177
segédmunkások	12	192
összesen:	59	566

[13] *Értékszociológiai kísérlet.* Budapest, 1977, Népművelési Intézet.

Vagyis, végső fokon: az önmagukban, illetve a másokban fölfedezett antiszociális tulajdonságok aránya (a rétegkülönbségeket itt most nem véve figyelembe) körülbelül 1 a 10-hez. Mi következik ebből? Az, hogy ha vizsgálatunk eredményeit általánosítanánk az egész társadalomra (s ez kisebb-nagyobb korrekcióval valószínűleg jogosult volna), akkor ahhoz a furcsa paradoxonhoz jutnánk, hogy tízmillió csaknem teljesen pozitív ÉN-kép áll szemben tízmillió csaknem teljesen negatív Ő-képpel, s kirajzolódnának előttünk annak a manicheisztikus ember- s világszemléletnek már-már mitikus körvonalai, amelyen belül az ÉN-ek szociális érzelmű Szentgyörgy-serege *önmagával áll szemben* az ŐK antiszociális sárkányseregével.

Tartozunk azonban az igazságnak azzal a megjegyzéssel, hogy az antiszociális tulajdonságok nem tűnnek el nyomtalanul az emberek önmagukról alkotott képéből, hanem, legalábbis részben, átalakulnak, s más formában vannak jelen. Feltűnően gyakori ugyanis az, hogy az emberek önmaguk rossz tulajdonságaiként csaknem kizárólag alkati esendőségeket emlegetnek, ilyeneket, hogy: „önfejű", „makacs", „ingerlékeny", „hirtelen haragú", „ideges", „sértődékeny" és így tovább. Csakhogy ugyanezeket az esendőségeket másokban antiszociális tulajdonságként érzékelik s bélyegzik meg. Ha az ÉN „önfejű", akkor az Ő „önző"; ha az ÉN „makacs", akkor az Ő „törtető"; ha az ÉN „ingerlékeny", akkor az Ő „összeférhetetlen"; ha az ÉN „hirtelen haragú", „ideges" vagy „túlságosan a szívére veszi a dolgokat", akkor az Ő „agresszív", „hisztériás" vagy „sértődékeny", és „nem viseli el a kritikát" – és így tovább. Az összképet így nem változtatja meg az, hogy önmagunkban is fölfedezünk, s nemes őszinteséggel bevallunk néhány alkati esendőséget: mindez nem teszi kevésbé antiszociálissá vagy rokonszenvesebbé a szemünkben az ŐK seregét.

Sőt ha nemcsak a szociális-antiszociális magatartással kapcsolatos tulajdonságokat vizsgáljuk meg, hanem a többi tulajdonságmezőt is (az intellektuális, a pragmatikus, a világnézeti és más magatartással kapcsolatos tulajdonságokat), akkor a két tábor közötti ellentét még tovább fokozódik. Kiderül ugyanis, hogy az ŐK serege nemcsak antiszociálisabb, mint az ÉN-ek serege, hanem „határozottabb", „ügyesebb", „higgadtabb", „célratörőbb", vagyis hatékony pragmatikus tulajdonságokkal van felszerelve, szemben az ÉN-ek „erőtlenebb", „határozatlanabb", „bátortalanabb", „engedékenyebb", „hiszékenyebb", „gyámoltalanabb" s „túl jószívű", vagyis hatékony pragmatikus tulajdonságokkal kevésbé ellátott seregével. A becsületes, jóindulatú, szociális érzelmű, de túlzott jószívűségük miatt nem elég határozott és céltudatos ÉN-ek így tehetetlenül s védtelenül állnának szemben az erős akaratú, célratörő, rámenős ŐK-kel, ha nem tennék meg a szükséges ellenlépéseket.

Ezek után vajon nem jogosult-e az, hogy a Szentgyörgyök tízmilliós serege kicsit megkeményíti magát, kicsit céltudatosabbá, határozottabbá edzi magát,

s a jó ügy érdekében keményebb szívvel és kézzel száll szembe az Ő-sárkányok önző seregével? Minthogy azonban az ÉN-ek e riadójára az ŐK, védekezésképpen, retorzióképpen, megint csak keményebb s céltudatosabb magatartással válaszolnak, *öngerjesztő folyamat indul be,* egyre inkább megrontva, elmérgesítve az emberi-társadalmi együttélést.

HIEDELMEK, SÉRTŐDÉSEK, SÁRKÁNYOK

Vajon mi az oka ennek a képtelen és kártékony tudattorzulásnak? Egyrészt, minden bizonnyal, az önismeretnek és az emberismeretnek mindannyiunkra jellemző, kóros hiánya. Az *ismerethiány* azonban, bár minden hiedelemképződésnek, minden mítoszképződésnek fontos, de önmagában általában nem elegendő feltétele. [...]

Az emberek túlnyomó többsége ugyanis, minket magunkat is beleértve e többségbe, nincs igazán érdekelve, vagy legalábbis úgy véli, hogy nincs igazán érdekelve önmaga és embertársai tárgyilagos és árnyalt megismerésében. [...]; nem pusztán, és nem elsősorban megismerésre, hanem *önmegerősítő megismerésre* törekszik, olyan megismerésre, amely lehetővé teszi, hogy az emberek között *ténylegesen biztonságban éljen,* illetve (s ez az „illetve" nyitja meg igazán a kaput a hiedelmek előtt), hogy legalábbis *biztonságban érezze magát* közöttük.

S ez a két dolog korántsem azonos. Azt az ismeretet ugyanis, amely ténylegesen megteremti az ember biztonságát az emberek között, tényszerű, tárgyilagos emberismeretnek nevezzük. Azt viszont, amely tényleges biztonság helyett csak a biztonság érzetét, hitét, érzését nyújtja neki, hiedelemnek. S bár elvben az ember érdeke az volna, hogy minél több tényszerű ismeretet szerezzen be a világról, önmagáról és embertársairól, s e tényszerű ismeretek alapján alakítsa ki a magatartását, mégis igen gyakran rövidre zárja e folyamatot, s tudatlanságból, de még inkább gyengeségből, a valósággal szembenézni nem merő félelemből csak annyi s csak olyan ismeretet szerez be, illetve fogad el, amely több-kevesebb alakítgatás után alkalmas lesz arra, hogy megerősítse biztonságérzetét. [...]

E hamis biztonságérzet megszerzésének, illetve fenntartásának a sok között egyik közismert mechanizmusa például az (s most csak erre utalok, mert témánkba leginkább ez vág bele), amikor az ember, önmaga ellenfelét – akivel viszonyát nem tudja könnyen és gyorsan rendezni, s akinek léte ezért zavarja, és szorongással tölti el – nem alaposabban megismerni igyekszik, előkészítve így kapcsolatuk tényleges rendezését, hanem kiismerhetetlen, veszélyes, gonosz sárkánnyá torzítja. Mert mint sárkánnyal azután már egyszeriben egyértelmű és áttekinthető lesz a viszonya, s nyilvánvaló a kötelessége: meg

kell s meg lehet semmisítenie, ha nem is fizikailag, de azzal mindenképpen, hogy kizárja, kiközösíti saját világából, az „igazak" világából, s lehetőleg minél messzebbre száműzi, a város falain túlra, az ellenség táborába, az al- vagy az antivilágba. Ennek a gyengeségből vagy félelemből fakadó, önmegerősítő, másokat szándékosan vagy akarva-akaratlan félreismerő és sárkánnyá torzító megismerésmódnak mindannyian számos példáját ismerjük. Az említett vizsgálat anyagából így mindössze egyetlen példára utalok.

Ismert tény az (s a vizsgálat ezt csak megerősítette), hogy az integrálódó, illetve fölfelé törekvő munkásréteg, különösen a szakmunkásréteg értékrendszerének egyik legfőbb bázisa a *munka.* Pontosabban az a hit, hogy a becsületes, kitartó munka a rendelkezésükre álló egyetlen, de ugyanakkor feltétlen eredményes eszköze az előrejutásnak. S következésképpen: ingerülten, türelmetlenül, átlagos magatartásuknál sokszorta intoleránsabban fordulnak szembe mindennel s mindenkivel, ami s aki sérti vagy megcáfolni látszik e hitüket.

a) Szembefordulnak egyfelől mindennel s mindenkivel, ami vagy aki azt bizonyítja, hogy *a kitartó is becsületes munka nem feltétlen hozza meg a maga gyümölcsét.* A „szegényekkel" szemben messze ők a legintoleránsabbak az általunk vizsgált társadalmi rétegek közül, náluk fogalmazódik meg a leggyakrabban az az álláspont, hogy aki szegény, az csakis maga tehet róla, mert csak a lusta, a munkakerülő ember marad szegény, vagy a kocsmatöltelék, aki elissza a keresetét. Az, hogy a szegénységnek lehetnek a szóban forgó ember akaratától és tevékenységétől független, objektív okai is, viszonylag ritkán merül fel náluk.

b) Szembefordulnak másfelől mindenkivel, akinek a léte, magatartása azt bizonyítja, hogy *munka nélkül is lehet jól élni,* sőt érvényesülni: a henyélőkkel, a huligánokkal, a csavargókkal. Csak ez a mozzanat – az, hogy értékrendjük, hitük nélkülözhetetlen, de nem egészen biztos alapja veszélyben forog – magyarázhatja meg azt, hogy egyébként jó szándékú és kifejezetten emberséges emberek, ha munkakerülőkről, csavargókról, huligánokról esik szó, elveszítik önuralmukat, és kíméletlen megtorlást, akár fizikai erőszakot vagy „munkatáborokba zárást" sürgetnek. Ugyanilyen ingerült, akár fizikai szankciókat is sürgető türelmetlenséggel fordulnak közülük sokan a „mai fiatalokkal" szembe, valószínűleg azért, mert saját, munkára alapuló értékrendjük egyik legfőbb sérelmét látják a nem dolgozó, vagy nem elég serényen dolgozó, s mégis vidáman, gondtalanul élő fiatalságban.

Arra is van azonban példa, hogy megindul egyik-másik sárkány *demitizálódása, folklorizálódása, anekdotizálódása.* Ez történik például napjainkban, ha nem is a lángot okádó, de a *lángossütő* sárkánnyal. Tudjuk, hogy a lángossütő alakja az elmúlt évek során a munka nélkül is milliókat harácsoló maszek sárkány-

képévé nőtt a társadalom széles rétegeinek szemében. E folyamatban nagy szerepet játszott a bűnbakképző mechanizmus is: a lángossütőkre minden további nélkül rá lehetett lőcsölni mindazt a rossz érzést, amit az emberek jóval nagyobb, befolyásosabb és védettebb társadalmi csoportok ellen éreztek (pl. a „maszekok" vagy általában az „újgazdagok" ellen). Egy tipikus megnyilatkozás ezzel kapcsolatban:

> „Magyarországon olyan gazdag emberek, amilyenek voltak, a nagybirtokosok, a tőkések, az ilyenek, ez megszűnt. De azért olyan van, aki sokkal gazdagabb, mint a többi, aki fizetésből él. Hogy ezeknek honnan van a pénzük, azt én magának meg nem mondom ... Nem a maszekokról beszélek, mert például az én vejem is maszek, szobafestő, de az dolgozik reggeltől estig. De az ilyen lángossütőféléket, meg az ehhez hasonlókat, nem is tudom felsorolni, ezt nem kellene hagyni."

De a lángossütő mítoszába már igen korán demitizáló, anekdotizáló, humorizáló elemek is belevegyültek, megakadályozva azt, hogy igazi mitikus szörnyekké nőjenek [...]

Sajnos azonban bőven vannak még köztudatunkban olyan sárkányok, amelyek demitizálódása nem vagy alig indult meg. Sok teendője van e téren közgondolkodásunknak, közgyakorlatunknak nemcsak az eddig említett „embersárkányokkal", hanem az úgynevezett *„eszme-sárkányokkal"* kapcsolatban is. A tömeghisztéria, vagy inkább csak a réteg- vagy csoporthisztéria eredményeképpen például újra és újra fölágaskodik egy-egy réteg vagy csoport tudatában a „narodnyik veszedelem" vagy az „urbánus veszedelem" sárkánya, s bár a határozott központi intézkedések mindig, újra és újra visszaparancsolják őket barlangjaikba, véglegesen csak akkor semmisülnek majd meg, ha köztudatunk, közgondolkodásunk, közgyakorlatunk maga néz velük szembe, s maga számolja fel őket. [...]

Ennél csak az rosszabb, ha az ember vagy a közösség, félve ezektől a feszültségteremtő sérelmektől, igyekszik erőnek erejével agyonhallgatni, nem létezővé gondolni e dilemmákat, aminek azután az a következménye, hogy a tisztázatlan és megoldatlan problémák, a ne-beszéljünk-róluk dolgok szférájába szorítva, *láthatatlan* sárkányként, belülről marják, pusztítják a közösség tudatát, egészséges, teremtő mindennapi gyakorlatát. S ezek a láthatatlan sárkányok még veszélyesebbek, mint a láthatók.

Egyszerű orvosságok nincsenek. Nem vághatjuk le egy csapásra az emberi és a közösségi tudatban élő s újraéledő valamennyi sárkány mind a hét fejét. De az valószínűnek látszik, hogy egyfelől a fokozott törekvés az igazi önismeretre és az igazi emberismeretre, s hogy másfelől a nyílt, a bátor, a józan szembe-

nézés önmagunk gyengeségeivel és megoldandó problémáival lassanként arra ösztönzi majd sárkányainkat, hogy szép lassan átkocogjanak a hajdan volt, s talán igaz sem volt mesék birodalmába. S némi késéssel talán, Szent György minőségünkben, mi is lekászálódunk majd lovainkról.

* * *

Társadalmi csapdák (1978)

A társadalmi csapda fogalma[14]

(1978)

(Részlet)

A legveszélyesebb csapdák közé azok tartoznak, amelyeket – tudva/öntudatlan – mi magunk állítunk magunknak, vagy amelyekbe felelőtlenül mi magunk sétálunk bele. A szakirodalom ezeket „társadalmi csapdákként" írja le. Itt az 1978-ban megjelent Társadalmi csapdák *című könyv bevezető fejezete olvasható.*

„Valahányszor kitalálunk egy jobb egérfogót,
a természet előáll egy jobb egérrel."
James Carlswell

ELÖLJÁRÓBAN

Azok a csapdák, amelyekről az alábbiakban szó lesz, nem fojtogató drótból vagy hálóból, nem lábat-csigolyát roncsoló acélkésekből s nem kihegyezett bambuszrudakból készülnek; de azért csaknem olyan veszélyesek és alattomosak, mint azok, amelyekbe az egerek, a farkasok és a tigrisek esnek, vagy a halak úsznak bele. Ugyanúgy megfogják, s nem engedik szabadulni áldozatukat.

Van azonban valami, amiben különböznek egymástól. Abban, hogy a társadalmi csapdákat – anélkül hogy tudnák – maguk az áldozatok állítják föl maguknak. Mert emberi tettekből, emberi elhatározásokból s döntésekből, emberi törekvésekből szövődik az a háló, amelybe az emberi közösségek, társadalmak nagyon is gyakran belekeverednek, s mire észreveszik a maguk szőtte hálót, többnyire már nagyon nehéz kikeveredniük belőle.

Nem hatásos metafora tehát a „társadalmi csapda", hanem nagyon is valóságos és kézzelfogható mechanizmus, amely különböző formákban újra és újra mozgásba jön, s többnyire súlyos pusztítást végez azokban az értékekben és javakban, erőforrásokban és emberi kapcsolatokban, amelyekre a közösségnek, társadalomnak nélkülözhetetlen szüksége van. Létérdeke hát minden közösségnek, minden társadalomnak, hogy idejében észrevegye a csapdák kialakulását; mert kezdeti szakaszukban még viszonylag könnyű kicsúszni,

[14] *Társadalmi csapdák* 1978, 5–37.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok* 2004, 13–30.

később viszont már sokkal nehezebb, többnyire csak súlyos veszteségek árán lehet kiszabadulni belőlük.

A TÁRSADALMI CSAPDÁK FOGALMA

Az elmúlt másfél-két évtizedben a játék- és döntéselmélet, illetve a konfliktuskutatás egy, a társadalomtudományok egésze számára fontos jelenséget írt le. A hatvanas évek végén „társadalmi dilemmaként", a legutóbbi három-négy évben már egyre gyakrabban „társadalmi csapdaként" hivatkoznak rá. E két terminus azonban nem teljesen fedi egymást: az említett jelenség két vetületét, illetve pontosabban két egymást követő időbeli fázisát jelölik. A *társadalmi dilemma,* első megközelítésben, olyan döntés-, illetve konfliktushelyzetként írható le, amelyben a szemben álló felek, ha mindannyian önérdekük optimális érvényesítésére törekszenek, végül külön-külön is és együttesen is rosszabbul járnak, mintha érdekeiket egyeztették volna. A *társadalmi csapda* viszont olyan hibás, a társadalom ellenőrzése alól már kicsúszott automatizmus, amely egy adott társadalmi dilemma rossz, szűken önérdekű megoldásának következtében alakult ki, s amely a döntést hozók szándékával ellentétes eredményre vezet: ahelyett hogy a megszerezni kívánt javakhoz hozzájuttatná, megfosztja őket e javaktól, vagy legalábbis megnehezíti vagy lehetetlenné teszi számukra e javak megszerzését.

Ez a definíció azonban még meglehetősen laza és pontatlan; további kifejtésre szorul.

A társadalmi dilemmák (s a belőlük gyakran kifejlődő társadalmi csapdák) olyan helyzetekben alakulnak ki, amelyeket a játékelmélet a nem zéró összegű (változó összegű) játszmák kategóriájában elemez. A zéró összegű (állandó összegű) játszmákban, mint ismeretes, az egyik fél csak a másik rovására nyerhet. Ha nyer mondjuk 5 értékegységet, akkor a másik szükségszerűen veszít 5 értékegységet (vagyis kettejük nyereségének, illetve veszteségének összege mindig zéró). A társadalmi gyakorlatban azonban legalább ilyen gyakori az a döntés-, illetve konfliktushelyzet, amelyben a két fél nemcsak egymástól, hanem egymással együttműködve valamilyen külső forrásból is nyerhet. Ezt a nem zéró összegű játszmatípust leggyakrabban az úgynevezett „fogolydilemmával" szokták a szakemberek modellálni. Közismert lévén, elég, ha mindössze néhány szóval vázolom itt e dilemmát.

Adva van két ember, akiket bankrablással gyanúsítanak és letartóztatnak. Elítélésükhöz azonban nincs elegendő tárgyi bizonyíték; szükség van legalább egyikük beismerő vallomására. Hogy ezt kicsikarja, a vizsgálóbíró külön-külön

hívatja magához őket, és kizárva az egymással való egyezkedés minden lehetőségét, mindkettőnek a következőket mondja:

1a: Ha te bevallod a bankrablást, társad viszont tagad, akkor téged *szabadon bocsátlak,* őrá pedig *10 év* börtönbüntetést szabok ki.
1b: Ha ő tesz vallomást, és te tagadsz, akkor őt *bocsátom szabadon,* s te kapsz *10 évet.*
2: Ha mindketten vallomást tesztek, akkor *5–5 évet* kaptok.
3: Ha egyikőtök se vall, akkor a bankrablást megússzátok, de azért *1–1 évet* rátok sózok valamilyen más apróbb ügyből kifolyólag.

Mi a teendő ebben az esetben, ha a lehető legkisebb büntetéssel vagy akár büntetlenül akar kimászni a pácból az ember? A zéró összegű játszmákra kidolgozott optimális stratégia, az úgynevezett minimax (vagy maximin) stratégia szerint – amely egy, a saját érdekeit maximálisan érvényesíteni akaró racionálisan gondolkodó ellenféllel szemben a lehetséges legnagyobb hasznot biztosítja az embernek – *be kell vallania a tettet,* mert *így* van esélye az adott játszmán belül lehetséges legnagyobb haszonra, illetve legkisebb kárra, függetlenül attól, hogy ellenfele hogy dönt. (A játékelmélet ezt úgy fogalmazza meg, hogy az ilyen játszmában *domináns stratégiája* van az embernek; olyan stratégiája, amely minden más döntésnél jobb, minden más döntést „dominál".) Így ugyanis, *függetlenül attól,* hogy a másik vallomást tesz-e vagy sem, maximum 5 évre ítélik el, sőt amennyiben a másik nem vall, rögtön szabadon engedik. Ha viszont nem vall, akkor legalább egy évet kap, de valószínűleg 10-et (mert a másik valószínűleg vallani fog, hiszen neki is a vallomástevés a domináns stratégiája).

A következő mátrixszal szokták e játszmán belül a különböző döntések eredményét ábrázolni (a rekeszekben lévő számok közül az első mindig az első gyanúsított, a második a második gyanúsított „hasznát", itt negatív hasznát, vagyis a letöltendő börtönbüntetés hosszát jelzi):

		2. gyanúsított	
		Vall	Nem vall
1. gyanúsított	Vall	5, 5	0, 10
	Nem vall	10, 0	1, 1

Ha tehát mindkét fél arra törekszik, hogy bebiztosítsa magát a legrosszabb ellen (10 év börtönbüntetés), és biztosítsa a maga számára *a másik döntésétől függetlenül* mindenképpen elérhető minimax hasznot (ez itt 10 évvel szemben 5 év börtön), akkor mindkettő vallomást tesz, s következésképpen mindketten

5–5 évet kapnak. De vajon helyesen döntöttek-e valóban, midőn mindketten külön-külön a maguk domináns stratégiáját választották? Nem föltétlenül.

A domináns stratégia ugyanis csak a zéró összegű játszmákban a legjobb, a lehetséges legnagyobb hasznot biztosító stratégia. Az említett két gyanúsított viszont itt nem zéró összegű játszmában vesz részt: itt nemcsak egymás kárára nyerhetnek (1a és 1b változat), hanem – ha együttműködnek – nyerhetnek „kívülről", a bírótól, a bíróságtól is, kevesebb büntetést (3. változat). Mert ha egyikük vagy mindkettőjük a szűken önérdekű domináns stratégiát alkalmazza (1. és 2. változat), akkor ketten együtt végül is összesen 10 évet kapnak (0+10 vagy 10+0 vagy 5+5). Ha viszont egyikük sem vall (vagyis a másik együttműködésében bízva mindkettő vállalja a 10 év börtönbüntetés kockázatát), akkor végül is 1–1 évet kapnak, vagyis összesen 2 évet. És ketten együtt *8 év szabadságot nyernek.* Ehhez azonban az kell, hogy ne egymás ellen, hanem egymással együttműködve játsszanak. Aminek viszont – mint majd később látjuk – számos előfeltétele van; ezek közül a hagyományos játékelmélet a következő kettőt emeli ki:

1. Az egyik előfeltétel az, hogy mindkét fél megbízzon a másikban.
2. A másik előfeltétel az, hogy mindkettő tudja, hogy a másik megbízik őbenne.

Ha e két előfeltétel nincs adva, s a mindennapi emberi, társadalmi, politikai gyakorlatban igen gyakran nincs adva, akkor a felek, még csak nem is föltétlen érdekhajhászásból, hanem egyszerűen önvédelemből domináns (vagyis nem kooperatív) stratégiájukhoz kell hogy folyamodjanak. Ennek a kényszerű (bár, mint majd később látjuk, gyakran csak kényszerűnek látszó) és szűken önérdekű döntésnek azonban nemcsak az a hátránya s veszélye, hogy a lehetséges haszonnál (a foglyok esetében mindössze 1–1 év börtön) kevesebbet biztosít mindkettőjüknek (5–5 év börtönt, vagyis 4–4 évvel kevesebb szabadságot), hanem az is, hogy a kölcsönös bizalom hiányában megszülető döntés után nincs visszaút; az események kikerültek a részt vevő felek hatóköréből. Ha már egyszer vallott az egyikük, akkor a másik, menteni a menthetőt, még akkor is vallomásra kényszerülne, ha a vizsgálóbíró engedné, hogy utólag döntsön, s ha eredetileg hajlamosabb lett volna a kooperációra. *A társadalmi csapda rájuk zárult.*

Nem minden előzmény nélkül robbant be a tudományos köztudatba – a hatvanas évek elején – a foglyok dilemmája s általában a társadalmi dilemmákkal kapcsolatos problémák együttese. Vannak e problémakör elemzésének tágabb értelemben vett előzményei, s vannak közeli, e vizsgálatokat módszertanilag és szemléletileg is előkészítő, közvetlen előzményei is. *A tágabb értelemben vett előzmények* közé tartozik minden olyan vizsgálódás, amely az önérdek és a közös érdek egybehangolásának problémáit feszegette a filozófiai, etikai vagy a politikai gondolkodás szintjén. Ezekről itt most nem szólok bővebben.

A közvetlen előzmények másfelől azokban a harmincas évek óta kibontakozó társadalomtudományi törekvésekben keresendők, amelyek kísérleti és matematikai módszerekkel elemzik az emberi-közösségi együttélés törvényszerűségeit. Gondolok itt elsősorban az emberek közötti kapcsolatokat, együttműködési formákat, kommunikációs módokat, döntésfolyamatokat s ezekkel rokon jelenségeket elemző kísérleti szociálpszichológiára, kommunikációkutatásra, szervezet- és vezetéselméletre, a politológián belül a konfliktuskutatásra s mindenekelőtt a már említett játék- és döntéselméletre.

A játékelméleti kutatások első szakaszában, vagyis a harmincas és negyvenes években – e korszak jól behatárolható Neumann János (1928) úttörő tanulmányával és az Oscar Morgensternnel közösen írt alapvető munkájának második kiadását követő szakmai viták első hullámával (Neumann and Morgenstern 1947) – elsősorban az *elméleti alapvetés* és a matematikai-logikai apparátus kidolgozása folyt. A második korszak hozzávetőlegesen az ötvenes évekkel esik egybe. Ebben a korszakban a játékelméleti apparátus *az „agresszív stratégiák"* kidolgozásának és optimalizálásának fontos eszközeként lett hirtelen és világszerte népszerűvé, a gazdasági életben éppúgy, mint a nemzetközi konfliktusok terén. Üzletemberek, politikusok, vezérkarok egyaránt olyan stratégiák kidolgozását várták s remélték a játékelmélettől, amelyek biztos sikert és maximális hasznot ígértek az ellenfelekkel vagy ellenséggel folytatott kíméletlenül célra törő játszmákban. Ebben a korszakban a csak egymás kárára megszerezhető haszon jegyében folyó zéró összegű játszmákra összpontosult a kutatók figyelme.

A harmadik korszak az ötvenes-hatvanas évek fordulóján bontakozott ki. E korszakban az agresszív stratégiákkal szemben a *kooperatív stratégiák* kerültek fokozatosan előtérbe. Három olyan tényezőt emelek itt ki, amelyek szerepet játszottak ebben az irányváltásban. Egy nemzetközi politikai, egy társadalmi és egy a környezettel kapcsolatos tényezőt. A kooperatív stratégiák felé terelte a figyelmet mindenekelőtt az, hogy a hidegháborús konfrontáció nemcsak a valóságban, hanem a játékelméleti mátrixok világában is képtelen s elfogadhatatlan következményekhez vezetett. Rapoport említi (ő előbb 1960-ban, majd 1964-ben szentelt egy-egy könyvet az agresszív stratégiák kritikájának és a kooperatív stratégiák szorgalmazásának, népszerűsítésének), hogy az atomháború játékelméleti szimulálásaiban a stratégák többek között olyasmiket mérlegeltek, hogy pl. a győzelem hány millió ember életénél „fizetődik még ki"; az áldozatok még elfogadható számával kapcsolatban egyikük például a következőket írta:

„Ha 180 millió halott [vagyis Amerika egész népessége] túl nagy ár volna azért, hogy megbüntessük az agresszort, mégis milyen árat volnánk hajlandók fizetni érte? ... Számos amerikaival megvitattam e kérdést, és átlagosan körülbelül 15 perces eszmecsere után az általuk még elfogadhatónak ítélt ár a 10 és a 60 millió halott között mozgott, de többségüknél közelebb az utóbbi számhoz" (Rapoport 1964, 87).

Rapoport szerint az ilyen képtelen konklúziók elsősorban annak a következményei, hogy a stratégák a nemzetközi konfliktusokat zéró összegű játszmáknak tekintették, vagyis olyan játszmáknak, amelyben az egyik fél csak a másik rovására nyerhet. Illetve pontosabban: meg voltak győződve arról, hogy ellenfeleik a konfliktusokat zéró összegű játszmáknak tekintik. Vagyis olyan helyzetnek, amelyben ők bármit is csak a mi rovásunkra nyerhetnek. Hiába tudjuk esetleg mi, hogy például az atomkonfliktus nem zéró összegű játszma (mert a mi *veszteségünk* fegyverkezési költségekben és emberéletekben nem jelentkezik az ellenfélnél *nyereségként* fegyverkezési költségekben és emberéletekben), ha ellenfelünk megátalkodott, mindenáron legalább relatív győzelemre tör, és vállalja a nagy veszteségeket, csak hogy minket elpusztítson. Ezzel ugyanis minket is erre a kíméletlenül agresszív stratégiára kényszerít. S minthogy ellenfelünk azt is tudja, hogy az atomkonfliktusban annak van reménye a beláthatatlanul nagy közös veszteségen belül valami kevés relatív haszonra, aki a kezdeményező fél (az ő országának mondjuk csak 50 százaléka pusztul el, szemben a mi 75 százalékos veszteségünkkel), nemigen marad más választásunk, mint hogy megelőzzük őket.

S máris beindul a végzetes mechanizmus, amelyet Rapoport (1964, 107), a T. C. Schelling által és más stratégiaelméleti szakemberek által olyan gyakran emlegetett „ő azt hiszi, hogy én azt hiszem, hogy ő azt hiszi..." automatizmus mintájára így fogalmaz meg: „Ő megtehetné, következésképpen meg kellene tennem, következésképpen ő meg fogja tenni, következésképpen muszáj megtennem."

Az atomkonfrontáció azonban, mint ahogy Rapoport meggyőzően kifejti, nem zéró összegű játszma, hanem a foglyok dilemmájához hasonló, változó összegű játszma, ahol együttműködve mindkét fél nyerhetne; egymás ellen játszva viszont mindkettő csak veszíthet; a kölcsönös bizalmatlanság légkörében azonban megvan a veszélye annak, hogy zéró összegű játszmaként játsszák le, s így mindkét fél belekényszerülhet a másik sakkban tartására és legyőzésére irányuló domináns stratégia csapdájába. Vagy ahogy Rapoport (1964, 107) írja: „A zéró összegű csapdába."

A hidegháborús gyakorlat és gondolkodás zátonyra futása mellett a társadalmi tudatban bekövetkezett változások is hozzájárultak ahhoz, hogy a hatvanas évek folyamán fokozott ütemben tért hódítsanak a társadalompolitikai gondolkodásban (s ehhez kapcsolódva a játékelméleti vizsgálódásokban) a kooperatív stratégiák. Különösen Amerikában, ahol, mint ismeretes, a hatvanas évek a társadalom nagy önmagára eszmélésének, az illúziókkal való leszámolásnak, az országban meglévő egyenlőtlenségekre, a szegények Amerikájára, az ország gazdasági és társadalmi intézményeinek súlyos hiányosságaira való ráébredésnek az évei voltak. Kezdett gyökeret verni az a meggyőződés is, hogy a szabad verseny piaci mechanizmusai nem tudják, legalábbis önmagukban nem tudják megoldani e problémákat; sőt ellenkezőleg, többek között épp e mechanizmusok futtatták e problémák zsákutcájába a társadalmat.

Olyannyira, hogy a társadalmi dilemmák és csapdák elemzéséhez hozzáláto kutatók, elsőnek Garrett Hardin, majd többen mások, kifejezetten a klasszikus kapitalizmus ideológiájával szemben fogalmazták meg a maguk álláspontját, cáfolva azt az Adam Smith kifejtette tételt, hogy az egyének, bár mindegyikük kizárólag saját hasznát keresi, mégis, mintha valami „láthatatlan kéz" vezetné őket, végül is együttesen és öntudatlanul a közjót mozdítják elő. Nem, nincs ilyen láthatatlan kéz, hangsúlyozza Hardin (1968, 1243); az önérdeküket hajszoló egyének kíméletlen versenye nem áldást hozó láthatatlan kéz, hanem sokkal inkább „láthatatlan ököl, amely lesújt a közjóra" – teszi hozzá John Platt, a társadalmi csapdákat elemző tanulmányában (1973, 647).

Az önérdekek kíméletlen s korlátlan versenyében rejlő veszélyekre és a kooperatív stratégiák kidolgozásának égető sürgősségére drámai erővel hívta föl immár az egész emberiség figyelmét a hatvanas-hetvenes évek fordulóján kibontakozó környezeti, majd nyersanyag- és energiaválság is. Ez a válság adta meg a végső lökést a társadalmi dilemmák és csapdák rendszeres elemzésére vállalkozó kutatásoknak. A továbbiakban e kutatómunka eddigi eredményeit ismertetem, vázlatosan, elsősorban Hardin, Crowe, Schelling, Platt, Hamburger, Dawes és Bruckmann tanulmányai alapján (Hardin 1968; Crowe 1969; Schelling 1971, 1973; Platt 1973; Dawes 1974; Bruckmann 1976).

A TÁRSADALMI CSAPDÁK NÉHÁNY TÍPUSA

1968-ban jelent meg a *Science*-ben Garrett Hardin nagy feltűnést keltett tanulmánya a *Közlegelők tragédiájá*ról. A biológus Hardin a már-már feltartóztathatatlanná váló népességrobbanásban látta korunk egyik legnagyobb „társadalmi dilemmáját", s e végzetesnek ítélt mechanizmust egy 19. századi matematikustól vett példán elemezte (Lloyd 1833; Hardin 1968).

Adva van egy „közlegelő", amelyen, a faluban kialakult hagyományok értelmében, a faluban lakó 10 gazda egy-egy tehenet legeltet; az egyszerűség kedvéért

tételezzük fel, hogy az itt legelő tehenek mindegyike 1000 fontot nyom; vagyis súlyuk együttesen 10 000 font. Az egyik gazda azonban egyszer csak gondol egyet, s hogy hasznát megduplázza, még egy tehenet kicsap a legelőre. (Attól, hogy a történelmi valóságban a közlegelő intézménye nem így bomlott fel, most tekintsünk el egy pillanatra.) Ekkor tehát már 11 tehén legel a legelőn. Minthogy azonban így valamivel kevesebb fű jut egy-egy tehénnek, 1000 font helyett csak 900 fontra hízik meg mindegyik. Vagyis: az, akinek már két tehene legel – 800 fontot nyer (mert egy darab 1000 fontos tehén helyett két 900 fontos tehene van); a többiek fejenként 100 fontot vesztenek. S együttesen valamennyien megint csak 100 fontot vesztenek, mert a 11 darab 900 fontos tehén összesen az eredeti 10 000 font helyett csak 9900 fontot nyom. Ez még nem nagy eset. De mi történik akkor, ha még egy gazda, majd még egy s egyre több s végül valamennyi úgy gondolkozik, hogy na, még én is beküldök egy tehenet, hogy nyereségemet megkétszerezzem? Ha minden újabb tehén az összes többi tehén súlyát 100 fonttal csökkenti, akkor a folyamat a következőképpen ábrázolható:

A tehenek száma	Egy-egy tehén súlya	A kéttehenes gazdák állatainak együttes súlya	A második tehenet beengedők haszna az eredeti állapotoz képest	A tehenek összsúlya	Az összsúly csökkenése
10	1000	0	–	10 000	0
11	900	1800	800	9900	100
12	800	1600	600	9600	400
13	700	1400	400	9100	900
14	600	1200	200	8400	1600
15	500	1000	0	7500	2500
16	400	800	–200	6400	3600
17	300	600	–400	5100	4900
18	200	400	–600	3600	6400
19	100	200	–800	1900	8100
20	0	0	–1000	0	10 000

Mi olvasható le erről a táblázatról, s mi következik az előbbi példázatból?

- Ha mindenki betartja az együttélés kialakult szabályait, vagyis – ahogy szaknyelven mondják – ha mindenki *kooperatív stratégiát* játszik, akkor a legnagyobb a közösség együttes jövedelme (10 000 font).
- Minél többen megszegik az együttélés kialakult szabályait, vagyis minél többen alkalmaznak *dezertáló stratégiát,* annál inkább csökken a közösség együttes jövedelme (10 000 fontról végül 0 fontra).

- Minél többen dezertálnak, annál inkább csökken a nem dezertálók, vagyis a kooperatív stratégiát folytató egytehenesek jövedelme (1000 fontról 0 fontra).
- Minél többen dezertálnak, annál inkább csökken a dezertálók jövedelme is (1800 fontról 0 fontra). Mégpedig olyan gyorsan csökken, hogy 4 embernek még érdemes dezertálnia, mert az eredeti 1000 font helyett így 1200 fonthoz jutnak fejenként, de ötnek már nem érdemes, mert ekkor már két tehén is csak ugyanannyit, vagyis 1000 fontot nyomna együttesen, mint az eredeti egy.
- Ha azonban egyszer már megindult a dezertálások sora, megáll-e a negyedik embernél? Nem. Mert az ötödik ember az eredeti 1000 fonthoz viszonyítva ugyan már nem nyerhet semmit, pillanatnyi állapotához képest azonban igenis nyerhet. Négy társa dezertálása után ugyanis az ő egy tehene már csak 600 fontra hízhat föl; ha viszont beküld ő is még egy tehenet, akkor két 500 fontos tehene, vagyis összesen 1000 fontja lesz. Beküldi hát ő is a tehenet. S a következő ugyanígy tesz, mert egy tehénnel 500 fontja, kettővel viszont 800 fontja lehet, és így tovább egészen a 9. emberig, aki, mint a táblázatból látjuk, már semmit sem nyerhet a második tehén beküldéséből, mert így egy darab 200 fontos tehene helyett neki is, a többi két tehenes gazdának is két darab 100 fontos tehene lesz.
- Mi történik ekkor? Az egyik lehetőség az, hogy a dezertálás láncreakciója most már végigfut a soron, s végül elpusztul a közlegelő, éhen hal a húsz tehén, s így minden gazda számára százszázalékos veszteséggel zárul az egyéni haszon másokra tekintet nélküli hajhászása. A másik lehetőségre a későbbiek során térünk majd vissza.

Eddig a közlegelők tragédiájáról szóló példázat. S ha a „közlegelőt” metaforának tekintjük, s mindazt a közös kincset értjük rajta, amire az embereknek, az emberiségnek nélkülözhetetlen szüksége van: tiszta levegőt, vizet, természetet, nyersanyagokat, energiaforrásokat, megtermelhető élelmiszer-mennyiségeket, akkor e példázat igen komor tanulságokkal szolgál. S akik megfogalmazták, épp e tanulságokat hangsúlyozzák. Mert ahogy a közlegelőről a tehenek, ugyanúgy pusztulnak ki a tengerekből a halak, a Föld belsejéből a nyersanyag és az energiaforrások, a Föld felszínéről az erdők, a tiszta vizek, az atmoszférából a belélegezhető levegő és így tovább. S e folyamatokat éppolyan nehéz feltartóztatni, mint a közlegelő pusztulását.

Gerhart Bruckmann (1976) elemzi ezzel kapcsolatban az ipari termelés és a környezetszennyeződés kapcsolatát. Általános felismerés ma már az, hogy a fokozódó ipari termelés egyre nagyobb mértékben pusztítja az emberi élethez szükséges természeti környezetet. Kimutatható az is, hogy az ipari telítettség

bizonyos fokán túl a környezetszennyeződésből eredő kár relatíve gyorsabban növekszik, mint az ipari termelés növekedéséből eredő haszon. Belátható időn belül bekövetkezik az az állapot, amikor az ipari termelés növekedésével járó haszon abszolút számokban is kisebb lesz már, mint az adott növekedés okozta környezetszennyeződésből származó kár. Mindenképpen ésszerű volna tehát megfékezni a környezetszennyeződés gyorsuló folyamatát. Ez azonban igen nehéz, mert:

- Egy új ipari üzem létesítéséből származó kár sok ember között oszlik el (a környék lakói, a szomszédos üzemek stb. között), s bár e kárnak egy bizonyos hányada az újonnan létesített üzemet is érinti, érintheti (a levegőbe bocsátott égéstermékek az ő vasszerkezeteiket is rongálják, az ő munkásaik egészségét is megtámadják, s következésképpen az orvosi ellátásnak az üzemet terhelő hányada növekszik és így tovább), de ez az új üzemre visszaháruló közösségi kárhányad többnyire olyan csekély, s az új üzemből származó anyagi haszon olyan nagy, hogy az új gyár telepítőinek mindenképpen megéri a gyár létrehozása, még akkor is, ha a közösségnek az említett negatív másodlagos hatások kumulációja miatt már kára van az üzem létrejöttéből. Mindig érdemes tehát „dezertálni", vagyis kizárólag a saját hasznot nézni, s a közösségnek okozott kárt figyelmen kívül hagyni.
- De tételezzük fel, hogy egy üzem tulajdonosai jobb belátásra térnek, és úgy akarnak haszonhoz jutni, hogy közben nem károsítják a közösséget. Vagyis: beszerelik az üzembe az összes szükséges környezetvédelmi berendezést. Mi történik ekkor? Az, hogy tönkremegy a cég. Mert a pótlólagos beruházások költségeit rá kell terhelniök áruikra, s így a késhegyig menő piaci versengésben versenyképtelenné válnak.
- De nem állhat át kooperatív stratégiára egy egész állam sem, különösen nem a mai, válságokkal küzdő gazdasági helyzetben. Mert egy olyan széles körű s hatásos környezetvédelmi program rákényszerítése az ország iparára, amely megállítaná a környezetszennyeződés növekedését, menthetetlenül felbillentené az adott ország külkereskedelmi mérlegét, és mélyreható gazdasági-társadalmi válságot idézne elő. Végül is tehát csak széles körű nemzetközi összefogással lehetne elkerülni a fenyegető gazdasági és társadalmi „csapdát", ahogy az elmúlt években készült úgynevezett világmodellek is (Meadows and Meadows, Pestel and Mesarovič, Bariloche, Moira s tudomásom szerint a Bécs melletti laxemburgi rendszerkutató intézetben készülő modellek is) más és más premisszákból kiindulva, s más és más számítások során végül ezt a konklúziót támasztják alá. Egyöntetűen hangsúlyozva azt, hogy agresszív stratégiákról kooperatív stratégiákra való átállással ma még van, illetve volna lehetőség az említett negatív folyamatok megállítására s megfordítására, de az átállás elodázása egyre növeli, s bizonyos időn túl (hogy ez hány évtizedet jelent, erre vonatkozólag az említett modellek megalkotóinak becslései eltérnek egymástól) megfizethetetlenné teszi az átállás költségeit. Ezen az időn túl már hiába döntene a kooperatív stratégiák mellett akár az egész emberiség: a pusztulás említett folyamatát már nem állíthatná meg.

De nemcsak a világgazdaság szintjén, hanem egy-egy adott ország gazdasági-társadalmi életében is működnek „közlegelő" típusú csapdák. Ilyen csapdává válhat például (és sok más hasonló csapda szorulna alapos elemzésre) az egy adott társadalmon belül kialakuló és felgyorsuló kontraszelekciós folyamat, amely nem a nyersanyag- és energiatartalékokat, hanem a társadalom rendelkezésére álló *emberi erőforrásokat* herdálja el; az emberi képességeknek, tudásnak, alkotókészségnek és kedvnek azt a közös kincsét, amely a társadalom rendelkezésére álló termelőerők egyik legfontosabb komponense.

E folyamat igen könnyen beindul, s igen nehezen fékezhető meg. Mert a kontraszelekciós döntés egyfelől a döntést meghozó számára látszólag vagy ténylegesen jelentős hasznot hoz (nem kell tartania a nála tehetségesebb beosztottól; számíthat azok segítségére, akik kérésére a kontraszelekciós döntést meghozta stb.), s mert másfelől egy-két ilyen döntés negatív hatása társadalmi szinten még nem érzékelhető, s következésképpen nem vált ki védekező-megelőző reakciót. Ha azonban egyre többen folyamodnak ehhez a nem kooperatív, dezertáló stratégiához, s különösen, ha a folyamat láncreakcióvá alakul át (akit kontraszelektáltak, az is tovább kontraszelektál), akkor, akárcsak a közlegelő esetében, a közösség kára rohamosan nőni kezd. Igaz ugyan, hogy ezzel egy időben a dezertálásból eredő haszon is csökken.

Mert egyfelől, ahogy a kontraszelekció általános gyakorlattá válik, úgy csökken egyre inkább az egy-egy kontraszelekciós döntésért behajtható „kamatok" összege; s mert másfelől, a kontraszelekciós folyamat okozta össztársadalmi kár (vagyis a társadalmi produktivitás csökkenéséből eredő kár) egy főre eső hányada egyre súlyosabban érinti a kontraszelekciós döntéseket hozó embereket is. Ám mindaddig, míg ez a hányad nyilvánvalóan és látványosan nem lesz nagyobb, mint a kontraszelekciós döntésből eredő közvetlen egyéni haszon, a csapdamechanizmus működik. A dezertálásból eredő közvetlen egyéni haszonnak és a közösségi kár egy főre eső hányadának összefüggéseit egyébként részletesen s igen tanulságosan elemzi a szakirodalom (Dawes 1974; Schelling 1973; Hamburger 1973).

A hiányzó hős csapdájaként tartja számon a szakirodalom azt a hibás mechanizmust, amely a közösség szempontjából valamilyen úton-módon megakadályozza a közösség tagjait, külön-külön mindegyiket abban, hogy valamit megtegyenek, ami – annak ellenére, hogy ez a tett tőlük minimális áldozatot követelne – a

közösségnek nyilvánvalóan igen nagy hasznot hajtana. T. C. Schelling (1971) egyik példáját szokás ennek illusztrálására idézni.

Vasárnap este autók ezrei haladnak egy keskeny, kétsávos úton hazafelé. Az egyikről leesik – mondjuk – egy kempingágy az úttestre; ezek után az autók csak úgy tudnak továbbjutni, ha megkerülik a kempingágyat, ám ez a szembejövő forgalom miatt meglehetősen körülményes dolog. Percek alatt óriási torlódás, sok kilométeres dugó alakul ki az országúton. Az emberek türelmetlenek, bosszankodnak. Ki vagy mi segíthetne? Azok, akik már szerencsésen túljutottak a kempingágyon, örülnek, hogy rákapcsolhatnak, sietnek haza. Akik még valahol hátul vannak a torlódásban, nem tudják, miért halad ilyen lassan a sor, nem segíthetnek. S mikor valaki végre, félórás, órás bosszankodás után hirtelen odaér a kempingágyhoz, mit csinál? Egy pillanatra átvillan talán az agyán, hogy kiszáll, és félrehúzza az útról ezt a nevetséges akadályt. Ámde: mögötte idegesen tülkölnek, már a lökhárítójához koccannak, már előzni készülnek, meg hát ő is sok időt vesztett már... – gyorsan kikerüli hát az akadályt, és elszáguld.

E példa éppen trivialitásánál fogva jó; mert a társadalmi csapdáknak ez a típusa épp akkor a legveszélyesebb, ha triviális, ha a szóban forgó emberek felelőssége jelentéktelen, szinte megfoghatatlan. Mert ilyenkor a csapda ráadásul még elindít egy, a közlegelők tragédiájára emlékeztető, hibás láncreakciót is. Ama vasárnap este nem is az országúton fölöslegesen eltöltött órák elvesztése okozza a legnagyobb kárt, hanem a „Miért éppen én?", „Miért éppen én vegyem a fáradságot?", „Miért éppen én legyek a hős?", „Ha ők dezertáltak, én miért ne dezertálnék" mentalitásának sokszoros, ahány autó kikerülte az ágyat, annyiszoros megerősítése. S ennek a csak az azonnali saját haszonnal törődő magatartásnak a megerősödésével fogyni-pusztulni kezd a most-én-segítek-mert-máskor-nekem-segítenek közösségi tudata, a közösség kohéziója, az emberi együttélés *érzelmi-etikai tartaléka,* mint annak idején pusztulásnak indult a közlegelő éltető füve.

Lehetnek a hős hiányának drámaibb következményei is. John Platt (1973, 641) ír arról az emlékezetes és tragikus esetről, amikor New York egyik nem is különösebben elhagyatott közterén, a környező házak lakóinak szeme láttára erőszakolták meg és gyilkolták meg egy fiatal lányt, Kitty Genovesét, anélkül hogy a több tucat szemtanú közül egyetlenegy akadt volna, aki riasztotta volna telefonon a rendőrséget. A megdöbbentő eset után széles körű vizsgálatot indítottak annak megállapítására, hogy vajon mi lehet az oka ennek az érthetetlen közönynek. Volt, aki azt hitte, hogy valaki más már bizonyára értesítette a rendőrséget; mások nem akarták vállalni a tanúkihallgatással járó kellemetlenségeket; megint mások féltek a gonosztevők bosszújától (bár erre tényleges okuk nem volt) és így tovább. Egyetlen „hős" sem akadt, aki fölvette volna a kagylót.

A társadalmi csapdák egy további típusát legtalálóbban *Szaladok a pénzem után csapdájának* lehetne nevezni. A csapdák e típusát az „Eladok egy dollárt" játékkal szokás illusztrálni (Shubik 1971) A játék a következőkből áll. Valaki két játékos között árverésre bocsát egy dollárt, a következő feltételekkel:

- A két játékos közül az kapja meg a dollárt, aki végül is túllicitálja a másikat.
- A téteket mindig 25 centtel kell emelni.
- A játék végén mindkét játékosnak, a győztesnek is és a vesztesnek is be kell fizetnie a kasszába utolsó licitjének összegét.

Tegyük fel, hogy *A* játékos kezdi a játékot, és 25 centet ajánl a dollárért. *B* játékos erre rálicitál, és 50 centet ígér érte. Tételezzük fel, hogy *A* játékos ekkor gondolkozni kezd, mit tegyen. Álljon-e meg, vagy folytassa a licitálást? Ha megáll, akkor ki kell fizetnie utolsó licitjét, vagyis 25 centet, és nem nyer semmit. Jobban jár tehát, ha továbbmegy, és 75 centet ajánl, mert ha a másik nem megy tovább, akkor így megkapja a dollárt, s utolsó licitjének kifizetése után is marad még 25 centje. Megajánlja hát a 75 centet.

Ekkor *B* játékoson van a sor; ő is hasonlóképpen gondolkodik. Ha megáll, 50 centet veszít (ennyi volt utolsó licitje), ha továbbmegy, s megajánlja az 1 dollárt, akkor nem veszít semmit, mert kap egy dollárt, és utolsó licitjeként kifizet 1 dollárt. Újra *A* játékoson van tehát a sor.

Ha megáll, 75 centet veszít; s ha továbbmegy? Akkor sem nyerhet semmit, sőt akkor is veszít (mert utolsó licitje 1 dollár 25 cent, s nyeresége 1 dollár), ámde 75 centtel szemben csak 25 centet veszít. Ráajánl hát ellenfelére. S minthogy a megállás mindig nagyobb veszteséggel jár, mint az ellenfélre való rálicitálás, így folyik ez az egyre esztelenebb versengés az 1 dollárért, aminek a megnyerése már 2, 3, 4, s egyre több dollárjába kerül a versengőknek. Kísérleti játékok során még kispénzű diákok sem igen tudtak megállni 4–5 dollár alatt.

E játékot a fegyverkezési verseny modellálására szokták használni. Adva van, mondjuk, két ország – s tudjuk, sok ilyen két ország van –, amely kölcsönösen igényt tart egy bizonyos területre. Az egy dollár ebben az esetben azt a földterületet jelenti, amelyet az egyik ország a másik legyőzésével szerezhet meg. A dollárért felajánlott összegek a fegyverkezésre fordított összegeknek felelnek meg. S akárcsak a játékban, a fegyverkezési verseny mechanizmusát is az mozgatja (sok más tényező mellett), hogy a győzelem biztosítása érdekében állandóan növelni kell a fegyverkezésre szánt összegeket, még akkor is, ha ezek az összegek már rég meghaladták a szóban forgó terület értékét. Elég, ha a méregdrága fegyverekre, amelyeket gyakran kezelni sem tudnak, milliárdokat költő kisebb-nagyobb államokra gondolunk; milliárdokat, amelyek hiánya gyakran nagyobb kárt okoz az adott országoknak, mint ami hasznot ellenfeleik „legyőzése" valaha is hozhatna. E csapda annál is inkább veszélyes, mert a tét gyakran nem is egy megszerezhető „terület", hanem az egyik vagy mindkét fél

saját szuverenitása, függetlensége. Gyakori ugyanis az, hogy a fegyverkezési spirált egy védekező, defenzív, a saját biztonságát féltő ország védelmi fegyverkezése indítja el (s itt gyakran a Rapoport által leírt „zéró összegű csapda" játszik közre), ami azonban mit sem változtat azon, hogy az egyszer már beindult fegyverkezési eszkalációt rendkívül nehéz megfékezni.

De nemcsak a világpolitika színpadán, hanem az emberi együttélés és együtt élni nem tudás szerényebb házi színpadán is működnek a „Szaladok a pénzem után" típusú csapdák. Gondoljunk csak például két ember, mondjuk egy házaspár közötti kisebb összekoccanásra s az azt követő vitára, amelyben mindkét fél azt akarja bizonyítani, hogy neki van igaza, s hogy a másik a hibás. E párharcban előbb csak a másik, esetleg még igen szelíd szemrehányásaira kell mindig egy kicsit súlyosabb szemrehányással válaszolni, majd egyre súlyosabb vádjaira és sértéseire egyre súlyosabb vádakkal és sértésekkel visszavágni; s ha mindkét fél ragaszkodik ahhoz a bizonyos dollárhoz, ahhoz, hogy mindenáron neki legyen igaza, akkor nemigen lehet elkerülni az adott emberi kapcsolat átmeneti vagy tartós megromlását, sokszorta többet vesztve így együttesen a nekem volt igazam dollárjánál, amelyet ráadásul még egyik fél sem érezhet igazán a magáénak.

[...]

A Társadalmi csapdák (1978, 2004) című könyvem további, itt nem közölt fejezete a társadalmi csapdák elhárításának néhány lehetőségét és az ezekkel kapcsolatos nehézségeket elemzi.

* * *

HIVATKOZÁSOK[15]

Braithwaite, R. B. 1955. *Theory of Games as a Tool for the Moral Philosopher.* Cambridge, Cambridge University Press.

Bruckmann, Gerhart 1976. Nisi vis bellum, para pacem! *Wiener Blätter für Friedensforschung,* 9–10, 4–15.

Buchanan, James. M. and Tulloch, Gordon 1962. *The Calculus of Consent.Logical Foundations of Constitutional Democracy.* Ann Arbor, University of Michigan Press.

Crowe, B. 1969. The Tragedy of the Commons Revisited. *Science,* 166, 1103–1108.

Dawes, R. M. 1974. Formal Models of Dilemmas in Social Decision Making. Paper presented at the *Human Judgement and Decision Processes Symposium,* Northern Illinois University, October 16, Mimeo. 21

Deutsch, Morton 1973. *The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes.* New Haven, Yale University Press

Guyer, M. – Perkel, B. 1972. Experimental Games: A Bibliography 1945–1971. *Communication,* No. 293, March. Mental Health Institute, The University of Michigan.

Hamburger, H. 1973. N-person Prisoner's Dilemma. *Journal of Mathematical Sociology,* 3, 27–48.

Hardin, Garrett 1968. The Tragedy of the Commons. *Science,* 162, 1243–1248.

Lloyd, W. F. 1833. *Two Lectures on the Checks to Population.* Oxford.

Luce, R. Duncan and Raiffa, Howard 1957. *Games and Decisions: Introduction and Critical Survey.* New York, Wiley.

Neumann, von John 1928. Zur Theorie der Gesellschaftsspiele. *Mathematische Annalen,* 100, 295–320.

Neumann, von John and Morgenstern, Oskar 1947. *Theory of Games and Economic Behavior.* 2nd ed. Princeton, Princeton University Press.

Platt, John 1973. Social Traps. *American* Psychologist, 128, 8, 641–651.

Rapoport, Anatol 1960. *Fights, Games, and Debates.* Ann Arbor, University of Michigan Press.

Rapoport, Anatol 1964. *Strategy and Conscience.* New York, Harper and Row.

Rapoport, Anatol 1966. *Two-Person Game Theory. The Essential Ideas.* Ann Arbor, University of Michigan Press.

Rapoport, Anatol (ed.) 1974. *Game Theory as a Theory of Conflict Resolution.* Dordrecht-Boarton, D. Reidel Pub.

Rapoport, Anatol & Chammah, A. M. 1965. *Prisoner's Dilemma. A Study in Conflict and Cooperation.* Ann Arbor, University of Michigan Press.

Schelling, T. C. 1958. The Strategy of Conflict: Prospects for the Reorientation of Game Theory. *Journal of Conflict Resolution,* 2. 1958. 203–264.

Schelling, T. C. 1971. The Ecology of Micromotives. *Public Interest,* 25, 61–98.

Schelling, T. C. 1973. Hockey Helmets, Concealed Weapons, and Daylight Saving. A Study of Binary Choices with Externalities. *Social Science Information,* 12, 3–4, 381–428.

[15] A további tájékozódás megkönnyítésére itt néhány olyan munkát is felsorolok, amelyekre a könyv itt közölt első fejezetében nem, csak a későbbi fejezetekben utaltam.

Shubik, Martin 1971. The Dollar-Auction Game: A Paradox in Noncooperative Behavior and Escalation. *Journal of Conflict Resolution,* 15, 1, 109–111.
Wrightsman, Lawrence S., O'Connor, John and Baker, Norma J. (eds.) 1972. *Cooperation and Competition: Readings on Mixed-Motive Games.* Belmont, Calif: Brooks/Cole Pub.

Diagnózisok (1982)

Viselkedéskultúránk torzulásai[16]

(1982)

(Részlet)

Az 1950-es, 60-as, 70-es években annyira szétziláлódott a társadalom, hogy már köszönni se tudtunk egymásnak. „Főorvos úr elvtárs" – dadogtuk. A közbeszéd fórumai bezárultak, a társadalmi csoportok, rétegek elvesztették azonosságukat. A földjét elvesztett, falujából a városok lakótelepeire zavart, panelházi lakása erkélyén disznót hizlalni próbáló gazdálkodó esete a kor egyik emblémája lehetne. A tanulmány a társadalmi lét e bomlásfolyamatának okait és megjelenési formáit elemzi.

„furcsa madár a sirály
azt hiszi minden sirály
ha jön egy másik sirály
az nem igazi sirály"
Weöres Sándor

FELEMÁS ORSZÁG

Ha megkérdezné valaki, hogyan is állunk kultúra dolgában itt, ebben az országban, azt kellene válaszolnunk, hogy: jól is meg rosszul is. S a kétértelműség ezúttal nem az ítéletben, hanem magában a tárgyban volna. Abban, hogy a „kultúra" szónak két jelentése van. Ha az egyiket vesszük, akkor ezt az országot csak dicséret illeti; ha viszont a másikat, akkor az ítélet csak elmarasztaló lehet.

Ha ugyanis kultúrán a nemzet nagy szellemi-művészi teljesítményeinek összességét, vagyis az úgynevezett *magaskultúrát* értjük, akkor nem sok okunk lehet a panaszra. Mert ha hajdan lovas nemzetként parádéztunk s értünk el Európa mezsgyéjén némi sikereket (s szenvedtünk jóval több kudarcot), ma több joggal és több sikerrel követelhetünk s kapunk helyet e gyülekezetben, midőn Bartók és Kodály, Ady és József Attila, Csontváry, Vasarely vagy a pentaton népdalok nemzeteként lépünk föl és kérünk bebocsátást. Jó érzéssel tölthet el bennünket az is, hogy a magaskultúra értékei viszonylag széles (bár a statisztikák által jelzettnél jóval szűkebb) társadalmi rétegek közkincsévé váltak az elmúlt évtizedekben. S némi kegyes öncsalással még a nagy tudo-

[16] *Diagnózisok* 1982, 15-62.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok* 2004, 103–135.

mányos teljesítmények zászlaját is kitűzhetjük, gyakran ki is tűzzük, nem véve szigorúan figyelembe azt, hogy e teljesítmények többségét volt hazánkfiai az Óperenciás-tengeren túl érték el, csak ott érhették el, miután nem lelték volt honukat e hazában.

Mindent egybevetve azonban mondhatjuk, nyugodtan mondhatjuk azt, hogy a magyar kultúra nemzetközi viszonylatban is a nagy hagyományokkal, nagy teljesítményekkel rendelkező, gazdag kultúrák közé, s a magyar társadalom a kultúrát viszonylag széles társadalmi rétegek számára hozzáférhetővé tevő társadalmak közé tartozik. A mérleg, ezen a téren, feltétlenül pozitív. Van azonban – mint mondottam – a „kultúra" szónak egy másik jelentése, a kultúrának magának egy másik vetülete, másik mezője is. S itt a mérlegünk már – az előzővel ellentétben – szembeszökően: negatív.

E másik vetület, másik mező az úgynevezett *mindennapi kultúra.* A kultúra ugyanis nemcsak irodalmi művekből, zenei és képzőművészeti alkotásokból, a hozzájuk kapcsolódó emberi élményekből, s még csak nem is az e művek sugallta-befolyásolta emberi magatartások összességéből áll. Hanem a mindennapi életet, mindennapi társadalmi együttélést lehetővé tevő és azt szabályozó megannyi beidegződésből, ismeretből, normából, értékpremisszából s az emberi-társadalmi együttélés általuk szabályozott mindennapi gyakorlatából.

Ez a mindennapi kultúra vagy más szóval viselkedéskultúra éppannyira fontos vagy talán bizonyos szempontból még fontosabb előfeltétele az emberi együttélésnek, mint a magaskultúra. Sőt míg az irodalom, a zene, a képzőművészetek alkotóereje és társadalmi hatékonysága erősen hullámzik egy-egy társadalom története során, anélkül hogy ennek feltétlenül nagy hatása volna az emberi-társadalmi állapotokra (tudjuk például, hogy nincs egyértelmű összefüggés a gazdasági-társadalmi fejlődés virágkorai és a művészetek hullámhegyei vagy völgyei között), addig, ezzel szemben, a mindennapi kultúra szintjének süllyedése és emelkedése közvetlenül és erősen hat a közösség s ezen belül minden ember életére, életének minőségére.

S ezzel a mindennapi kultúrával, viselkedéskultúrával mi manapság nagyon is hadilábon állunk. Visszatekintve az elmúlt három évtizedben történtekre, ma már egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a dinamikus gazdasági fejlődéssel és a társadalmi viszonyok átalakulásával nem járt együtt, nem tartott kellőképpen lépést a mindennapi kultúra struktúráinak kiépülése, szöveteinek gazdagodása, feldúsulása. Helyzetünk röviden és erősen sarkítva úgy fogalmazható meg, hogy a magaskultúra tekintetében fejlett, gazdaságilag közepesen fejlett, *a mindennapi kultúra vagy viselkedéskultúra terén fejletlen vagy akár: elmaradott ország vagyunk.* S ez az elmaradottság, mindennapi kultúránknak ez a leszakadása ma már olyan mérvű, hogy egyre inkább kerékkötőjévé válik a gazdasági-társadalmi fejlődés egészének is.

Sürgős és fontos feladat tehát föltérképezni ezen a területen az elért eredményeket és kudarcokat, feltárni azokat az okokat, amelyek a jelenlegi állapotokhoz vezettek, és keresni a megoldásokat, a kiutakat. A továbbiakban épp csak az első lépések megtételére vállalkozom.

EMBERI ÉRINTKEZÉSFORMÁK

Hogy mennyire kiforratlan és kusza, mennyire bizonytalanságokkal és ennek következtében sunyiságokkal teli mindennapi viselkedéskultúránk, annak egyik árulkodó s már-már nevetségesen frappáns tünete, kórtünete az, hogy nincs még elfogadott, nyugodt lelkiismerettel használható köszönésformánk, és nincs kialakult megszólító módunk sem. Mert nem képtelenség-e, nem nevetségesen szomorú-e az, hogy három évtized után sem tudjuk még, hogyan kell köszönnünk egymásnak, hogyan kell megszólítanunk egymást ebben az új társadalomban? A háború előtti idők rendi s osztálykülönbségeinek erősen hierarchizált megszólításrendje – a maga tekintetes, nagyságos, méltóságos és kegyelmes uraival, úrfiaival és kisasszonyaival, urambátyámjaival és uramöcsémjeivel és a jog- és címfosztottaknak kijáró pőre „maga Kovács", „maga János", s a még nagyúribb fölénnyel semmibe vevő „te János"-aival – a háború után hamarosan széttöredezett. És az elmúlt három évtized nem volt elég ahhoz, hogy egy olyan egyszerű s minden embert egyformán aposztrofáló köszönés és megszólításforma alakuljon ki, mint amilyen nálunk demokratikusabb múltú társadalmakban már régen meghonosodott. Sőt az utóbbi években megindult egy visszahierarchizálódási folyamat, s ez még csak fokozza a zűrzavart, a bizonytalanságot, a rossz lelkiismeretet. Mert ugyan kinek kell ma úgy köszönnünk, hogy

Kezicsókolom
vagy
Kezét csókolom
vagy
Kezeit csókolom
vagy

(kinek kell ténylegesen megcsókolni a kezét)
vagy
Jó napot
vagy
Jó napot kívánok
vagy

Tiszteletem

vagy

Alázatos tiszteletem (mert már ez is van)

vagy

Üdvözlöm

vagy

(kedélyeskedve) Pálinkás jó reggelt

vagy

Erőt, egészséget

vagy

Szervusz

vagy

Szia

vagy

Szióka

vagy...

S mindezt még variálni lehet, s többnyire variálni kell a megszólítással. Mert azt mondani bárkinek is, kurtán-furcsán, hogy „Jó napot", csak sértő szándékkal vagy a megsértettség jelzésének szándékával lehet. E szándékok hiányában vagy azt kell mondani legalább, hogy

Jó napot kívánok

vagy azt például, hogy

Jó napot, Kovács elvtárs

de legjobb, ha azt mondjuk, hogy

Jó napot kívánok, Kovács elvtárs.

Egyáltalán, a „Jó napot" nem valami közvetlen forma, könnyebb az embernek a dolga reggel vagy este, amikor a – ki tudja, miért – barátságosabbnak, emberibbnek, közvetlenebbnek érzett „Jó reggelt"-et, „Jó estét"-et vagy „Jó éjszakát"-ot lehet használni; ezek minden függelék nélkül is elmennek. De mindezek még az egyszerűbb esetek. Mert hogyan köszön az ember például a főnöknőjének, ha a főnöknő férje történetesen párttag, és mondjuk Vargának hívják?

Jó reggelt, Vargáné elvtársnő?

vagy

Jó reggelt, Varga elvtársnő?

vagy (s a királynő-királyné mintájára ez volna talán a helyes)

Jó reggelt, Varga elvtárs*né*.

S magázza az ember vagy tegezze vagy önözze vagy teccikelje? Vagy a hajdani királyi harmadik személy mintájára (Excellenciád hogy *van*?), ha nem is azt mondja az ember, hogy „Elvtársságod hogy van", de legalább azt, hogy „Az elvtársnő hogy van?".

S kinek mondja az ember azt, hogy elvtárs, s kinek azt, hogy úr vagy uram? Ha az ember kérvényt ír, akkor mi a tanácsosabb vagy helyesebb? Ha azt írja, hogy Miniszter úr, vagy azt, hogy Miniszter elvtárs? S az egyetemen: Professzor urat vagy Professzor elvtársat kell-e mondani (egyesek szerint például a Professzor elvtárs kissé már bizalmaskodó, mások szerint viszont a Professzor úr az intimebb változat). A kerületi tanácsnál nem nagyon szokás azt mondani, hogy Osztályvezető úr, de az SZTK-rendelőben meg azt nem szokás, hogy Doktor elvtárs.

Egyik vállalatnál – s bizonyára sok ilyen vállalatot lehet találni az országban – a vezérigazgató a vállalat női alkalmazottait keresztnevükön szólítja, és – nem tudni, milyen rendszer szerint – kezit csókolomot vagy jó napotot köszön nekik (azok őt X elvtársazzák, és jó napotot köszönnek neki). A férfi alkalmazottakat is a keresztnevükön szólítja, de őket tegezi, és szervuszt köszön nekik (azok őt visszategezik, és a keresztnevén szólítják). A nála szívességért előszobázó előkelőbb ügyfeleket uram és asszonyomként szólítja meg, a hivatalos ügyfeleket elvtársként aposztrofálja, s ezen belül ez utóbbiakat hol magázza, hol tegezi (a beavatottak szerint igen nagy különbség van aközött – nagyobb, mint általában a köznapi gyakorlatban a magázás és a tegezés között –, hogy ha az embert „és maga, Kovács elvtárs"-ként vagy „és te, Kovács elvtárs"-ként szólítja meg). A sofőrjét, akárcsak a női alkalmazottakat, a keresztnevén szólítja meg, magázza, és jó napotot köszön neki. A sofőr viszont őt X elvtársozza és magázza, illetve néha tetszikeli, a vállalat magasabb rangú elvtársnőit viszont, beosztásra és életkorra való tekintet nélkül „Kezicsókolom Mancikᔑ-zza, mindig a megfelelő vállalati becenév behelyettesítésével (azok őt csaknem kivétel nélkül keresztnevén szólítják és magázzák). És így tovább.

E példák ugyan magukért beszélnek, de azért érdemes hozzájuk fűzni néhány megjegyzést. Lássuk először az *elvtárs* megszólítást. A háború előtt a munkásmozgalomban s ezen belül a Szociáldemokrata és a Kommunista Pártban tevékenykedők s csak az ő megszólításuk, a közös eszmék és közös ügy jegyében fogant szolidaritás hívószava volt. 1949 után használata gyakorlatilag az egész lakosságra kiterjesztetett, kivéve az osztályellenségként megbélyegzett és megbélyegzendő rétegekre s egyénekre; nekik stigmaként és diszkrimináló jegyként kellett eltűrniük az úr megszólítást (bár még ez is jobb volt, mint a semmi, mert ha valakinek úgy istenigazában meggyűlt a baja a hatóságokkal,

akkor elmaradt a neve mellől még ez az úr is). A hatvanas években azután megindult, és a mai napig is tart az elvtárs megszólítás jelentéstani beszűkülése – a korábbival ellentétben azonban –, nemcsak és nem kifejezetten a párttagok, hanem általában a hivatali funkciók, ezen belül is legfőképpen az államigazgatási, tanácsi és tömegszervezeti funkciók körére.

A fogalom e beszűkülése és újra jelentéssel (részben új jelentéssel) való feltöltődése azonban légüres teret vagy inkább zűrzavart hagyott maga után, mert az említett körön kívül nem alakult ki egy általánosan elfogadott megszólításmód. Az „úr" még mindig magán viseli a múlt többszörös terheit; nem tudni, hogy ki, mikor s miért érzi természetesnek, szokatlannak vagy akár sértőnek, polgáriaskodónak vagy akár tüntetően apolitikusnak, távolságtartónak, hidegnek, leereszkedőnek vagy épp ellenkezőleg: személyesnek, megbecsülést vagy éppen alázatot kifejezőnek és így tovább. Még azt sem lehet tudni pontosan, hogy a két megszólítás közül melyik most az egalitariánusabb, demokratikusabb felhangú. Eredetileg egyértelműen az elvtárs volt az, de ha jelentése tovább szűkül a viszonylag jelentős pozíciót betöltők és a hivatalos érintkezések körére, és tovább folyik, másfelől, az úr megszólítás semlegesedése, történeti jelentéstartalmainak lekopása, akkor előbb-utóbb ez utóbbi töltheti be az emberek közt nem differenciáló, általános megszólítás szerepét. Mindenesetre: jelenleg még nagy a zűrzavar e téren.

De vannak megszívlelendő mozzanatok az idézett köszönésformák terén is. Az, hogy az említett igazgató tegezi a férfi- és magázza a nőkollégákat, lehet egyszerű udvariassági gesztus is; de nem furcsa-e az, hogy ő keresztnevükön szólítja a férfiakat s a nőket egyaránt, de csak a férfiak viszonozzák ezt, a nők őt X elvtársként szólítják? Miért van az, hogy a főnök és a beosztottak között objektíve meglevő hierarchia, ha férfiakról van szó, egy-egy pillanatra feloldódik a megszólítás aktusában, a nők viszonylatában viszont még ezekben a pillanatokban is jelen van, s hangsúlyt kap? S miért van az, hogy a főnök és a gépkocsivezető viszony itt és – ha jól tudom – sok más vállalatnál nem demokratikus, hanem inkább patriarchális: a főnök kedvesen-patriarkálisan lejánosozza a sofőrjét és – mondjuk – kedvesen-patriarkálisan érdeklődik gyerekei után, a gépkocsivezető viszont nem jánosozhatja vissza a főnökét, hanem kedvesen, de tisztelettudóan vezetéknevének vagy hivatali beosztásának (rangjának) említésével köszönti, vagyis elfogadja és betölti a patriarkális viszonyon belül neki járó szerepet.

Egyszóval, bár a hierarchikus keretek s lépcsőfokok nem olyan merevek, nem olyan formálisan szabályozottak már, mint voltak az ántivilágban, de azért a hierarchizáltság rejtett-szégyellt, de azért sunyin, fölfelé hízelkedő, lefelé fölényt éreztető elemei nagyon is erősen jelen vannak. S éppen mivel rejtettek, fenntartják ezen a téren az állandó zűrzavart, és – több más tényező mellett – ők maguk is akadályozzák, lassítják az egyszerűbb, áttekinthetőbb s mindenekelőtt demokratikusabb érintkezési formák kialakulását.

[...]

A következő, itt nem közölt fejezetben a szociális és a gazdasági viselkedéskultúra bénaságait elemzi a tanulmány, majd rátér a politikai viselkedéskultúra vizsgálatára.

A POLITIKAI VISELKEDÉSKULTÚRA

Már maga az, hogy ezt sokan „kényes kérdésnek" tekintik, jelzi, hogy sok még a teendő ezen a téren is. És hogyisne lenne, mikor a magyar társadalom túlnyomó többségének évszázadokon át nem volt lehetősége arra, hogy részt vegyen az országos, de még csak a helyi politikában, közéletben sem. Szemben néhány, nálunk ebből a szempontból szerencsésebb országgal, a tényleges helyi önkormányzat remek politikai iskolája a mi falvainkban tartósan sohasem alakulhatott ki, s a városi-polgári önkormányzatokat is erősebben béklyózták nálunk a feudális, félfeudális kötöttségek, majd később a központi-állami beavatkozások, mint nyugat-európai társaikat; a háborúk és hódoltságok minduntalan meg is szakították történeti folytonosságukat, és sok esetben véglegesen elpusztították őket.

1945 milliókat emelt ki az évszázados jogfosztottság állapotából, s emelt be a politikai jogokkal rendelkezők körébe; e változás jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. De jogaik mindennapos és aktív gyakorlatára nem kaptak elég lehetőséget, s nem kaptak elég ösztönzést az emberek; társadalmunk nem vált a közös gondjaik megoldásán fáradozó emberek „okos gyülekezetévé", annak a bizonyos „grassroots" demokráciának, a mindennapi gyakorlat hajszálgyökereiből dús gyepszőnyegként kinövő demokratikus gyakorlatnak az iskolájává, műhelyévé. [...]

A politikai viselkedéskultúra nemcsak a kialakult intézményrendszer, hanem a politikai szocializációs folyamat függvénye is. És ezen a téren is van még mit tanulnunk. Hadd álljon itt erre egy szokatlan, de tanulságos példa; nem hiszem ugyanis, hogy szégyen volna olyanoktól tanulnunk valamit a demokratikus szellemű politikai szocializációról, akik jó néhány évszázaddal előttünk kezdtek foglalkozni vele.

1978 telén a BBC reggeli angol nyelvű adásában, a hazai hírekre térve a bemondó átadta a szót a parlamenti tudósítónak, aki a következőkről számolt be. Az alsóház előző napi ülésén a munkáspárti képviselők egy csoportja hevesen tiltakozott saját, munkáspárti kormányának az ellen a javaslata ellen, hogy

a bér- és árkorlátozások 1979-ben is érvényben maradjanak. E torzsalkodást látva az egyik konzervatív párti képviselő kért szót – e hozzászólást a rádió már élőben közvetítette –, és képviselőtársainak tetszésnyilvánításaitól kísérve, szellemesen és elegánsan kifejtette azon véleményét, hogy – s itt most megpróbálom pontosan idézni – egy olyan párt, amely még saját képviselőit sem tudja kordában tartani, hogy is tudna ilyen nehéz időkben egy egész országot elirányítani. Erre a munkáspárt szóvivője, ugyancsak udvariasan s gúnyosan, körülbelül a következőket válaszolta: „Szeretném mindenekelőtt leszögezni, hogy a munkáspárt sem képviselőit, sem az országot nem akarja kordában tartani. És különben is, a munkáspárti képviselők, szemben a konzervatív párt képviselőivel – ha ugyan jól értettem igen tisztelt képviselőtársam felszólalását –, nem a pártot, hanem választóikat képviselik, s kötelességüket teljesítik, midőn választóik érdekeit még saját pártvezetőségükkel szemben is védelmezik." Taps, nyilván a munkáspárti képviselők oldaláról. Eddig az első csatározás.

A második felszólaló egy munkáspárti képviselő volt. Körülbelül a következőket mondta. „Azt olvastuk a sajtóban, hogy a trónörökös, Charles herceg, katolikus lánynak udvarol, s ez aggódással tölt el bennünket. 1689 óta ugyanis az angol alkotmány értelmében az uralkodó nem lehet katolikus, és a hagyományok szerint házasságot sem köthet katolikus személlyel. Súlyos következményei volnának annak, ha ezt most megszegnénk. Mert egyrészt a király, katolikus feleséggel az oldalán nyilván nem lehetne többé az anglikán egyház feje, s ezzel gyakorlatilag megszűnne az anglikán egyház. Ez másrészt meggyengítené az uralkodó szimbolikus, az ország egységét szimbolizáló hatalmát; és harmadrészt megcsorbítaná az ország szuverenitását, mert az anglikán egyház megszűnésével az ország elveszítené vallási függetlenségét, amit annak idején VIII. Henrik a pápasággal szemben kivívott." – Eddig a felszólalás.

És máris szót kért egy konzervatív képviselő, ha jól értettem a nevét, ugyanaz, aki az imént a munkáspártiak belvillongásainak vitájában a rövidebbet húzta. Igen tisztelt kollégájának bizonyára igaza van abban – mondta –, hogy az 1689-es törvény annak idején fontos volt; de nem hiszi, hogy a jelenlegi világhelyzetben a pápa komolyan veszélyeztetné Anglia szuverenitását (nevetés, taps). Ő ugyan katolikus – folytatta –, de azért személy szerint sajnálná, ha egy olyan nagy múlttal rendelkező egyház, mint amilyen az anglikán egyház, megszűnnék; ámbár Anglia már sok nagy csapást és vihart egészen jól kibírt. De, egyébként, nem tartja valószínűnek, hogy az anglikán egyháznak az említett ok miatt be kellene zárnia templomkapuit. És különben is: legjobb tudomása szerint minden angol állampolgárnak joga van legalábbis arra, hogy saját legjobb belátása szerint válassza meg élettársát. Nem hiszi – fejezte be hozzászólását –, hogy e jogától szabad volna megfosztani Charles herceget, aki maga is angol állampolgár, s nem tehet arról, hogy trónörökös. (Ha idegenként vagy akár barbárként jól ítélem meg a hallottakat, ezzel a visszavágással a konzervatív párt kiegyenlítette hátrányát az aznapi parlamenti csatározásban.)

Eddig a tanmese. De gondoljuk csak meg, micsoda szocializációs folyamaton megy át éveken s évtizedeken keresztül az az angol polgár, aki reggelijét fogyasztva nap mint nap ebben a hangnemben és ebben a szellemben értesül az országban folyó dolgokról, az ország közös és őt is érintő ügyeiről. Aki azt hallja, hogy nehéz és feszültségekkel teli kérdéseket is meg lehet vitatni civilizált hangnemben; akit abban az igényében erősítenek meg nap mint nap, hogy képviselőjének mindenekelőtt az ő érdekeit kell képviselnie, akkor is, ha ez az érdek ütközik saját pártjának vagy a kormánynak az érdekeivel vagy elképzeléseivel; aki nap mint nap az egymás iránti türelem példáinak, de egyben a saját álláspont világos és nyílt megfogalmazásának, kényes és fontos kérdésekkel kapcsolatban érvek és ellenérvek higgadt felsorakoztatásának tanúja; akit mindezzel vagy akár olyan frappáns példákkal is, mint a trónörökös esete, felszólítanak arra, hogy mérlegelje az állampolgári jogok és kötelességek vagy a közélet és a magánélet összefüggésének dilemmáit, gyakran csak nehezen megoldható problémáit.

Nem akarok túl nagy jelentőséget tulajdonítani e két példának; nem kutatom most, hogy az idézett felszólalásokban mennyi volt a hatásos, de üres retorika, s mennyi mögött van tényleges tartalom, s e tartalmat érvényre juttató, hatékony intézményrendszer. Nincs és nem is lehet súlya e röpke parlamenti epizódnak a polgári demokrácia értéke körül folyó évtizedes vitában. De lehet súlya, és örülnék, ha volna súlya itt e gondolatmenetben, mert véleményem szerint kitűnő példája a hatékony és hasznos politikai szocializációnak; olyan állampolgári magatartásra, gondolkodásra és tudatosságra nevel – észrevétlenül és élvezetesen anélkül, hogy oktatna vagy kioktatna –, amelyre a szocialista demokráciában éppúgy szükség van, mint a polgáriban.

RABLÓGAZDÁLKODÁS A MEGLEVŐ ÉLETFORMÁKKAL, VISELKEDÉSKULTÚRÁKKAL

Ha itt, nálunk a hatékony szocializációra kevés, a hatékony és romboló deszocializációra jó néhány példát idézhetnénk. Legkirívóbb esetei ennek azok, amikor embereket, embercsoportokat kiszakítanak megszokott életformájukból, aztán magukra hagyják őket: boldoguljanak egy számukra idegen életformában, idegen viselkedéskultúrában úgy, ahogyan tudnak. Egyetlen példát idézek erre a jól ismert és sokszor felhánytorgatott, de úgy látszik, megfékezhetetlen, újra és újra nekilendülő folyamatra, egy az *Új Tükör* január 21-i számában megjelent kitűnő beszámoló alapján.

Egy gyorsan és szépen fejlődő vidéki nagyvárosunk hajdani kertségeit gyalulja évek, hovatovább évtizedek óta simára az építőipar, hogy a kertes házak helyére jóval több ember számára lakást nyújtó házgyári betonkolosszusait felépíthesse. Ez a gazdaságos, mondják az illetékesek, és némi kártérítésen és egy betonlakáson kívül mást nem adhatnak azoknak a többnyire idősebb embereknek, akik inkább maradnának ott, ahol voltak, de akiket kertes házukból egy bérház valamelyik emeletére kényszeríti át jó vagy balszerencséjük. S most idézem az említett cikkből egy párbeszéd néhány sorát:

„– Legalább egy telket adott volna a tanács. Ami nincs messze a buszmegállótól, és amin ezt-azt termelni lehetne... Nekem évente 20–25 ezer forint haszon volt a kerten...

– Nem akarnak most már egy kicsit nyugodtabb életet élni, üdülni, világot látni? – tapogatózom.

– Nem tudunk mi már szórakozni, nem szoktunk hozzá – legyint az asszony.
– Pestre felmenni két embernek négyszáz forint! Az három mázsa táp!"

Tanulságos és megrendítő válasz. Jelzi, hogy mennyire nem lehet elszakadni egyik napról, de még egyik évről a másikra sem egy adott életformától, adott viselkedéskultúrától. Ha valaki életének, mozdulatainak, gondolatainak, emberi kapcsolatainak az adott értelmet és formát – anélkül hogy idillizálni akarnám ezt a mindennapjaiban nehéz, nélkülözésekkel, de örömökkel is teli életformát –, hogy háza körül s a kertben tevékenykedett, palántáinak és háziállatainak gyarapodásán buzgólkodott, fát vágott és a kútról vizet hozott, életének minden percével gazdálkodott: ez az ember minden bizonnyal élvezi a távfűtéses-melegvizes, száraz és napfényes lakótelepi lakás fizikai kényelmét; de az esetek többségében minden bizonnyal igen nagy árat fizet ezért. Mert ha akarja, ha nem, magával hozza ide korábbi élete mozdulatait, gondolatait, vágyait, egész viselkedéskultúráját, ide, ahol mindennek már semmi értelme és semmi funkciója sincs. Aki egész életében a szorgalmas tevékenység és a csendes anyagi gyarapodás értékvilágában és életformájában élt, az alig-alig állhat át csak úgy, minden további nélkül az élet puszta élvezésének, az életörömök keresésének életformájára s értékrendszerére. Ő, amikor már összkomfortos lakótelepi lakásban lakik, s nem lesz soha többé kertje vagy baromfiudvara, még akkor is takarmánykilókban és táparakban, életének mértékegységeiben méri az élet dolgait.

Vagyis, egy csúnya szakkifejezéssel élve, a változás következtében deszocializálódik: elveszti szoros kontaktusát önnön életkörülményeivel és társadalmi környezetével; hosszú évtizedek alatt kialakult magatartás- és tevékenységformái, mozdulatai és gondolkodási mechanizmusai feleslegessé, céltalanná válnak, üresen járnak, üresen zakatolnak. S ha meggondoljuk, hogy a kisajátítás, a kényszerköltözés mellett a kényszerű szakmaváltás, a faluból városba kényszerülés, az egészséges létből a beteg létbe, a családi együttlétből a magányosságba, a tevékeny életből a nyugdíjas létbe való átszakadás évente sok tíz-, ha ugyan nem százezer embert sodor ugyanebbe a nehéz helyzetbe, önmagával, életformájával, eszméivel, céljaival, megszokott viselkedéskultúrájával való meghasonlásba, akkor látnunk kell a deszocializációnak, az adott viselkedéskultúrák felbomlásának komoly emberi-társadalmi következményeit.

Aligha kétséges: ahol lehet, minden eszközzel fékezni kell e deszocializációs helyzetek kialakulását (s utalok itt az új városnegyedek telepítése vagy az úgynevezett kis falvak fokozatos elsorvasztása körül folyó vitákra, amelyek például kétségbe vonják a jelenlegi döntések alapjául szolgáló, valószínűleg még gazdaságilag is egyoldalú s rövid távú gazdaságossági számítások helyességét). Ahol pedig nem lehet, mint például betegség, megrokkanás, gyász, nyugdíjba menetel esetén, ott minden eszközzel csökkenteni kell a sokkszerű változás hatását, és segíteni kell új életcélok, élettartalmak jegyében a reszocializációt. Hogy mennyire figyel oda a többség a társadalmi fejlődés és általában az emberi élet mindenkori, de mindenkor kisebbségben levő áldozataira – és nemcsak a drámai katasztrófák, árvizek, földrengések idején, hanem az eseménytelen mindennapokon is –, az egyik fontos mutatója a társadalom etikai szintjének, viselkedéskultúrájának. És ezen a téren nem járunk az élen. Néhány jó kezdeményezés (például: nyugdíjasok, magányosok klubjai) a megszokott világukból, életformájukból kiszakadtaknak csak töredékét éri ma még el.

A KÖZÖSSÉGI-TÁRSADALMI TUDAT ÉS A VISELKEDÉSKULTÚRA

Az emberek mindennapi viselkedésének, viselkedéskultúrájának kialakításában és szabályozásában jelentős szerepet játszik a különféle közösségekhez való tartozás tudata. E közösségi tudatok vonzereje, egymással interferáló és egymást is átható mágneses terei nélkül szétzilálódnék atomjaira, egyedeire hullna szét a társadalom.

[...]

Itt több más példa után a nemzetnek mint közösségnek magatartás-formáló szerepét vizsgálja a tanulmány.

S hogy egy még kényesebb kérdést említsek: komoly baj van a nemzettudattal is mint az emberek viselkedéskultúráját, érzelmi kultúráját, gondolkodáskultúráját meghatározó tényezővel. Félreértés ne essék: nem az adott nemzettudat erejét vagy gyengeségét, érzéketlenségét vagy ilyen-olyan érzékenységét akarom felhánytorgatni, méltatni vagy kárhoztatni. Hanem nemzeti tudatunk egy sajátos torzulására akarom a figyelmet felhívni.

Abban azt hiszem egyetérthetünk, hogy nemzettudatra, öntudatra a mai társadalmak túlnyomó többségének szüksége van. Olyan kohéziós tényező, olyan a jelenben élőket a múlttal és a jövővel összekötő tényező, olyan az emberi és a közösségi életet potenciálisan gazdagító tényező, amelyre a mi társadalmunknak is szüksége van. De igen sok múlik azon, hogy mi a tartalma e tudatnak, öntudatnak, s itt merül föl az említett probléma.

Nyilvánvaló, ma már nevetségesnek tűnő és azóta sokszorosan kipécézett torzulás volt az, amikor a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a futballsikerek közös öröme volt a nemzeti tudat talán egyetlen nyílt és őszinte megnyilatkozása. De vajon mi a nemzeti tudat, nemzeti öntudat alapja ma?

A hatvanas évek elején egy öt országban végzett összehasonlító vizsgálat során föltették az embereknek azt a kérdést, hogy „általában melyek azok a dolgok az ön országában, amelyekre ön a legbüszkébb?" Két évtizeddel később, az említett országos vizsgálatban mi is feltettük ezt a kérdést. A válaszok megoszlása a következő volt (a megkérdezettek százalékában):

„Általában melyek azok a dolgok az ön országában, amelyekre ön a legbüszkébb?"

	USA 1960	Anglia 1960	Nyugat-Német-ország 1960	Olasz-ország 1960	Mexikó 1960	Magyar-ország 1978
Társadalmi, politikai intézmények	85	46	7	3	30	17
Szociálpolitika (Magyarországon + „életszínvonal")	13	18	6	1	2	45
Gazdasági rendszer, gazdasági eredmények	23	10	33	3	24	30
Művészi és tudományos teljesítmények	4	13	23	19	10	10
Az ország fizikai adottságai	5	10	17	25	22	7
Emberi tulajdonságok	7	18	36	11	15	2
Lelki tulajdonságok és vallás	3	1	3	6	8	—
Nemzetközi helyzet	5	11	5	2	3	5
Egyéb	9	11	[illegible]	21	14	22
Semmi! Vagy nem tud válaszolni	4	10	15	27	16	10
Összesen	158	148	148	118	144	148

A magyar adatokat csak erős fenntartásokkal hasonlíthatjuk össze a külföldiekkel. Egyrészt, mert mint említettem, csaknem két évtized telt el a két felvétel között. Másrészt, mert nincs birtokunkban a külföldi vizsgálat kódutasítása, illetve tartalomelemző kategóriarendszere, s így lehetnek bizonyos eltérések abban, ahogyan ők, illetve mi besoroltunk egy-egy adatot az egyik vagy a másik kategóriába. Harmadrészt, mert a magyar vizsgálat adatainak feldolgozása még folyamatban van, s az itt feltüntetett számok még csak becsléseknek, ámbár meglehetősen pontos becsléseknek tekinthetők.

E nehézségek ellenére is tanulságos az – óvatos – összehasonlítás. Igen jellemző ugyanis az, hogy a különböző országokban milyen tényezők a nemzeti öntudat legfőbb forrásai.

- Amerikában, Angliában és Mexikóban a *Társadalmi és politikai intézmények* a nemzeti öntudat legfőbb forrásai.
- A „gazdasági csoda" kibontakozásának éveiben járó Németországban a *Gazdasági eredmények* mellett az *Emberi tulajdonságok* és a *Tudományos és művészi eredmények* a legfontosabbak.
- A gazdasági fellendülés előtt álló Olaszországban az ország *Fizikai adottságai* (tájai, városai) szerepelnek az első helyen, és [...] az a tény, hogy itt kiugróan a legmagasabb azoknak a száma, akik *Semmire sem* büszkék országukban.

És nálunk? A magyar „gazdasági csoda" másfél évtizede után érthető módon a *Szociálpolitika,* az *Életszínvonal-politika* és a *Gazdaságpolitika* eredményei dominálnak. Egyéb vonatkozásokban a középmezőnyben helyezkedünk el. Kivéve egy tételt, *Az emberi tulajdonságokat.*

Nálunk ugyanis a válaszolóknak mindössze 2 százaléka mondja azt, hogy azért büszke országára, mert az itt élő embereket valamilyen adottságuk, tulajdonságuk miatt nagyra becsüli. Amerikában háromszor annyian, Olaszországban ötször, Mexikóban nyolcszor, Angliában kilencszer és Németországban tizennyolcszor annyian jelölik meg ezt a tényezőt nemzeti öntudatuk forrásaként.

Hogyan lehetséges ez, illetve mit jelent ez?

Az nyilvánvaló, hogy az Amerikában, Mexikóban vagy Németországban lakó emberek nem lehetnek háromszor, nyolcszor vagy tizennyolcszor értékesebbek, jobbak, tehetségesebbek, tisztességesebbek, mint a Magyarországon élő emberek. De az viszont lehetséges, hogy: értékesebbek *egymás számára.* Lehetséges, hogy az emberi kapcsolatok említett szétkuszáltsága, az emberi-közösségi együttélés kiforrott formáinak a hiánya, az egymás iránti türelmetlenség és ingerültség már-már társadalmi méretű neurózisa akadályoz meg minket abban, hogy egymás értékeit észrevegyük, és az emberi-közösségi viselkedéskultúra

olyan értékes és nemes formáit kiérleljük, amelyre mint „nemzeti karakterre" vagy legalábbis mint sokakat jellemző magatartásra, erényre, viselkedéskultúrára jó érzéssel és büszkén gondolhassunk.

Fejlődésünk egyenlőtlenségének, torzulásának figyelmeztető példája ez: gazdasági, életszínvonalbeli gyarapodásunknak nincs meg a megfelelője, az ellensúlya az emberi-közösségi együttélés terén. Létünknek, fejlődésünknek korcs és satnya ma még emberi-közösségi dimenziója.

[...]

A tanulmány itt nem közölt következő fejezete viselkedéskultúránk zavarainak okait elemzi.

*

Befejezem itt ezt a számvetést. Célom nem a terület rendszeres feltárása, hanem mindössze a probléma fölvetése volt. Sok más tanulmányomban vissza-visszatérnek az itt megpendült gondolatok, de együttvéve sem adnak teljes képet viselkedéskultúránk mai állapotáról és problémáiról. Széles körű kutatásokra volna e téren szükség, hiszen itt még csak nem is szóltunk *gondolkodási kultúránk* önkorlátozásairól; *érzelmi kultúránk* sivárságáról, éretlenségéről; *önismereti és emberismereti kultúránk* szegénységéről; a hitviták, az ördögűzés, az árnyékbokszolás, a sunyi konfliktuskerülés, az övön aluli ütések primitív eszközeivel még mindig bőven élő *vitakultúránkról;* viszonylag magas szintű rendelőintézeti hálózatunk mellett a kórházakban uralkodó higiéniás állapotokról, helyenként a *higiéniás kultúra* csaknem teljes hiányáról; *a közös tulajdonnal szembeni viselkedésünk* nemtörődömségével, a vasúti kocsik fosztogatásának, parkok rongálásának, a környezet szennyezésének, az energia és a nyersanyag pocsékolásának ma már legalább gyakran emlegetett, de egyelőre még úgy látszik, megfékezhetetlen gyakorlatáról. Nem szóltunk a *szexuális kultúra* nálunk kellőképpen még fel nem tárt, de feltételezhetően alacsony szintjéről, amire csak közvetett s nem perdöntő bizonyítékként utaljon itt az a szexuális szokásokkal és beszédfordulatokkal kapcsolatos néprajzi gyűjtemény, amely néhány hónappal ezelőtt jelent meg az *Új Forrás*ban, s amely színessége és gazdag humora ellenére is egy remélhetőleg hamarosan végleg eltűnő szexuális viselkedéskultúrát mutat be. Egy olyan viselkedéskultúrát, amely gátlásait agresszióban vezeti le, szégyellt érzelmeit durvasággal leplezi, a nőt tárgynak, a szerelmi kapcsolatot pusztán fiziológiai aktusnak tekinti, és amelyet így pőrén, a népdalok és a furfangos-borsos mesék (vagyis a „magaskultúra") tündéri szublimációja, illetve ördögi incselkedései nélkül ma már barbárnak és elfogadhatatlannak érzünk.

* * *

Közösségek válsága és hiánya[17]

(1981)

A hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években egyre döbbenetesebbé vált az felismerés, hogy a magyar társadalom végzetesen szétzilálódik. Hagyományos közösségei felbomlottak, illetve kíméletlen rendszerességgel felszámolták őket. A hatalom által a társadalomra erőszakolt „közösségi keretek" üresen kongtak. A „főkutyák" és „alkutyák" hierarchikus, késő feudális, nepotista társadalma rosszul, akadozva működött. De kiderült az is, hogy új közösségek kialakulását nemcsak a politika akadályozta, hanem mi magunk is: tudatunk korlátai és értékrendünk torzulásai.

„Főkutyák és alkutyák..."
Johan Galtung

A KÖZÖSSÉGEKRŐL ÁLTALÁBAN

Nemcsak gazdasági, de társadalmi életünk is súlyos hiánybetegségekben szenved. Nemcsak áruk és szolgáltatások sora, hanem az egészséges és gazdag emberi-társadalmi lét néhány fontos alkotóeleme is a krónikus hiánycikkek jegyzékén kellene hogy szerepeljen, ha vezetnénk ilyen jegyzéket. Közülük egyetlenegyet emelek itt most ki: a *közösséget,* az életképes emberi közösségek krónikus hiányát.

E hiányt ma Magyarországon milliók sínylik, de kárát látja társadalmunk fejlődésfolyamata is. Mert a tapasztalatok szerint embernek s társadalomnak egyaránt szüksége van közösségekre. Az *embernek,* mert a közösség biztonságot nyújthat neki, tartalmat, célt adhat életének, nagyobb hatékonyságot szándékainak, a gazdagabb kibontakozás lehetőségét személyiségének. És a *társadalomnak,* mint egésznek, mert közösségek gazdag hálózata nélkül atomizálódik, egyedeire esik szét, tehetetlen tömeggé formátlanódik; képtelen az egyéni érdekek sokféleségét társadalmilag hatékony csoportérdekekké felerősíteni, egymással szembesíteni s ezzel önmaga belső önmozgását, fejlődését biztosítani.

Ám ha ilyen fontos szerepe van, illetve lehetne a közösségeknek ember és társadalom életében, akkor miért nem teremtjük meg ezeket a közösségeket?

[17] *Diagnózisok* 1982, 63–98.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok* 2004, 147–170.

Miért nem buzgólkodunk jobban e közösségek létrehozásán? Avagy ha buzgólkodunk, miért nem jönnek létre, sokak komoly erőfeszítései ellenére sem? Röviden: miért vált az elmúlt három évtizedben krónikus hiánycikké nálunk a közösség? E kérdésekre választ keresve, eredjünk az eltűnt, illetve a létre sem jött közösségek nyomába.

Válasszuk le mindenekelőtt a „közösség" fogalmáról a mindennapi szóhasználatban benne rezgő érzelmi és érzelmes felhangokat. A továbbiakban közösségnek az emberek olyan együttesét nevezem, amelyet a következő négy tényező köt össze: közös érdek, közös cél, közös értékrend és a fenti három tényező meglétének tudata vagy más szóval a „mi"-tudat.

A negyedik tényező voltaképpen már az első három megfogalmazásában is jelen van; a másik három tényező között is vannak átfedések, de nemcsak az elemzés, hanem a gyakorlati cselekvés szempontjából is jobb e négy tényezőt külön kezelnünk. A gyakorlatban ugyanis nem azonos erővel vannak jelen minden közösségben, s attól függően, hogy melyik tényező dominál, más és más lesz a közösség jellege. Az azonban általánosságban megállapítható, hogy minél több tényező van e négy közül intenzíven jelen egy közösség életében, annál erősebb lesz belső kohéziója, hatékonysága és a külső behatásokkal szembeni ellenálló képessége. Igaz, annál erősebb lesz az önnön tagjaira gyakorolt nyomás is, s ez bizonyos fokon túl károssá is válhat.

Mert tény az, hogy a közösség fontos eszköze, katalizátora az emberi személyiség kibontakozásának, de meg is nyomoríthatja, meg is semmisítheti az emberi személyiséget, emberi autonómiát. Gondoljunk például a Hitlerjugend személyiségfelőrlő gyakorlatára vagy az öngyilkos guayanai szekta tagjainak sorsára. A közösségek kínzó hiánya ma eltakarja előlünk a bennük rejlő nagyon is reális veszélyeket. A továbbiakban mi is emberi s társadalmi szempontból pozitív értékként szólunk róluk, s csak a gondolatmenet végén kanyarodunk majd vissza a bennük rejlő veszélyek kérdéséhez.

Két fő típusa van a közösségeknek; vannak *közvetlen* s vannak *eszmei* közösségek. Az előbbi tagjai személyesen ismerik egymást, közvetlen kapcsolatok fűzik össze őket, a társadalmi tér egy jól meghatározható pontján helyezkednek el. Ilyen közösség lehet egy baráti kör, egy összeforrott munkatársi gárda, egy szekta, egy egylet, klub, egy társulás, egy a lakóhelyhez kötődő közösség és így tovább. Az eszmei közösség tagjai térben egymástól távol is élhetnek; a közös érdekek, célok, értékek tudata köti össze őket anélkül, hogy személyesen ismerniük kellene egymást, bár lehetnek közöttük ilyen kötelékek is. De nem az *együttlét*, hanem az *együvé tartozás*, az összetartozás a lényeges közösségteremtő erő itt. Gondoljunk csak a humanisták nemzetek feletti szellemi s erkölcsi közösségére a 15–16. században, egy vallási felekezet tagjaira, egy társadalmi mozgalom tagjainak közösségére, egy társadalmi osztályra, ha már kialakult osztálytudatuk, az amatőr rádiósok nemzetközi közösségére vagy egy nemzetre, ha van nemzettudatuk, s ma már az emberiségről sem teljesen értelmetlen mint „közösségről" beszélni.

Nézzük meg ezek után, hogy az így meghatározott közösségek krónikus hiányát mi idézte elő nálunk az elmúlt három-négy évtizedben, s mi tartja fenn makacsul mindmáig.

A HAGYOMÁNYOS KÖZÖSSÉGEK PUSZTULÁSA

Egy fejlődő, alakuló társadalomban szükségképpen s folyamatosan bomlanak föl a meglevő, hagyományos, s keletkeznek új közösségek. Történelmünk évszázadai jól illusztrálják a bomlásnak és újrarendeződésnek e szüntelen folyamatát. Vannak azonban olyan történeti-társadalmi események, amelyek hosszabb-rövidebb időre megszakítják ezt a folyamatosságot, megzavarják a társadalmi-emberi lét e sajátos belső háztartását azzal, hogy felszámolják a hagyományos közösségeket, de hosszabb-rövidebb ideig nem teremtik meg, nem képesek megteremteni az új közösségek létfeltételeit. Ilyen fordulópont volt történelmünkben, többek között, 1945.

A hagyományos közösségek viszonylag gyors bomlása már a kora háborús években elkezdődött. Gondoljunk csak arra, hogy a leventemozgalom már 1941–42-ben megindította a támadást a nem katonai jellegű s akkoriban még igen gazdag és sokszínű ifjúsági mozgalmak, szervezetek, csoportosulások ellen. Vagy gondoljunk arra az ennél sokszorta pusztítóbb s embertelenebb támadásra, amely egy egész népcsoport életformájának, emberi-közösségi kapcsolatainak szétzilálásával indult el, és százezrek fizikai megsemmisítésével végződött; de a háború viszontagságai, a meginduló népvándorlás, a zűrzavar, a harctéri veszteségek, a fogság másutt is nagy pusztítást végzett a társas együttélés szöveteiben. A háború utáni néhány év ezzel szemben nemcsak a városok, gyárak, vasutak újjáépítésének, hanem az emberi-közösségi-társadalmi kapcsolatok, viszonylatok újbóli felépítésének időszaka is volt.

A negyvenes évek végén, ötvenes évek elején megindult gazdasági átalakulás s a vele együtt járó vízszintes és függőleges mobilitás, a faluból a városba, egyik országrészből a másikba vándorlás-ingázás, illetve a társadalmi átrétegződés azonban az emberek millióit mozdította el lakhelyéről, illetve társadalmi helyéről, és szabadította vagy szakította ki hagyományos közösségeiből.

A gazdasági-társadalmi szükségszerűség mellett a központi politikai akarat sem kedvezett e korszakban a hagyományos közösségeknek. A szervezetileg összefogott hagyományos közösségek többsége ugyanis erősen kötődött az előző politikai rendszer struktúráihoz, felszámolásuk így az ötvenes években

politikai szükségszerűségnek látszott. Hogy ez a visszaszorító, likvidáló politika milyen széles társadalmi rétegeket érinthetett, példaként álljon itt néhány adat Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)* című, 1977-ben megjelent könyvéből. Kiderül belőle, hogy például a KALOT-nak (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete) 300–500 ezer tagja és mintegy 2000–3500 helyi szervezete volt 1940–42-ben, de még feloszlatásakor, 1946 júliusában is 631 helyi szervezete működött. Testvérszervezetének, a KALÁSZ-nak (Katolikus Agrárifjúsági Leányegyesületek Szövetsége) 1940-ben mintegy 950, 1946 júliusában, feloszlatásakor még mindig 576 helyi szervezete működött.

S ezzel még nem is szóltunk a KIOÉ-ről, a Soli Deo Gloriáról, a Cserkész Szövetségről és más ifjúsági szervezetekről, amelyek a hivatalos, államilag támogatott, militarista szellemű leventemozgalom mellett, illetve vele szemben állva fiatalok tíz- és százezreinek biztosították a közösségi lét kereteit. S ha ezeknek az ifjúsági szervezeteknek világnézeti elfogultságát és politikai szerepét joggal érte és éri ma is kritika, más emberi-társadalmi-világnézeti töltésű, de hasonló szerkezetű közösségek hiányát azóta több nemzedék megszenvedte már. Mint ahogy megsínylette a társadalom azoknak a felnőtt közösségeknek a felszámolását is – s gondolok itt a munkás- és agráregyletekre, munkás és falusi olvasókörökre s a munkásművelődés megannyi más formájára –, melyekhez hasonlókat azóta sem sikerült létrehozni. Nem is szólva arról a kárról, amit már a háború után alakult demokratikus közösségek, szervezetek – például a népi kollégiumok – elsietett felszámolása okozott a társadalomnak.

Több más tényező is siettette még az elmúlt évtizedekben a hagyományos közösségek felbomlását. Így például az erőltetett urbanizáció vagy a tömegkommunikáció új formáinak gyors térhódítása, homogenizáló, kisközösségeket, helyi kultúrákat bomlasztó hatása és így tovább. Ezekről sok szó esik manapság, nem foglalkozom velük itt részletesebben.

ÚJ KÖZÖSSÉGEK KÉSLELTETETT FEJLŐDÉSE

A hagyományos közösségek felbomlásánál ma már fontosabb kérdés az, hogy miért nem jöttek létre a régiek helyett új közösségek. Vagy legalábbis miért jött létre jóval kevesebb, mint amennyire emberi-társadalmi igény volna? Miért nem váltak s válnak igazi közösséggé a létrejövő vagy mesterségesen létrehozott kollektívák? Végül is: miért alakult ki az ötvenes-hatvanas-hetvenes években a közösségek krónikus hiánya?

Első válaszként mindannyiunkban az tolul föl, hogy azért nem jöttek létre közösségek, mert kifejezetten tiltották, akadályozták létrejöttüket.

Mindannyiunknak sok tapasztalata vagy akár sérelme van ezen a téren. Igen, sok gátja, adminisztratív akadálya van a spontán közösségek kialakulásának. Sok olyan vezető beosztású ember van a társadalmi gyakorlat minden szintjén, aki úgy érzi, nincs szükség az emberek spontán társulásaira, hiszen a jó vezetés úgyis megold minden problémát, a közösségek elburjánzása csak megnehezítené a döntést, megzavarná az igazgatást, áttekinthetetlenebbé tenné a társadalmi rendet. Minden bizonnyal vannak közöttük olyanok, akik saját hatáskörüket, befolyásukat féltik, féltenék a kialakuló közösségektől. S vannak olyanok is, akik épp ellenkezőleg: a legjobb szándéktól vezetve, a tőlük függők érdekeit szem előtt tartva nyirbálják el az embereket összefűző, már-már közösséggé szervező szálakat.

Gondoljunk – ártatlan, de modellértékű példaként – az iskolai osztályokban sok helyütt még ma is dívó „ültetésrendre", a havi vagy negyedévenkénti „elültetésekre". Arra, hogy az osztályfőnök időnként szétülteti az összemelegedett padtársakat és padközösségeket. Abból a meggondolásból kiindulva, hogy a kialakult baráti kötelékek és a kiépült, a tanítási órák alatt is működő információs csatornák lekötik a gyerekek figyelmének egy részét; a kapcsolatrendszer lerombolása után az atomizált, dezintegrált osztály azután jobban be tudja majd fogadni a felülről reá záporozó ismeretek tömegét. A tanulmányi eredményeken lehet, hogy javít valamicskét ez a módszer. Sőt még szociális szempontok is felhozhatók mellette; azok a gyerekek például, akik kívül rekedtek a kialakult kapcsolathálózaton, kedvezőbb helyzetbe kerülhetnek az átültetés után. Az újonnan kialakuló kapcsolatrendszerekbe már esetleg ők is beépülhetnek, vagy legalábbis egy szétzilált osztályban kevésbé érzik kizártságukat. Mindez igaz lehet, de a demokratikus magatartásformák és készségek kialakulásának, kibontakozásának ügyét minden bizonnyal jobban szolgálná az, ha a tanár ahelyett, hogy felszámolná őket, bevonná a kialakulóban levő spontán közösségeket a tanulmányi munkába, a tagok egymás iránti s az egész osztály iránti felelősségére apellálva és építve. A különböző közösségek egymáshoz való viszonya, egymással való küzdelme a demokratikus társadalmi együttélés iskolájává is válhatna. A szociális érzéket is jobban fejlesztené az, ha a kialakult közösségeket felelőssé tennék a rajtuk kívül rekedtek sorsáért, mint az osztály atomizálása, ami csak az egymás (és minden) iránti közönyt fejleszti ki.

Mutatis mutandis hasonló példák sokaságát idézhetnénk társadalmi gyakorlatunk számos területéről.

De nem sokat segíthetünk a jelenlegi, rossz helyzeten, ha túlontúl és kizárólag csak a tiltásokra koncentrálunk, amire egyébként nagyon is hajlamosak vagyunk. A közösségek létre nem jöttének, illetve gyors szétzilálódásának ugyanis nemcsak a tiltások és a tiltásokat megfogalmazó emberek, embercsoportok az okai. Sok múlik itt fontos és gyakran figyelmen kívül hagyott objektív

körülményeken is. *Mindez persze nem ad felmentést senkinek és semminek,* de arra kötelez, hogy ezeket az objektív körülményeket is alaposan elemezzük, s keressük kiküszöbölésük módjait.

A továbbiakban a közösségképződést akadályozó tényezők két nagy csoportját vesszük számba. Előbb a társadalmi struktúrában, majd a kialakult emberi magatartásformákban rejlő tényezőket.

A KÖZÖSSÉGKÉPZŐDÉS STRUKTURÁLIS AKADÁLYAI

A negyvenes–ötvenes évek fordulóján azt hittük, hogy minden megtervezhető, végrehajtható és ellenőrizhető központilag; nincs tehát szükség semmire, ami a terv szempontjából nem racionális, nincs szükség társadalmi részvételre, a társadalom önmozgására, az emberek spontán törekvéseire, társulásaira; mindez inkább zavarja a tervet, és veszélyezteti a kialakult rendet. Ez az atmoszféra természetesen nem kedvezett új közösségek létrejöttének.

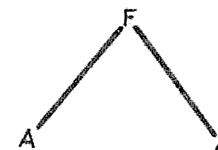
Az ötvenes évek második felében azonban lassan megindult, majd a hatvanas években felgyorsult a decentralizálódás folyamata, és átalakult a társadalomirányítás szerkezete. Az addig egységes és szigorúan egybeszerkesztett intézményrendszer felszakadozott, rianások, rések keletkeztek vertikálisan a különböző szintű intézmények, horizontálisan az egymástól térben elhatárolódó intézmények között: országos szintű és helyi intézmények, vállalat és vállalat között és így tovább. Ezeknek az űröknek az áthidalására két új mechanizmus jött létre (igaz ugyan, hogy e két mechanizmus egyszersmind tovább tágította a központosított intézményrendszernek ezeket a hiátusait). Az egyik a *piac,* a nyílt, félig rejtett és rejtett piaci mechanizmusok, cseremechanizmusok együttese, amely ma már jelentős mértékben közvetít vállalat és vállalat, gyártó cég és fogyasztó, de – szürke vagy fekete formájában s a kölcsönös előnyök reményében – alárendelt s fölérendelt intézmények között is.

A másik ilyen közvetítő mechanizmus a *személyi függőségek* gazdagon kiépült rendszere, amely horizontálisan is, vertikálisan is sűrűn átszövi gazdasági s társadalmi életünket. A horizontális viszonyokra egyetlen példaként álljanak itt az anyagbeszerzők, akik a viharos tengerből szigetként kiemelkedő vállalatok között mint reneszánsz kori marcona kalózok hajóznak, s ahol csak lehet, rajtaütnek a létfontosságú zsákmányon, aztán iparkodnak haza, s otthon mint a győztes Drake admirálist vagy a vesztes Sir Walter Raleigh-t, zászlóerdő és lovagi cím vagy a Tower és a vérpad várja őket. De jelentős mértékben személyes kapcsolatokat közvetítenek azok a piros és zöld és fehér telefonvonalak is, amelyek olyan sűrűn szövik át ma már a vállalatok, intézmények közötti senkiföldjét, hogy csetlik-botlik, menthetetlenül orra bukik az, aki nem ügyel rájuk.

Fontosabb azonban a horizontális kapcsolódásoknál a személyi kapcsolatoknak az a *függőleges* rendszere, fölülről lefelé lógó fürtrendszere, amely a különböző szintű intézményeket köti össze egymással, s köt hozzá minden embert a rendszer egészéhez. Ez a személyes függőségi rendszer egyébként, kisebb-nagyobb mértékben s más és más formában minden társadalomban működik. A fejlődő országok többségében a politikai-hatalmi struktúra egyik legfőbb eleme, de a fejlett ipari országokban is számottevő tényező. Különösen Japánban, de nem elhanyagolható szerepet játszik Olaszországban vagy Franciaországban is, ámbár ezekben az országokban más jellegű politikai intézmények korlátozzák hatását.

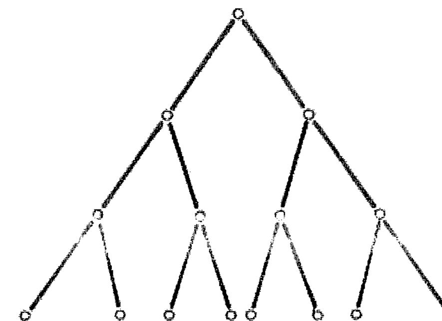
Nagy szakirodalom foglalkozik a személyi függőségek e sajátos rendszerével. Johan Galtungnak (1978) van egy kitűnő összefoglaló tanulmánya; bőven merítek belőle az itt következőkben.

Feudális vagy „újfeudális" szerveződésnek nevezik a szakértők a személyi függőségeknek ezt a rendszerét, ámbár néhány formai sajátosságon kívül nem sok köze van a történeti feudalizmushoz. Alapeleme, amelyből felépül az egész, egy lefelé nyitott háromszög, ahol is – a szakmai zsargonban – az F *Főkutyát,* az A *Alkutyát* jelent. (Az angol szaknyelvben: *Topdog,* illetve *Underdog.*)

Maga a függőségrendszer e háromszögek fürtszerű összekapaszkodásából áll.

A függőségeknek ez a rendszere, bár országonként másképp és másképp alakul, és sehol sem ölt ilyen szabályos formát, nagy általánosságban a következőképp ábrázolható:

körülmény ... tosságai a következők:
arra kötel ... szintjeit személyes s nem intézményes kapcsolatok
keressül ... gyakran párhuzamosan fut egymással, s így a
A t ... sztheti e struktúrát egy erősen központosított,
ját v ... hiával. Valójában itt az intézményes kapcsolat
m ... önbség elsősorban csak a felek hatalmi tölté-
... zén belül azután már a személyes jellegű kapcsolat
... ennyire az intézmények jogi-ügyrendi-hatásköri keretei
... gedik, illetve nemritkán még azon túl is.

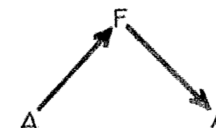
... ntő kapcsolatok e rendszerben vertikálisak, főkutyákat kötnek össze alkutyákkal és alkutyákat még alsóbb kutyákkal. A horizontális kapcsolódások sokkal gyengébbek, nem határozzák meg a társadalmi, politikai, hatalmi struktúrát. Az érdekek vízszintes egybekapcsolódására, érdekközösségek kialakítására nincs vagy alig-alig van e struktúrában lehetőség.

- A személyes függőségek szálain a döntések lefelé áramlanak; a felül levők határozzák meg az alattuk levők életét, életlehetőségeit; fordított irányba, alulról felfelé a hatás csekély.
- Az alkutyák erősen kötődnek saját főkutyájukhoz, mert az intézményrendszer biztosította formális jogokkal szemben, amelyeknek nehéz érvényt szerezni, a főkutya ténylegesen segíteni tud nekik; az emberek általában hajlamossá válnak arra, hogy ezért a segítségért és a jobbágyi biztonságért feladják amúgy is illuzórikus függetlenségüknek még a látszatát is, és a főkutyához kössék sorsukat. És kénytelen-kelletlen lemondanak arról az amúgy is csekély lehetőségről, hogy sorstársaikkal kapaszkodjanak össze.
- Minden lényeges kérdésben a felettesen keresztül vezet az út az esetleges megoldáshoz, s így az emberek még egymás közti ügyes-bajos dolgaikkal is hozzájuk kell hogy forduljanak; ezzel akarva-akaratlan erősítik a felettük levők hatalmát, és egyre inkább gyengítik a társaikkal őket összefűző kapcsolataikat, csökkentik a horizontálisan szerveződő közösségek létrejöttének lehetőségét.
- Megnehezíti a horizontális közösségek szerveződését az is, hogy minél lejjebb megyünk az említett függőségrendszerben, annál távolabb kerülnek az emberek egymástól; fizikailag is, az információcsere szempontjából is. Minthogy a távolságokat a társadalmi térben nem légvonalban, hanem közlekedési lehetőségekben és közlekedési időben mérjük, két egymáshoz viszonylag közel fekvő falu valójában messzebb lehet egymástól, mint bármelyikük a mindkettőjüket felügyelő kiemelt nagyközségtől. Ha pedig szomszédságuk ellenére történetesen járás- vagy megyehatár választja el őket egymástól, akkor még tovább nő a társadalmi távolság közöttük. Gondoljunk csak a *Békeidő* című dokumentumfilm döbbenetes befejező

képeire: a már biztatóan nyújtózkodó, épülő aszfaltútról, amely a szomszédos megyével kötné össze a községet, levonulnak az útépítő gépek, mert vannak, akik nem tűrhetik, hogy egy alkutya-falucska elódalogjon, s a szomszédos megye függőségrendszerében keressen az eddiginél talán tágabb lehetőségeket.

De van ezekre a képtelen társadalmi távolságokra vasba öntött példa is: az első világháború előttről átöröklött vasútvonal-hálózatunk, amely – a fővárosból sugarasan kiinduló pályáival – pontos lenyomatát őrzi még ma is az akkori, hajdani magyar társadalom kíméletlen függőségrendszerének. Tudjuk, még ma is gyakori eset, hogy egyik vidéki városból a másikba könnyebb s gyorsabb a fővároson keresztül utazni, mint sok ide-oda átszállással, girbegurba toronyiránt.

- S ugyanez vonatkozik a hírek terjedésére, cseréjére is. A főkutya közvetlenül kapcsolatot létesíthet bármelyik alkutyájával, ezek viszont – ha történetesen nem egymás szomszédságában laknak, nem egy vonaton ingáznak, vagy nem két szomszédos gyáregységben dolgoznak – viszonylag nehezen, többnyire csak az illetékes főkutyán keresztül létesíthetnek tartós kapcsolatot egymással.

A szakirodalom egyik klasszikus, kérdés formájában megfogalmazott példája nálunk is elgondolkoztató. Így hangzik: vajon egy társadalom fejlődése, civilizálódása, demokratizálódása szempontjából mi fontosabb: a) egy távközlési műholdrendszer kiépítése s ezzel a nemzetközi híráramlásba való erősebb bekapcsolódás, avagy b) ugyanezen a költségen inkább a falvakban, tanyákon, kisvárosokban, városokban élő embereket egymással sűrűn összekötő telefonhálózat kiépítése? Az itt, ebben a dolgozatban elemzett függőségrendszerbe természetesen csakis a műhold illik bele, illetve pontosabban: úgy illik *rá* a műhold, mint i-re a pont; még csúcsosabbá teszi a struktúrát, még tovább erősíti azoknak a befolyását, akikhez az információk így befutnak, s akik fölött – szimbolikus-mitologikus megerősítésként – ott ragyog a műhold, mint ama betlehemi jászol fölött a csillag. A falvakat, tanyákat, városokat egymáshoz s nem a hierarchia csúcsához kötő, nem zöld és nem piros és nem fehér, hanem egyszerűen fekete telefonvonalak viszont – bármennyire is triviális ez a példa – a közösségképződés, az emberi-társadalmi együttélés gazdagodásának esélyeit növelnék meg. Ebben az irányban nálunk ma még akadozik a fejlődés.

Fölmerül a kérdés, hogy ilyen körülmények között egyáltalában létrejöhetnek-e közösségek? Létrejöhetnek. A hierarchia felső régióiban például, mind országos, mind helyi, mind intézményes szinten viszonylag könnyen alakulnak ki *vezetői közösségek,* amelyeket a belső érdekek finom összecsiszoltsága, életformák, magatartások egybehangolódása, az együttesen meghozott döntések közös múltja többnyire tartósan egybeforraszt. Gyakran még egy sajátos közösségi értékrend elemeit vagy legalábbis egy közösségi rituálé elemeit is kiforrják magukból. Bizonyára nem véletlen az például, hogy e közösségek jelentős hányada bizonyos rendszerességgel vadászmaskarát ölt magára, s elvonul a beavatatlanok számára hozzáférhetetlen és titokzatos rejtekhelyekre; s nem egy rituálé részei-e némely asztaltársaságok kedélyeskedő, már csak tréfás formában vállalt, de azért tulajdonképpen nagyon is komolyan vett beavatási szertartásai és pohárköszöntői? S nem övezi-e valamiféle néma s már-már vallásos áhítat azt, ha egy-egy nagyvállalat párnás ajtói mögött az istenek tanácskoznak, poharak csörrennek, titkárnők suhannak ki-be, ezüsttálcákon szolgálva föl a tömjénfüstnél is metafizikusabb illatokkal párolgó feketekávés kelyheket?

A szakirodalom egyébként a társadalom szempontjából károsnak tekinti azt, ha fölé- s alárendeltségi viszony a vezetői szinteken, és csak ott, átalakul sokoldalú kapcsolatrendszeren és egyenlőségen alapuló közösséggé. Ez ugyanis még tovább erősíti a hatalmát a fent levőknek, s még kiszolgáltatottabbá teszi a továbbra is függőségben maradó s dezintegráltságában védtelen alsóbb rétegeket.

Van egy másik közösségtípus is, amely a feudális struktúrán belül létrejöhet. *Korporációs közösségnek* szokás nevezni, s akkor jön létre, ha egy vezető, szűkebb munkatársai körében, lemond a maga vezetői előjogairól, és egyenrangú félként vesz részt a csoport munkájában. Ilyen munkaközösséggé forrhat össze például egy közös találmányon dolgozó, vezetőkből, mérnökökből, műszerészekből, asszisztensekből, adminisztrátorokból álló kutatói gárda, nagy ritkán egy premierre készülő színház kompániája, egy expedíció tagsága, egy életveszélybe került hajó legénysége, egy hajdani falu népe, ahol összefog kicsi és nagy valami közös ellenség ellenében vagy közös cél elérése érdekében és így tovább. Nálunk, érzésem szerint, viszonylag kevés van ma ebből a közösségtípusból; kár, mert ez, szemben az előzővel, többnyire pozitív szerepet tölt be a társadalom életében.

Igen nagy ellenállásba ütközik viszont a társadalom szempontjából legfontosabb, úgynevezett *horizontális közösségek* létrejötte. Ezek a társadalmi hierarchia többé-kevésbé azonos szintjén élőkből verbuválódnak, vagy ha nem, akkor az adott társadalmi különbségek a közösségen *belül* nem játszanak lényeges szerepet (gondoljunk itt például a vallási felekezetek vagy egy-egy társadalmi mozgalom tagjaira). A hagyományos, történeti feudalizmus megtűrte a hierarchia bizonyos szintjein, „pihenőin" az ilyen közösségeket (szerzetesrendek, faluközösségek, később a céhek); az erősen központosított bürokráciával párosuló legújabb kori újfeudális struktúrák viszont már – mint az imént láttuk – idegen anyagként jobbára kivetik magukból, vagy legalábbis nem engedik igazán kibontakozni ezeket a közösségeket. Mert vannak ugyan baráti körök, munkatársi összeszokottságok és rokonszenvek, vannak brigádok, önképzőkörök, amatőr együttesek, énekkarok, iskolai cimboraságok, öregdiák-találkozók és ehhez hasonlók, ámde – jó néhány kivételtől eltekintve – mindezeknek viszonylag csekély az emberi tartalma, mozgósító ereje, s még csekélyebb a társadalmi súlya, funkciója. Általában nem kapcsolódnak sem egymáshoz, sem nagyobb egységekhez, nincs vagy alig van közéletet generáló, köztudatot alakító hatásuk.

A KÖZÖSSÉGKÉPZŐDÉS TUDATBELI AKADÁLYAI

Nem jönnek vagy csak elvétve jönnek létre igazi közösségek a vertikális függőségek e rendszerében azért is, mert a tartósan ilyen függőségrendszerben élő emberekben egyre inkább csökken a közösségalkotás készsége és képessége. A társadalmi tudat s a kialakult társadalmi viselkedésformák önmagukban is akadályaivá válnak a közösségek létrejöttének. Ezekről az akadályokról szólunk a következő fejezetben.

Apátia

Minthogy a legfontosabb makroközösségek – nemzet, osztály, lakóhely, szakma, felekezet stb. – igazi közösségekként nem vagy alig funkcionálnak, fokozatosan lekopott, leépült a hozzájuk kötődő „mi"-tudat, közösségi tudat. Ezt az eróziós folyamatot a negyvenes-ötvenes években – de hellyel-közzel még később is – a hivatalos politika is gyorsította, többek között azzal, hogy a közösségi tudatot *bűntudattal* helyettesítette be. Gondoljunk csak azokra a propagandahullámokra, amelyek a szakmunkásokat „munkásarisztokratának" vagy „kispolgárnak" bélyegezték, s a segédmunkások millióit „lumpenproletárnak", a volt nagy- s középgazdákat „kulákoknak", a középgazdákat és a kisgazdák jelentős hányadát „ingadozónak", majd később a második gazdaságban szerencsét próbáló, az ország lakosságának hatvan százalékát kitevő családokat „harácsolóknak", az értelmiséget a „régi rend kiszolgálójának", az ország népét előbb csak úgy mindenestül „fasisztának", aztán a legnehezebb években keresztül-kasul csaknem mindenkit „osztályellenségnek", mostanában meg újra csak az egész népséget „lustának", „lógósnak", „fegyelmezetlennek" és így tovább. Ugyan csoda-e, hogy ebben a légkörben kibontakozott a nemzeti közösségnek mint

„futballnemzetnek" torz s nevetséges virága, az osztály- vagy felekezeti hovatartozásukat szégyellő-rejtő emberek zavarodottsága, és elhatalmasodott a közösségtudat nélkül tengő-lengő emberek, embertömegek apátiája? S ezt az apátiát minden bizonnyal fokozza még a közösségalakító törekvések megannyi, újra s újra átélt kudarca, s fokozza a mesterségesen létrehozott közösségpótló kollektívák belső sivársága.

Bellum omnium...

A közösségek fontos szerepet játszanak a felgyülemlő feszültségek levezetésében, a kudarcok enyhítésében, az emberi érdekek, törekvések megfogalmazásában, a nyilvánosság szintjén való ütköztetésükben. Ha egy társadalomban nem jön létre s nem működik a legkülönfélébb közösségek gazdag hálózata, ha az emberek magukra maradnak feszültségeikkel, nem találnak biztonságot és megerősítést egy-egy közösségben, ha érdekeik beléjük fojtódnak, s csak sunyin érvényesíthetők, s ha körülöttük mindenki ugyanilyen bizonytalanságban s kiszolgáltatottságban érzi magát, akkor lábra kap a társadalmi együttélés egyik legpusztítóbb betegsége: kisebb-nagyobb mértékben mindenki kielégületlen, mindenki bizalmatlan, türelmetlen s ingerlékeny mindenkivel szemben, s végül is kialakul az az állapot, amit Széchenyi 150 évvel ezelőtt így jellemzett: „Agyarkodunk egymás ellen, mint tehetetlen sajtférgek." Tehetetlenségünkben egymásba, lehetséges szövetségeseinkbe harapunk. Megint csak Széchenyit idézve:

> „Valóban szomorú az eset ... mert gyűlölségi hajlama nem egy magyarnak koránt sincs kimerítve azon antipátia által, mellyel az arisztokrácia iránt viseltetik, de midőn con amore gyűlöli ezt, nem kevésbé gyűlöli a kormányt, gyűlöli az egyházi rendet, gyűlöli a katonákat, gyűlöli a németet, gyűlöli a horvátot, gyűlöli a tótot, gyűlöli a görögöt, gyűlöli a városi polgárt, gyűlöli a kereskedőt, gyűlöli egyik a másikat stb., szóval gyűlöl mindent..."

Mutatis mutandis ma is ránk illik ez a kórkép. Csak használjunk a „gyűlöli" helyett egy valamivel enyhébb kifejezést, s helyettesítsük be a németet, a tótot, a polgárt, kereskedőt mondjuk ilyen maibb kategóriákkal, hogy a „vásárló" és az „eladó", az „ügyfél" és a „hivatalnok", a „mi" és az „ők", a „maszek", a „lángossütő" és a „funkci", az „urbánus" és a „narodnyik", a „csöves" és a „smasszer", a „megalkuvó" és a „hőbörgő" – s itt vagyunk máris a mai kutyakomédiánál. Az általános bizalmatlanságnak, rosszindulatnak, acsarkodásnak ez a légköre, bár önmaga is következménye valaminek, ma már okká, a közösségek létrejöttének önmagában is fontos akadályává vált.

Az eredendő bűn

Az újfeudalizmus struktúráit elemző szociológiai tanulmányoknak egyik legfőbb s legkeserűbb tanulsága az, hogy mindannyian részesei vagyunk e struktúrák állandó újratermelésének. Egyrészt azzal, hogy elfogadjuk s szépen eljátsszuk a ránk kiosztott alárendelő szerepeket, s mint majd látjuk, gyakran magunk erősítjük meg a magunk fölötteseitől való függőségünket; másrészt azzal, hogy kisebb, nagyobb vagy még nagyobb mértékben – s a mérték itt persze döntő fontosságú – mindannyian vagy csaknem mindannyian betöltünk életünk során minket mások fölé rendelő szerepeket. Ha körülnézünk, magunk körül is csupa alkutya-főkutya viszonyt látunk, s ez észrevétlenül ugyan, de szakadatlanul megerősít bennünket abban a hitünkben, hogy ez a világ rendje.

Gyerekként alkutyák vagyunk, szülőként viszont nagyon kevesen tudunk megszabadulni a főkutyai szerep kényszereitől, s tudunk lemondani kényelmeiről; az iskolapadban alkutyák, a katedrán főkutyák, az igazgatói szoba ajtaján kopogva alkutyák vagyunk, az iskolai főkutya viszont a tanács oktatási osztályán csóválja a farkát és így tovább. Munkahelyünkön sokan vagyunk örökjogú alkutyák, de azért csaknem mindannyian tartunk valahol egy-két alkutyát, ha máshol nem, a családban, egy gyereket, egy feleséget, egy öreg szülőt, vagy ha már végképp nem megy másképp, azonosulunk azokkal, akik helyettünk tartanak alkutyákat: szidjuk a cigányokat, a munkakerülőket, a sehonnai bitangokat s más efféléket. Ami nem azt jelenti természetesen, hogy közös nevezőre lehet hozni minden főkutyaságot, a társadalom hatalmi viszonyait meghatározó s a kis körre kiterjedő vagy alkalmi főkutyaságot. De el sem lehet választani őket egymástól; mert volt már arra történelmi példa bőven, hogy épp a legkisemmizettebb alkutyák főkutyasági nosztalgiái segítettek uralomra népeket s társadalmakat elpusztító hatalmasságokat.

A magas költségek csapdája

Közösségek azért se jönnek vagy azért jönnek nagyon nehezen létre nálunk, mert igen magas a közösségképzés költsége és kockázata. És nagy a másutt már említett társadalmi csapdák kinyílásának esélye.[18] Vegyük példaként egy tájegység gyümölcstermelőit és a velük szemben álló felvásárló szervet, illetve a szerv illetékes felvásárlóját. A termelőknek közösek a legfőbb érdekeik, érdemes és fontos volna hát, hogy összefogjanak, s méltányosabb árakat, rendezettebb, civilizáltabb átvételi körülményeket, hosszú távú biztonságot vívjanak ki

[18] Lásd e kötetben „A társadalmi csapda fogalma" című tanulmányt.

maguknak. Ámde nagyon sok termelőnek kellene összefognia ahhoz, hogy a felvásárlóra rákényszeríthessék e méltányosabb feltételek elfogadását, s az összefogás sikere nagyon távolinak és esetlegesnek, a vállalkozás kockázatosnak látszik. A többség minden bizonnyal úgy érzi, hogy meg sem érdemes kísérelni a dolgot. S következésképpen megindul a csapdaelméletben „dezertálásnak" nevezett folyamat láncreakciója.

Közvetlen érdeke ugyanis mindenkinek az, hogy ne törődjék a többiekkel, a közös érdekkel, hanem gyorsan és titokban különalkut kössön a felvásárlóval, ha kell, korrumpálja, megvegye a kegyeit, s kivételesen előnyös átvételi feltételeket biztosítson a maga hasznára, s végső fokon a többiek meg mindenki kárára. S ezzel máris nyiladozik a csapda. Mert nemcsak ő, hanem a szomszédja meg annak a szomszédja is így gondolkozik, mindegyik hátat fordít a lehetséges együttműködésnek, kiugrik a „koalícióból" – ahogy szaknyelven mondják –, s külön-külön üzletet köt az átvevővel. Így végül mindannyian rosszabbul járnak, mint jártak volna, ha összefognak. Mert végül is együttesen legfeljebb azt az árat érik el, amit az átvevő eleve is fizetett volna, ha ugyan még annál is nem alacsonyabbat, s a kifizetett kenőpénzek még meg is kurtítják jövedelmüket, a sok szaladgálás, ügyintézés, ügyeskedés elrabolja idejüket.

De az anyagi kár csak az egyik s a társadalom szempontjából nem is a legkeservesebb költsége e magatartásnak. Mert az emberek nemcsak pénzük s idejük egy részét vesztették, vesztegették itt el, hanem függetlenségük egy újabb hányadát is. Mert azáltal, hogy különalkut kötöttek azzal, akitől függnek, elismerték, sőt megerősítették hatalmát, elismerték és megerősítették saját függőségüket. Hozzájárultak, külön-külön és együttesen, a feudális struktúra megerősödéséhez. Arról nem is szólva, hogy mindezzel még nehezebbé tették azt, hogy a jövőben, a következő menetben közösséggé szerveződhessenek, és egységesen léphessenek föl érdekeik védelmében. Túlontúl nagy árat fizettek hát – fizetünk gyakran mindannyian – azért, hogy pillanatnyi s vélt érdekeikért különalkut kötöttek az ott, akkor épp illetékes kisebb vagy nagyobb hatalmasságokkal.

A KÖZÖSSÉGKÉPZŐDÉS ÉRTÉKRENDBELI AKADÁLYAI

Láttuk, négy tényezőre van szükség ahhoz, hogy egy közösség létrejöhessen s fennmaradhasson. Közös érdekre, közös célra, közös értékrendre és mindezek meglétének tudatára, vagyis más szóval: „mi"-tudatra. Mondottuk azt is, hogy e négy tényező különböző arányban lehet jelen egy-egy közösségben, de mind a négy együttes jelenléte teszi igazán erőssé és a külső hatásokkal szemben ellenállóvá a közösséget. Bármelyik hiánya gátjává lehet a közösség kialakulásának, s oka a közösség felbomlásának.

Az ötvenes években nálunk, midőn egyetlen globális érdeknek, a szocialista társadalom vagy akár csak a szocialista világmozgalom érdekének volt létjogosultsága, s minden ennél szűkebb körű érdek „partikuláris érdekként" bélyegeztetett meg s ítéltetett el, a közösségképződésnek még ez az első előfeltétele sem volt adva. A hatvanas-hetvenes években azután lassan polgárjogot nyert az a felismerés, hogy a különböző társadalmi rétegeknek és csoportoknak nem azonosak az érdekeik, s hogy a társadalomnak, mint egésznek, nem az az érdeke, hogy ezeket a részérdekeket tudomásul se vegye vagy elfojtsa. Az érdektudat azóta sok helyütt megerősödött, az érdekek, többnyire még félénken ugyan, de azért már megfogalmazódnak, s ezzel a közösségképződés folyamata megindult.

A kialakulófélben levő közösségtudatot azután a többnyire hamarosan megjelenő közös cél tudata még tovább erősítette, sőt hellyel-közzel már a közös érdekeket és célokat szentesítő *értékrend* egy-egy mozzanata is megjelent. Gondoljunk csak Héthy és Makó győri vizsgálataira, amelyek feltárták, hogy hogyan ismerik föl egy-egy munkáscsoport tagjai a maguk közös érdekeit, hogyan fogalmazzák meg a közös célok elérésére irányuló stratégiájukat (teljesítményvisszatartás stb.), s hogyan társul ezekkel az érdekekkel egy-egy értékmozzanat, például az egymás iránti lojalitás vagy felelősségérzet erkölcsi normája. Ezen a fokon azonban megrekedt s megreked, nemcsak a szóban forgó győri munkáscsoportok esetében, hanem az ország s a társadalom csaknem valamennyi pontján, a közösségképződés folyamata.

Általános jelenségként szögezhető le az, hogy az említett megannyi akadály ellenére kibontakozásnak indult közösségek ma Magyarországon végül is képtelenek kiforrni, kialakítani a maguk értékrendjét. Egy olyan átfogó s rendezett értéktudatot, amelynek megvan a maga ontológiai, kozmológiai, történeti s társadalomfilozófiai háttere; amely tudja, hogy ilyen és ilyen a világ, ezen belül itt a helye ennek a társadalomnak, a társadalmon belül pedig e közösségnek; amely tudja, hogy honnan jön s merre tart, amely meg tudja fogalmazni az értelmes emberi lét céljait s e célok elérésére alkalmas, de egyben etikus magatartás szabályait. Vagy ha önmagában erre nem képes is, megvan rá a lehetősége, hogy bekapcsolódjék egy már létező, működő értékrendbe. Ma Magyarországon legfeljebb néhány zárt, gettószerűen zárt közösségnek van ilyen teljes érvényű értékrendszere; az ő értéktudatuk viszont, miközben egybeforrasztja a közösséget, kisebb-nagyobb mértékben nehezíti a közösség tagjai számára a társadalom egészéhez való eleven kapcsolódást.

E jelenségkört jobban megvilágítandó, hadd adjak egy talán kissé triviális példát a közösségképződés ezen utolsó szakaszának, az értékrendszer kiépülésének elmaradására. A horgászokat mindig összefűzte valami laza közösségtudat, „mi"-tudat, s mindig voltak s vannak közös érdekeik (legyen hol horgászni,

legyen hal a vízben, orvhorgászok ne pusztítsák az állományt stb.). Mikor a hatvanas években megindult a harc a Velencei-tóért, akkor ez a közös cél még jobban összeforrasztotta őket. S minden bizonnyal megjelentek köreikben s tudatukban bizonyos értékmozzanatok is; olyasmik például, hogy a horgászás nem egyszerűen időtöltés, hanem – a társadalom értékhierarchiájában magasabban álló – sport; vagy hogy a horgászás voltaképpen művészet, szemben a halászással, ami munka; vagy hogy a horgásztársadalom fontos környezetvédelmi funkciót is betölt, s ez, a hatvanas-hetvenes években hozzánk is beáramló környezetvédő ideológia segítségével különösen erős értéktöltést adott, adhatott a horgászok közösségtudatának.

De valami még mindig hiányzik ahhoz, hogy mindez az imént meghatározott értelemben teljes érvényű értékrenddé álljon össze. Hiányzik belőlük valami, ami megvolt s fontos szerepet játszott a hajdani, középkori s újkori halász- s más közösségek életében. Hiányzik mindenekelőtt – s kérem az olvasót ne vegye ezt most szó szerint – a védőszent. Vagyis annak a szimbolikus figurának a mai megfelelője, amely hajdan bekapcsolta a közösséget a világmindenségnek, a legfőbb értékek mitologikus szférájának áramkörébe, s akinek személye s legendája körül kialakult, kialakulhatott az értékhordozó liturgiák gazdag rendszere, az egész évet átszövő, az embereket öntudatukban és közösségtudatukban megerősítő ünnepek koszorúja. Az értékrendszer e gazdag kiépülésének jóformán nincs mai megfelelője. A magyar társadalom értéktudata töredékes, ellentmondásokkal terhes, s így inkább közösségromboló, mintsem közösségépítő funkciót tölt be. Vagy legalábbis: nem segíti igazi közösségek kialakulását.

*

Az említetteken kívül sok más tudati – s mint láttuk, a társadalmi struktúrával szorosan összefüggő, de már önállósult, önmagában is ható – tényező akadályozza nálunk a közösségek létrejöttét. Másutt elemeztem például az emberi tudat és az emberi magatartás egy sajátos megbetegedését, a tudat és a magatartás „infantilizálódását", amely széles körben pusztít nálunk, s amely – többek között – alkalmatlanná teszi az embereket igazi közösségek létrehozására is.[19] Elemeztem a társadalom értéktudatának zavarodottságát, az értékképző mechanizmusok bizonyos fokú bénultságát; ezek a tényezők is akadályozzák a közösségek létrejöttét, tartós fennmaradását.[20]

[19] Az infantizmus. In *Diagnózisok* 1982, 254-304.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok* 2004, 301–333.

[20] Az értéktudat kiforratlansága. In *Diagnózisok* 1982, 99–139.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok* 2004, 171–196.

Illetve pontosabban: közösség és értékrend kölcsönhatásban állnak egymással, kölcsönösen feltételezik egymást. S ha igaz az, amit e tanulmányban bizonyítani próbáltam, hogy nálunk ma komoly, alig-alig áttörhető akadályai vannak mind a közösségképződésnek, mind az értékképződésnek, akkor itt egy önmagát fölerősítő negatív láncreakcióról van szó: közösségek hiányában tovább pusztulnak még a meglevő értékek is, az értéktudat válsága miatt pedig időnek előtte elakadnak, szétzilálódnak a közösségalakító kísérletek.

E negatív láncreakció következtében minden bizonnyal súlyosbodnak társadalmi együttélésünk zavarai, súlyosbodnak társadalmunk hiánybetegségei.

CAVEAT

Nem elhamarkodott-e azonban ez a komor konklúzió? Valóban olyan nagy baj-e az – s beszéljünk most csak erről –, ha egy társadalomban felbomlanak a hagyományos közösségek, és nem jönnek létre helyettük újak?

Hadd utaljak itt arra a bevezetőben már megfogalmazott fenntartásra, hogy a közösségek nemcsak és nem kizárólag pozitív szerepet játszanak, játszhatnak a társadalom s az emberek életében. Ami a társadalmat illeti: gondoljunk csak arra, milyen pusztításokat végezhet a társadalmi együttélés szövetében a klikkesedés, a szektásodás, a céhesedés, a maffiásodás, a többséget sakkban tartó, terrorizáló, kizsákmányoló elit csoportok kialakulása. E negatív hatásokat még a legfejlettebb demokratikus intézményrendszer is csak részben tudja kiszűrni; a demokratikus intézmények hiánya pedig kifejezetten e parazita, másokon élősködő közösségek elburjánzásának kedvez.

Nem teljesen veszélytelenek azonban a társadalmilag pozitív szerepet játszó közösségek sem. Csakhogy míg az előbb említett, agresszív érdekcsoportok a rajtuk kívül rekedt többségnek okoznak kárt, ez utóbbiak önnön tagjaik számára jelentenek, jelenthetnek bizonyos fokú veszélyt. Kényes egyensúly van ugyanis egyfelől az emberi személyiség fejlődése, autonómiája, másfelől a közösségi lét, a közösségbe való integrálódás között. Az igazi közösség az egyik előfeltétele a személyiség gazdag kibontakozásának. De egyben korlátjává is válhat ugyanennek. Fel is szabadíthatja, de el is nyomhatja az embert. Csapdába is csalhatja: a személyiség gazdagodásának illúzióját nyújthatja, miközben valójában felszámolja autonómiáját. A közösség, a kollektivitás észrevétlenül behelyettesítődhet a személyiség helyére, s ez végül olyan totális függőséghez vezethet, ami sokszorosan pusztítóbb, mint a korábban említett „feudális" függőség. Sok mindennapi s történeti példát sorolhatnánk itt föl, és sokan elemezték is ezt a – ha társadalmi mértéket ölt – nagyon is pusztító jelenséget. Elég ha Fromm vagy Camus nevére utalok ezzel kapcsolatban, vagy

Mitscherlichék (1967) kitűnő könyvére, amelyben a német társadalom széles rétegeinek személyiségvesztését elemzik az ördögien megszervezett s ördögien vonzó nemzetiszocialista közösségek varázskörében.

De a közösségekben rejlő mind e veszélyek ellenére semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy ma, nálunk, Magyarországon a legnagyobb kárt *hiányuk* okozza. Nemcsak azért, mert a közösségek az emberi élet teljességének fontos előfeltételei, hanem azért is, mert nélkülözhetetlen alkotóelemei, hordozói volnának társadalmunk korszerűsödésének, demokratizálódásának is. Azzal, hogy oldanák, lazítanák a jelenleg túlontúl merev s egyoldalúan vertikális függőségek rendszerét; elősegítenék az egyéni érdekek társadalmi szinten való megfogalmazását és konfrontálását; fontos szerepet játszanának a hatékony társadalmi ellenőrzés kiépülésében és így tovább.

Az persze naivitás és önáltatás volna, ha eltúloznánk a közösségek társadalmi s politikai jelentőségét. A közösségek kialakulása önmagában még nem sok mindent oldana meg. Nem pótolhatná a demokratikus intézményrendszer kiépülését: azzal együtt válhatna csak igazán a társadalmi fejlődés rugójává. Mert elválaszthatatlanul összefügg e két tényező is. Erős és öntudatos közösségek létrejötte fontos előfeltétele a demokratikus intézményrendszer kialakulásának; a demokratikus intézményrendszer léte pedig előfeltétele a közösségek létrejöttének és tartós fennmaradásának.

HIVATKOZÁSOK

Galtung, Johan 1978. Feudal Systems, Structural Violence and the Structural Theory of Revolution. In *Peace and Social Structure. Essays in Peace Research.* Copenhagen, Ejlers.

Mitscherlich, Alexander und Mitscherlich, Margarete 1967. *Die Unfähigkeit zu trauen. Grundlagen kollektiven Verhaltens.* München, Piper.

* * *

Rémképek és altatódalok[21]

Az információhiányról

(1982)

(Részlet)

Eredetileg Az információhiányról *cím alatt jelent meg ez a tanulmány. Mert arról szólt és szól, hogy a sajtószabadság és egyáltalában a szabadság hiánya hogyan torzítja el a társadalmi tudatot, hogyan válik forrásává rémképeknek, torz és veszélyes mítoszoknak, rejtett ideológiai háborúknak, a félelem és a gyűlölet fortyogásának.*

„A rémhírek ellenállhatatlanabbul hatnak rám, mint a hírek. Mert a hírek még jóformán el sem hangzanak, máris mozgásba hozzák bennem a kritikus értelmet. A rémhírek viszont testem mélyebb zónáira hatnak, ahol a harag lakozik bennem és a félelem."

Roland Barthes

Ezt a tanulmányt kifejezetten frivol hangnemben indítom. Nem azért, mintha a jelenség, amelyről szólni akarok, súlytalan és komolytalan volna. Épp ellenkezőleg. Társadalmi gyakorlatunk egy súlyosan patologikus jelenségéről lesz szó a továbbiakban, amelyről – legalábbis addig, amíg alaposabban neki nem gyürkőzik az ember – könnyebb tréfálkozni, mint komolyan szembenézni vele. Egyelőre tehát csak tréfálkozom, kérem, ne vegye senki se komolyan, és ne vegye senki se zokon.[22]

BEVEZETŐ: FRIVOL HANGNEMBEN

Azért a szerénységnek és önmegtartóztatásnak is vannak határai. A bécsi szállodatűzről színes kis cikkekben lelkendeztek újságjaink. A budapesti szállodatűzről viszont – az egy *Esti Hírlap*ot kivéve – csak szűkszavú, hivatalos

[21] Az információhiányról. In *Diagnózisok* 1982, 153–205.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok* 2004, 236–269.

[22] Ez a tanulmány az 1979. augusztus 10-én éjjel a budapesti Duna Intercontinentalban kitört és gyorsan elfojtott szállodatűz nyomán fölkavargó rémhíreket elemzi. Nem szól a tűzeset valóságos körülményeiről, és nem szól a nyomozásról sem, amely 1980 decemberében a gyújtogató letartóztatásához vezetett el.

hangú közleményekben tudósítottak. A *Népszabadság* például, 1979. augusztus 11-i számában egy 18 soros, tapintatos kis közleményben jelenti be a pesti szállodatüzet (Tűz a Duna Intercontinental Szállóban), a bécsi szállodatűzről viszont harsányabb című, 45 soros cikkben számol be szeptember 29-i számában (Katasztrofális szállodatűz Bécsben). Igaz, Bécsben sokszorta több áldozata volt a tűznek, mint Pesten, de vajon csak ez volt-e az oka a hazai eseményekkel kapcsolatos újságírói mértéktartásnak? S ha nem, akkor vajon honnan ered, miből következik ez a különös szűkszavúság? Félretéve a kötelező jólneveltséget, találgassunk:

Szemérmességből, kisebbségi érzésből, búsmagyarkodásból: Nálunk bizony csak ilyen kis szállodatüzek vannak. Bezzeg Spanyolországban egész kempingek robbannak föl, szállodák égnek porig, de még a gemütlich Bécs is tudott produkálni egy igazi infernót. Nekünk csak ilyen félresikerült kis kísérletekre telik az erőnkből.

Ideológiai megfontolásokból: A szocializmusban szállodatüzek pedig nincsenek. Szálloda is kevés van, olaj is kevés van a tűzre (csak szalmaláng van, az pedig szállodák felgyújtására sem alkalmas), szállodatűz pedig végképp nincs. Nem is lehet. Nem fér össze alapvető elveinkkel.

Nehogy-ból: Nehogy valakinek ötletet adjon a szállodatűz szállodatűzre vagy szálloda hiányában mondjuk a helybéli talponálló felgyújtására.

Nehogy 2-ből: Nehogy valakiben az a gyanú támadjon, hogy nálunk bárkinek is oka vagy egyszerűen csak kedve van, vagy lehetne arra, hogy szállodákat gyújtogasson fel.

Nehogy 3-ból, illetve a „ne a gyerekek előtt" ősi bölcsességből kifolyólag: Nehogy felizgassa magát ez az országnyi, tízmilliónyi kisgyerek, esti és nem esti mese után, elalvás előtt, nehogy egy pillanatra elveszítsék jól beidegzett és kiérdemelt biztonságérzetüket.

Nehogy 4-ből, avagy nyomozati meggondolásokból: Annak közlése, hogy szállodatűz volt, nehogy figyelmeztesse a gyújtogatókat (ha egyáltalán voltak ilyenek), hogy a szállodatűz a hatóságok tudomására jutott, sőt már nyomoznak is.

Nehogy 5-ből, avagy idegenforgalmi meggondolásokból: Ne riasszuk el a külföldi turistákat, s következésképpen ne fosszuk meg magunkat néhány ezer dollárnyi devizabevételtől.

De nehogy azt gondolja bárki is – s hadd tartsam meg még néhány bekezdés erejéig ezt a frivol hangnemet –, hogy el akarom marasztalni a magyar sajtót a szállodatüzek terén (s még néhány más témában) tanúsított szerény és fegyelmezett szűkszavúsága miatt. Már csak azért sem lehet ez a szándékom, mert ennek a hírekkel és információkkal való kínos takarékoskodásnak megvannak a maga előnyei. Egyfelől az, hogy elkerüljük azt a veszélyt, amelybe – úgymond – a nyugati országok nyakig belecsöppentek, s amelyet a kommunikációkutatás magyar szakértői, riasztó példaként, olyan előszeretettel hánytorgatnak minduntalan föl. Azt a veszélyt ugyanis, hogy az emberek megzavarodnak, megbénulnak, elvesztik ítélőképességüket, ha túl sok hírt, túl sok információt zúdítanak rájuk. Nem, ez a veszély csakugyan nem fenyeget minket.

Az információkkal való józan takarékosságnak (köznapian szólva: információhiánynak) van azonban egy másik, talán még fontosabb előnye. Az ugyanis, hogy fokozza az emberek, az egész lakosság kreativitását. Hatására ugyanis dúsan felbuzog az emberekben az alkotó- vagy legalábbis a képzelőerő. Mert ha nem tudom, hogy *mi van*, ki kell találnom, hogy *mi lehet* –, s virágba borul az első és legelső kézből, a megbízható és megbízhatóbb forrásból származó műhírek, álhírek, rémhírek, mondák, mondakörök és mítoszok gazdag és színes folklórja.

Akinek kedves az öntevékeny, alkotó nép gondolata, az jóleső érzéssel tekinthet e gazdag termésre. Akinek viszont az a kép vagy vágykép a kedves, amelyen egy józan, önmaga helyzetét és teendőit tárgyilagosan látó és körültekintően mérlegelő nép „okos gyülekezete" látható, az aligha örül annak, hogy egy egész nemzet „lóg" lehetségességek, valószínűsíthető képtelenségek s végső fokon: „a mesék tején". De hát min lógjunk, ha nincs más? A hiányzó vagy hiányos információ arra késztet vagy akár kényszeríti az embert, aki nem akar, nem tud csak úgy vakon beleélni a világba, hogy a kevéske adatból, információtörmelékből, amit a rendelkezésére bocsátanak, vagy amire valahogy szert tud tenni, kikombinálja a tényleges történetet, lehetséges és valószínű, illetve valószínűsíthető mozzanatokkal helyettesítse a hiányzó tényeket, kitöltse az információs űröket. Minthogy azonban az egyetlen *van*nal, az egyetlen *ténylegesen megtörtént*tel szemben a *lehetséges*nek, a *megtörténhetett volná*nak se szeri, se száma, szükségképpen megindul a folklorizáció folyamata, a variánsképződés láncreakciója.

A modern nagyvárosi folklór kutatóinak eredményeihez szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni a következőkben. Azzal, hogy bemutatom a pesti szállodatűzzel kapcsolatos híresztelések néhány folklorizálódott variánsát, amelyeket egy-két nap alatt gyűjtöttem a pesti aszfalton, illetve, pontosabban: a pesti parkettán, műanyag padlón és faltól falig szőnyegen. Mert hírhozóim, mesemondóim ezúttal kizárólag értelmiségi körökből kerültek ki, ami megint csak kétféleképpen értékelhető. Lehet örvendezni azon, hogy az értelmiség is részt vesz ebben az össznépi hírharangozásban, ebben az évezredes hagyományokban gyökerező hiedelem- és mítoszgyártásban; de meg is lehet rökönyödni mindezen, ha meggondoljuk, hogy az elmúlt három-négy évszázadban az értelmiség nem erre, hanem épp ellenkezőleg: a mítoszok leépítésére és a racionális gondolkodásra kötelezte el magát, illetve erre kapott társadalmi megbízást.

Ám ha már így akaratlanul is komolyra fordult a szó, maradjunk most már ennél a hangnemnél? S térjünk vissza egy pillanatra azokra a bizonyos „nehogyok"-ra. Nem volna ugyanis méltányos, és zavarná is a további gondolatmenetet, ha nem jegyeznénk itt meg, hogy ezek a nehogyok korántsem mind képtelenségek. Mert az például nyilvánvaló, hogy a gátlástalanul szenzációhajhász bulvársajtó nem elhanyagolható szerepet játszik olyan társadalmilag veszélyes és romboló magatartásformák reklámozásában, mint amilyen a gengszterizmus; a hazai sajtó, bár némi szürkeséggel fizet érte, bizonyára a helyes utat választotta ezen a téren. Nyilvánvaló az is, hogy bizonyos esetekben a szigorú hírzárlat előfeltétele lehet az eredményes nyomozásnak; tudjuk, hogy a hírek állandó kiszivárgása milyen mértékben akadályozta például Olaszországban, a Moro-ügy idején, a terroristák elleni eredményes küzdelmet. Ha ilyen meggondolások merültek föl nálunk is, ezt mindenkinek el kell fogadnia, s a sajtónak ebben az esetben csak az a kötelessége, hogy ezt a tényt világosan és határozottan közölje olvasóival. Mert ha a sajtó előbb csak köntörfalazik, aztán egyszerre csak elhallgat, ezzel bizonytalanságban hagyja az olvasókat, s ez a bizonytalanság – mint majd látjuk – az egyik legfőbb forrása a rémhírképződésnek.

Az idegenforgalmi meggondolások viszont – ha ugyan egyáltalában voltak ilyenek, már nyilvánvalóan balgatagok. Mert, egyfelől, a külföldi turista nem a magyar sajtóból, hanem saját országának sajtójából értesül az itt történtekről; s mert, másfelől, ha a Magyarországról jövő hivatalos tájékoztatás nem kielégítő s nem meggyőző, akkor a külföldi újságok itteni tudósítói arra kényszerülnek, hogy a kósza hírekre, mendemondákra vagy akár rémhírekre támaszkodva egészítsék ki hiányos információikat, s ez már jóval több kárt okozhat az idegenforgalomnak, mint az alaposabb és nyíltabb hivatalos tájékoztatás.

Ez történt, kis híján, 1980 nyarán a Balaton vizének szennyezettségével kapcsolatban. A híresztelések és bizonytalan hírek joggal váltották ki külföldön azt a „nem zörög a haraszt" reflexet, amely végül is olyan újságcikkek megjelenéséhez vezetett, amelyek felnagyítva a csak sejtett tényeket, a Balaton vizét kifejezetten egészségre károsnak írták le, és óvták honfitársaikat a Balaton-parti nyaralástól.

De térjünk rá dolgozatunk tulajdonképpeni tárgyára, s lássuk mindenekelőtt a szállodatűz körül kialakult híreszteléseket, híresztelésváltozatokat, aszerint csoportosítva őket, hogy kik a vélt gyújtogatók, s mik a gyújtogatás vélt okai.

RÉMKÉPEK

A „rablóbanda" változat

A szálloda detektívjétől hallottam – mondja az egyik változat megfogalmazója –, hogy a szállodában régóta történnek rejtélyes lopások. Kiderült, hogy a londinerek rendszeresen fosztogatják a vendégek bőröndjeit, mégpedig a következő leleményes módon. Amikor a vendég utazni készül, becsomagolja a holmiját, csenget a londinernek, hogy vigye le a bőröndjeit, miközben ő kifizeti a számlát. A londiner magára marad a szobában, gyorsan kivesz valami értékes tárgyat az egyik bőröndből, majd kiviszi a csomagokat az autóhoz, elteszi a borravalót, s megy osztozni a szajrén a társaival. A szerencsétlen vendég csak otthon, Frankfurtban, New Yorkban vagy São Paulóban veszi észre a hiányt, de már nem tudja rekonstruálni, hogy hol veszett el az a valami, hogy betette-e a bőröndbe vagy sem, hogy a szállodában vagy a légi szállítás során lopták-e el és így tovább: többnyire belenyugszik a ténybe, nem reklamál, s a londinerek bűnszövetkezete folytathatja jövedelmező tevékenységét. Az egyikük most ki akart ugrani a buliból, megfenyegette a többit, hogy beárulja őket. Leütötték, s hogy szerencsétlenségnek lássék, rágyújtották a szobát.

A „kábítószercsempész" változat

Londinerek? Ugyan! Szó sincs róla. Kábítószercsempészek gyújtották fel az Intercontinentalt. Hogy miért? Hát az nyilvánvaló. Köztudomású, hogy már évek óta Magyarországon vezet át a Keletről Nyugat-Európába áramló kábítószercsempészet egyik fő útja. Az Interpol kérésére a magyar hatóságok ezelőtt néhány hónappal lecsaptak rájuk. S most ők bosszúból föl akarták gyújtani az Intercontinentalt. S ez még csak a kezdet. Ezt még csak figyelmeztetésnek szánták.

A „narkós" változat

Magyar kábítószeresek gyújtották föl a szállodát. Azt mindenki tudja, hogy londinerek között sok a kábítószeres. Épp azért mennek a szállodába dolgozni, mert ott sok külföldivel találkozhatnak. Megjön a vendég, fölviszik a csomagját, udvariasan mosolyognak, s halkan megkérdik, hogy nincs-e a vendégnél véletlenül egy kis marihuána vagyis hasis. Az ilyen emberektől azután minden kitelik. Ők gyújtották föl a szállodát.

Az „ördöggel cimborálók" változata

Kábítószeresek voltak, az biztos. Különben miért gyújtották volna föl pont a 2. és a 8. emeletet? Ennél jobb bizonyíték nem kell. Több helyről is hallottam, hogy egy ördögimádó szekta alakult köztük. Feketemiséztek meg minden. Meg nyakig vannak a számmisztikában. És a 2 meg a 8 kabalisztikus szám. Nem lehet véletlen, hogy a Volga-szállóban is épp a 2. és a 8. emeleten volt a zűr. Hogy milyen zűr? Hát a 8. emeleten ott is tűz ütött ki, a 2. emeleten meg megöltek egy nőt. S az se véletlen, hogy az Intercontinentalban is a 2. emeleten találták meg a londiner holttestét.

A „terrorista" változat

Ördögűzés? A mai világban? Ki ül föl ilyen szamárságnak? Kár rá szót vesztegetni. És különben is biztos forrásból tudom, hogy nyugatnémet terroristák a gyújtogatók. Ezelőtt körülbelül két évvel Magyarországra menekült négy terrorista, a RAF nevű német terroristaszervezet négy tagja. Néhány hónappal ezelőtt kettőt elfogtak közülük, és kiadták a német hatóságoknak. A szállodatűz a RAF első figyelmeztetése, hogy bosszút állnak társaikért.

Az „antiszemita" változat

Külföldiek voltak, de nem németek. Hanem amerikaiak. Szélsőjobboldaliak. Az Intercontinental, mint ismeretes (?), zsidó érdekeltség. Ezért akarták felgyújtani. Hogy miért éppen Pesten? Nemcsak itt, máshol is voltak ilyen esetek. A nyomozás során kiderült, hogy olyan sprayt használtak, amelyet a levegőbe kell belepermetezni, s az aztán egy órával később magától lángra lobban. Közben a gyújtogatók már hetedhét országon túl járhatnak. Az Intercontinentalban például két szobából költöztek ki amerikaiak körülbelül fél órával a tűz kitörése előtt!

A „közel-keleti" változat

Az arabok voltak. Néhány hónapja 16 arabot kiutasítottak az országból; az itt maradók tiltakoztak a szállodatűzzel. Illetve: kábítószercsempészek vannak közöttük. Illetve: egy amerikai küldöttség volt a szállodában, csak máshol, mint gondolták; ellenük csinálták. Illetve: s ez a legfantáziadúsabb változat:

Nem hallottad? Egy amerikai műhold fényképeiből és méréseiből kiderült, hogy Magyarország alatt óriási olajtartalékok vannak. Nagyobbak, mint a szaúd-arábiai, iraki, iráni, kuwaiti olajkincs együttvéve. Ez a közel-keleti államok érdekeit természetesen súlyosan sérti. Ezért gyújtották föl a szállodát. Hogy ezzel hogyan akadályozhatnák meg az olajtenger kiaknázását? Erre nem tudok válaszolni, de a hír abszolút megbízható forrásból származik.

A „punk" változat, negatív felhanggal

Miért kell a külföldiek között keresni a gyújtogatókat? Vannak itthon is ilyesmire kaphatók. Például ezek a zabolátlan és megzabolázhatatlan punkok meg csövesek. A gazdagság, a fényűzés, a fogyasztás ellen tiltakoznak. A szállodatűz után néhány nappal a Luxus Áruházban is próbálkoztak! De lehet, hogy provokáció az egész. Balos gyerekek csinálták, de mögöttük azok állnak, akik az ötvenes éveket akarják visszahozni...

A „fogyasztásellenes" változat, pozitív felhanggal

Az előző változat, de ilyen megfogalmazásban: ráfért már a belvárosiakra (alvariánsok: a „gazdagokra", az „újgazdagokra", a „polgárokra", a „konszolidáció haszonélvezőire", az „uralkodó osztályra") egy kis ijedelem...

A „sárkányos" változat

Négyéves kisfiú mondja: A sárkányok voltak, mert lángot fújtak a szájukból, s azért lett egyszerre két tűz, mert két feje volt a sárkánynak. (Azt hiszem, ez a legtalálóbb változat.)

Két-három nap alatt a szállodatűz körül keringő híreszteléseknek ezeket a változatait sikerült összegyűjtenem. Rendszeres kutatómunkával ennél jóval gazdagabb anyagot lehetne feltárni, de a jelenség bemutatására már e néhány példa is elegendő. De érdemes még kiegészíteni őket néhány részlettel. Nemcsak a történet egészének, hanem egy-egy részletének, egy-egy motívumának is sok változata jön létre a folklorizációs folyamat során. A hírterjedés szakértői szerint a gondosan kidolgozott, konkrét kis részleteknek különösen fontos szerepe van a hírterjedés során, mert tények és érvényes bizonyítékok hiányában e valószerű kis részletek játsszák a döntő szerepet a hír, rémhír, híresztelés valószínűsítésében, hitelesítésében. Még akkor is, mint majd tüstént látjuk,

ha e gondosan kidolgozott részletek időnként egyáltalában nem valószerűek, hanem kifejezetten képtelenségek. Íme néhány példa.

A londiner halálának okaira vonatkozó variánsok

– Füstmérgezésben halt meg.

– Füstmérgezésben halt meg, mert bezárták egy ablaktalan helyiségbe, és rágyújtották a folyosót.

– Lelőtték.

– Leütötték (a koponya hátsó felén van egy nagy zúzott seb), és aztán rágyújtották a helyiséget.

– (És a legképtelenebb, de olyan megdöbbentő és látványos változat, hogy nem lehet nem elhinni:) „Lángszóró pisztollyal" égettek bele az arcába, majd mikor védekezésül az arca elé kapta a kezét, azt is megégették (a boncoláskor jól látszottak az égési nyomok), majd rágyújtották a helyiséget.

A rejtélyes kulcsra vonatkozó variánsok

Több változat tud arról, hogy a londiner zsebében egy kulcsot találtak.

– A különös az, hogy egy 6. emeleti szoba kulcsa volt ez, de a londinernek semmi keresnivalója sem volt a 6. emeleten. Szubvariánsok:

a) A 6. emeleten laktak azok a bizonyos amerikaiak.

b) A 6. emeleten arabok laktak.

– A 6. emeletre küldték föl a londinert, azért volt nála egy 6. emeleti szoba kulcsa, de akkor mit keresett a 2. emeleten?

– Egy ismeretlen eredetű kulcs volt a zsebében. Olyan kulcs, amit Magyarországon nem gyártanak.

A sprayre vonatkozó variánsok

– A gyújtogatóknak sprayvel kellett végigpermetezniük mindent, mert az Intercontinentalban minden impregnálva van tűz ellen. Ilyen sprayt Magyarországon nem kapni.

– Olyan sprayt használtak, amelyet a levegőbe kell belepermetezni, s eztán, egy órával később, magától lobban lángra.

– A bécsi szállodában is ezt a sprayt használták. Mert hát ott is gyújtogatás volt. Ki hiszi el azt a maszlagot, hogy véletlen volt az egész? 25 halott! Magától nem támad ekkora tűz!

– (A spray bizonyos változatokban titokzatos „fehér porként" jelenik meg.)

A Volgában derült ki a dolog. Egy nyugatnémet (alvariáns: svájci) turistacsoport érkezett a szállodába. Egyik turista valami fehér port vett észre a folyosó padlóján. Német (svájci) pedantériája nem bírta elviselni ezt a rendetlenséget: felseperte a port egy újságlapra, és beöntötte egy papírkosárba. A por ekkor hirtelen lángra lobbant, és pillanatok alatt tűzbe borította az egész folyosót.

A fotelről szóló variánsok

Két változatban jelenik meg s játszik fontos szerepet a fotel.

– Egy fotellal támasztották ki a folyosó lengőajtaját, hogy a tűz jobban lángra kapjon. A fotelt a táncteremből vitték oda.

– Előbb a folyosó falait, falburkolatait permetezték végig a sprayvel. Aztán a táncteremből hoztak egy fotelt, azt is átitatták ezzel a gyúlékony anyaggal. Majd hirtelen meggyújtották a fotelt, és nagy erővel belökték a folyosóra. Ahogy az égő fotel végigcsúszott a sima padlón, úgy borult lángba fokozatosan az egész folyosó. (Ez a látványos, hollywoodi változat.)

Itt van tehát egy csokorra való azokból a rémlátomásokból, amelyek a tűzeset után egy-két hét leforgása alatt virágoztak ki. Két kérdésre kell ezek után választ keresnünk. Arra, egyfelől, hogy miért lobbantotta ennyire lángra az emberek képzeletét ez a gyorsan elfojtott kis tűz, mi tette alkalmassá arra, hogy a rémhírképződés láncreakcióját kiváltsa. S arra, másfelől, hogy miért épp ilyen s nem más változatok alakultak ki az eset folklorizációja során.

Nagy szakirodalom foglalkozik a rémhírképződés lélektani, szociológiai és kommunikációelméleti törvényszerűségeivel. A kézikönyvek mindenekelőtt Allport és Postman, Shibutani, Jung, Rowse, Knapp, Lefebvre, Langenhove nevét szokták emlegetni e kérdéskörrel kapcsolatban, de hazai kutatási eredmények is vannak. Hann Endre például egy 1975–76 fordulóján keletkezett rémhír terjedését és alakulását elemezte egy kitűnő, de sajnos csak úgynevezett „belső használatra" publikált tanulmányban.[23] E szakmunkákra támaszkodva teszek kísérletet a továbbiakban a szállodatűzzel kapcsolatos hírképződés elemzésére és

[23] Érdemes volna egyszer már alaposan foglalkozni azzal a képtelen s káros gyakorlattal is, amely a „Csak belső használatra" tilalommal nemcsak a kül- és belföldi hírek, hanem a tudományos eredmények jelentős százalékát is elzárja a közvélemény elől, s ezzel hozzájárul egy olyan mandarinréteg kialakulásához; amelynek minden információ a rendelkezésére bocsátható, mert intellektuálisan kellőképpen föl van készülve az információk befogadására és helyes értékelésére – szemben az „írástudatlan" néppel, amely még vagy egyáltalában nem képes erre, s ezért csak válogatott és számára megfelelő mértékben előre rágott információval látandó el. De nem kell példákért az ókori Kínáig visszanyúlnunk. Megfogalmazták ezt az újkori Európa voltaire-iánus és más egyéb filozófusai is sokszor, mondván, hogy a

értelmezésére. (Fontos eredményeket ígér e terület egyik legjobb szakértőjének, Angelusz Róbertnek kandidátusi disszertációja is, amely a tömegtájékoztatás és tömegtájékozódás témakörén belül – tudomásom szerint – a hírterjedés és a híresztelések jelenségével is foglalkozik.)

Bizonytalanság és hírhiány

A szakirodalom szerint a rémhírképződés láncreakcióját az esetek többségében valamiféle, a társadalom vagy az adott közösség mindennapi gyakorlatában fellépő működési zavar váltja ki. A működési zavart előidéző ok lehet természeti katasztrófa, például egy földrengés vagy árvíz, lehet egy járvány fenyegető terjedése, lehet háborús pusztulás, ellenséges megszállás és az azzal kapcsolatos állandó vagy meg-megújuló veszélyhelyzet, lehet gazdasági vagy politikai válság, lehet a közbiztonság megromlása, például megoldatlan rablások vagy gyilkosságok sorozata, vagyis végső fokon minden olyan körülmény, helyzet vagy változás, amelyben az emberek hosszabb vagy rövidebb időre elveszítik megszokott biztonságérzetüket.

A *bizonytalanság* azonban csak szükséges, de önmagában nem elegendő előfeltétele a rémhírrobbanásnak. A rémhírképződés láncreakciója csak akkor indul be, ha a bizonytalanságérzethez akut *információhiány* társul. Az érintett emberek, közösségek ugyanis igyekeznek kikerülni a veszélyhelyzetből, a bizonytalanság állapotából; ehhez azonban információkra van szükségük, információkra a veszély mibenlétéről és mértékéről, a bekövetkezett változások okairól, a bizonytalanság megszüntetésének lehetőségeiről. Igen gyakori eset azonban az, hogy az ilyen helyzetben levő közösségek nem rendelkeznek s nem tudnak hozzájutni a szükséges és megbízható információkhoz, mert a hírközlés intézményes csatornái ki sem épültek (hadifogolytábor) vagy tönkrementek (földrengés) vagy megbízhatatlanok, nincs hitelük (egy kisebbség számára a hatalmon levő többség hírközlőhálózata). Ilyen helyzetekben, vagy hogy a szakirodalmat idézzem: „midőn a hírek iránti kereslet meghaladja az intézményes csatornák által szolgáltatott hírek mennyiségét, nagy a valószínűsége annak, hogy a rémhírképződés megindul" (Shibutani 1966, 57).

Megindul, mert mint mondottuk, az emberek mindenáron tudni akarják, hogy hányadán állnak, mindenáron tájékozódni akarnak, mindenáron meg akarják érteni a köröttük történteket és történendőket; s minthogy nem rendelkeznek megbízható s ellenőrizhető információkkal, maguknak kell, az egymással

filozófia a filozófusoknak való, a nép viszont még, vagy egyszer s mindenkor, a vallás vagy egyéb hiedelmek kenyerén tartandó.

való interakcióban megteremtenünk a cselekvést vagy akár csak az állásfoglalást lehetővé tevő helyzetismeretet (illetve gyakran csak a helyzetismeret illúzióját). S következésképpen megindul a hírtörmelékekre, sejtésekre, analógiákra, emlékekre, feltételezésekre épülő találgatás, a helyzetre ráilleszthető magyarázatok konstruálása, és megindul e találgatások és magyarázatkísérletek kicserélése, továbbfejlesztése, variálása, „folklorizálódása", vagyis megindul a híresztelések s ezen belül a hírek, félhírek, álhírek és – ha veszélyhelyzetről van szó – rémhírek sokasodásának láncreakciója.

Bizonytalanságérzet egyfelől, információhiány másfelől: a szakirodalom szerint tehát ha ez a két tényező együtt fordul elő egy közösség életében, nagy a valószínűsége annak, hogy megindul a hírképződés, rémhírképződés folyamata. Ez a két tényező a mai magyar társadalom életében is jelen van, s ez bizonyos fokig megmagyarázza a szállodatűz körüli rémhírpszichózis hirtelen fellobbanását. Ami a bizonytalanságérzetet illeti, az elmúlt években ez mindenekelőtt gazdasági téren jelentkezett s erősödött föl az utóbbi időkben.

Először csak a külvilág gazdasági helyzete vált egyre bizonytalanabbá, s elsősorban csak határainkon túl szaporodtak a nyugtalanító jelek; az elmúlt egy-két évben azonban a világgazdaság problémái „begyűrűztek" a magyar gazdasági életbe, a velük kapcsolatos félelmek, bizonytalanságok, kétségek pedig begyűrűztek a magyar szívekbe is. Bizonytalanságban s feszültségben tartja az embereket gazdasági fejlődésünk lelassulásának ténye s mértékének kiszámíthatatlansága, gazdasági szerkezetünk várható, de jellegében, mértékében és társadalmi hatásaiban még ismeretlen átstrukturálásának terve, a tervezett árrendezések és áremelések egyelőre még ismeretlen jellege és mértéke és így tovább. Bizonytalanabbá, feszültebbé vált az elmúlt években a világpolitika légköre is, s ezt mi éppúgy érezzük, mint más országok lakói; arról nem is szólva, hogy gazdasági problémáink kisugárzása bizonytalanságot kelt a politikai közélet, a politikai közhangulat szférájában is.

E gazdasági és politikai problémák keltette bizonytalanságérzetet tovább fokozza, időnként már-már megsokszorozza nálunk az évtizedek óta krónikussá vált információhiány. Mert bár tisztelettel adózunk az előtt a fejlődés előtt, amelyet a magyar tömegtájékoztatás a hajdani háborús sajtó vagy a kora ötvenes évek hírközlési gyakorlatának mélypontjáról elszakadva az utóbbi másfél-két évtizedben megtett, de ez nem feledtetheti el azt a tényt, hogy a magyar társadalom széles rétegei még mindig egyfajta hiánybetegségben szenvednek. Nem kapják meg kellő mennyiségben, minőségben és hitelességben azokat az eseményekre, összefüggésekre és döntésekre vonatkozó információkat, amelyekre elengedhetetlenül szükségük volna ahhoz, hogy tájékozott és felnőtt emberekként, józanul és körültekintően mérlegelhessék saját maguk s országuk helyzetét, és felelősségteljesen beleszólhassanak saját maguk s

közösségük életének, jövőjének alakításába. Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a sajtó gyakran épp az ellenkező irányban hat; nem a felnőtté válásban segíti, hanem a gyereklét alacsonyabb szintjén igyekszik tartani olvasóit.

(Nem volna azonban méltányos, ha nem említeném itt meg azt, hogy vannak s talán sokasodnak a magas szintű, árnyalt és hiteles tömegtájékoztatásnak a példái is. Gondolok itt többek között a Rádió időnként remek riportjaira és oknyomozó esetfeltárásaira, a *Magyar Hírlap* tárgyilagos gazdasági helyzetelemzéseire, az *Élet és Irodalom* bátor szociográfiáira s egy-két országos érdeklődést kiváltott vitájára, az *Új Tükör* kulturális tájékoztató munkájára, a Televízió néhány dokumentumműsorára, portréjára s egy-két külpolitikai vitájára, s ha a tömegtájékoztatáshoz számíthatom őket: a Szépirodalmi Könyvkiadó nagy sorozatára, a *Magyarország felfedezésére*, vagy a Magvető Könyvkiadó *Tények és tanúk* című memoársorozatára, a *Valóság* és néhány más folyóirat társadalomelemző munkásságának fontos eredményeire – és még jó néhány más kezdeményezésre, eredményre.)

A krónikus információhiánynak minden bizonnyal megvolt s megvan nálunk a maga híresztelésgeneráló hatása, de úgy vélem, hogy az így szinte folyamatosan létrejövő híresztelések intenzitása általában alacsony; e híresztelések épp hogy csak lazán körülfonják a hivatalos híreket, kitöltik a hivatalos hírek által üresen hagyott területeket. Ahhoz, hogy olyan intenzitású rémhírrobbanás következzék be, mint ami a szállodatűz nyomán keletkezett, ahhoz még valami szükséges. Valami olyan váratlan esemény, ami erősen veszélyezteti egyik vagy másik társadalmi csoport érdekeit (ilyen volt például a háztájiak megadóztatásának vagy a közelgő áremeléseknek a híre), vagy amely hirtelen rádöbbenti egyik vagy másik társadalmi réteget arra, hogy: megváltozott a világ körülötte.

Ilyen volt, s ezért érdemel különleges figyelmet, a szállodatűz ténye. Ezért foglalkozom a vele kapcsolatban kialakult híresztelésekkel, s nem mondjuk, a várható földrengések és árrengések körül időnként fel-felbuzgó rémhírekkel vagy a különféle hajnövesztő, bőrnövesztő, daganat-visszafejlesztő szerek körül fel-fellángoló csodavárással. Tudom, a szállodatűz jóval „kényesebb" kérdés ezeknél, de úgy vélem, hogy a magyar társadalom már sokszorta erősebb annál, mintsem hogy szükségszerűen visszarettenjen az efféle kényes kérdésekkel és tabukkal való szembenézés elől.

De vajon miért volt ilyen váratlanul nagy és felkavaró hatása (feltételezésem szerint elsősorban a budapesti értelmiség körében) az intercontinentalbeli tűznek? Sok és sokféle ok játszhatott közre. Vegyük számba a legfontosabbakat.

MIÉRT ÉPP AZ INTERCONTINENTAL?

Ha egyáltalában voltak gyűjtogatók, s ha céljuk nem egy épület, hanem az emberek fantáziájának felgyújtása volt, ha nem abban akartak gyönyörködni, hogy hogyan terjed a tűz, hanem hogy hogyan terjed, szinte robbanásszerűen a hír és a rémhír, hogyan folklorizálódik egy hírtöredék, akkor aligha választhattak volna jobb objektumot, mint az Intercontinentalt.

- A szállodatüzeknek ugyanis (és csaknem hasonló mértékben az áruháztüzeknek) különösen erős, szinte atavisztikus hatása van az emberekre.
- Mert, szemben egy kisebb lakóház leégésével, a szállodatűzben megsokszorozódik a látvány borzalma és fenségessége, megsokszorozódik az emberi drámák és tragédiák száma, lejátszódik mindaz az iszonyat, létrejön mindaz a tragikus határhelyzet, amit az emberi tapasztalat és képzelet a tűzvésszel rokonít: a félelmükben a mélységbe ugró szerencsétlenek halálzuhanása, a tűz elől a tetőre menekülők végső kiszolgáltatottsága, a fojtogató füsttengerrel küzdő tűzoltók halált megvető bátorsága és így tovább.
- Mert a szállodatüzek általában titokzatosabbak, rejtélyesebbek, mint mondjuk egy családi ház leégése. Okai nehezebben tisztázhatók, az ott egybegyűlt emberek, idegenek szokásai, szándékai, tettei kiszámíthatatlanok, egy szállodában minden megtörténhet...
- Mert a szállodatüzek esetében felerősödik az embereket különösen izgató végzetszerűség motívuma. A fatális véletlen csaknem minden tűz kitörésénél közrejátszik, de a szállodatüzek esetében sokszorosára erősödik föl a „Szent Lajos király hídja" motívum. Milyen kiszámíthatatlan és tragikus véletlenek sorozata hozhatta össze épp erre az éjszakára, épp ebben a szállodában a világ négy égtája felől épp azokat, akik életüket vesztették a tűzben? Miért éppen ők? Miért jöttek épp ide? Miért...

De a szállodák között is különös szerepet játszik nálunk, Magyarországon az Intercontinental. A vele kapcsolatos események különösen alkalmasak arra, hogy szokatlanul erős hatást váltsanak ki, és a hírképződés, rémhírképződés láncreakcióját indítsák el a köztudatban. Mert:

- Az Intercontinental pontosan az ország s ezen belül a főváros középpontjában emelkedik a maga szép s elegáns fehérségében a magasba. A pesti Duna-parton legalább olyan vizuális hangsúlyt kap, mint a Parlament épülete, érzelmi hangsúlyt pedig talán még nagyobbat is, mert a Parlament a maga szürke kőcsipkés toronyerdejével a múltat, a nehéz emlékekkel szürkévé kopott múltat idézi, az Intercontinental pedig a maga egyszerűbb, 20. századibb, lendületes vonalaival, a közeli Erzsébet híd szédítően szép

fehér ívelésével együtt sokakban, tudva-öntudatlan, már-már annak a hatvanas években kibontakozó s a hetvenes évek közepéig futó országos megújulásnak és nekilendülésnek a szimbólumaként él, amely az európai élmezőnyhöz való felzárkózásunk lehetőségének reményével s nosztalgiájával töltötte el néhány évig egy nemzedék szívét. Az intercontinentalbeli lángok, akarva-akaratlan, a társadalmi tudatnak vagy tudatalattinak ezekbe az érzékeny mezőibe is belekaptak: innen – legalábbis részben – ez a szokatlanul erős és patologikus visszhang. Ha egy vidéki szállodában üt ki a tűz, vagy akár egy másik budapesti szállodában, az minden valószínűség szerint sokkal inkább megmaradt volna egyszerűen: szállodatűznek.

[...]

A pszichiáterek szerint a hiedelemképződésnek mélylélektani okai (is) vannak. Az emberek szorongásaiktól is meg akarnak szabadulni azzal, hogy mitikus konstrukciókba vetítik ki őket.

HARAG ÉS FÉLELEM

Ahogy Freudnál az álom és a vicc, úgy a híresztelés, a hírek továbbadása arra is szolgál, hogy az ember megszabaduljon elfojtott félelmektől és indulatoktól.

De megmagyarázza-e vajon a szorongástól való szabadulás és az indulatok kiélésének igénye azt, hogy épp azok a rémhírváltozatok jöttek létre a szállodatűz kapcsán, amelyek létrejöttek, s amelyekből a tanulmány elején egy tucatra valót bemutattunk? Feltehetőleg igen.

Valószínűleg nem véletlen ugyanis az, hogy a felsorolt változatok mind olyan jelenségek és embercsoportok körül forognak, amelyek [...] szorongással és e szorongásból fakadó agresszióval töltik el az utóbbi időkben a társadalom egy-egy rétegét. A közbiztonság vélt vagy tényleges romlása; a kábítószercsempészet; a kábítószer-élvezet hazai terjedése; a terrorizmus megjelenésének veszélye; az antiszemitizmus réme; a fővárost „elárasztó", az élet megszokott folyását megzavaró idegenek előrajzása; a társadalomból kiszakadni látszó, a társadalommal szembekerülő csövesek, punkok, marginálissá váló fiatalok növekvő tábora; az elért gazdasági eredményeket, életmódot és kiváltságokat fenyegető „fogyasztásellenes" hangok; az ötvenes évek restaurálásán fáradozó tényleges vagy vélt törekvések: mindez félelemmel és szorongással s egy-egy esetben kényszerűen elfojtott indulattal, haraggal tölti, töltheti el egy-egy társadalmi réteg szívét.

S azzal, hogy most „biztos forrásokra" való hivatkozással néven lehet nevezni a gyereket, rá lehet „bizonyítani" egy-egy embercsoportra, hogy lám, ők a bűnösök, ők a gyújtogatók, most, hogy az eddig megfoghatatlan, tárgytalan szorongást pontosan lokalizálni lehet, hogy nyíltan ki lehet mondani, kik a rendbontók, s kik veszélyeztetik nyugalmunkat [...] csökkenhet az emberek kínzó bizonytalanságérzete. [...]

Minden bizonnyal volt ilyen katartikus, stabilizáló, csillapító hatása a szállodatűz körül kibontakozó rémhírképződésnek. Segített az embereknek – úgyahogy – feldolgozni egy szokatlan és bántóan zavaró élményt; segített legalábbis ideig-óráig – oldani a közösségben felerősödött feszültségérzetet; segített, ha nem is megfogalmazni, értelmezni s köztudatunkba, közgondolkodásunkba integrálni, de legalább fölvetni néhány új, fontos s eddig nem létezőnek tekintett mozzanatot. A szakirodalom is arra biztat, hogy a hírképződést ne valamiféle patologikus folyamatnak tekintsük, hanem egy nehéz és nehezen áttekinthető helyzetbe került közösség azon való fáradozásának, hogy megértse a történteket, és meg tudjon birkózni a felmerült problémákkal

ÖRDÖGŰZÉS

De azért ne engedjük át magunkat annak a kényelmes és jóleső érzésnek, hogy minden úgy van legjobban, ahogy van. Mert az ál- és rémhírképződés távolról sem a legpozitívabb s leghatékonyabb formája a világban tájékozódni akaró, a nehézségeket megoldani igyekvő, az önnön sorsát a kezébe venni akaró közösség aktivitásának. Sőt szemben a szakirodalommal, az a meggyőződésem, hogy legalábbis ma, Magyarországon a társadalom rémhírérzékenysége, fertőzékenysége, az álhír- és rémhírhullámoknak a köztudaton újra és újra végigseprő vihara *igenis patologikus jelenség,* a köztudat, a közgondolkodás, a közélet betegségének a tünete.

Mert bizonyára jó s dicséretes dolog az, ha egy közösség vállalkozik a lehetetlenre, és információk hiányában megpróbálja legalább kikövetkeztetni, hogy mi történik körülötte. De bizonyított tény az is – s ezt az árat már nem föltétlenül érdemes megfizetni néhány bizonytalan értékű feltevésért –, hogy a rémhírpszichózis állapotában csökken, időnként kórosan csökken az emberek kritikai érzéke és értelmi színvonala; gondoljunk csak a lángszóróval, a titokzatos fehér porral, a számmisztikával vagy a Magyarország alatt fekvő olajtengerrel kapcsolatos képtelenségekre, amelyeket egyetemet végzett és kiváló képességű értelmiségiek hittek el az első szóra, és adtak tovább, mint bizonyított tényeket. Aligha lehet haszna egy társadalomnak abból, ha értelmisége rászokik, mert a krónikus információhiány rászoktatja, a racionális gondolkodás helyett erre a

hiedelemszerű, indulatkiélő s vágyteljesítő spekulációra. Az erre a bizonytalan alapra épülő cselekvésprogram csak kudarcokhoz, hajótörésekhez vezethet.

Szerepe van a hírképzésnek minden bizonnyal abban is, hogy a felszínre hoz és éles fénybe helyez olyan társadalmi és politikai mozzanatokat, amelyekről az intézményes közgondolkodás egyáltalában nem vagy éppenhogy csak, kényszeredetten-kelletlenül vett tudomást (a szállodatűz esetében például: a kábítószerkérdés, az idegenek problémája, a terrorizmus lehetősége, a jóléti szocializmus újbalos, illetve dogmatikus kritikája stb.). Arra azonban a hírképződés, rémhírképződés mechanizmusa már nem képes, hogy ezeket az új mozzanatokat alaposan elemezze, a közgondolkodásba őket szervesen beépítse, e problémákkal való együttélés hatékony cselekvésrendszerét kiépítse. Nem képes egyébre, mint hogy a középkorból vagy akár a történelem előtti korokból örökölt legprimitívebb technikát, az ördögűzés technikáját alkalmazza velük szemben: idegesen, kapkodva, tűzzel-vassal ki akarja irtani őket. [...]

De azért talán mégiscsak lehet valami haszna ennek a legutóbbi rémhírhullámnak. Ha más nem, legalább az, hogy megszégyenít minket, és figyelmeztet közgondolkozásunk kóros fejletlenségére, közéleti, politikai magatartásunk éretlenségére, teherbíró képességének csaknem teljes hiányára. Mert erre figyelmeztet, ennek a meghökkentő szimptómája az a riadt és ideges reflex, amivel a szállodatűz hírére reagáltunk; ennek a tünete az a hebehurgya s gyerekes indulat, amellyel a biztonságunkat vagy legalábbis beidegzettségeinket megzavaró, újonnan felbukkant tényezők láttán azonnal meghúztuk a vészharangot (Itt vannak a kábítószercsempészek! A terroristák! Az idegenek! A lázadó fiatalok! A dogmatikusok!...). Erre figyelmeztet az, hogy miután sikerült valamilyen látszatmegoldást magunkkal s másokkal elhitetnünk, napirendre tértünk a dolog felett; ahelyett hogy az utóbbi időben társadalmi gyakorlatunkban valóban sokasodó új jelenségeket alaposan és körültekintően elemeztük volna, szép csendesen megnyugodtunk. Igaz, e megnyugtatásunkban a sajtó is derekasan kivette a részét.

A sajtó által játszott szerep elemzésére készülődve azonban akarva-akaratlan vissza kell most váltanom arra a bizonyos frivol hangnemre. Mert nem tudom, hogy sírni kell-e itt vagy nevetni. Sírni vagy nevetni azon, hogy egy évtizedekkel ezelőtt kialakult rossz rutin, amelynek néhány kirívó esetét tüstént bemutatom, tovább él még ma is, midőn már semmi sem indokolja; midőn gazdasági és társadalmi fejlődésünk már régen lehetővé és szükségessé tette a széles körű és hiteles tömegtájékoztatást; s midőn országos érvényű elvi határozatok egész sora szorgalmazza már az ez irányba való elmozdulást. Tudom, vannak e téren eredmények; utaltam is már közülük néhányra. De a szállodatűz körüli sajtóreagálások jelzik, hogy milyen hosszú és fáradságos út vezet az olvasóközönséggel nem törődő hajdani valóságtorzításoktól, az embereket a világ problémáitól óvni igyekvő paternalisztikus féligazságokon át a társadalmat a nehéz dilemmáktól nem kímélő, gondolkodásra és felelősségvállalásra nevelő igazságokig.

ALTATÓDALOK

Igen, semmi kétség, megnyugtatásunkban a sajtó is kivette a részét. Sőt mintha eleve nem is informálni, hanem megnyugtatni akart volna minket. Valahogy így, hogy: ne féljetek, gyerekek, nem történt semmi. Szinte semmi. De ha történt is valami, kár a szót vesztegetni rá: már túl vagyunk rajta, mert a papa és a mama határozottan és gyorsan cselekedett, és elhárította a veszélyt. Már minden rendben van. Ne kérdezősködjetek. Aludjatok szépen tovább.

De lássuk pontosabban és közelebbről magukat az újságszövegeket. A *Népszabadság* első híradása (augusztus 11., szombat) közli a legfontosabb tényeket; hol s mikor ütött ki a tűz, mikor oltották el, hány áldozat és sebesült van, a tűz okának kivizsgálása folyik. Az, hogy a lap csak ilyen kurtán, mindössze egy rövid s hivatalos hangú MTI-közlemény közzétételével számol be egy az olvasókat nyilván nagyon érdeklő eseményről, érthető, mert valószínűleg csak közvetlen lapzárta előtt értesültek a dologról. Az viszont, hogy az MTI-közlemény egy pozitív s megnyugtató mondattal zárul („A tűz által megrongálódott szállodai szobák vendégeinek elhelyezéséről gondoskodtak"), már előrevetíti a másnap kibontakozó megnyugtatási kampány árnyékát.

Arról nem is szólva, hogy az MTI-híradás, valószínűleg már a „ne ijesszük meg őket", „nyugtassuk meg őket" stratégia jegyében, akarva vagy akaratlan csúsztat, midőn azt írja, hogy csak a tűz által megrongált szobákból költöztették ki a vendégeket. A következő napi közleményekből ugyanis kiderült aztán, hogy nemcsak egy-két szobát, hanem az egész szállodát, a szálloda sok száz szobáját kiürítették. Ha az MTI a hír leadásakor már tudta ezt, akkor feltehetőleg azért hunyta be a fél szemét, mert a még lángoló vagy legalábbis füstölgő szálloda minden bizonnyal drámai kiürítésének képe nem illett volna bele ebbe az eseményeket bagatellizálni akaró, s az olvasókat – még mielőtt egyáltalában értesülnének arról, hogy mi történt – eleve megnyugtatni igyekvő stratégiába.

A *Népszabadság* azután másnap, vasárnap, csaknem a tökéletességig fejlesztette ezt a stratégiát. A 32 soros cikk a címmel együtt nyolc kijelentő mondatból áll. Ebből nem kevesebb, mint *hét* valami kifejezetten kellemes és pozitív és megnyugtató dolgot közöl az olvasóval. Nem a pusztulás szomorú tényeivel, hanem az újjászületés örömteli ígéretével indít már a nagybetűs cím is:

„MEGKEZDŐDÖTT A HELYREÁLLÍTÁS A DUNA INTER-CONTINENTALBAN"

Itt legfeljebb csak az vall, rejtve, arra, hogy valami mégiscsak történt, hogy az előző napi cikk címében még egybe volt írva a szálloda neve (INTERCONTINENTAL), itt viszont már, mint látható, kettéesett a szálloda (INTER-CONTINENTAL), s csak egy gyengécske kötőjel tartja össze. Ám ha eltekintünk az újságírói tudatalatti e különös és nyilván akaratlan megnyilvánulásától, freudi elszólásától, akkor – hacsak egy fontos esemény bagatellizálását nem vesszük zokon – nem lehet semmi kifogásunk a cikk ellen. Szépen és jól fésülten sorjáznak egymás után a mondatok, amelyek egy kivételével mind az események bagatellizálásának ügyét szolgálják:

„*Nem okozott* nagyobb károkat ... a tűz."

„...a lángok számottevő kárt *nem okoztak.*"

„...*zömmel csak* az ajtók rongálódtak meg"

„...egy ... szállodai dolgozó ... szenvedett ... *nem súlyos* füstmérgezést"

Ezek közé az örömhírek közé beszúrva egy rövidke mondat utal ugyan arra, hogy a tűznek egy halálos áldozata volt („Mint jelentettük, a tűznek egy halálos áldozata volt"), bár ennek a tragikus hírnek is elveszi az élét és a drámaiságát az indító „Mint jelentettük", vagyis annak leszögezése, hogy ezzel már foglalkoztunk, ez már nem újdonság, ezzel a szomorú ténnyel már nem kell foglalkoznia, szembenéznie az olvasónak sem.

A cikk második felében minden mondat a megnyugtatást szolgálja, és azt sugallja egyfelől, hogy hatóságaink, intézményeink és szakértőink minden pillanatban tökéletesen urai voltak s most is urai a helyzetnek, és azt ünnepli másfelől, hogy gyors, hatékony s szakszerű beavatkozásuk következtében máris tökéletesen helyreállt, illetve rövid időn belül tökéletesen helyreáll a rend.

„A sérülteket ... *megfelelő* kórházi ellátás után a kórházból *elbocsátották.*"

„...a károk felmérését és helyreállítását *azonnal megkezdték* ..."

„...*gondoskodtak* a vendégek elhelyezéséről is."

„...a szálloda ... előreláthatóan *még ebben a hónapban* ismét a vendégek rendelkezésére áll."

„A tűz okának megállapítására indított *vizsgálatot folytatják.*"

De bármennyire is iparkodott a *Népszabadság*, a pálmát minden bizonnyal az *Esti Hírlap* vitte el. Első közleményének (augusztus 11., szombat) már a címe is remekmű:

HAZAENGEDTÉK A LEGTÖBB SÉRÜLTET
TŰZ AZ INTERCONTINENTALBAN
VIZSGÁLJÁK A KELETKEZÉS OKÁT.
SPECIÁLIS VÉDEKEZÉS

Vagyis egy megnyugtató mondattal kezdi („Hazaengedték a legtöbb sérültet"), mielőtt az olvasó tudná, hogy mi történt, vagy hogy bármi miatt is nyugtalankodnia kellene. Igaz, a második sort nagyobb betűvel szedték, s így lehetséges, hogy a tűz tényének a híre néhány századmásodpercig izgalomba hozhatja, mert körülbelül ennyi időbe telik, amíg szeme rávillan e baljós főcímet szeretettel körülölelő két csillapító hatású alcímre, vagyis arra, hogy a sérültek már haza is mentek, illetve hogy a hatóságok tökéletesen urai a helyzetnek: amikor még a tűz égett, „speciálisan" védekeztek, s most, hogy a tűz kialudt, nem pihennek meg, hanem máris „vizsgálják a keletkezés okát".

E cikk stratégiája azonos a *Népszabadság*éval (nem annyira informálni, mint inkább mindenáron megnyugtatni akar), de taktikája homlokegyenest ellentéte amazénak. A *Népszabadság* az események bagatellizálásával, jelentéktelenné szürkítésével igyekezett a közös célt elérni, az *Esti Hírlap* viszont épp az ellenkezőjére vállalkozik: dramatizálni, felnagyítani igyekszik a szállodabeli tüzet. Ámde nem azért teszi mindezt, hogy félelmet keltsen és döbbenetet, hanem épp ellenkezőleg: hogy megnyugvással és biztonságérzettel töltse csordultig az olvasók szívét. Csak azért van szüksége egy valamirevaló lángoló pokolra, hogy a hatóságok, elsősorban a tűzoltók hősies harcát és biztos diadalát hatásosan bemutathassa:

„Még ma délelőtt is *teljes készültséget* tartott a *nagy erővel kivonult* budapesti tűzoltóság a Duna Intercontinental Szálló épületében ... ahol ... tegnap este 8 óra után néhány perccel ... tűz keletkezett.

A tűzoltók egységeit *azonnal* a helyszínre vezényelték, és ezután *megfeszített küzdelem kezdődött* a lángok elfojtására.

Speciális tűzesetről lévén szó ... a tűzoltóknak *speciális eszközökkel és módszerekkel* kellett dolgozniok. A gépkocsik tetejéről *óriási létrák nyúltak a magasba,* ezek végéről közelítették meg a II., illetve a VIII. emeletet, miközben az épület belsejéből is *frontális támadást indítottak* a lángok megfékezésére. *Az összefogott*

és jól irányított munka meghozta a sikert: a tűzoltók 10 óra 15 percre eloltották a tüzet."

Hogyne töltené el büszkeség és öröm minden magyar állampolgár szívét enynyi erő és hatékonyság, ennyi gyorsaság és hősiesség, ennyi tervszerűség és jól irányítottság láttán: „teljes készültség", „nagy erővel kivonult", „azonnal a helyszínre vezényelték", „megfeszített küzdelem", „óriási létrák", „frontális támadás", „összefogott és jól irányított munka", és a váratlanul szerényre hangszerelt konklúzió: „eloltották a tüzet". Nem is szólva a háromszor megismételt és már-már vallásos áhítatot keltő „speciális" szóról („Speciális védekezés", „Speciális tűz"-ről lévén szó... a tűzoltóknak speciális eszközökkel kellett dolgozniok"): mert ha ilyen speciális eszközökkel, ilyen speciális tűzzel szemben ilyen remekül megvédenek bennünket, akkor ugyan mi fenyegethet még minket egyáltalában? Ámbár hogy a 20. század vége felé miért speciális tűz az, ahol műanyagok is égnek, meg a házak emeletesek, s így tűzoltólétrákat is kell használni, arról a tudósítás nem szól.

A furcsa az, hogy a cikkíró ebben az esetben minden bizonnyal tényleg igazat ír: a tűzoltók valószínűleg csakugyan gyorsan, bátran és hatékonyan dolgoztak. Csak amiről nem ír, annak a hiánya miatt billen át a cikk a tényközlő-elemző újságírás szférájából ha nem is a dajkamesék, de legalábbis az altatódalok világába. Nincs semmi baj, vigyáznak ránk. [...]

Ezt a biztonságot s nyugalmat sugallta minden mondatával az *Esti Hírlap* második közleménye is, amelyből kiderül, hogy minden a legnagyobb rendben van a mi házunk táján.

> „Ismét vendégeket fogad az Intercontinental", „A porta kinyitott", „a tájékoztatási szolgálat megkezdte működését"; „dolgozik a büfé", „Visszatér rendes kerékvágásába az élet" – tájékoztatott ma délben a ... szálloda igazgatósága – „Megnyitottuk a földszinti vendéglátó részeket", „két emelet kivételével péntektől: ismét megnyitjuk a szobákat"

mindezek igazi örömhírek. Még jó, hogy volt ez a kis tűz, így legalább ünnepelhetjük az újjászületést és férfiasan mindent rendbe hozó önmagunkat. Illetve pontosabban, a nyugalmunkra vigyázó, problémáinkat nélkülünk is hibátlanul megoldó hatóságainkat: a szálloda igazgatóságát, a szakértőket, az egészségügyi szerveket s mindenekelőtt a tűzoltókat.

De azért ne örüljünk olyan nagyon ezeknek az örömhíreknek. Mert akár akarjuk, akár nem, az örömhírek túltengése éppen olyan káros, mint a rémhírek elburjánzása. Szemben az igazi hírrel, mindkettőnek alacsony a valóságtartalma, egyik sem segíti, inkább akadályozza a sikeres tájékozódást. Az örömhírek az

egyik, a rémhírek a másik irányba torzítják el a híreket, illetve a hírek hiányát. E két torzképződmény azonban, bár ellentétes előjelű, nem semlegesíti, nem teszi ártalmatlanná, hanem épp ellenkezőleg, felerősíti, megsokszorozza egymást. Minél több a rémhír, a tömegtájékoztatás hivatalos intézményei annál több örömhírrel igyekeznek ellensúlyozni hatásukat. Ámde minél inkább erőltetik az örömhíreket, annál inkább csökken a közlések hírtartalma és hitele, annál inkább fokozódik a hírhiány, és következésképpen: annál inkább felerősödik a híresztelések s köztük a rémhírek generálásának folyamata. Ördögi kör ez, amiből jobb mielőbb kilépni.

Kilépni, de hogyan? Egyetlen nekirugaszkodással aligha lehet. Hétmérföldes csizmák nem kaphatók pillanatnyilag a világpiacon. Legfeljebb lépésről lépésre, következetesen, kemény munkával lehet kijutni belőle. [...]

BEFEJEZÉS: PATETIKUS HANGNEMBEN

Roland Barthes mottóban idézett szavait írom le ide még egyszer.

> „A rémhírek ellenállhatatlanabbul hatnak rám, mint a hírek. Mert a hírek még jóformán el sem hangzanak, máris mozgásba hozzák bennem a kritikus értelmet. A rémhírek viszont testem mélyebb zónáira hatnak, ahol a harag lakozik bennem és a félelem."

Valószínűleg mindannyiunkra, rám is így hatnak a rémhírek. De még inkább így hat rám annak a látványa, hogy egy egész társadalom él itt még mindig – holott már semmiféle külső vagy belső, tényleges vagy képzelt „veszély" nem indokolja – altatódalokon és – fel-felriadva – rémképeken. Ha arra gondolok, hogy értékes évek múlnak el anélkül, hogy a tények nyílt feltárásával és megvitatásával gondolkodásra és felelősségvállalásra tanítanánk – nem iskolás fokon – egymást és önmagunkat, ha arra gondolok, hogy előbbre jutásunk eljövendő vagy már be is köszöntött nehezebb korszakában egy felnőtt és felelősségteljes társadalomnak sokszorta több esélye volna a sikerre, mint a világról keveset tudó, hol riadozó, hol elszunnyadó gyerekek csapatának, ha erre gondolok: akkor fog el igazán a harag és a félelem.

HIVATKOZÁSOK[24]

Allport, Gordon W. and Postman, Leo 1947. *The Psychology of Rumor.* New York, H. Holt.
Festinger, Leon 1957. *A Theory of Cognitive Dissonance.* Evanston, Ill., Row, Peterson.
Jung, Carl G. 1910. Ein Beitrag zur Psychologie des Gerüchtes. *Zentralblatt für Psychoanalyse, 1,* 81–90.
Shibutani, Tamotsu 1966. *Improvised News: A Sociological Study of Rumor.* Indianapolis, Bobbs-Merrill.

* * *

[24] A kihagyott szövegrészekben előforduló szakmunkát is megemlítek itt.

A bűntudatról mint társadalmi jelenségről[25]

(1981)

A bűntudatnak fontos szabályozó szerepe van a társadalmi együttélésben, de romboló erővé válhat, a társadalmi létet és az emberi tudatot eltorzító hatása is lehet. Magyarország példáján mutatja be a tanulmány azt, hogy a bűntudat gerjesztése milyen fontos eszköze lehet a politikai elnyomásnak. De veszélyes lehet a bűntudat hiánya is.

„Furdal a lelkiismeretem azért,
mert furdal a lelkiismeretem."
Zizzy, a vicclapfigura

„MEGBŰNHÖDTE MÁR E NÉP..."

Nincs még egy ország, amelynek himnusza bűntudattal küszködnék, amely olyan komor s már-már reménytelen hangot ütne meg, mint a miénk. Átnéztem száz-egynéhány ország himnuszának szövegét (lásd *Die Nationalhymnen* 1952): kardot csörtetnek, felidézik a hajdani szolgaságot és a zsarnok elleni hősi küzdelem emlékeit, zengik a szabadság, a becsület, a diadal dalát (főképp a dél-amerikai országokban), idézik az ősök szellemét, és az istenekhez vagy az uralkodóhoz fohászkodnak (a távol-keleti országokban), zengik a békét, az ország tájainak szépségét, népének szorgalmát és boldogságát (főképp a skandináv és az angolszász országokban), zengik az igazság, a törvény, az egység, a becsület dicséretét (egy-két frankofon országban), kardot csörtetnek, hörgik a gyűlöletet és a harcra készséget a zsarnok s minden ellenség ellen (nagyon sok országban) – de a magyaron kívül az uruguayi himnusz az egyetlen, amelyben megpendül a bűntudat, és az olaszban s görögben a múlt miatti szégyenkezés motívuma. A magyar himnuszban viszont ez az egyik legfőbb, szinte a himnusz alaphangját meghatározó gondolat.

Mi lehet ennek az oka? Lehetséges-e, hogy ránk jellemzőbb a bűntudat, mint más népekre? Nem, ez így általában nyilvánvalóan nem igaz. Legfeljebb

[25] A bűntudatról. In *Diagnózisok* 1982, 206–253.; *Társadalmi csapdák és Diagnózisok* 2004, 271–300. A jelen kötetben 93–114.

az mondható, hogy a reformkorban, midőn a *Hymnus* szövege (1829) és zenéje (1844) készült, erős volt a magyar társadalomban, illetve a magyar köznemességben a nemzet bűnösségének a tudata.

Nem ez volt az első ilyen korszak történelmünkben. Egyes feltevések szerint például az önbüntető flagelláns mozgalmak második hulláma Magyarországról indult el a 14. században. A 16. században viszont minden kétséget kizáróan nagy bűntudathullám sepert végig az országon; a kálvinizmus terjedésének Európa-szerte volt ilyen hatása, de nálunk felerősítette ezt a hatást az országra rászakadó nagy nyomorúság, amely – a korabeli prédikációk, jeremiádák, zsoltárfordítások tanúsága szerint – beindította, beindíthatta a bűntudatképződés egyik gyakori mechanizmusát: szenvedünk, pusztulunk → Isten küldte ránk a szenvedést → mert bűnbe estünk → vezekelnünk kell bűneinkért → Isten visszafogad majd a maga kegyelmébe → s egy jobb kor köszönt majd ránk. Jó példája ez annak, hogy a társadalmi tudat hogyan védekezik az adott s egyébként kilátástalan nyomorúság ellen, hogyan alkotja meg azt az „üdvtörténeti" eseménysort, amelynek a jelenlegi szenvedés nélkülözhetetlen, de előrevivő eleme.[26]

S a valóságban ennél még hatásosabb, a társadalom tudatát, öntudatát még jobban megerősítő formája is kialakult a 16. században a fenti gondolatmenetnek, amely az ótestamentumi hagyományokra támaszkodva azt hirdette, hogy: Isten a maga választott népét bünteti a legszigorúbban → mert próbára akarja tenni → türelemmel kell hát viselnünk a szenvedéseket → mert ha igaznak találtatunk → Istennek nagy tervei vannak velünk, az ő választott népével.

A megújulás eszköze volt a bűntudat a reformkorban is, midőn – tudjuk – nemcsak a *Hymnus*ban, de versek sokaságában, Wesselényi, Kölcsey, Széchenyi s mások írásaiban domináns motívum volt a nemzet bűnösségének a tudata. Az évszázados rabságra és tespedésre való ráébredésnek, a kíméletlen számvetésnek, a megtisztulás vágyának, az újrakezdés szándékának a jele s eszköze volt mindez.

Ilyen nagy bűntudathullám azóta sem söpört végig az országon. A századforduló polgárságának peremén erjedni kezdett ugyan valamicske bűntudat a nemzetiségek elnyomása (és a szociális nyomorúság) miatt, amit aztán a trianoni megcsonkítás pillanatok alatt elsöpört, és mártírtudattal helyettesített be. A harmincas években az országos nagy szegénység látványa és a munkás-, illetve népi mozgalmak tudatosító munkája újra beszivárogtatott némi bűntudatot a

[26] Más népek történelmében is előfordult természetesen, hogy válságos helyzetbe kerülve erős bűntudat hatalmasodott el az embereken. Hogy csak egyetlen döbbenetes példát említsek a közelmúltból: a koncentrációs táborokat túlélők tanúsága szerint a szörnyű megpróbáltatásokat a „nemzet bűneiért való bűnhődésként" élték meg sokan. Lásd ezzel kapcsolatban Jaffa 1970.

polgári elmékbe s szívekbe, de arra, hogy ez a bűntudat olyan megújító erővé váljék, mint vált annak idején a reformkorban, már nem került sor.

Mi történt azóta? Egyáltalában lehet-e a bűntudatról mint társadalmi jelenségről beszélnünk? Lehet-e bűntudata egy közösségnek, egy társadalomnak? S ha lehet, vannak-e valóban az említettekhez hasonló bűntudathullámok? Változik-e a közösség bűntudatszintje s talán jellege is térben és időben? E kérdések megválaszolásához segítségül kell hívnom a szakirodalmat.

A BŰNTUDATRÓL MINT TÁRSADALMI JELENSÉGRŐL

A hagyományos társadalmakban gyakran kialakult az a tudat, hogy a közösség egy vagy több tagjának bűne miatt az egész közösség bűntől fertőzötté vált (gondoljunk csak Oidiposz Tébájára); ilyenkor bűnbakképzéssel, a bűnösnek vélt személynek vagy akár egész környezetének, mindazoknak, akik valamilyen formában érintkeztek vele, a kiirtásával, a fertőzött góc gondos eltávolításával vagy kollektív vezekléssel próbáltak a bűntől s a bűntudattól megszabadulni.[27] Gyakori volt a belső bűntudat „projekciója" is, más, főképp ellenséges népekre, népcsoportokra való átvetítése, ami megkönnyítette az ellenük irányuló agressziót, és indokolta leigázásukat vagy akár elpusztításukat. Az újkori, polgári jogalkotás évszázadok óta küzd a „kollektív" bűn e fogalma s a vele járó emberirtó, népirtó szenvedélyek fellángolása ellen – de tudjuk, még a legújabb kor és a közelmúlt is szörnyű példáit adta, Németországban, Kambodzsában és másutt, ennek az egész népeket vagy társadalmi csoportokat stigmatizáló, bűnösnek deklaráló és a nemzeti megtisztulás érdekében kiirtó barbárságnak.

A jogelméletben tudomásom szerint a nürnbergi per nyomán merült föl mind ez ideig legélesebben a kollektív bűn kérdése: az, hogy vajon felelősségre lehet-e vonni egy egész népet azokért a bűnökért, amelyeket a vezető elit s a vezetők praetorianus gárdája követett el. Hadd idézzem itt csak Jaspers és a hozzá közel állók véleményét, miszerint *bűnügyi* felelősség csak azokat terheli, akik közvetlenül részt vettek a gonosztettekben, vagy tudatosan segítséget nyújtottak hozzájuk: De *politikailag* és *erkölcsileg* felelős mindenki, aki egyfelől segített Hitlerék hatalomra jutásában és hatalmon maradásában (például azzal, hogy rájuk szavazott, vagy aktívan részt vett politikai szervezeteik munkájában) – s aki másfelől tudott a gonosztettekről, de nem tette meg ellenük még azt a minimumot sem, amit saját életének s biztonságának súlyos kockáztatása nélkül megtehetett volna.[28]

[27] Piaget 1969 [1932].
[28] Idézi Patterson 1973–1974, 123–124.

Mindenesetre: bár a modern jogalkotás és joggyakorlat szigorúan az egyénre igyekszik leszűkíteni a bűnösség és a felelősségre vonás körét – s ennek nem mond ellent az, hogy a korábbinál sokkal nagyobb mértékben vesz figyelembe enyhítő körülményeket, például a gyerekkori-családi környezetet –, a társadalmi gyakorlatban újra és újra kialakulnak olyan helyzetek, amelyekben egész közösségek felelőssé és legalábbis morálisan vétkessé válnak, s ezt az esetek egy részében bűntudatként meg is élik.

Sokat küszködik a modern teológia is a kollektív bűn s általában a bűnösség fogalmával. A jogalkotással szinte párhuzamosan haladva a teológia is szűkíteni igyekszik a kollektív bűnösség fogalmának érvényét. Vannak teológusok, például Paul Tillich vagy Heinrich Ott, akik az eredendő bűnről szóló hagyományos egyházi tanítást már-már elvetik; hangsúlyozzák, hogy a bűnösséget nem lehet örökölni, hogy az ember nem él ama hajdani, mitológiai eredendő bűn rabságában. De részese mindenki az emberiség „tragikus sorsának", annak, hogy mióta világ a világ, külső és belső erők sokasága kényszeríti arra, hogy elidegenedjék másoktól, önmagától és Istentől, hogy részese s akaratlanul is eszköze legyen például a mai korban mindannak a szörnyűségnek, szenvedésnek, éhezésnek, kizsákmányolásnak, háborúskodásnak, terrorizmusnak, gyilkosságnak, ökológiai rombolásnak, amely kínozza s pusztítja manapság az emberiséget.[29] Mindezt nagy gazdasági és társadalmi erők, az egyén által nem ellenőrizhető erők hozzák létre, és mégis minden ember személyesen is felelős mindezért. [...]

A társadalomtudományok is sokat foglalkoznak az utóbbi időben a bűntudattal, mint társadalmi s nem mint egyéni-pszichikai jelenséggel. Sok kutatás folyt az elmúlt években például arról, hogy a különböző országokban, illetve kultúrákban a depressziós tünetekkel milyen mértékben jár együtt a bűntudat. Vannak például, akik szerint az európai jellegű kultúrákban a bűntudat, Japánban viszont a szégyenérzet a gyakori tünet. E feltételezett különbséget többek között azzal magyarázzák, hogy az egyistenhit s különösen a kereszténység erős felettes ént épít be az emberbe, amely arra készteti, kényszeríti, hogy szigorúan tartsa be kötelezettségeit másokkal s így végső fokon Istennel szemben; e norma megszegése, mások megrövidítése bűntudatot kelt az emberben. Japán ezzel szemben „szociokultikus" társadalom, ahol a társadalmi státus tudata dominál: az adott társadalmi státus szerinti viselkedést bonyolult szabályrendszer irányítja, és a társadalom szigorúan szankcionálja. Ha az ember megszegi e szabályokat, ha nem saját státusa szerint viselkedik és lelepleződik, akkor ezzel nem föltétlen károsít meg másokat – s következésképpen nem föltétlen érez bűntudatot –, hanem nevetséges, szégyenteljes helyzetbe kerül.[30]

[29] Tillich 1957, 41–59. és 1952, 32–53. Lásd még Tillich 2000.
[30] Talie Sugiyama Lebra 1971.

Ez a különbségtétel egy hagyományos típusú és az újkori európai típusú társadalmak közt meglehetősen általános a szakirodalomban. David Riesman (1950) egy lépéssel továbbmenve ezt egészíti ki egy hármas tipológiává. A következőképpen:

Hagyományos társadalmak: Itt az emberi magatartás *hagyományirányított,* és a kialakult szokásos normák megsértése *szégyenérzettel jár.*

Újkori európai társadalmak: Az emberi magatartás itt *belülről irányított,* s az ember lelkiismeretébe beépült normák megsértése *bűntudattal* jár.

Jelenkori, magasan fejlett ipari társadalmak: Az emberi magatartás itt kívülről, *mások által irányított,* s ez a mások ítéletétől-véleményétől való függés a *tárgytalan szorongás* állapotában tartja az embereket.

Nem könnyű azonban megállapítani, és egyelőre még nem sikerült pontosan mérni azt, hogy a különböző társadalmakban milyen gyakorisággal fordul elő, milyen szerepet játszik az emberek lelki-pszichikai háztartásában a bűntudat. Az egyik lehetséges módszer például az, hogy megnézik, a depressziós betegek milyen gyakran küszködnek egyben bűntudattat is. Vannak például kutatók, akik szerint a hagyományos afrikai társadalmakban a depressziós megbetegedések jóval ritkábban járnak együtt bűntudattünetekkel, mint az európai társadalmakban,[31] ámbár ezt többen vitatják, s arra hivatkoznak, hogy az afrikai társadalmakban a bűntudat másképp, más jelekben és szimbólumokban fogalmazódik meg, mint az európai jellegű kultúrákban; illetve arra, hogy a bűntudattal küszködő betegek ott nem az orvosokhoz, hanem a varázslókhoz, papokhoz, kultikus helyekhez fordulnak panaszaikkal.[32]

Az imént idézett szerző arra is kísérletet tett, hogy a bűntudatnak mint depressziós tünetnek a megjelenését az európai kultúrában időben is lokalizálja. Végigelemezte a 16. századi orvosi szakkönyvek leírásait a melankóliáról, és megpróbálta valószínűsíteni azt, hogy a bűntudat Angliában 1620 és 1670 között vált a melankólia, illetve a depresszió egyik gyakori velejárójává, tünetévé.[33] Fejtegetései nem meggyőzőek, mert az elemzett anyag túl kevés ahhoz, hogy bizonyító erejű legyen, s mert lehet, hogy Angliában is csak arról volt szó, hogy korábban a papokhoz s nem az orvosokhoz fordultak az emberek ilyen jellegű panaszokkal; nem maguk a tünetek jelentek meg e korban, hanem csak akkor kezdték regisztrálni az orvosok e tüneteket.

[31] Murphy 1978, 234–236.
[32] Field 1960; El-Islam 1969.
[33] Murphy 1978, 229–234., 236–241.

Figyelemre méltó azonban ennek ellenére néhány szempont, amelyet a szerző hipotézisének alátámasztására sorakoztat föl. Mindenekelőtt az, hogy ezekben az évtizedekben ugrásszerűen megerősödött az emberekben a személyes felelősség tudata; ebbe az irányba hatott a protestantizmus gyors terjedése, ebbe az, hogy felgyorsult a hagyományos közösségekből való kiszakadás és az egyén gazdasági-társadalmi önállósodásának folyamata, ebbe a személyes lehetőségeket és felelősségeket egyre inkább hangsúlyozó, a gyerekekbe azt a bizonyos riesmani „belső iránytűt" beépítő gyereknevelési gyakorlat térhódítása és így tovább. Mindezek együttvéve bizonyos fokig indokolhatnák a bűntudattünetek gyarapodását a 16. századi Angliában.

Vannak mások, akik szerint a társadalmi együttélés mindenkor gerjeszt bizonyos fokú bűntudatot; a 17–18. századi amerikai telepesek nagy alkotó lendületének egyik, bár nem túl jelentős forrását például abban vélik fölfedezni, hogy Európából kiszakadva megszabadultak az „európai bűntudattól". Később minden bizonnyal megindult a bűntudatképződés itt is;[34] a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben pedig kifejezetten erős bűntudat hatalmasodott el az amerikai társadalom bizonyos rétegein, előbb a szegényeket és feketéket sújtó társadalmi egyenlőtlenségeknek, majd a vietnami háború szörnyűségeinek fölfedezése nyomán. Ez a bűntudatérzés állítólag erősen csökkent az utóbbi egy-két évben, feltehetőleg előbb az iráni események hatására (ha bántják, ha méltánytalanul meghurcolják az embert, az csökkenti vagy megszünteti a bűntudatot), majd az afganisztáni események következtében: „lám ők is", az oroszok is belekeveredtek ilyesmibe.

De a hatvanas–hetvenes évek gazdag nyugat-európai társadalmaiban is megfigyelhető volt az úgynevezett „Polükratész-komplexus" terjedése a mások szegénysége miatt önnön jólétét szégyellő, miatta bűntudatot érző, túlzottan szerencsés helyzetének esetleges megváltozása miatt szorongó polgári rétegekben. A növekvő gazdasági nehézségek és az életszínvonal emelkedésének lelassulása vagy megtorpanása valószínűleg csökkenti, csökkenteni fogja ezt az amúgy sem erős, a közérzetet épp hogy csak meg-meghorzsoló bűntudatot. Megvan a gyors gazdasági fejlődésnek,[35] illetve a gazdasági-társadalmi elmaradottságnak is (a magyar reformkor) a maga bűntudatgerjesztő hatása. E két tényező együttesen játszhatott jelentős szerepet annak a hagyományosan amúgy is meglévő bűntudatnak a felerősítésében, amely – legalábbis Gogol, Dosztojevszkij és Tolsztoj műveinek tanúsága szerint – a múlt században hatalmasodott el az orosz társadalmon. Az antropológusok szerint pedig vannak kifejezetten bűntudatos és viszonylag bűntudatmentes kultúrák; a machube

[34] Stephen Spendernek (1976) van ezzel kapcsolatban egy érdekes tanulmánya. Ő természetesen az irodalom tükrében vizsgálja e jelenségeket.

[35] Frantz 1976. E cikknek csak angol kivonatát ismerem.

törzset szokás felhozni példaként, melynek tagjai állítólag valami hajdani bűnük miatti vezeklésként önként elfogadják szolgahelyzetüket – ámbár magatartásuknak ezt az értelmezését újabban kétségbe vonták[36] – és így tovább.

Szaporíthatnánk még a példákat, de az már az eddigiek alapján is megállapítható, hogy a szakirodalomban bőven vannak előzményei annak, hogy a bűntudatot mint egész közösségeket, társadalmakat jellemző, térben és időben változó erősségű tünetcsoportot vizsgálják. Térjünk ezek után vissza saját problémáinkhoz. Diagnosztizálható-e vajon az elmúlt három évtized magyar társadalmában a bűntudat jelenléte, a bűntudatosság társadalmi szintjének változása?

BŰNTUDAT A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Az elmaradt bűnbánat

A háború utolsó éveiben súlyos bűnökkel terhelődött meg ez a társadalom, és az 1945-ös föleszmélkedés nyomán bizonyos fokig a társadalom tudata is. Itt volt, itt lett volna az ideje a számadásnak, a távoli, közeli és legközelebbi múlt felelősségeivel és bűneivel való szembenézésnek. E számvetés azonban, sajnos, elmaradt. Tényezők egész sora gátolta meg kibontakozását.

Meggátolta egyfelől a megtorlások hevessége, amely sokakat elriasztott, s amelyet sokan méltánytalannak tartottak. Meggátolta az, hogy a bűnösség tudatát kívülről akarták, meglehetősen durva és esetlen módon rákényszeríteni az emberekre ahelyett, hogy segítették volna a spontán számvetés kibontakozását, ami amúgy is rendkívüli, szinte emberfeletti erőfeszítéseket kívánt volna a társadalomtól, a társadalom minden tagjától. Az öntudat és az önértékelés súlyos válságához vezetett volna annak fel- és elismerése, hogy az eszmények, amelyekkel valaki azonosult, amelyeket beépített önképébe és világképébe, hamis és pusztító eszmék voltak. Nem egy, hanem többtucatnyi Bibó István és kedvező körülmények sokasága kellett volna ahhoz, hogy a számvetésnek és a nemzeti-társadalmi megújulásnak ezt a gyötrelmes útját végig tudjuk járni. Gátolta a számvetést a felszabadulás után hamarosan kialakuló politikai acsarkodások, kölcsönös vádaskodások légköre is; gátolták a mostoha körülmények, amelyeket a háborús nélkülözések után már soknak, méltánytalannak, meg nem érdemeltnek érzett a társadalom többsége – és így tovább.

Az elkövetett, eltűrt vagy csak utólag felismert bűnök homályos-zavaros tudata, féltudata így benne rekedt a magyar társadalomban; nem következett

[36] Bernd 1974.

be a társadalmi lelkiismeret megtisztulása. Valószínű, hogy ez, egybekeveredve újabb bűntudatképző tényezők hatásával, zavaró tényezőként hosszú éveken vagy évtizedeken át jelen volt mindannyiunkban, a magyar társadalom tudatában és mindennapi gyakorlatában.

Önkritika és önvád

A negyvenes–ötvenes évek fordulóján a kritika-önkritika gépezetének beindulásával a hatalomgyakorlás egyik ősi mechanizmusa jött mozgásba. A „bűntudatot keltek benned → úgy, hogy csak tőlem remélhetsz feloldozást → és így függőségbe kerülsz tőlem" mechanizmusa; amely azokban, akik komolyan vették, ténylegesen bűntudatot keltett, kelthetett, másokban viszont, akik kényszeredetten vettek benne részt, inkább csak a szorongás és a kiszolgáltatottság érzésének forrása lehetett.

Végletesen torz formában e kegyetlen játék a konstrukciós perek gyakorlatában jelent meg. A korabeli beszámolók, visszaemlékezések tanúsága szerint egyik bevált módszer volt itt az, hogy homályos célzásokkal, anélkül hogy a bűntettet meghatározták volna, erős bűntudatot keltettek a gyanúsítottban, aki – minthogy a bűntudat és a vele járó kitaszítottság érzése már-már elviselhetetlenül kínzó érzés, újkori Oidiposzként lázasan kutatott múltjában, hogy valamihez köthesse a vádat s önnön bűntudatát, és állítólag nem egy esetben szinte megkönnyebbülve fogadta el a felkínált, ámbár soha el nem követett „bűnt", mert ezt elismerve, ezért akár vezeklésre is készen reménye lehetett a bűnbocsánatra és a visszafogadtatásra. Ez a léleknyomorító gyakorlat szerencsére csak néhány éves közjátékként szerepelt a magyar társadalom történetében.

Bűntudatkeltő kampányok

A háború után s különösen a fordulat éve után kialakult – illetve részben a háború előttről átöröklődött, csak színt váltott – a társadalom, illetve a különböző társadalmi rétegek megbélyegzésének, stigmatizációjának rossz politikai gyakorlata. A közösségekkel kapcsolatban írtam már arról, hogy előbb az egész ország bélyegeztetett fasisztának, majd ő meg ő meg ő osztályellenségnek, a régi rend hívének, a kapitalizmus bérencének, reakciósnak, titóistának, a parasztok egy része kuláknak, más része ingadozónak, a munkások munkásarisztokratának vagy lumpenproletárnak, mások kispolgárnak vagy a frizsiderszocializmus híveinek és így tovább.

Ez a gyakorlat is alábbhagyott az ötvenes évek második felében, de azért még jó ideig tovább élt néhány szelídebb változata. Gondoljunk csak arra, hogy még néhány évvel ezelőtt is különös, kettős helyzetbe kerültek széles társadalmi rétegek: lehetőségük nyílt ugyan a második gazdaságon belül valamiféle gazdasági önállósulásra, de a hatalmon lévők azért mindent elkövettek, hogy amit tesznek, azt lehetőleg szorongással és rossz lelkiismerettel tegyék; hogy úgy érezzék, valami olyat tesznek, amit szégyellniük s rejtegetniük kell, mert nem illik igazán bele a szocialista társadalom normarendszerébe. Összekeverték, jobban, mint a valóságban összekeveredik, a második gazdaságot a korrupcióval, a fusizással, a panamázással, a harácsolással, a könnyű és lelkiismeretlen meggazdagodással, a napestig tartó kemény munkát a mitikussá szörnyetegesített „lángossütéssel".

De bűntudatot keltett az emberekben az is, hogy másfél-két évtizeden át csak az „össztársadalmi" vagy legalábbis az annak kikiáltott érdeket fogadta el a hatalom jogos érdeknek, és eleve elítélt mindenkit, aki egyéni vagy csoportérdekeket akart volna érvényre juttatni. Minthogy azonban egyéni és csoportérdekek mindenkor mozgatják az embereket, akkor is, ha nem szabad róluk beszélni, az emberek titokban és szorongva próbáltak érvényt szerezni ezeknek az érdekeknek, miközben szorongásukat, illetve bűntudatukat legfeljebb azzal enyhíthették, hogy megpróbálták érdekeiket össztársadalmi érdekké átfogalmazni, átideologizálni. És hasonlóképpen szorongást, illetve bűntudatot keltett az emberekben a magán-, illetve személyi tulajdon fogalmának összekeveredése, státusuk tisztázatlansága. Minthogy magántulajdonként birtokolni bármit is főbenjáró bűnné vált, az emberek személyi tulajdonukat is igyekeztek elrejteni egymás elől és a hatóságok elől; úgy érezték, hogy kötődésük a tulajdonhoz veszélyes, rejtegetni- vagy akár szégyellnivaló.

Vitatott, vitatható kérdés az, hogy vajon az említett kampányoknak menynyiben volt tudatos célja a társadalom „bűntudatosítása". A negyvenes–ötvenes évek fordulóján valószínűleg közrejátszott bennük ez a motívum is, de elsődleges céljuk minden bizonnyal más volt. Mindenekelőtt a célba vett embercsoportok szétzilálása, a velük szembeni kemény politika igazolása, a társadalmi indulat felkeltése és ellenük irányítása, más társadalmi feszültségek levezetésére bűnbakok képzése, és volt bennük jó adag tartalom – ámbár nem minden indulat – nélküli korstílus, korabeli retorika is. Később, a második gazdaságban tevékenykedők elleni lélektani kampány már inkább csak valamiféle bizonytalanságból fakadt, abból a bizonytalanságból, hogy a hatalmon lévők nem tudták eldönteni, vajon nem mond-e ellen ez az új gyakorlat a szocializmus alapvető elveinek s normáinak.

Az értékek elrejtése

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján kialakult a bűntudat generálásának egy másik gyakorlata is. Az *Angi Vera* című film elemzi kitűnően ezt a gyakorlatot. A negyvenes évek végén játszódik; egy pártiskolán szervezett tanfolyamot mutat be, amelyre lelkes emberek csapata sereglett össze. Minden rendben halad, mígnem egy napon megjelenik közöttük a Központ kiküldötte, és egy-két nap alatt rendszeres alapossággal megtöri bennük, sorban mindenkiben, önnön értékük tudatát. Tizenkilences szolgálatok, munkásmozgalmi múlt, részvétel az ellenállásban: beléjük sulykolja, hogy mindez nem érdem, nem érték, hanem épp ellenkezőleg: csak a túlzott, individualista önérzet és gőg forrása.

„A proletárdiktatúra alatt zászlóaljparancsnok voltam!" – „Látod, ezt a szektás gőgöt kell kiirtanod, elvtárs. Felül kell vizsgálnod az egész múltadat, tudnod kell, hogy nem te vagy a mozgalom, és hogy nagyon sok még a tennivalód."

„Gyakran beszélek nekik az illegalitásról, a börtönről." – „És nem érzed, hogy ezzel csak magadat emeled ki, hogy más kiváló elvtársak elé helyezed magad? Pártunk vezetői elé?" „Te nagyon gőgös vagy, elvtársnő..." És így tovább.

S hogy mindezzel szemben mi az érték? – azt mindenkor és minden esetben a Központ határozza majd meg. Az értékek tehát elrejtetnek, s így kialakul a félelemnek és szorongásnak az a légköre, amelyben senki sem tudja, hogy mikor viselkedik helyesen s mikor helytelenül, mikor tesz eleget s mikor nem a kívánalmaknak. „Kérem, én nem tudom, kimondhatom-e, de én mindig és általában félek! Sose tudom, hogy jót mondok-e vagy valami helytelent" – vallja be, szorongva, az iskola egyik résztvevője.

A kíméletlen függőségben tartásnak megvolt korábban is a maga torz formája s gyakorlata a magyar társadalomban. Többek állítása szerint például a háború előtt a tiszttartók és ispánok között aranyszabályként forgott a fegyelmezésnek az az elve, hogy: ha a paraszt valamit jól csinált, akkor meg kell büntetni érte; ha valamit rosszul csinált, vagy tetszés szerint bármikor, ok nélkül meg kell jutalmazni. A lényeg az, hogy sohase tudja, mikor miért várhat büntetést, illetve jutalmat. Így nem hivatkozhat majd jogokra, normákra, szabályokra: a teljes kiszolgáltatottság és bizonytalanság állapotában kell élnie. [...]

Az értéktudat megzavarodása

Másutt szóltam a társadalom értéktudatának bizonyos fokú megzavarodásáról.[37] E zavarodottságnak is van vagy lehet bűntudatgerjesztő hatása. A normák eróziója, elhalványulása ugyanis bizonytalanságban, valamiféle diffúz bűntudat állapotában tartja az embereket, mert sohasem tudhatják pontosan, hogy végtére is érvényesek-e vagy sem bizonyos normák, megszegésükkel vagy figyelmen kívül hagyásukkal végül is vétkessé, bűnössé válik-e az ember vagy sem.

Ez a diffúz bűntudat egyébként világszerte jellemző lehet a gyorsan fejlődő-átalakuló társadalmakban, mert az új és új helyzetekben a régi normák már nem működnek jól, anélkül hogy a társadalmi tudatban norma mivoltukat elvesztenék, elvesztették volna. Így hatékonyságukat (de nem érvényességüket) vesztett, elhalványult normák és nekik gyakran ellentmondó, új, társadalmilag még nem egészen elfogadott és szankcionált (tehát még nem feltétlenül érvényes) normák kettős függőségrendszerébe kerül az ember, és következésképpen: akárhogyan cselekszik, bizonyos fokig mindig normaszegőnek kell éreznie magát, s így valamiféle elmosódó, bizonytalan körvonalú bűntudatérzés állandósulhat benne.

Ilyen ellentmondásos, kettős normarendszer szabályozza (és zavarja) manapság a szülő és a gyerek viszonyát, a házastársak egymáshoz s külső partnerekhez kötődő viszonyát, vagy például a főnök és a beosztott viszonyát. Értékrendünk azt kívánná meg, hogy a főnök és a beosztott egyenrangú félként, azonos jogokkal rendelkező állampolgárként álljon egymással szemben, de a kialakult erős hierarchiák és a régmúltból átöröklött antidemokratikus beidegződések a parancsolás és engedelmeskedés normáit is működtetik még az emberi tudatokban és a mindennapi gyakorlatban.

Fokozza ezt a szorongást és bűntudatot gerjesztő kettősséget az a társadalmi-politikai gyakorlat, amelyet „kettős kötésnek" nevez a szakirodalom. E kettős kötés társadalmi szinten abban nyilvánul meg, hogy kitűzünk bizonyos normákat az emberek elé, de egyúttal lehetetlenné is tesszük, hogy e normák szerint éljenek: ámde ha következésképpen nem élnek e normák szerint, akkor korholjuk, ostorozzuk, megszégyenítjük őket, bűntudatot keltünk bennük. Lehetetlenné tesszük például, hogy jól és hatékonyan dolgozzanak – s korholjuk őket azért, hogy nem dolgoznak jobban és hatékonyabban. Lehetetlenné tesszük, hogy igazi közösségeket alkossanak – majd kárhoztatjuk őket azért, mert nem közösségi emberek. Lehetetlenné tesszük, hogy felelősséget vállaljanak, és részt vegyenek a társadalmi döntésekben – majd ostorozzuk őket felelőtlenségükért és passzivitásukért; rákényszerítjük őket arra, hogy ha boldogulni akarnak, akkor kiskapukat keressenek – majd elítéljük őket azért, mert kiskapukat keresnek.

[37] *Diagnózisok* 1982, 99–139.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok* 2004, 171–196.

Mindez együttvéve megint csak az említett, meghatározatlan, tárgytalan, diffúz bűntudatot termeli szüntelen újra az emberekben.

A társadalmi szerződés hiánya

Egy országos vizsgálat során[38] világosan kirajzolódott az, hogy nálunk az emberek jelentős hányada úgy érzi, hogy ő többet ad a társadalomnak, mint amennyit kap a társadalomtól. Kevesebb jómódot, megbecsülést, lehetőséget kap a társadalomtól, mint amennyit munkájával, magatartásával, létével ő ad a társadalomnak. A mérlegnek ez a megbillenése, a miért mit adok s kapok társadalmi elszámolásának ez a kiegyensúlyozatlansága súlyos zavarokat okoz vagy okozhat a társadalmi együttélésben. Egyfelől, mert állandó sérülések, sértődések forrása, s így ingerültté, indulatossá teszi egymással szemben az embereket, s a pszichológusok szerint az indulatosság, agresszivitás a bűntudatnak egyik fő forrása. Másfelől, mert fokozza a társadalmi kapcsolatokban, tranzakciókban a *súrlódást;* azt a súrlódást, amelyet a közgazdászok a gazdasági folyamatokban már régen számon tartanak mint a gazdasági tevékenységet és fejlődést fékező egyik fontos tényezőt, s amely nálunk többek között egyik oka a hiány állandó újratermelődésének.[39] A „nem kapom meg azt, ami jár nekem → s ezért nem is adok vagy csak kénytelen-kelletlen adok annyit, amennyire képes vagyok" tudata s gyakorlata is állandóan növeli a társadalmi együttélés, együttműködés belső súrlódását, s ezzel fékezi a társadalmi együttműködés hatékonyságát.

A társadalmi szerződés hiányának vagy torzulásának egyik kóros tünete a korrupció is, ami voltaképpen nem más, mint a hivatalos árrendszer sajátos eltolódása, elcsúszása. A társadalmi gyakorlatban kialakul egy szürke vagy fekete árrendszer: ezen s nem a hivatalos árszinten cserélődnek az áruk és szolgáltatások (és bekapcsolódnak e cseremechanizmusba, javak s szolgáltatások láthatatlan cseréjeként, az urambátyám szívességek is), miközben az embereket – kivéve ennek az eltorzult cserének a haszonélvezőit – állandóan ingerli, hogy a hivatalos árszinten nem kapják meg a javakat, és, másfelől, rossz érzéssel, szorongással, esetleg bűntudattal tölti el őket az, hogy nem legális, a társadalom által csak kényszerűen eltűrt, de nem elfogadott úton-módon kell hozzájutniuk e javakhoz, s ezzel ők is részeseivé válnak a normák megtörésének, a normarendszer fokozatos szétzilálásának.

Az a gyakorlat, hogy unos-untalan olyat teszünk, többé-kevésbé kényszerűségből, de időnként már egyszerűen csak megszokásból, amit magunk sem helyeslünk, és unos-untalan szemet hunyunk afölött, hogy mások is így cselekszenek, kialakította és fenntartja azt a, ha nem is társadalmi szerződést, de társadalmi cinkosságot, amely Csurka István nyomán így fogalmazható meg a legrövidebben: „Én elnézem nekik, hogy ők elnézik nekem, hogy én elnézem nekik..." – és így tovább a végtelenségig.[40]

Ez a passzív cinkosság még tovább torzulhat, egészen addig, hogy a normarendszer már nem egyszerűen csak nem működik, hanem a visszájára fordul. Száraz György *Élet és Irodalom*-beli viccgyűjteményéből való a következő helyzetkép:

> A vállalati büfében tilos alkoholt fogyasztani. Aki a tilalmat megszegi, azt a büfésnő besúgja az igazgatónak. Ellenszolgáltatásul az igazgató elnézi a büfésnőnek, hogy titokban szeszt mér ki a büfében.[41]

Itt, mint látható, az embernek már nem az az érdeke, hogy a másik betartsa a társadalmi együttélés normáit (holott a normák eredeti funkciója ez volt), hanem épp ellenkezőleg: abból van haszna, ha a másik megszegi a normát és viszont. Vagyis végül is kialakul a kölcsönös normatörésekből képződő hasznok társadalmi cseréje, miközben azért fennen lobogtatjuk a megtört normák érvényességének látszatát.[42]

Ne fessük azonban már-már apokaliptikussá e képet a közállapotokról. Az emberek túlnyomó többsége becsületesen él és dolgozik. De kétségtelen tény az, hogy számos olyan rejtett mechanizmus működik, amelyek nap mint nap kisebb-nagyobb, tényleges vagy vélt normatörésre késztetik, kényszerítik az embereket, s ezzel a rossz közérzetnek, valamiféle homályos bűntudatérzésnek az állapotában tartják őket. Ami egyfelől azért baj, mert zavarja, fékezi az emberek alkotókedvét, dinamizmusát, s mert másfelől – láttuk – zavarja, rombolja az emberi együttélés mindennapi gyakorlatát. Nem azért, mintha a bűntudat önmagában káros jelenség volna; volt és van pozitív és negatív szerepe egyaránt az emberek és társadalmak életében. Ebben a diffúz, homályos formájában azonban csak negatív, csak romboló hatása van.

[38] MTA – Népművelési Intézet 1978.

[39] Kornai 1980, 88–198., 253–264., 351–353., 444–446., 485–488.

[40] Csurka 1980, 2. kötet, 483. – Az eredeti szöveg pontosan így hangzik: „Én elnézem nekik, hogy ők elnézik nekem. Hogy ők nézik el... Világos?"

[41] Száraz 1980.

[42] A rossz társadalmi szerződéssel kapcsolatban lásd: Hankiss Á. 1980 és Vági 1980.

A bűntudat pozitív és negatív funkciói

A bűntudat fontos alkotóeleme a közösségi-társadalmi együttélés szabályozórendszerének. Olyan, mint a fájdalom fizikai sérülések esetében: automatikusan jelzi az embernek, hogy megsértette saját célrendszerének vagy a közösségi együttélésnek valamelyik normáját. Jelzi azt a veszélyt, hogy a közösség vagy – ha az ember a normákat „bensőségesítette", interiorizálta – önnön felettes énje meg fogja torolni a normatörést. S minthogy a bűntudat mindkét típusa kellemetlen, kínozza az embert, igyekszik az ember megszabadulni tőle. Vagy úgy, hogy „vezekel" érte, vagyis „megbünteti önmagát", szenvedést okoz önmagának, s ezzel mintegy mágikusan helyrebillenti a mérleget önmaga és a közösség között; a normatörés ugyanis kárt okoz a közösségnek, szenvedést a közösség egy vagy több tagjának. Vagy pedig azzal billenti helyre a mérleget, hogy „jóváteszi a bűnt", vagyis ténylegesen kártéríti azt, akinek kárt, szenvedést okozott.

A közösség szempontjából mindkét mód értékes lehet. Mert a vezeklés szimbolikusan megerősíti a közösségi együttélés normáit, a jóvátétel pedig ténylegesen helyreállítja a közösség tagjai közt a normatörés következtében megbillent adok-kapok egyensúlyt. (A mai bírói gyakorlat egyaránt él mindkét eszközzel: a vezekeltetéssel, illetve szaknyelven megtorlással és a jóvátétellel, midőn egyfelől börtönbüntetést szab ki, másfelől kártérítésre kötelez – ámbár mint ismeretes, a magyar jogelméletben a megtorlás eleve csak másodlagos, vele szemben a megelőzés elve dominál.[43] A vezeklés vagy a jóvátétel után a közösség megadja a bűnösnek a feloldozást, leveszi róla a bűntudat terhét, és elvben teljes jogú tagként visszafogadja magába.

A kereszténység a bűntudatot mindig pozitív jelenségként, a bűntől való megszabadulás előfeltételeként értékelte. Sőt Szent Ágostontól Pascalon át Mauriacig (1938) és Graham Greene-ig a bűnösség tudatát az emberlét elidegeníthetetlen alkotóelemének, az emberré válás előfeltételének tekintette. Gondoljunk csak Graham Greene regényeire: ártatlan s naiv hősei, a csendes amerikaitól a *Kezdet és vég* Wilsonáig végül is mind könnyűnek és embertelennek találtatnak; igazi emberi érték csak esendő, bűnös, bűntudattól gyötört hőseiben világosodik meg.

De más szempontból is fontos szerepet játszott a bűntudat az európai kultúrában. E kultúra alapvető jellegzetessége mindenkor a dualizmus volt: az, hogy nem egy, hanem két egymással szemben álló s egyben egymást kiegészítő értékcentrummal dolgozott, amelyeket a különböző korokban s viszonylatokban másképp és másképp neveztek, más és más intézmények képviseltek: Lélek és

[43] A hazai jogelmélet ezzel kapcsolatos jelenlegi álláspontjáról lásd: Földvári 1970; Horváth 1981, 226–238.

Test, Egyház és Állam, Polgári szabadság és Államrezon, Ember ésKözösség, Egyén és Társadalom, Egyéni szabadság és Társadalmi érdek, Erkölcs és Politikum és így tovább. E két értékcentrum sok szempontból egy húron pendült, de sok disszonancia is volt köztük; hol erősítették, hol ellensúlyozták egymást. Gyakran mindketten értékesnek ítéltek valamit, máskor amit az egyik elítélt, megsemmisítéssel fenyegetett, azt a másik értékként óvta s emelte föl. Ebben a furcsa összjátékban a bűntudatnak is fontos szerepe volt.

A 16–17. századig (a polgári alkotmányok megfogalmazásáig) például az egyház képviselte az emberi lélek, az emberi személyiség autonómiáját, sérthetetlenségének, abszolút érték voltának eszméjét, szemben a világi hatalommal, amely a társadalmi vagy legalábbis az annak kikiáltott érdeket, illetve az államrezont képviselte. S következésképpen, legalábbis eredeti szándékában nem cinikus rituálé volt az, ha az egyház még az egyházi dogmák ellen vétőket is átadta a világi hatalomnak; az emberi test fölött ugyanis csak ez utóbbi rendelkezhetett.

Ha például a fennálló törvények szerint, vagyis a társadalom tényleges vagy vélt érdekeinek a védelmében halálra ítélték a vádlottat, akkor az egyház a kivégzés pillanatában már mellette állt, s mintegy a világi hatalommal, közérdekkel, államrezonnal szemben hirdette mint csorbíthatatlan ellenértéket, az emberi lélek szabadságát. A tengernyi lehetséges közül hadd említsek meg itt egy példát az államraisonnak és az emberi lélek autonómiájának e különös kettősségére, összjátékára, mégpedig nem a középkorból, hanem a múlt század magyar történelméből. Az aradi vértanúk kivégzésének dokumentumai közül idézem két szemtanú leírását.

Baló Béni református lelkész visszaemlékezése:

„Tichy őrnagy előrendelte Zimmer hadbírót, s még egyszer felolvastatta vele az ítéletet ... Urticka porkoláb előlépett, és a szokásos módon háromszor kegyelmet kért az elítélteknek. Tichy sztereotip válasza ez volt mindannyiszor: – Istennél a kegyelem!..."

Herold Alajos visszaemlékezése:

„Mikor már mind a kilenccel végeztek, a vezénylő tiszt a kivonult katonákhoz ezeket a szavakat intézte: »Íme, ez azoknak a jutalma, akik őfelségének tett hűségi esküjöket megszegik!« Azután vezényszó hangzott fel: »Kniet nieder! Zum Gebet!«" Vagyis magyarul: Térdre! Imához![44]

[44] *Az aradi vértanúk* 1979, Első kötet, 281. és 295.

Már az is elgondolkodtató itt, hogy a hatalomtól az kér az elítélteknek háromszor is kegyelmet, akinek végre kell hajtania rajtuk az ítéletet. Miért éppen ő? Talán azért, mert ezzel csökkenti annak a bűnnek a súlyát, hogy – bár a törvény értelmében és felhatalmazásával, de mégis – meg kell ölnie egy vagy több embert. Nem jártam utána, hogy csakugyan így volt-e, de több utalást is találtam arra, hogy bizonyos országokban a hóhér ellen a kivégzés után gyorsított bírói eljárás során vádat emeltek emberölésért, majd pedig felmentették. Ha van vagy volt ilyen gyakorlat, jól jellemzi az említett kettősséget: azt, hogy ha a társadalom érdekei úgy kívánják, el lehet venni valaki életét, másfelől viszont az emberi élet abszolút érték, elpusztítása bűn, s ezt a bűnt valahogy föl kell oldani. Az aradi sáncok között azzal, hogy maga a kivégzést elrendelő hatalom képviselője adja ki a parancsot arra – miután az államraison szempontjából a kivégzés jogosságát újra leszögezte –, hogy a jelen levő katonák imádkozzanak a kivégzettek lelkéért, a bűntudatoltó rituálék egyik változata játszódik le előttünk.

Camus, a *Fellázadt ember* című munkájában részletesen elemzi azt, hogy ez a hagyományos európai dualizmus hogyan válik fokozatosan monizmussá, hogyan szorítja ki fokozatosan a közérdek vagy még inkább az államrezon az emberi autonómiát mint ellenpólust, mint a köz s az állam hatalmának korlátozó elvét. A hagyományos dualizmus egyik utolsó felvillanásaként a századvégi orosz anarchisták példájára utal, akik körében, állítólag, volt egy olyan szabály, hogy ha a nép érdeke úgy kívánja, akkor meg kell ölni a zsarnokot, de annak, aki végrehajtja a merényletet, utána öngyilkosságot kell elkövetnie. Elsősorban nem azért, hogy ne árulhassa el társait, hanem azért, mert bármilyen szent ügy érdekében is, de egy emberéletet elvett, s minthogy az élet szent, cserébe saját életét kell adnia. A 20. század népirtó s koncentrációs táborokat építő hatalmai már nem tekintették az emberi életet szentnek és sérthetetlennek.[45]

És el is követtek mindent annak érdekében, hogy az emberi élet és személyiség autonómiáját védő bűntudat-mechanizmusokat kikapcsolják, kiiktassák az emberekből. Mitscherlichék említik ennek egy döbbenetes példáját: azt, ahogy az SS vezetősége igyekezett kiirtani katonáiból mindennemű erkölcsi skrupulust. Himmler egyik beszédét ismertetik, amelyben Himmler köszönetet mond az SS tagjainak és vezetőinek azért, hogy vállalták embermilliók kiirtásának emberfeletti, iszonyatos, de elkerülhetetlen feladatát.

> „Közületek a legtöbben tudják majd, mit jelent az, ha 100 hulla vagy 500 vagy 1000 fekszik előttetek. Az tett minket keménnyé; hogy ezt kiálltuk, és – eltekintve az emberi gyengeség néhány kivételétől – becsületesek maradtunk közben. Ez történelmünk egyik soha meg nem írt és soha meg nem írandó dicsőséges lapja."[46]

[45] Camus 1999 [1942].

Annak a stratégiának az alkotóeleme volt ez a beszéd, amellyel Himmlerék megpróbálták az emberek lelkiismeretét, felettes énjét elszakítani a hagyományos erkölcsi normarendszertől és hozzákötni a Hitler által meghatározott és megtestesített nemzeti érdekhez. Akiknél a felettes énnek ez az átalakítása sikerrel járt, azoknál a bűntudat már nem az emberek meggyilkolását, hanem épp ellenkezőleg: meg nem gyilkolását, vagyis Hitler parancsának nem teljesítését jelezte, kellett hogy jelezze normatörésként.

Fontos szerepet játszik tehát a bűntudat emberek és társadalmak életében. Fékezi, fékezheti az individuum önzését, ösztöneit; védi, védheti vele szemben mások jogait és érdekeit; segít, segíthet a közösségen belül egyensúlyban tartani az adok-kapok érzékeny mérlegét. De épp az iménti példa figyelmeztet arra, hogy el is torzulhat, ártékony, romboló erővé is válhat. Nézzük meg erről az oldalról is.

A bűntudatképzés igazán hatásos módját kétezer éves története során az egyház dolgozta ki. Történetmagyarázatának kiindulópontja az ember bűnbeesése, eszmerendszerének kettős sarkköve az ember bűnössége és Isten megbocsátó kegyelmének ígérete volt. Ezekre a tényezőkre épült föl az emberi-közösségi együttélésnek az a szabályozórendszere, amely az európai civilizációnak évszázadokon át nélkülözhetetlen alkotóelemévé vált. Azzal azonban, hogy az egyház – Isten földi helytartójaként – magának tartotta fent a megbocsátás, a bűn alól való feloldozás jogát és eszközeit, és évszázadokon át lelki függőségbe kényszerítette az emberek túlnyomó többségét, az egyház maga is vétkessé vált. Nem véletlen tehát az, hogy ma már a progresszív gondolkodású teológusok meg akarják fosztani és meg akarják szabadítani az egyházat e hatalom terheitől. Bonhoeffer szerint például:

> „Méltatlan dolog az embert előbb bűnössé és értékét vesztett alannyá bélyegezni, benne bűntudatot kelteni, hogy azután annál jobban prédikálhassuk neki Isten kegyelmét."

Ebben a szellemben ír a mai protestáns teológia egyik vezető egyénisége, Heinrich Ott is:

> „Nem feladata a keresztény egyháznak az, hogy egy hipertrofizált felettes ént tenyésszen ki, s ezzel felerősítse az emberekben a felettes én gerjesztette szorongást."[47]

[46] Alexander und Margarete Mitscherlich 1967, 33.
[47] Ott 1978, 69–176.

Részben épp a keresztény morál hatását elemezve mutatta ki Freud, milyen pusztító erővé válhat a felettes én, ha túlburjánzik, ha normák és pszeudonormák (például kényszeres rutinok) sokaságával tehetetlenné béklyózza, állandóan a paranoid vagy depresszív bűntudat állapotában tartja az embert. Freud és követői a bűntudatban ezt a negatív, romboló erőt látták, s ezért terápiás gyakorlatuk egyik fő célja az volt s ma is az, hogy a bűntudatos állapotot a mélyebben fekvő okok, komplexusok analizálásával megszüntessék, az embert a bűntudat görcseitől megszabadítsák.[48]

Náluk is tovább megy Henri Baruk (1954, 75–78), aki a bűntudatot már nemcsak az egyénre, hanem a társadalomra nézve is veszélyes és pusztító tényezőnek tekinti. A bűntudat olyan „elviselhetetlenül kínzó szenvedés", írja, hogy az ember mindenáron szabadulni akar tőle, s ha nincs lehetősége, illetve készsége a vezeklésre, illetve jóvátételre, akkor nem tehet mást, mint hogy kivetíti, és valaki másban, másokon ostorozza, próbálja kiirtani önnön bűnét.

> „A bűn óriási veszélyt jelent az egész társadalomra, mert a bűntudat a bűntől való szabadulás iszonyatos reakcióihoz vezet: ... vádaskodásokhoz, amelyek ellen a megvádoltak viszontvádakkal védekeznek, s így kialakul a kölcsönös vádaskodások láncreakciója, amely végül is demoralizálhat és tönkretehet egy egész társadalmat."

A társadalmi méretekben pusztítóvá váló bűntudattal kapcsolatban Hitler példáját szokás emlegetni. Pszichiáterek egy csoportja szerint ugyanis Hitler súlyos bűntudattal járó neurózisban szenvedett; tisztátalannak érezte magát (félt, hogy nem árja vér is folyik az ereiben, incestusproblémákkal küszködött stb.), s e bűntudat ellen részben önbüntető, mazochista rituálékkal védekezett, részben azzal, hogy saját tisztátalanságának és bűnösségének tudatát kivetítette ellenfeleire, elsősorban a zsidóságra, és bennük, velük együtt akarta megsemmisíteni, a világból maradéktalanul kiirtani.[49] E lehetséges személyiségtorzulás természetesen legfeljebb csak fokozhatta a náci terrort, de nem volt elsődleges vagy kiváltó oka.

A bűntudat pozitív, illetve negatív hatását a pszichiáterek gyakran két egymástól eredetében és jellegében eltérő bűntudattípushoz kötik. A kérdés egyik legjobb szakértője, Melanie Klein például a bűntudat gyerekkori genezisének és későbbi hatásának két alaptípusát különböztette meg. Az apa elleni agresszió vágya szorongásos, üldözöttségi félelmekkel keveredő bűntudatot kelt az emberben, és arra készteti, hogy feloldozást keressen az apafiguránál

[48] Freud 1917 és 1933, 78–106.; Flügel 1961.
[49] Waite 1971 és 1977.

(s így kóros függőségbe kerül tőle), vagy arra, hogy vetítse ki bűnösségének tudatát másokba (s így agresszívvá teszi másokkal szemben, ami azután újra csak bűntudatot kelthet benne és így tovább). Ez a bűntudattípus így többnyire negatív hatású.

Az anyával szembeni kötelesség elmulasztása viszont depresszióval keveredő bűntudatot vált ki az emberben, amelyből többek között az okozott kár vagy fájdalom tényleges jóvátételével próbálhat szabadulni. Ennek a bűntudattípusnak így inkább pozitív hatása van, ha nem is az ember, de a közösség életében.[50]

De akármelyik típushoz tartozzék is, pozitív hatást a bűntudat csak akkor fejthet ki egy ember és egy társadalom életében, ha rendelkezésre állnak és hatékonyan működnek a bűntudat feloldására szolgáló mechanizmusok. Ezekről is szólnunk kell néhány szót.

Az emberi-közösségi együttélés szabályozásának a bűntudatoldó mechanizmusok éppolyan fontos eszközei, mint a bűntudat maga. Ám ahogy a bűntudat, ha túlburjánzik, ha neurózissá torzul, embert és közösséget romboló erővé válhat, ugyanúgy a bűntudat feloldásának igénye is tévutakra futtathat, súlyosan megkárosíthat embert és társadalmat. Láttuk az imént, Hitler bűntudata és feloldásának tébolyult kísérletei milyen pusztító erővé válhattak. Láttuk, másfelől, hogy a bűntudat feloldásának képtelensége, Baruk szerint, szétzilálhat egy egész társadalmat. Utaltunk rá másutt, milyen következményei voltak annak, hogy a második világháború után a német társadalom ahelyett, hogy szembenézett volna saját múltjával, védekező mechanizmusok egész sorával hárította el magától a bűntudatot, bűnbánatot s velük együtt az igazi lelki-erkölcsi megújulás lehetőségét. Elfojtotta múltbeli emlékeit, megfosztotta pszichikai realitásuktól a történteket, minden felelősséget áthárított a Führerre. A „parancsra tettem", „nem önérdekből tettem" mentsége mögé vagy az önsajnálatba s végül a politikailag-erkölcsileg steril gazdasági tevékenységbe menekült.[51]

A hagyományos társadalmak általában nagy gondot fordítottak a bűntudatoldó mechanizmusok kidolgozására és karbantartására. Az áldozati szertartások, a személyes bűnbánat és vezeklés megannyi formája, a kollektív megtisztulás ünnepei és liturgiái mind fontos szerepet játszottak e közösségek, társadalmak életében. A keresztény társadalmak különösen széles skáláját dolgozták ki e lehetőségeknek, az egyéni és közösségi gyónástól a böjtökig és a mindennapi lelkiismeret-vizsgálattól a bűnbánat nagy ünnepeiig s évszakaiig. Sokak szerint mindezzel túlszabályozták az emberek életét, és azzal, hogy az egyház kezébe összpontosították a bűntudatoldás eszközeinek jelentős hányadát, évszázadokon

[50] Klein 1932 és 1975. – Az elmulasztott kötelesség miatt érzett bűntudat döbbenetes példáit figyelték meg a koncentrációs táborok túlélőinek körében; közülük sokan önmagukat tették felelőssé szeretteik elpusztulásáért. Lásd ezzel kapcsolatban Schneider 1975.
[51] Alexander und Margarete Mitscherlich 1967.

át kóros függőségbe kényszerítették az emberek túlnyomó többségét. Az egyház mellett természetesen nagy s az újkor előrehaladtával egyre nagyobb bűnt szankcionáló és bűntudatot oldó szerepe volt az igazságszolgáltatást gyakorló világi hatalomnak, de volt ilyen szerepe a hagyományokat, szokásokat őrző, az élet kialakult kereteit óvó helyi közösségeknek is.

A mai fejlett ipari társadalmakban mindezek a mechanizmusok tovább működnek, azzal a különbséggel, hogy egyfelől a nevelés szellemének átalakításával igyekeznek meggátolni a túlzott bűntudatosságra való hajlam kifejlődését a gyerekkorban, másfelől pedig azzal, hogy az egyház szerepét részben átvette a pszichiátria, illetve a pszichikai-lelki gondozás társadalmi hálózata. Valószínű azonban – sokat foglalkozik ezzel manapság a szakirodalom éppúgy, mint a napi sajtó –, hogy a bűntudatosság kialakulását megelőző, illetve a bűntudatot oldó mechanizmusok korántsem működnek olyan hatékonysággal, mint amilyen emberi s társadalmi igény volna rá.

De térjünk ezek után vissza saját házunk tájára. Nézzük meg egyfelől azt, hogy hol s milyen mértékben játszik nálunk a bűntudat pozitív, és hol s milyen mértékben negatív szerepet. És nézzük meg másfelől azt, hogy működnek-e nálunk is bűntudatoldó mechanizmusok.

A BŰNTUDAT HIÁNYA MA, MAGYARORSZÁGON

Részletesen szóltunk már arról, hogy bűntudatkeltő mechanizmusok egész sora működött nálunk, elsősorban a negyvenes-ötvenes években, de kisebb mértékben az azt követő években, évtizedekben is. E szokatlanul nagy számban jelen levő bűntudatkeltő tényezők azonban végül is – különös módon – nem a társadalom súlyos „elbűntudatosodásához", bűntudattal való megterhelődéséhez vezettek. Hanem épp ellenkezőleg: a bűntudat már-már kóros hiányához. Illetve pontosabban: egyfelől – mint már említettük – a szinte csak rossz közérzetként észlelt, homályos, diffúz bűntudat állapotának állandósulásához, másfelől a tényleges, pregnáns, jelzőrendszerként hatékonyan működő bűntudat hiányához. Ahhoz ugyanis, hogy a bűntudat mint jelzőrendszer jól működjék (és az emberi együttélésben pozitív funkciót tölthessen be), egyrészt határozott, másrészt az emberek által interiorizált, elfogadott normarendszerre van szükség; csak a határozott és a felettes énbe beépült normák megszegését jelzi az emberi psziché bűntudattal.

Ezek a feltételek azonban nem voltak adva nálunk az elmúlt évtizedekben. Mert egyfelől, az említett bűntudatkeltő kampányok külső, az érintettektől idegen normák, stratégikus célok alapján ítélték el az embereket, s így inkább csak szorongást és félelmet, mintsem bűntudatot keltettek bennük. (A riesmani „mások által irányított" emberi magatartás egy sajátos, kelet-európai változatával állunk itt szemben.) S mert másfelől a társadalom értéktudata meglehetősen elbizonytalanodott, normarendszere fellazult az elmúlt évtizedek során. A meggyengült és egymásnak gyakran ellentmondó normák megszegése azután már legfeljebb csak a bűntudat bizonytalanabb, elmosódóbb, diffúz formáját válthatta ki az emberekben. És következésképpen: elsikkadt a bűntudat pozitív, s felerősödött a negatív hatása.

A pregnáns, jól körülhatárolt bűntudat ugyanis azzal, hogy ráirányul egy konkrét tényre, mulasztásra, vétekre, bűnre, vagyis önnön forrására, kiváltó okára, lehetővé teszi e tény kiküszöbölését, e vétek vagy bűn jóvátételét, s ezzel előkészíti az emberen, illetve a közösségen belüli feszültség oldását, feloldódását. Az elmosódó, diffúz, vagyis határozott tényhez, vétekhez, bűnhöz nem kötődő bűntudat ezzel szemben szinte feloldhatatlan – nincs ugyanis mit, illetve nem tudjuk, mit kellene feloldani –, s következésképpen állandó feszültségben tartja az embert és a társadalmat. Ha állandósul ez az állapot, akkor ezt előbb-utóbb súlyosan megsínyli az ember öntudata, önképe, önértékelése, s megsínyli mindenekelőtt a közösség kohéziója, az emberi együttélés mindennapi gyakorlata.

Annál is inkább, mert a bűntudatoldó mechanizmusok hatékonysága nálunk, feltételezésem szerint, viszonylag alacsony; társadalmi szerepük kisebb, mint a nyugati országokban. Mert például az egyház hatóköre beszűkült, bűntudatoldó ünnepeinek, rituáléinak már inkább csak a falvakban van az egész közösségre kisugárzó, katartikus hatásuk (igaz viszont, hogy ezzel egy időben az egyház bűntudat-generáló hatása is csökkent). Mert a pszichiátria és a pszichoterápia jelentősége – megfelelő országos hálózat hiányában – még igen csekély e téren. Mert a bírói gyakorlatnak nincs meg az a társadalmi nyilvánossága és presztízse, mint például az angolszász országokban. Mert a bűntudat generálásában és oldásában jelentős szerepet játszott hagyományos helyi közösségek nálunk most zilálódtak szét, és nem kétszáz évvel ezelőtt, mint történt volt például Angliában – és így tovább.

De a legfontosabb probléma nálunk – mint láttuk – az, hogy az adott társadalmi gyakorlat szinte csak rossz közérzetként megélt, konkrét tényekhez nem vagy csak lazán kötődő bűntudatot kelt az emberekben, s ennek feloldására nincsenek jó, az embert és a közösséget megerősítő módszerek s lehetőségek. A normák kényszerű megszegéséből fakadó bűntudattól például sokan úgy próbálnak szabadulni, hogy *leépítik, érvénytelenítik magukban a normarendszert*, és a cinizmusba vagy a tompult közönybe menekülnek. A régi és új normák egymást zavaró keveredése, illetve a kettős kötés említett mechanizmusa ugyanebbe az irányba hajtja az embereket. A társadalmi szerződés eltorzulásából, például az adok-kapok egyensúly megbomlásából vagy a korrupcióból fakadó bűntudat ellen védekezhet az ember *cinikus legitimációval* („Mindenki így csinálja", „Mindenki

lop" stb.); védekezhet *a felelősség infantilis elhárításával* („Nem tehetek róla, én is jobban szeretném másképp, de nem lehet, »ők« a felelősek"); vagy védekezhet a *bűntudat kivetítésével,* ami egyik fő forrása lehet az emberi kapcsolatok széles körben tapasztalható eldurvulásának, az emberek egymással szembeni ingerültségének, az egymást ócsárlás országos divatjának.

Ezek a mechanizmusok külön-külön és együttvéve nem építik, hanem rombolják a közösséget, nem csökkentik, hanem fokozzák az emberekben és az emberek között a feszültségeket, ami azután tovább erősíti a bűntudatképződés, és előbb-utóbb a bűntudatoldás még pusztítóbb változatait, például a bűnbakképzés társadalmi mechanizmusát is mozgásba hozhatja. E negatív láncreakció leállítása alapvető társadalmi érdek, de egyben szinte beláthatatlanul nehéz feladat.

Mert egyrészt a mai magyar társadalomra jellemző diffúz bűntudatot generáló társadalmi mechanizmusokat kellene kiiktatni (például nevelési rendszerünk szellemének és gyakorlatának gyökeres megreformálásával, a kettős kötés említett mechanizmusának felszámolásával, az egyéni és csoportérdekek legitimizálásával, az igazi társadalmi szerződés létrejöttének szorgalmazásával), másrészt a konkrét mulasztásokhoz kötődő bűntudat képződését kellene elősegíteni (például a társadalom értéktudatának megerősítésével, az új normarendszerek kialakulásának szorgalmazásával), harmadrészt pedig a bűntudatot hatékonyan oldó, pozitív közösségi értékké átalakító mechanizmusok mozgásba hozatalával. Például az autonóm, önszabályzó közösségek létrejöttének elősegítésével, a lelki-pszichikai gondozás országos hálózatának kiépítésével, illetve nagymértékű megerősítésével, vagy az elfojtott indulatokat levezető társadalmi nyilvánosság széles körű kiterjesztésével – és így tovább.

Amíg nem sikerül mindezeken a területeken előbbre lépnünk, addig akár akarjuk, akár nem, ott kavarog-füstölög bennünk – egyébként indokolatlanul – az a rossz érzés és közérzés, hogy: nem bűnhődte még meg e nép a múltat s jövendőt.

HIVATKOZÁSOK

Az aradi vértanúk. 1979. Katona Tamás (vál., szerk.) Budapest, Szépirodalmi.

Baruk, Henri 1954. *Psychoses et névroses.* Paris, Presses Universitaires de France.

Bernd, Balbus 1974. Social Structure and Ideology: Cognitive and Behavioral Responses to Servitude Among the Machube In Northern Dahomey. *Canadian Journal of African Studies, 8,* No. 2., 355–383.

Camus, Albert 1999 [1942]. *A lázadó ember.* 2. jav, kiad. Fázsy Anikó ford. Budapest, Nagyvilág.

Csurka István 1980. *Házmestersirató.* Budapest, Magvető.

Die Nationalhymnen der Erde. 1958. Hrsg. vom Institut für Auslandsbeziehungen in Stuttgart. München.

El-Islam, M. F. 1969. Depression and Guilt: A Study at an Arab Psychiatric Clinic. *Social Psychiatry,* No. 4, 56–58.

Field, Margaret 1960. *Search for Security: An Ethnopsychiatric Study of Rural Ghana.* Evanston, Ill., Northwestern University Press.

Flügel, J. C. 1961. *Man, Morals and Society: A Psycho-Analytical Study.* New York, International Universities Press.

Földvári József 1970. *A büntetés tana.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Frantz, U. 1976. Increasing National Guilt and Economic Growth. *Betrieb, 29.,* No. 22., 1021–1025.

Freud, Sigmund 1917. *Mourning and Melancholia.* (Collected Papers, Vol. 4. 1959.)

Freud, Sigmund 1933. *New Introductory Lectures on Psycho-Analysis.* Sprott, W. J. H. trans. New York, W. W. Norton.

Hankiss Ágnes 1980. A nem autentikus lét: Vázlat egy hibás társadalmi szerződésről. *Valóság,* 4. 59–60.

Horváth Tibor 1981. *A büntetési elméletek fejlődésének vázlata.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Jaffa, Ruth 1970. The Sense of Guilt in Holocaust Survivors, *Jewish Social Studies,* 32., no. 4, 307–314.

Klein, Melanie 1932. *Die Psychoanalyse des Kindes.* Wien, Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

Klein, Melanie 1975. *Love, Guilt and Reparation and Other Works, 1921–1945.* London, Hogarth Press.

Kornai János 1980. *A hiány,* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Lewis, H. D. 1948. *Morals and the New Theology.* New York, Harper.

Mauriac, François et alia 1938. *L'homme et le péché.* Paris, Plon.

Mitscherlich, Alexander und Mitscherlich, Margarete 1967. *Die Unfähigkeit zu trauen.* Grundlagen kollektiven Verhaltens. München, Piper.

MTA – Népművelési Intézet 1978. *Életmód, életminőség és értékrendszer. Országos vizsgálat.*

Murphy, H. B. M. 1978. The Advent of Guilt Feelings as a Common Depressive Symptom: A Historical Comparison on Two Continents, *Psychiatry,* 41., August 229–242.

Ott, Heinrich 1978. *Das Reden vom Unsagbaren. Die Frage nach Gott in unserer Zeit.* Stuttgart, Kreuz-Verlag.

Patterson, Orlando 1973–1974. On Guilt, Relativism and Black-White Relations. *The American Scholar,* 43., no. 1.

Piaget, Jean 1969 [1932]. *Le jugement moral chez l'enfant.* Paris, Presses Universitaires de France.

Riesman, David 1950. *The Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character.* New Haven, Yale University Press.

Robinson, N. H. G. 1950. *Faith and Duty.* London, Gollanz.

Schneider Gertrude 1975. Survival and Guilt Feelings of Jewish Concentration Camp Victims. *Jewish Social Studies,* 37, No. 1., 74–83.

Spender, Stephen 1972. Americanization. *Partisan Review,1,* 39, No. 2. 148–173.
Sugiyama Lebra Talie 1971. The Social Mechanism of Guilt and Shame: The Japanese Case. *Anthropological Quarterly, 44.*, October, No. 4. 241–255.
Száraz György 1980. Kanyarok. *Élet és Irodalom*, április 5.
Tillich, Paul 1952. *The Courage to Be.* New Haven, Yale Univeristy Press.
Tillich, Paul 1957. *Systematic Theology,* Vol. 2. *Existence and the Christ.* Chicago, Chicago University Press.
Tillich, Paul 2000. *Létbátorság.* Szabó István ford. Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület.
Vági Gábor 1980. A másodlagos elosztásról. *Valóság*, 3. 99–100.
Waite, R. G. L. 1971. Adolf Hitler's Guilt Feelings: A Problem in History and Psychology. *The Journal of Interdisciplinary History,* 1, No. 2., 229–249.
Waite, R. G. L. 1977. *The Psychopathic God: Adolf Hitler.* New York, Basic Books.
Williams, N. P. 1927. *The Ideas of the Fall and the Original Sin.* London, Longmans, Green and Co.

* * *

Kelet-európai alternatívák (1989)

A második társadalom[52]

(1986–1989)

Parancsuralmi rendszerekben gyakran kialakul egy rejtett vagy részben rejtett szférája a társadalmi létnek. Az 1960-as, 70-es, 80-as években Magyarországon különösen gazdag „második társadalom" bontakozott ki. Máig vitatott kérdés, hogy ez mennyiben készítette elő egy demokratikus társadalom kialakulását a rendszerváltás után.

„A nehézségek kellős közepén rejtőzködik: a lehetőség."
Albert Einstein

AZ ELSŐ HIPOTÉZIS

A hazai társadalomtudomány a hetvenes évek folyamán kezdett fölfigyelni arra, hogy kialakulóban van a társadalmi létnek egy második, rejtett szférája.[53] A hetvenes évek végén már egyre többen utaltak erre az „árnyéktársadalomra" (Zsille 1980), a társadalom „informális", „átláthatatlan", „kontrollálhatatlan" szférájára (Bruszt 1984) a társadalmi lét „rejtett dimenziójára" (Bogár 1983), egy bizonyos „második Magyarországra" (Forintos 1982), „burkolt politikai csoportosulásokra" és „platformokra" (Pokol 1980). Az utóbbi években már komoly kutatások folytak annak felderítésére, hogy milyen rejtett mechanizmusai vannak az érdekérvényesítésnek, milyen erők játszanak közre a döntéshozatal és döntésvégrehajtás folyamataiban, milyen rejtett társadalmi és politikai tagolódások alakultak ki az országban.[54] Más kelet-európai országokban és általában a Kelet-Európára vonatkozó kutatásokban is fokozatosan ráirányult a figyelem

[52] *Kelet-európai alternatívák* 1989, 117–143.

[53] A második társadalom kibontakozását a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek Magyarországán részletesen elemeztem egy másik munkámban (1986). Itt egy rövidebb változatát közlöm e tanulmánynak. – Egy javított, angol változat *East European Alternatives* (1990) című könyvem 82–111. oldalán található.

[54] Többek között lásd Antal et al. 1987, Bauer 1981; Bihari 1985, 1990; Bőhm–Pál 1983-87; Bruszt 1984, 1987a; Gábor–Galasi 1981; Galasi–Sziráczki 1985; Kis–Kőszeg–Solt 1987; Laky 1980; Lengyel 1985 a és b, 1989; Pokol 1980; lásd továbbá a tanulmány végén a Hivatkozásokat.

a társadalmi lét e rejtett szférájának kibontakozására. (Lásd ezzel kapcsolatban *Benda, Vaculík, Havel, Kundera, Michnik, Kuron, Konrád, Kis* és mások írásait[55]). A hetvenes évek végén én is hozzáláttam e terület kutatásához.

Eredetileg abból a feltételezésből indultam ki, hogy a második társadalom viszonylag élesen megkülönböztethető az első, hivatalos társadalomtól. Úgy véltem, hogy ha le tudjuk írni a hivatalos, első társadalom modelljét, meg tudjuk határozni e társadalom alapvető rendezőelveit, kritériumait, akkor minden olyan jelenséget, folyamatot, társadalmi interakciót, ami nem illik bele ebbe a modellbe, egy esetleges alternatív, második társadalom részének tekinthetünk. Tudatában voltam e módszer buktatóinak. Annak például, hogy a hivatalos társadalom modellje és rendezőelveinek összessége is változott az elmúlt 30-40 év során, és így egy változó modellhez kell hozzámérni ezt a feltételezett alternatív társadalmat. Nehézséget okozott az is, hogy gyökeres különbség van a hivatalos társadalomról alkotott hivatalos kép és modell, illetve a valóságban ténylegesen működő modell között.

E problémát a kutatás első fázisában úgy próbáltam megoldani, hogy a hivatalos, első társadalomnak azokat a kritériumait kerestem meg, amelyek viszonylag csekély mértékben változtak vagy egyáltalában nem változtak az elmúlt három évtized során. Másfelől csak azt tekintettem az első társadalom részének és meghatározójának, ami ténylegesen megvalósult az ideológiailag felrajzolt szocialista modellből. Ami nem valósult meg belőle, azt nem tekintettem az első társadalom részének, továbbá azt sem, ami a valóságban működött ugyan, de nem illett bele a modellbe.

Hogy a két társadalom az elemző munka számára élesen elváljon egymástól, feltételeztem, hogy a hipotetikus második társadalom valamiféleképpen ellentéte az első társadalomnak; vagyis más szóval, az azt meghatározó kritériumok ellenpárjai, ellentétei határozzák meg. Így végül a következő kilenc kritériumpárhoz jutottam el.

1. *A homogenizálás, illetve differenciálódás és integrálódás kritériuma*
   Első társadalom: egyneműség, diffuzitás, atomizáltság
   Második társadalom: differenciálódás és integrálódás
2. *A vertikalitás, illetve horizontalitás kritériuma*
   Első társadalom: vertikális szerveződés
   Második társadalom: horizontális szerveződés
3. *A lefelé, illetve felfelé irányultság kritériuma*
   Első társadalom: lefelé áramlás
   Második társadalom: felfelé áramlás

[55] Lásd továbbá Arató 1981; Aslund 1985; Connor–Gitelman 1977; Curry 1983; Grossman 1987; Brown 1984a, 1984b; Brown–Gray 1979; Janos és mások 1979; Rupp 1983; Skilling 1976, 1981; Tőkés 1979.

4. *Az államosítottság, illetve nem államosítottság kritériuma*
   Első társadalom: csaknem teljes állami kontroll
   Második társadalom: az állami kontroll relatív gyengesége
5. *A központosítottság, illetve nem központosítottság kritériuma*
   Első társadalom: a társadalmi lét minden szférájának teljes központosítottsága
   Második társadalom: a központosítottság mérséklődése; a gazdasági és társadalmi szereplők növekvő autonómiája
6. *A politikai, illetve a gazdasági-társadalmi dominancia kritériuma*
   Első társadalom: a politika dominanciája
   Második társadalom: a gazdasági és társadalmi tényezők dominanciája
7. *Az ideologizáltság, illetve nem ideologizáltság kritériuma*
   Első társadalom: erős ideologizáltság
   Második társadalom: a nem ideologizált szféra, az alternatív ideológiák szférája
8. *A láthatóság, illetve láthatatlanság kritériuma*
   Első társadalom: az első nyilvánosság által reflektált, látható szféra
   Második társadalom: az első nyilvánosság által nem vagy csak töredékesen reflektált, nem vagy csak homályosan látható szféra
9. *Az elfogadottság, illetve el nem fogadottság kritériuma*
   Első társadalom: ideológiailag és politikailag elfogadott szféra
   Második társadalom: illegitim, illetve bizonytalan legitimitású szféra.[56]

Ezek után hozzáláttam annak vizsgálatához, hogy vajon e kettős kritériumok segítségével valóban elválasztható-e egymástól a társadalmi létnek ez az első és második szférája. A kutatásoknak ebben a szakaszában úgy találtam, hogy e kritériumok segítségével ténylegesen körül lehet írni a második társadalom bizonyos tartományait. A következőket.

A második gazdaság

Az alternatív társadalmi létnek ezt a tartományát már a hetvenes évek második felében sokan vizsgálták és részletesen leírták. Kimutatták a gazdasági interakcióknak egy olyan szféráját, amelyet az állam nem tervez és nem szervez meg; amely nem függőlegesen tagolt; nem központosított; nem hatja át a párt kontrollja és ideológiája; nem újraelosztó gazdaság, hanem az őstermelői gazdaság és a piacgazdaság valamiféle keveréke. Vagyis egy olyan gazdasági

[56] A kritériumok kidolgozásánál komoly segítségemre volt Gábor 1983.

szféra, amely nem illik bele a szocialista gazdasági modellbe. A hetvenes évek második felében már megtűrték ugyan, de – minthogy szerveződési elvei következtében semmiképpen sem illett bele a szocialista modellbe – legitimitása egészen a nyolcvanas évek közepéig ambivalens maradt. Olyan tartomány ez tehát, amely a fent leírt kettős kritériumpárok segítségével jól elválasztható a hivatalos, első gazdaságtól.[57]

A második nyilvánosság

Az államszocialista társadalmakban az uralkodó elit általában mindent elkövet annak érdekében, hogy a nyilvánosságot teljes ellenőrzése alá vonja. Ennek ellenére ezekben a társadalmakban is kialakulhat egy második nyilvánosság: a köznapi érintkezések, a zárt ajtók mögötti beszélgetések, a híresztelések második nyilvánossága; a hivatalos nyilvánosságban terjesztett hírekkel és álhírekkel szembeni védekezés, a hivatalos információk újraelemzésének, az esetleg bennük rejlő igazságtartalom kifejtésének második nyilvánossága.[57] A hetvenes-nyolcvanas években fontos fórumává vált e második nyilvánosságnak a kelet-közép-európai országokban gazdagon kibontakozó „szamizdat" irodalom.[58]

A második kultúra

Az úgynevezett szubkultúrák, ellenkultúrák, alternatív kultúrák burjánzása az egész világon újra fölvetette a társadalmi integráció kérdését. Ezzel kapcsolatban elég mindössze arra utalni, hogy ezeknek az ellenkultúráknak vagy alternatív kultúráknak és a domináns, „hivatalos" kultúráknak a szembenállása nem feltétlenül vág egybe a mi „első társadalom"–„második társadalom" szembeállításunkkal. A pluralista társadalmakban ugyanis a szubkultúrák, ellenkultúrák vagy alternatív kultúrák integráns részei lehetnek az össztársadalmi kultúrának. Más társadalmakban viszont – és elsősorban a tekintélyelvű társadalmakban – a domináns kultúra általában képtelen integrálni ezeket az alternatív kultúrákat. Idegen testnek tekinti őket, megtagadja tőlük a legitimitást, és minden eszközzel megpróbálja visszaszorítani őket.

[57] Lásd ezzel kapcsolatban a következő munkákat: Aslund 1985; Bauer 1982; Berend 1979; Donáth 1977; Gábor 1978, 1983, 1985, 1986; Gábor–Galasi 1981, 1985; Galasi–Sziráczki 1985; Grossman 1987; Juhász 1987, 1988a és b; Kemény 1982, 1984, 1985, 1987; Kornai 1980; Laky 1980, 1982; Nove 1977; Pető–Szakács 1985; Rupp 1983; Sable–Stark 1982; Simis 1982; Stark 1986; Sampson 1985–1986; Szelényi 1988; Zsille 1980.

[58] Jó áttekintést adnak erről a világról többek között a következő munkák: Rupnik 1979; Tőkés 1979; Skilling 1989; Skilling and Precan 1981; Schöpflin 1983; Cohen, S. 1982; Curry 1983; Alexeeva 1985 és mások.

Ez volt, és kisebb mértékben a legutóbbi egy-két évig ez is maradt a helyzet Magyarországon. A pártállam kezdettől fogva komoly nehézségekkel küszködött ezen a téren. Megbélyegzéssel, megfélemlítéssel és a legkülönbözőbb adminisztratív eszközökkel igyekezett fölbomlasztani és fölszámolni a különböző szubkultúrákat: a háború előtti középosztály és a parasztság sajátos kultúráját; a munkásosztály hagyományos kultúráját, amely az ötvenes évek elején szorult passzív ellenállásba; az egymást követő ifjúsági szubkultúrákat és ellenkultúrákat, amelyek a hatvanas és a hetvenes években már ellenállhatatlan erővel törtek föl Kelet-Európában is; a különböző vallásos szubkultúrákat és újjászületési mozgalmakat;[59] a népi-nemzeti és a kozmopolita-urbánus szubkultúrákat és így tovább.[60] Indokoltnak látszik, hogy ezeket a szubkultúrákat a második társadalom részének tekintsük, mert nem központosítottak, nem hierarchikusan strukturáltak, nem a pártállam tervezi és szervezi őket, általában immúnisak a hivatalos ideológiával szemben, legitimitásuk kétséges, illetve nem létező, vagyis más szóval: a második társadalom kritériumai jelentős mértékben meghatározzák őket.

A második társadalmi tudat

Széles körű szakirodalom bizonyítja ma már azt, hogy a nagy ideológiák jóval kisebb mértékben hatották át a társadalom széles rétegeit, mint azt általában korábban feltételezték. A hivatalos keresztény kultúra alatt például – sokak szerint – egészen a 19. század közepéig, második feléig még a fejlett nyugati országokban is tovább élt a felszín alatt egy nem keresztény, ősi pogány kultúra (Abercrombie és mások 1980). Ugyanígy többen kimutatták, köztük Habermas (1973) és mások, hogy a rendkívül erős és jól megszervezett 19. századi polgári kultúra sem hatotta igazán át például a munkásosztály mélyebb rétegeit. Braudel (1980) és mások a történelmi folyamatok alatti mindennapi lét sajátos, hétköznapi kultúráját és tudatát elemezték nagy alapossággal.

Ez a sajátos kettős tudat, a hivatalos és a nem hivatalos tudat kettőssége az elmúlt évtizedek magyar társadalmában is megfigyelhető. Az ötvenes-hatvanas években tudathasadásról, kettős tudatról beszéltünk; arról, hogy az emberek egyfelől alkalmazkodtak a hivatalos ideológia és a politikai gyakorlat által megkövetelt magatartáshoz és véleményrendszerhez, ám magánéletükben

[59] András–Morel 1982; Michel 1987; Tomka 1983; Wlidmann 1983.

[60] Részletes áttekintés található ezekről a kelet-európai szubkultúrákról például Gordon Skilling 1989 munkájában. Lásd még Starr 1983; Ramet 1985.

másképp gondolkoztak a dolgokról, és egymás közt másképp esett szó róluk. A nyolcvanas években a hivatalos ideológia gyengülésével ez a kettősség már nem volt olyan éles; a második tudat erőteljesebben a felszínre tört. A hetvenes, kora nyolcvanas években inkább csak egy negatív második tudat létéről lehetett beszélni; arról, hogy az emberek tudatát már nem tölti ki, nem határozza meg a hivatalos ideológia és világnézet még annyira sem, mint esetleg korábban tette, de a külső nyomás megakadályozta őket abban, hogy kiépítsék, kifejlesszék a maguk sajátos tudatát és világnézetét. A nyolcvanas évek második felében azonban már kezdtek kibontakozni, önmagukat megfogalmazni az alternatív világképek, világnézetek, társadalmi tudatok.

Minderről azonban viszonylag keveset tudunk, mert kevés megbízható társadalmitudat-vizsgálat folyt és folyik Magyarországon. Az ismertebb vizsgálatok anyaga még nem elegendő ahhoz, hogy részletesen feltérképezzük a magyar társadalmi tudat tagolódását. Ennek ellenére voltak kísérletek a belső tagolódás körvonalainak fölvázolására.[61] Egyes szakértők például három fontos tradíció továbbéléséről szólnak: a burzsoá-polgári, a római katolikus és humanista, valamint a népi tradíciók továbbéléséről. Hegedüs András (1983, 69) négy alapvető trendet különböztetett meg: a vallásos, a népi, a revizionista-reformista és a nyugat-európai típusú szocialista tradíciót. Egy korábbi tanulmányomban én a következő világképek kirajzolódását írtam le: vallásos világképek, kispolgári laikus humanizmus, konzervatív polgári világkép, konzervatív-szektáns világkép: liberális polgári világkép, evolucionista-technokrata típusú világkép, radikális szocialista világkép, szociáldemokrata típusú világkép, népi-nemzeti világ- és történelemértelmezés (1977, 339–373; 1986, 285). Lásd továbbá a politikai tagolódásról szóló alfejezetet a továbbiakban.

A társadalmi és politikai interakciók második szférája

A rejtett és rejtőzködő társadalmi és politikai interakciók szférája olyan széles, mechanizmusaik és hálózataik olyan gazdagok, hogy ma már alig-alig lehet áttekinteni őket. Az érdeklődő olvasót a gazdag szakirodalomhoz irányítom. Tanulmányok sokasága foglalkozik ma már az ún. „párhuzamos társadalommal", a „párhuzamos politikával" vagy a „második politikával", a kibontakozóban levő „civil társadalommal"; a „független társadalommal" vagy „független politikával", a különféle „alternatív rendszerekkel" és „ellenrendszerekkel", a különféle „politika előtti" vagy „antipolitikai" aktivitásokkal, „ellenpolitikával", az „informális, nem bürokratikus, dinamikus és nyitott közösségekkel", a társadalmi önszerveződés és az állampolgári kezdeményezések különböző formáival, a független könyvkiadással, a repülő egyetemekkel, a vitaklubokkal, politikai klubokkal, kollektív tiltakozásokkal és ellenzéki mozgalmakkal, a társadalom független, spirituális, társadalmi és politikai életével és így tovább.[62] A következő oldalakon épphogy csak jelzésszerűen utalok ennek az alternatív társadalmi és politikai szférának az újraszerveződésére.

[61] Lásd például Kulcsár–Lázár 1973; Kolosi és mások 1980; Medyesy 1981; Lázár 1983; Lengyel 1985 a és b; Monori Tanácskozás 1985; Sükösd 1987; Hankiss–Manchin–Füstös–Szakolczai 1986; Krémer 1986; Bozóki 1987; Körösényi 1987; Manchin 1988.

A mikrohálózatok regenerálódása. Másutt már leírtam azt a folyamatot, amelynek során az uralkodó elit a késő negyvenes, kora ötvenes években rendszeresen és radikálisan fölszámolta a társadalom hagyományos tagolódását, hálózatait, a civil társadalom gazdag artikulációit.[63] A hatvanas-hetvenes években azután megindult a civil társadalom – és általában a társadalom – lassú regenerálódása. Újabb és újabb kísérleteket történtek klubok, egyesületek alakítására, társadalmi mozgalmak indítására. A helyi és a központi bürokrácia erőteljesen ellenállt ezeknek a kísérleteknek. De a társadalom önszerveződése, ha igen lassan is, de tovább folyt, majd a nyolcvanas évek derekán felgyorsult. Utalok itt például arra, hogy a klubok és egyesületek száma a hatvanas évek közepe óta lassan emelkedni kezdett. A legutóbbi hónapokban különösen felgyorsult ez a folyamat, és 1988-ban már valóságos klub- és egyesületalapítási lázban égett az ország.[64] Széles körű vizsgálatok hiányában nehéz áttekinteni ezt a hirtelen támadt gazdagságot. De azért erre is van már néhány kísérlet. Sükösd (1987) például a következőképpen rendszerezi a különböző ifjúsági csoportokat, irányzatokat:

[62] Lásd például a következő munkákat: Ágh 1987a és 1987b; Arato 1981; Benda 1979; Bihari 1985, 1987, 1988; Bogár 1983; Brown 1984a and b; Brown–Gray 1979; Bruszt 1984, 1986, 1987b; Cohen, Jean L. 1983; Communisme 1985; Curry 1983; Gombár 1983; Gombár–Lengyel 1986; Hankiss 1986; Havel és mások 1985; Hegedüs 1977; Héthy–Makó 1978; Janos 1970, 1976, 1982; Janos et al. 1979; Keane 1988a és b; Kemény 1987; Konrád 1984; Körösényi 1987; Liehm 1983; Michnik 1985; Molnár 1982, 1985; Morton–Stuart 1984; Morton–Tőkés 1974; Pelczynski 1984; Pokol 1980, 1986; Sable–Stark 1982; Schöpflin 1983; Sharlet 1983; Skilling 1976, 1981, 1989; Staniszkis 1984, 1992; Tőkés 1979; Triska 1977; Vági 1982; Völgyes 1986; Wedel 1986; Zsille 1981.

[63] Többek között lásd a Közösségek válsága és hiánya című tanulmányt ebben a kötetben.

[64] Hogy csak a legfontosabbak közül említsünk néhányat: 1987. szeptember 27-én megalakult a Magyar Demokrata Fórum; 1988. március 17-én a Szabad Kezdeményezések Hálózata; május 30-án a Fidesz; augusztus 30-án a Szárszói Front; szeptember elején a Márciusi Front; november 13-án a Szabad Demokraták Szövetsége; november 30-án az Ifjú Szociáldemokraták Szövetsége; 1988. december 18-án újra működni kezdett a Független Kisgazda Párt; 1989. január 10-én bejelentette megalakulását a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és így tovább.

Kulturálisak
- Irodalmi és művészeti csoportok
- Alternatív életformacsoportok

Vallásosak
- A nagy egyházakon belüli csoportok
- A különböző szabadegyházakon belüli csoportok

Politikaiak
- Egy ügyre koncentráló mozgalmak
- Béke- és környezetvédő mozgalmak
- Politikai és társadalomtudományi klubok
- Egyetemi kollégiumi klubok
- Népi mozgalmak, ezen belül:
- konzervatív, nacionalista csoportok
- Demokratikus csoportok
- Urbánus, europaizáló mozgalmak
- Liberális szocialista csoportok
- Liberális demokrata csoportok[65]

Az érdekvédelem javuló lehetőségei. Széles körű szakirodalom foglalkozik azzal, hogy a hetvenes, kora nyolcvanas években valamelyest megnőtt a különböző társadalmi csoportok lehetősége arra, hogy érdekeiket érvényesítsék.[66] E munkák kimutatták azt, hogy a pártállam kissé lazított diktatórikus kontrollján, forradalmi-chiliasztikus ideológiáján (Janos 1979, 10 –13), és egy pragmatikusabb uralmi stílust alakított ki. Belátta, hogy nem tudja a társadalmat kormányozni akkor, ha nem épülnek ki az érdekegyeztetésnek legalább valamiféle szerényebb formái, nem számolhat a társadalom bizonyos fokú egyetértésével, együttműködési készségével. Mindezek következtében a társadalom mozgástere némiképp nőtt ezekben az években. Kezdtek kiépülni az érdekérvényesítés csatornái és intézményei. Az 1. táblázatban felsorolok néhányat e csatornák közül.

[65] Lásd még Jobb és Kiss 1984; Szabó Máté 1986, 1987; Bozóki 1987; Bercsi és Telkes 1988.
[66] Lásd ezzel kapcsolatban a következő munkákat: Héthy–Makó 1972, 1978; Szalai Erzsébet 1980; Zsohár 1981; Simó 1982; Sándor 1982; Pokol 1983; Tölgyessy 1984, 1988; Voszka 1984; Tellér 1984; Makó 1985; Fekete 1987.

1. táblázat. Az érdekérvényesítés csatornái

A csatorna	A jogcím, amelyen a segítség kérhető	Az a „pénznem", amelyben fizetni kell a segítségért
Az állami bürokrácia	Állampolgári jogon	Alattvalói magatartás
Pártbürokrácia	Párttagság Állampolgárság	Politikai lojalitás Alattvalói magatartás
Kliens-patrónus hálózatok	Kliensi státus	Lojalitás, konformitás, viszontszolgáltatások
Korporatista hálózatok	Tagság	Lojalitás a korporatív oligarchiához
Jogi intézmények	Állampolgárság	Állampolgárság
Nepotizmus	Családi kapcsolatok	Viszontszolgáltatások, kölcsönösség
Korrupciós hálózatok	Tagság	Pénz, összeköttetések, befolyás
A nyilvánosság (tömegkommunikációs intézmények)	Az ártalmatlan áldozat szerepe. Az ártalmatlanság azt jelenti, hogy az ember nem kérdőjelezi meg a rendszer egészének legitimitását, és nem veszélyezteti a párt és állami oligarchia érdekeit	Alázat, bizalom, hála
Közösségi hálózatok, a kölcsönös segítés hálózatai	Részvétel	Kölcsönösség, kölcsönös segítség
Alkumechanizmusok	Tagság egy alkupozícióban lévő csoportban	Szolidaritás az adott csoporttal

Hangsúlyoznom kell azt, hogy a liberalizációs politika évtizedeiben e csatornák közül egy sem adott alkotmányosan garantált lehetőséget az érdekek érvényesítésére. Többségük becsatlakoztatta a különböző társadalmi érdekeket a rendszer hierarchikus intézményhálózatába, és így, miközben bizonyos társadalmi érdekeket is érvényre juttatott, tovább erősítette az uralkodó osztály hierarchikus hatalmi struktúráit.

Az érdekérvényesítés különböző csatornáinak és látens intézményeinek meglehetősen nagy száma azonban önmagában is fontos fejlemény volt.

Működésük a társadalmi életnek egy olyan szféráját teremtette meg, amelyben a társadalmi interakciók nagy része az informalitás áttekinthetetlen és homályos szférájában zajlott le. Ez a szféra bizonyos lehetőségeket kínált a társadalomnak arra, hogy kibújjon a központi ellenőrzés alól. Másfelől azonban ugyanez a homályosság lehetővé tette, hogy a hatalmi elit az élet szinte minden pontján beavatkozhasson – rejtve és informálisan – a társadalmi folyamatokba. Az érdekek demokratikus, nyilvános egyeztetésének gyakorlatától mindenesetre messze volt ez az állapot, ha egyáltalában beszélhetünk itt valamiféle közeledésről.

1987–1988-ban ezen a téren is átrendeződési folyamat indult meg. Ekkor már erős érdekcsoportok és érdekérvényesítési szándékok léptek fel nyíltan, vagyis az első nyilvánosságban és az első vagy egységesedő társadalomban.[67]

A pártállam intézményeinek részleges társadalmasítása. Az ötvenes években az állami és pártintézmények, illetve a tömegszervezetek az uralkodó elit akaratának puszta végrehajtói voltak. A hatvanas és hetvenes években ezeknek az intézményeknek egy része lassan kezdett bizonyos érdekképviseleti, illetve érdekközvetítői szerepet is betölteni. Egyrészt azzal, hogy saját intézményi érdekeiket is kezdték védeni más intézményekkel, illetve a központi hatalommal szemben, másrészt viszont fokozatosan arra kényszerültek, hogy az általuk igazgatott területeken dolgozó vagy élő emberek érdekeit is képviseljék, ha csak csekély mértékben is. Csak így számíthattak ugyanis az általuk képviseltek együttműködésére, ami előfeltétele volt intézményi működésük sikerességének is. A pártakarat végrehajtóiból így bizonyos fokig érdekegyeztető intézményekké alakultak át; állandóan keresniük kellett a központi akarat, saját intézményes és oligarchikus érdekeik, illetve klienseik vagy kvázi választóik érdekei közötti egyeztetés lehetőségeit. Ez természetesen az érdekegyeztetésnek csupán nagyon alacsony hatékonyságú, hibrid formáit hozta, hozhatta létre, de azért – igaz, szerény keretek között – megindította a társadalmi érdekek alulról való összegeződését. Fontos volt ez a folyamat azért is, mert előkészítette a terepet,

[67] 1988 májusában megalakult az első magyar független szakszervezet, a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete. Ezt követte az év őszén a Pedagógusok Demokratikus Szakszervezetének, a Mozgókép Demokratikus Szakszervezetnek, a Mentős Dolgozók Önálló Szakszervezetének és a Humanitas Gyógypedagógiai Demokratikus Szakszervezetnek a megalakulása. 1989 januárjában a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligájának megszervezése is elkezdődött. De aktivizálódott a SZOT is; egyre határozottabban szembeszegült a kormány életszínvonalat leszorító politikájával; az 1989. januári áremelésekkel szemben több szakszervezet rövid figyelmeztető sztrájkokat szervezett, és további sztrájkokat helyezett kilátásba, ha a kormány nem mérsékli a reáljövedelmek csökkentésére irányuló terveit.

amelyen majd a nyolcvanas évek második felében megindulhat az újkorporatista formák és mechanizmusok kialakulása.[68]

Politikai tagolódás. A késő negyvenes, kora ötvenes években az uralkodó osztály gyökeresen fölszámolta a társadalom politikai tagolódását. Fölszámolta a többpártrendszert és a különböző szövetségek, egyletek, érdekcsoportok egész hálózatát. Ráerőszakolta a társadalomra a maga ideológiai és politikai dominanciáját, szigorúan büntette és üldözte még az alternatív politikai nézetek és programok kialakítására irányuló legkisebb törekvéseket is.

Azóta is igyekszik a társadalmat ebben a politikailag diffúz és passzív állapotban tartani. Ennek ellenére – már a hetvenes években – megindult a társadalom politikai újratagolódása. Gombár (1983, 33–34) például már a kora nyolcvanas években a politikai nézetek és meggyőződések széles skálájának meglétét mutatta ki a magyar társadalomban. A következő csoportokról szólt: szektás kommunista csoportok; centristák, illetve kádáristák; progresszívek, amin ő azokat értette, akik a gazdasági reformok és a kelet-európai integráció hívei voltak; euro-kommunisták; a modern szindikalista irányzat hívei; a radikális új baloldal; agrárorientációjú népiesek; látens politikájú technokraták, menedzserek; alattvaló lojalitású állampolgárok erős helyi kötődéssel, az állampolgárok politikai koncepció nélküli túlnyomó többsége; politikailag névtelenek, elesettek és lumpen csoportok.

Körösényi 1987 derekán tett kísérletet arra, hogy föltérképezze a különböző csoportokat és irányzatokat. Ő a következő csoportokat említi.

A politikai elit szintjén: a kádárista centrum; a párton belüli rendpártiak; a szakszervezetek vezetősége reformellenes programmal; a gazdasági vezetőréteg pragmatikus politikai orientáltsággal; az agrárlobbi; a demokratikus reformok hívei az uralkodó elit perifériáján.

Az értelmiség szintjén: a nemzeti-népi tábor; a demokratikus-urbánus csoport; a reformközgazdászok piaci orientációval; a társadalompolitikai lobbi, a társadalmi ellenőrzést hangsúlyozók mérsékelt reformprogrammal; humán irányultságú értelmiségiek reformellenes hajlandóságokkal; ortodox marxisták, etatisták; újmarxisták Trockij, Buharin, Luxemburg, Bloch, illetve a frankfurti iskola hatása alatt; technokraták; a nehézipari lobbi; a zöldek.

A társadalom szintjén: a lojálisak, akik hisznek a jó király mítoszában; akik a második gazdaság haszonélvezői; az agráriánusok, akik a skandináv típusú

[68] Lásd e folyamatokkal kapcsolatban – többek között – a következő munkákat: Bruszt 1986, 1987, 1988a és b; Rigby 1964; Friedgut 1979; White–Gardner–Schöpflin 1986; Brown 1984b.

szövetkezeti modellben hisznek; a reformpárt, ezen belül az új középosztály és az új vállalkozói osztály; a konzervatívok és egyben a reformellenes párt, akik egalitárius ideológiát vallanak és biztonságorientáltak; olyan társadalmi csoportok, amelyek nem részesülnek a második gazdaság előnyeiből, és ragaszkodnak jelenlegi pozícióikhoz és előjogaikhoz.[69]

Az 1987–1988-ban felgyorsuló események következtében megindult e kép átrajzolódása, a társadalom tényleges politikai tagolódásának a felszínre bukkanása. Ezzel azonban a folyamat már ki is tört a második társadalom keretei közül.[70]

EGY MÁSODIK HIPOTÉZIS

Az előzőekben kísérletet tettünk arra, hogy kimutassuk a magyar társadalmon belül egy második társadalmi szféra létét, amely az első társadalom rendezőelveitől eltérő, velük ellentétes rendezőelvek alapján szerveződik. Így beszéltünk második gazdaságról, második nyilvánosságról, második kultúráról, második társadalmi tudatról, a társadalmi-politikai interakciók második szférájáról. Ha azonban alaposabban megnézzük ezeket a tartományokat, kiderül, hogy az itt leírt jelenségek csak részben felelnek meg azoknak a kritériumoknak, amelyeket e fejezet elején felállítottunk.

A képet tovább bonyolítja az, amit a kritériumok negativitásának nevezhetünk el. Ezen az értendő, hogy a felsorolt tartományok többségét nem is annyira az ellentétes kritériumok érvényessége jellemzi, hanem az, hogy az első, hivatalos társadalom kritériumai nem működnek vagy kevésbé működnek ezekben a tartományokban. A hivatalos társadalom függőlegesen szerveződő struktúrái például itt kevésbé vannak jelen, de közben alternatív, horizontális struktúrákat és intézményeket sem igazán sikerült kiépíteni ezekben a tartományokban. Vagy igaz ugyan az, hogy e tartományokba nem tudott behatolni a hivatalos ideológia, de másfelől igaz az is, hogy alternatív, autonóm ideológiák sem igazán bontakoztak ki. *A második gazdaság* például, szemben az első gazdasággal, nem volt államosítva, központosítva, átpolitizálva, hierarchizálva, de ez még nem jelenti azt, hogy valóban alternatív, autonóm gazdaság lett volna. Csupán kiegészítő gazdaság volt, amely kibogozhatatlanul és parazita módon összekapaszkodott az első gazdasággal. Ugyanez vonatkozik *a második nyilvánosságra is*: ez nem volt más, mint a titkolódzó első nyilvánosság torz ellenpárja a maga titkaival és titkolódzásaival, amelyben még a csírája is alig-alig volt meg egy demokratikus nyilvánosságnak. *A második társadalmi tudatban* burjánzó alternatív világképtöredékeknek sem volt sok közük az autonóm, jól artikulált és kidolgozott világnézetek diskurzusához.

Mindez arra enged következtetni, hogy a mi kritériumaink legfeljebb egy hipotetikus, csak elvben létező „alternatív társadalmat" határoztak meg, szemben a hivatalos, első társadalommal. Az, amit „második társadalomként" írunk le ebben a tanulmányban, az – átmenetként – valahol e kettő között helyezkedett el. A helyzetet még tovább bonyolítja, hogy maga az „első társadalom" is két szférára válik szét. Egy „formális, nyílt, legitim szférára", és „egy informális, nem legitim szférára". Vagyis:

Az *első társadalom nyílt szféráját* a vertikális szerveződés, a hatalom lefelé irányulása, az állami tulajdonlás, a központosítás, a politika dominanciája, a túlideologizáltság, a láthatóság jellemzi.

Az *első társadalom informális, rejtett szféráját* ezzel szemben a oligarchikus mechanizmusok, a klientelizmus, a nepotizmus, a korrupció, az állami és pártbürokráciák, illetve a tőlük függő gazdasági és társadalmi aktorok közötti informális alkufolyamatok jellemzik. Vagyis olyan folyamatok és tranzakciók, amelyek megfeleltek az első társadalom bizonyos kritériumainak, de nem feleltek meg a hivatalos társadalom más kritériumainak. Nem sorolható ez a szféra a második társadalomba sem, főleg azért, mert nélkülözhetetlen és fontos szerepet játszottak az első társadalom és az adott hatalmi struktúrák fenntartásában és megerősítésében.

A *második társadalom* jellemzői a következők: A mikrohálózatok fokozatos kiépülése; a helyi közösségek regenerálódása; érdekérvényesítés informális csatornákon keresztül; az állami intézmények alulról történő „reszocializációja"; bizonyos társadalmi aktorok növekvő konfliktuspotenciálja; az emberi erőforrások jelentős hányada áramlik át az első gazdaságból a második gazdaságba; hagyományos szubkultúrák fölbukkanása és új szubkultúrák kialakulása; alternatív világképek és világnézetek növekvő fontossága; a második nyilvánosság kiszélesedése.

A feltételezett *alternatív társadalomban* pedig egy majdani demokratikus társadalom körvonalai sejlenek fel.

[69] Körösényi 1987. Lásd még Bozóki 1987 és Sükösd 1987.

[70] 1988-ban már megindult a pártjellegű társadalmi mozgalmak és szervezetek megalakítása és az 1945 utáni koalíciós korszakban alakult pártok egy részének újraalakulása. Az Országgyűlés ugyan 1989. január 11-i ülésén a pártalapítás lehetőségének a törvénybe iktatását 1989 őszéig elhalasztotta, de ez a tagolódási-kristályosodási folyamat valószínűleg ennek ellenére felgyorsul majd a tavaszi-nyári hónapokban.

Így végül a következő négyosztatú modellhez jutunk:

Az első társadalom		A második társadalom rejtett szférája	Egy feltételezett alternatív, demokratikus társadalom
formális, nyílt szférája	informális szférája		

KILÁTÁSOK ÉS ALTERNATÍVÁK

Többféle hipotézist megfogalmaztak már azzal kapcsolatban, hogy az a társadalmi szféra, amelyet mi második társadalomnak neveztünk, milyen szerepet játszott és játszik a magyarországi, illetve kelet-európai fejlődésben. Lássunk e hipotézisek közül néhányat.

Relatív kudarc

A második társadalomnak végül is nem sikerült autonóm társadalmi szférává kiépülnie. Nem vált egy olyan alternatív társadalommá, amelyet az első társadalométól különböző, azokkal ellentétes szerveződési elvek szabályoznak és kormányoznak. Sajátos senki földje ez, ahol az első társadalom játékszabályai és rendezőelvei már nem működnek, de ahol még nem alakultak ki egy alternatív társadalmi lét játékszabályai és normái, illetve, ha szórványosan jelentek is meg már ilyenek, még nem álltak össze egységes, új konfigurációvá, egy demokratikus társadalom szerkezetévé.

Nem nehéz e relatív kudarc okait föltárnunk. Mindössze azt kell tennünk, hogy közismert folyamatokat lefordítunk ennek a gondolatmenetnek a nyelvére. Az uralkodó elit már az ötvenes-hatvanas évek fordulóján észrevette, hogy a maga társadalmi modellje, azaz az első társadalom modellje egyre súlyosabb működési zavarokkal küzd, illetve a maga tiszta formájában működésképtelen. Hallgatólagosan elfogadta azt, hogy az adott politikai kereteken belül a rejtett gazdasági és társadalmi interakcióknak egy új dimenziója épül ki. Az *első társadalomnak ez a kiegészítő, rejtett szférája*, a maga sajátságos, de – mint kiderült – a rendszer egészével kompatibilis szerveződési elveivel és hálózataival (nepotizmus, oligarchia, adminisztratív piac stb.) végső fokon megerősítette az adott hatalmi struktúrát, és lehetővé tette a rendszer működését. Arról nem is szólva, hogy újabb és újabb erőforrásokat áramoltatott vissza az elithez. Ezt a szférát természetesen titokban vagy legalábbis a féltitkok homályában kellett tartani, minthogy ideológiai és morális státusa nagyon is kétértelmű volt.

Ugyanakkor az uralkodó elit, ahogyan az lenni szokott, következetesen és görcsösen megakadályozta azt, hogy úgynevezett rendszeridegen szerveződési elvek is működésbe lépjenek a gazdaságban és a társadalomban. És kiváltképpen megakadályozta azt, hogy ezek az alternatív szerveződési elvek összefüggő konfigurációba, egy második modellbe vagy paradigmába álljanak össze.

Az utóbbi két-három évtizedben azonban az uralkodó elit már rákényszerült arra, hogy engedményeket tegyen. Egyfelől szüksége volt azokra az anyagi és emberi erőforrásokra, amelyek az általunk *második társadalomnak* nevezett szférában generálódtak, másfelől szüksége volt az emberek valamiféle konszenzusára és együttműködési készségére is. Következésképpen nem akarta s nem is tudta durván, bürokratikus eszközökkel megakadályozni egy ilyen második szféra fokozatos, lassú kiépülését.

A hatvanas, hetvenes, kora nyolcvanas években a második társadalom nélkülözhetetlen biztonsági szeleppé vált az adott rendszerben, egy olyan gazdasági és társadalmi szférává, amely bizonyos fokig ellensúlyozta az első társadalom diszfunkciójának negatív hatásait. Segített egyensúlyban tartani az ország gazdasági mérlegét, bizonyos fokig kitöltötte az első gazdaság által állandóan újratermelt hiányokat. És ami legalább ilyen fontos: megtermelte és létrehozta azokat a nem anyagi javakat (értelmes életcélokat, a választás szabadságát, az autonómiát, az emberi méltóságot), amelyeket az első társadalom nemhogy nem hozott létre, hanem állandóan rombolt.

A második társadalom – és ezen belül a második gazdaság – bizonyos fokig kifejlesztette vagy regenerálta azokat az emberi készségeket és képességeket, amelyeket az első társadalom elpusztított, és amelyek nélkülözhetetlen alkotóelemei lesznek, lehetnek majd egy esetleg megújuló társadalomnak. Olyan képességeket és készségeket, mint például a vállalkozói szellem és a szaktudás, a felelősségtudat, a szervezői és együttműködési készség, a társadalmi érdekvédelemnek és a hatékonyabb kompromisszumok kialakításának a készsége, a partnerként és nem kliensként, az állampolgárként és nem alattvalóként való viselkedés készsége és így tovább.

A második társadalom az új társadalmi interakciókkal, folyamatokkal, szerveződési elvekkel való kísérletezés laboratóriuma volt. A helyi bürokráciákkal való elkeseredett küzdelem évei után fokozatosan polgárjogot nyerő városvédő egyletek története jó példa a laboratóriumi keretek közül való fokozatos kiemelkedésre. Másfelől viszont a militánsabb környezetvédő csoportok elleni szigorú s időnként kíméletlen akciók és a mai napig fel-fellángoló harcok jelzik e folyamat lassúságát.

Patthelyzet és összebonyolódás

E hipotézis szerint az első és második társadalom szorosan összefonódott egymással. Mégpedig parazita módon: az egyik nem létezhetett volna a másik nélkül. Ugyanakkor akadályozták is egymás működését és fejlődését.

- Az első gazdaság például a maga hierarchikus struktúráival, újraelosztó mechanizmusaival és monopóliumaival megakadályozta a második társadalmat abban, hogy kiépítse a maga szabad és hatékony piacait. A második gazdaság léte és sikere viszont lehetővé tette az elit számára azt, hogy a végtelenségig halogassa azokat a már rég esedékes reformokat, amelyek átalakítanák az első gazdaságot.
- A második gazdaság fontos erőforrásokat szívott el az első gazdaságból (attól függetlenül, hogy ezek az erőforrások az első gazdaságon belül amúgy is elfecsérelődtek volna), de nem volt lehetőség arra, hogy a maga körén belül valóban hatékonyan használja föl őket.
- Az első és második társadalomnak ez a zavaros szimbiózisa és a különböző, egymással inkompatibilis szerveződési elvek párhuzamos működése rossz hibrideket, alacsony hatékonyságú keverékeket hozott létre, egész sor úgynevezett kvázi-jelenséget a társadalmi lét minden szférájában. Létrehozta a kvázi pluralizmust, illetve a centralizált pluralizmust, a kvázi korporatizmust és a kvázi piacot és még sok más rosszul működő, pazarló gazdasági és társadalmi mechanizmust.

Az első és a második társadalom e parazita jellegű összefonódása már-már feloldhatatlan patthelyzetbe és egy tipikus társadalmi csapdába futtatta az országot. Társadalmi szinten végül már mindenki veszített ezen, beleértve a hatalmi elitet is. De sok ember profitált belőle egyénileg mind az eliten, mind a társadalmon belül, és ezek az emberek, nyíltan vagy rejtve, fékezték a kibontakozás folyamatát.

Új evolucionizmus

Egy alternatív társadalom kibontakozása lassú és hosszú folyamat, amelynek – minden kudarc ellenére – már komoly eredményei vannak nem csak Magyarországon és Lengyelországban, hanem Csehszlovákiában és Kelet-Németországban is. E folyamat során az emberek fokozatosan regenerálják morális integritásukat, belső spirituális szabadságukat, méltóságukat és autonómiájukat; újrateremtik közösségeiket és társadalmi hálózataikat; a mindennapi életben – nem erőszakos módszerekkel – küzdenek a maguk jogaiért; lépésről lépésre felépítik a maguk érdekvédelmi szövetségeit; dolgoznak azoknak az újkorporatista és protopluralista mechanizmusoknak és intézményeknek a továbbfejlesztésén és megerősítésén, amelyek lassanként körvonalazódni kezdtek az elmúlt években. Fölkészülnek arra, hogy új „társadalmi szerződést" kössenek az uralkodó elittel: egy olyan társadalmi szerződést, amelyben a két fél lehetőleg egy új alkotmány formájában fektetné le az együttműködés szabályait. Ez az új szerződés kötelező volna mind a társadalomra, mind az uralkodó elitre nézve, és ezzel korlátozná ez utóbbiak lehetőségét az önkényes beavatkozásokra. E szcenárió kidolgozói szerint a folyamat sikere, vagyis egy független, alternatív társadalom kibontakozása a hivatalos első társadalmon belül vagy amellett, azzal az ígérettel, hogy végső fokon majd átalakítja és demokratizálja magát az első társadalmat is: ez az egyetlen igazi remény Kelet-Európában.

*

1989-ben, a cikk rövidebb változatának elkészítése során így folytattam a gondolatmenetet.

Úgy vélem, mindhárom fenti értelmezés komoly figyelmet érdemel. Kettő közülük diagnózis jellegű, a harmadik inkább programnak tekinthető. Az első értelmezésnek igaza van abban, hogy a második társadalom nem fejlesztette, nem fejleszthette ki a maga szervező elveit, struktúráit, intézményeit, egy valóban autonóm és szabad alternatív társadalom kereteit. De lehet, hogy ennek az értelmezésnek a hívei tévedtek akkor, amikor a további lehetőségeket is túlzottan borúlátóan ítélték meg.

A második értelmezés minden valószínűség szerint helyesen fejti ki azt, hogy az első és a második társadalom összefonódása és a társadalmi lét számos jelenségének hibridizációja a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években komolyan akadályozta a magyar társadalom továbbfejlődését egy hatékonyabb és demokratikusabb társadalmi és politikai rend felé. Lehetséges azonban, hogy ennek ellenére kiépültek olyan készségek és struktúrák, amelyek ma, a nyolcvanas évek végén segíthetik az átmenetet egy új gazdasági-társadalmi rendbe.

A harmadik értelmezés képviselőinek igazuk volt abban, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a civil társadalom kibontakozása egyre nagyobb lendülettel folyt Lengyelországban és Magyarországon, de bizonyos fokig más kelet-európai országokban is. Lehet, hogy tévedtek, de érthető, hogy ebben látták az egyetlen igazi reményt arra, hogy Kelet-Európa valóban megújuljon és kiszélesítse a maga szabadságát.

Az mindenesetre megállapítható, hogy a második társadalom kibontakozása *a legnagyobb horderejű társadalmi mozgalom volt a hatvanas-hetvenes évek*

Magyarországán. Még akkor is igaz ez, ha szervezetlen és javarészt öntudatlan mozgalom volt, amely mindennapi emberi akaratok miriádjaiból adódott össze, duzzadt föl országos jelentőségű folyamattá. S még akkor is, ha – miközben kitágította a társadalom mozgásszabadságának a körét – maga is hozzájárult ahhoz, hogy az igazi átalakulást az uralkodó elit újra és újra elhalaszthassa.

Ma Magyarországon a második társadalomnak és a második társadalom kategóriájának a fontossága – legalábbis pillanatnyilag – csökkenőben van. Egyszerűen azért, mert 1987–1988-ban hirtelen és látványosan megindult a második és az első társadalom „konvergenciája". Ha minden jól megy, a kialakulóban levő egységes és semleges piacon találkoznak majd a volt második és a volt első gazdaság szereplői, s mind a két csoport a piacgazdaság új normái szerint kezd majd el tevékenykedni.[71] A második nyilvánosság – vagy legalábbis egy jelentős tartománya – betört az első nyilvánosságba és ma már ennek egyik fontos elemeként működik. A *HVG*, a *Magyar Nemzet*, a *Medvetánc*, a *Valóság*, a *Századvég*, a *Hitel*, az *Országgyűlési Tudósítások*, a *Mozgó Világ* írásai, a Rádió és a Televízió bizonyos műsorai ma már a valóság és a társadalmi tudat olyan tartományairól tudósítanak, amelyek korábban csak a szamizdat kiadványokban és a híresztelések szférájában voltak, lehettek jelen. A második társadalom rejtett artikulációinak, társadalmi-politikai törekvéseinek egy része is a felszínre tört az elmúlt hónapokban, és egyre inkább a politikai és társadalmi élet alkotóelemévé és alakító tényezőjévé válik. A második és az első társadalomnak ez az integrálódása azonban csak akkor sikerülhet, ha közben és általa gyökeresen átalakul az ország gazdasági, társadalmi, politikai rendszere.

[71] Itt utalok e kötet következő tanulmányára (A nagy koalíció), amely azt fejtegeti, hogy az új társadalom és az új gazdaság kialakulása ennél feltehetőleg sokkal bonyolultabb lesz.

HIVATKOZÁSOK[72]

Abercrombie, Nicholas, Hill, N., and Turner, B. S. 1980. *The Dominant Ideology Thesis.* London, Allen and Unwin.

Ágh Attila 1987a. A védekező társadalom. *Magyar Tudomány,* 1. 1–15.

Ágh Attila 1987b. Politikai reform és civil társadalom. *Magyar Tudomány,* 10. 775–785.

Alexeeva, Ludmilla 1985. *Soviet Dissent.* Middleton, Conn., Wesleyan University Press.

András, Emmerich und Morel, Julius (ed.) 1982. *Kirche in Übergang. Die Katholische Kirche Ungarns, 1945–1982.* Wien, Ungarische Katholische Institut.

Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György 1987. Fordulat és Reform. *Medvetánc,* 2. 5–129.

Arato, Andrew 1981. Civil Society against the State. Poland 1980–1981. *Telos,* Spring, 23–47.

Aslund Anders 1985. *Private Enterprise in Eastern Europe. The Non-Agricultural Sector in Poland and the GDR, 1945–1983.* London, Macmillan.

Bauer Tamás 1981. *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Bauer Tamás 1982. A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ,* 8. évf. 11. 17–42.

Benda, Vaclav 1979. The Parallel Polis. London, *Pallach Press Bulletin.*

Bercsi János és Telkes József (szerk.) 1988. *Lel-Tár. Új társadalmi szervezetek katalógusa, 1.* Budapest, Pszichoteam.

Berend T. Iván 1979. *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1975.* Budapest, Kossuth és Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Bihari Mihály 1985. *Politikai rendszer és szocialista demokrácia.* Budapest, ELTE, ÁJK, Politológiai Csoport. Politikatudományi Füzetek 6.

Bihari Mihály 1987. Reform és demokrácia. *Medvetánc,* 2. 165–225.

Bihari Mihály 1988. *Tervezett és határolt többpártrendszer: Alkotmányozó Nemzetgyűlés.* Budapest, ELTE AJK, Politológiai Csoport.

Bihari Mihály 1990. *Reform és Demokrácia: Válság és kibontakozás.* Budapest, Eötvös.

Bogár László 1983. *A fejlődés ára. Gazdasági nehézségeink főbb okainak történeti aspektusa.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Bozóki András 1987. Kritikai magatartásmodellek a fiatal értelmiség körében. *Ifjúsági Szemle,* 3. sz. 38–49.

Bőhm Antal és Pál László 1983–1987. *Helyi társadalom 1–5.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.

Braudel, Fernand 1980. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XVe–XVIIe siècle.* Paris, Colin.

Brown, Archie 1984a. Political Power and the Soviet State: Western and Soviet Perspectives. In Harding 1984, 51–103.

[72] Ennél jóval bővebb bibliográfia található következő könyveimben: *Kelet-Európai alternatívák.* Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 375–400.; *East European Alternatives,* Oxford, 1990, Clarendon Press, 279–303.

Brown, Archie (ed.) 1984b. *Political Culture in Communist States.* London, Macmillan.
Brown, Archie and Gray, J. (eds). 1979. *Political Culture and Political Change.* 2nd. ed. London, Macmillan.
Bruszt László 1984. *Informális társadalom és legitimitás.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
Bruszt László 1986. *Az aktív társadalom,* Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
Bruszt László 1987a. A többszólamú politikai rendszer felé. *Valóság,* 30. évf. 5. 87 –96.
Bruszt László 1987b. Latent Pluralism and the Relative Autonomy of the State in Hungary. Paper Presented at the Symposum *Wandel und Reformen in Ost-Zentral Europa.* Wien, Europe Haus.
Bruszt László 1988a. A centralizáció csapdája és a politikai rendszer reformalternatívái. *Medvetánc,* 1. 171–195.
Bruszt László 1988b. Nélkülünk, de érettünk. In Szalai Júlia et al. 1988, 97–110.
Cohen, Jean L. 1983. *The Limits of Marxian Critical Theory.* Oxford, Martin Robertson.
Cohen, Stephen F. 1982. *An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union.* New York, Norton.
Communisme 1985. Société civile et démocratie. *Communisme. Revue d'Études pluridisciplinaires,* 8, 9–126.
Connor, W. D. and Gitelman, Zwi 1977. *Public Opinion in European Socialist Systems.* New York, Praeger.
Curry, Jane Leftwich (ed.) 1983. *Dissent in Eastern Europe.* New York, Praeger.
Donáth Ferenc 1977. *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Fekete Judit 1987. *A kríziskezelés krízise.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
Forintos György 1982. Honunk a hazában. *Valóság,* 25. évf. 1. 8-20.
Friedgut, T. 1979. *Political Participation in the U.S.S.R.* Princeton, Princeton University Press.
Futaky András (Hrsg.) 1983. *Ungarn – ein kommmunistisches Wunderland?* Hamburg, Augstein.
Gábor R. István 1978. The Second (Secondary) Economy. *Acta Oeconomica,* 22. 291 –311.
Gábor R. István 1983. Második gazdaság és környéke Magyarországon – az 1960-as évektől napjainkig. Budapest, Társadalomtudományi Intézet. *Információs Bulletin,* 66–166.
Gábor R. István 1985. Második gazdaság: A magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tapasztalatai. *Valóság,* 28. évf. 2. 20 –37.
Gábor R. István 1986. Reformok, második gazdaság, államszocializmus. *Valóság,* 30. évf. 7. 32–48.
Gábor R. István és Galasi Péter 1981. *A „második gazdaság". Tények és hipotézisek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Gábor R. István és Galasi Péter 1985. „Second Economy". State and Labour Market. In Galasi and Sziráczki 1985, 122-132.
Galasi Péter és Sziráczki Gy. (eds.) 1985. *Labour Market and Second Economy in Hungary.* Frankfurt am Main, Campus.
Gombár Csaba 1983. Van-e, s ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk? In *Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1,* 32–66.

Gombár Csaba és Lengyel László 1986. A társadalmi reform kérdéseihez. *Társadalomkutatás,* 1. 112–124.
Grossman, Gregory (ed.) 1987. *Studies in the Second Economy of Communist Countries.* Berkeley, University of California Press.
Habermas, Jürgen 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus.* Frankfurt am Main, Suhrkamp.
Hankiss Elemér 1977. *Érték és társadalom.* Budapest, Magvető.
Hankiss Elemér 1986. *Diagnózisok 2.* Magvető, Budapest.
Hankiss Elemér 1990. *East European Alternatives.* Oxford, Clarendon Press.
Hankiss Elemér, Manchin Róber, Füstös László és Szakolczai Árpád 1986. *Kényszerpályán. A magyar és az amerikai társadalom értékrendjének összehasonlítása.* Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
Harding, Neil (ed.) 1984. *The State in Socialist Society.* London, Macmillan.
Havel, Vaclav et al. 1985. *The Power of the Powerless. Citizens aainst the State in Central Eastern Europe.* Keane, John (ed.). Armonk, N.Y., Shape.
Hegedűs András 1977. *The Humanisation of Socialism.* New York, St. Martin's Press.
Hegedűs András 1983. Über politische Reformen eine pluralistische Gesellschaft zu entwickeln. In Futaky 1983, 63–80.
Héthy Lajos és Makó Csaba 1972. *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Héthy Lajos és Makó Csaba 1978. *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés.* Budapest, Gondolat.
Huntington, Samuel P. and Moore, Clement H. (eds.) 1970. *Authoritarian Politics in Modern Society.* New York, Basic Books.
Janos, Andrew C. 1970. Group Politics in Communist Societies: A Second Look at the Pluralistic Model. In Huntington and Moore 1970, 437–450.
Janos, Andrew C. (ed.) 1976. *Authoritarian Politics in Communist Europe. Uniformity and Diversity in One-Party States.* Berkely, University of California Press.
Janos, Andrew C. 1979. Interest and the Structure of Power: Citique and Comparisons. *Studies in Comparative Communism,* 12, 6–20.
Janos, Andrew C. 1982. *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945.* Princeton, Princeton University Press.
Janos, Andrew C. et al. 1979. Pluralism in Communist Societies? Is the Emperor Naked? *Studies in Comparative Communism,* 12, 3–5, 21–38.
Jobb Sándor és Kis Júlia 1984. *Egyesületek Magyarországon.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
Juhász Pál 1987. Gondolatok a gazdasági reform intézményi megalapozásához. *Medvetánc,* 2. 249–265.
Juhász Pál 1988. Zsákutcában van a magyar gazdaság? *Medvetánc,* 1. 197–213.
Keane, John 1988a. *The Rediscovery of Civil Society.* London, Verso.
Keane, John 1988b. *Democracy and Civil Society.* London, Verso.
Kemény István 1982. The Unregistered Economy in Hungary. *Soviet Studies,* 34, 3, 349–366.
Kemény István 1984. *A második gazdaság Magyarországon.* Magyar Füzetek 13.
Kemény István 1985. *Ouvriers hongrois, 1956–1987.* Paris, l'Harmattan.

Kemény István1987. Hongrie: économie et société civile. *L'Autre Europe,* 13, 36–59.
Kende Péter (szerk.) 1980. *A létező kecske. Dialógusok a mozgástérről.* Párizs, Magyar Füzetek.
Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottilia 1987. *Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. Beszélő,* különszám, június.
Kolosi és mások 1980. *Réteghelyzet, rétegtudat.* Budapest, Kossuth.
Konrád György 1984. *Antipolitics. An Essay.* San Diego, Harcourt, Brace, Jovanovich.
Kornai János 1980. *A hiány.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Körösényi András 1987. *A magyar társadalom politikai tagoltsága és a reform.* ELTE AJK, Politológiai Csoport.
Krémer Balázs 1986. Gazdasági ideológiák – 'szociális' kritikák. *Közgazdasági Szemle,* 7–8. sz.
Kulcsár László és Lázár Guy 1973. *A magyar fiatalok társadalmi-politikai nézetei.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
Laky Teréz 1980. A recentralizáció rejtett mechanizmusai. *Valóság,* 23. évf. 2. 31–41.
Laky Teréz 1982. *Érdekviszonyok a vállalati döntésekben.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Lázár Guy 1983. *A magyar lakosság politikai-történeti tudata a közvéleménykutatások tükrében, 1969–1980.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
Lengyel László 1985a. Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében. *Medvetánc,* 1. 171–196.
Lengyel László 1985b. Állapotunkról. *Társadalomkutatás,* 2. 64–75.
Lengyel László 1989. *Végkifejlet.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Liehm, Antonin 1983. The New Social Contract and the Parallel Polity. In Curry 1983, 173–181.
Makó Csaba 1985. *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Manchin Róbert 1988. Individual Economic Strategies and Social Consciousness. *Social Research,* 55, 1–2, 77–96.
Medyesy, Laslo 1981. *Die Entwicklung des 'Neuen Menschen' im sozialistischen Ungarn.* Wien, Ungarische Katholische Institut.
Michel, Patrick 1987. Études des religions: Europe du Centre-Est. *L'Autre Europe,* 13, 109–119.
Michnik, Adam 1985. *Letters from Prison and Other Eassys.* Berkeley, University of California Press.
Molnár Miklós 1985. Système communist et société civile. *Communisme,* 8, 67–78.
Molnár Mikós 1982. Pouvoir et société civile dans les pays de l'Europe de l'Est. *Communisme,* 8, 64–76.
Monori Tanácskozás 1985. *A vita jegyzőkönyve. 1985. június 14–16.* [Későbbi kiadás: Rainer M. János (szerk.) Budapest, 1956-os Intézet, 2005.]
Morton, Henry W. and Stuart, Robert C. 1984. *The Contemporary Soviet City.* Armonk, NY., Sharpe.
Morton, Henry W. and Tőkés, Rudolf L. (eds.) 1974. *Soviet Politics and Society in the 1970s.* New York, Free Press.

Nove, Alec 1977. *Stalinism and After.* London, Allen and Unwin.
Pelczynski, Z. A. (ed.) 1984. *The State and Civil Society: Studies in Hegel's Political Philosophy.* Cambridge, Cambridge University Press.
Pető Iván és Szakács Sándor 1985. *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. 1. köt. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka, 1945–1968.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Pfister, H. und Walter, A. (Hrsg.) 1983. *Probleme des Friedens,* 18:4.
Pokol Béla 1980. A törvényelőkészítés mechanizmusa. *Gazdaság és Jogtudomány* 1–2. 215–255.
Pokol Béla 1983. *Az érdekképviseleti szervek és a politikai rendszer reformlehetőségei.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
Pokol Béla 1986. Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. *Valóság,* 12. 32–45.
Pokol Béla 1989. *Politikai reform és modernizáció.* Budapest, Magvető.
Ramet, Pedro 1985. Rock Counter Culture in Eastern Europe and the Soviet Union. *Survey,* 2, 2, 149–171.
Rigby, T. Harry 1964. 'Cripto-Politics.' *Survey,* 50, 183–194.
Rupnik, Jacques 1979. Dissent in Poland, 1968–1978. In Tőkés 1979, 60–112
Rupp Kálmán 1983. *Entrepreneurs in Red: Structure and Organizational Innovation in the Centrally Planned Economies.* Albany, State University of New York Press.
Sable, Charles and Stark, David 1982. Planning, Politics, and Shop-Floor Power: Hidden Forms of Bargaining in Soviet-Imposed State-Socialist Societies. *Politics and Society,* 11, 439–475.
Sampson, Steven 1985–1986. The Informal Sector in Eastern Europe. *Telos,* 66, 44–66.
Sándor Péter 1982. *A magyarországi egyesületek rendszere és néhány hazai érdekképviseleti szerv.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
Schöpflin, George 1983. Opposition in Hungary: 1956 and Beyond. In Curry 1983, 69–81.
Sharlet, Robert 1983. Varieties of Dissent and Regularities of Repression in the European Communist States: An Overview. In Curry 1983, 1–24.
Simis, Konstantin1982. *USSR: The Corrupt Society. The Secret World of Soviet Capitalism.* Edwards, Jacqueline and Schneider, Mitchell trans. New York, Simon and Schuster.
Simó Tibor 1982. A társadalom érdekstruktúrája és a termelőszövetkezeti érdekképviselet stratégiája. *Jogtudományi Közlöny,* 1982. 1. szám.
Skilling, H. Gordon 1976. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution.* Princeton, Princeton University Press.
Skilling, H. Gordon 1981. *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia.* London, Allen and Unwin.
Skilling, H. Gordon 1989. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe.* London, Macmillan.
Skilling, H. Gordon and Precan, Vilém (eds.) 1981. Parallel Politics: Essays from Czech and Slovak Samizdat. *International Journal of Politics,* 40, 1.
Staniszkis, Jadwiga 1984. *Poland's Self-Limiting Revolution.* Princeton, Princeton University Press.

Staniszkis, Jadwiga 1992. *The Ontology of Socialism*. Watson, Peggy trans. Oxford, Clarendon Press.
Stark, David 1986. Rethinking Interior Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 51, 4, 492–504.
Starr S. Frederic 1983. *Red and Hot. The Fate of Jazz in the Soviet Union, 1917–1980*. New York, Oxford University Press.
Sükösd Miklós 1987. *Nemzedék és reform*. Budapest, ELTE, Szociológiai Tanszék.
Szabó Máté 1986. Alternatív társadalmi mozgalmak és reform Magyarországon. *Ifjúsági Szemle*.
Szabó Máté 1987. Közösségek önszerveződése, önsegély. *Valóság*, 30. évf. 10. 105–112.
Szalai Erzsébet 1980. *Kiemelt vállalat, beruházás, érdek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Szelényi Iván 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embougeoisement in Rural Hungary*. Cambridge, Polity Press.
Tellér Gyula 1984. Tulajdon és érdek az ipari szövetkezetekben. *Valóság*, 27. évf. 6. 33–41.
Tomka Miklós 1983. Der kirchlich-gesellschaftliche Kontext der christlichen Basisgruppen in Mittelost-Europa. In Pfister and Walter, 4–19.
Tőkés, Rudolf L. (ed.) 1979. *Opposition in Eastern Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
Tölgyessy Péter 1984. *A kisiparosság érdekstruktúrája és szervezete*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
Tölgyessy Péter 1988. *Gazdasági érdekképviseletek Magyarországon*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
Triska, Jan F. 1977. Citizen Participation in Community Decisions in Yugoslavia, Romania, Hungary, and Poland. In Triska and Cocks 1977, 147–177.
Triska, Jan F. and Cocks, Paul M. (eds.) 1977. *Political Development in Eastern Europe*. New York, Praeger.
Vági Gábor 1982. *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás, társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Voszka Éva 1984. *Érdek és kölcsönös függőség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Völgyes Iván 1986. *Politics in Eastern Europe*. Chicago, Dorsey Press.
Wedel, Janine 1986. *The Private Poland: An Anthroplogist's Look at Everyday Life*. New York, Facts on File.
White, Steven, Gardner, J., and Schöpflin, George 1986. *Communist Political Systems*. New York, St. Martin's Press.
Wildmann, Janos 1983. Katholische Basisgruppen in Ungarn. In Pfister and Walter, 32–34.
Zsille Zoltán 1980. Fekete ökonómia. In Kende 1980, 71–92.
Zsille, Zoltán 1981. *Tanulmány feketében és pirosban*. Párizs, Magyar Füzetek.
Zsohár András 1981. *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom érdekképviseletének gyakorlati kérdései*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.

* * *

A Nagy Koalíció

Egy új uralkodó osztály kialakulása[73]

(1989)

A tanulmány azt vizsgálja, hogy – a rendszerváltás körüli években – a késő kádárista uralkodó osztálynak milyen lehetőségei voltak hatalmának megőrzésére, illetve olyan gazdasági és politikai hatalommá való konvertálására, amely a kibontakozó piacgazdaságban és demokráciában is domináns szerepet biztosít számára mint a kialakuló új uralkodó osztály tagjának.

„Senki sem elég gazdag ahhoz,
hogy visszavásárolja a múltját."
Oscar Wilde

KOALÍCIÓS SZCENÁRIÓK

A válságra és helyzetének bizonytalanná válására az uralkodó elit nemcsak reformpolitikával és reformellenes politikával válaszolhat, hanem azzal is, hogy megpróbálja kiszélesíteni a maga hatalmi bázisát. A hatvanas és a hetvenes években e bázis kiszélesítésének legfőbb eszköze az úgynevezett „kooptálás" volt. Így fogadta be az uralkodó elit a maga köreibe az állami és a gazdasági bürokrácia felsőbb rétegeit, majd az értelmiség bizonyos csoportjait. A hetvenes években így próbálta a „társadalmi konszenzus" programjával kooptálni, kvázi-kooptálni az egész társadalmat. Van azonban a hatalmi bázis kiszélesítésének egy másik módszere is, amely az anyagiakat tekintve kevésbé költségesnek, politikai szempontból pedig eredményesebbnek bizonyulhat. Ez a módszer a *koalícióalakítás*.

A kooptálás és a koalícióalakítás két egymástól gyökeresen különböző politikai stratégia. A kooptálás abban áll, hogy az uralkodó elit bizonyos embereket és társadalmi csoportokat – általában tanácsadóként, magas rangú hivatalnokként, illetve gyakran csak gazdagon dekorált és jutalmazott bábukként – bevon a döntéshozatal folyamatába. Ezek a kooptált emberek és csoportok anyagi javakhoz, társadalmi presztízshez és – saját köreikben – némi hatalomhoz jutnak, de nem kapnak sem jogokat, sem igazi autonómiát. Közülük

[73] *Kelet-európai alternatívák* 1989, 301–352.

néhányan befolyásolhatnak bizonyos döntésfolyamatokat, anélkül azonban, hogy részvételi joguk bármiféleképpen is garantálva volna. Mindannyiuknak szigorúan alkalmazkodniuk kell a hivatalos irányzathoz, és a lényeget tekintve le kell mondaniuk eredeti, hajdani társadalmi azonosságukról, az őket kibocsátó társadalmi réteghez kötődő lojalitásukról.

A koalíciók ezzel szemben – ha igazi koalíciókról van szó – legalább két független vagy legalábbis részben független partnert tételeznek fel, akik megállapodnak együttműködésük feltételeiben és játékszabályaiban, akik többé-kevésbé pontosan meg tudják határozni kölcsönös kötelezettségeiket és jogaikat. Koalíció létrehozása gyakori és bevált módszere annak, hogy az uralkodó elit kiszélesítse a maga társadalmi bázisát. A nyugati demokráciákban is rutinszerűen alkalmazzák ezt a politikát. Alkalmazható-e vajon Kelet-Európában is?

Az első kérdés az, hogy hol és hogyan lehet találni vagy kialakítani ezekben az országokban autonóm vagy legalábbis részben autonóm partnereket? A kelet-európai uralkodó elitek általában nem tudták megoldani ezt a feladatot. Félve minden spontán társadalmi mozgástól, négy évtizeden át eleve megakadályozták azt, hogy létrejöhessenek olyan autonóm szereplők, akik között azután bármiféle tényleges koalíció kialakulhatott volna. Igaz ugyan, hogy újra és újra úgynevezett decentralizálási kampányokat indítottak el, de ahelyett, hogy hagyták vagy akár elősegítették volna legalább részben autonóm társadalmi és gazdasági partnerek létrejöttét, akarva-akaratlan önmaguk oligarchikus egységét erősítették meg. Hiú kísérleteiket arra, hogy megteremtsék a „saját maguk ellenzékét", szinte nem is érdemes említeni. A kérdés az, hogy vajon a mai válságos helyzetben alkalmasabbá váltak-e, képesek-e már arra, hogy lehetővé tegyék, illetve engedjék autonóm gazdasági és társadalmi szereplők kibontakozását, és készek-e, képesek-e arra, hogy koalícióra lépjenek velük?

Lengyelország ebből a szempontból jobb helyzetben van, mint Magyarország. Ott a katolikus egyház évtizedeken át legalábbis részben autonóm szereplő maradt, és a hetvenes évek végén harmadik szereplőként megjelent a Szolidaritás. Magyarországon az erőviszonyok nem ilyen világosak és tagoltak. Nem alakult ki még egyetlen olyan erős és autonóm társadalmi-gazdasági szereplő sem, amely a pártállamnak igazi partnere lehetne egy koalícióban. Tudvalevő azonban, hogy a sikeres koalícióformálásnak nem előfeltétele a hatalmi egyensúly. Egy erős és egy vagy több gyengébb partner sikeresen együttműködhet, ha együttműködésük kölcsönös érdekeken és pontosan meghatározott játékszabályokon alapszik. Vannak-e Magyarországon ilyen növekvő autonómiával és erővel rendelkező gazdasági és társadalmi szereplők? És vajon hajlandó lenne-e vagy lesz-e a pártállam arra, hogy világosan szabályozott és kölcsönösen önkorlátozó együttműködésre lépjen velük?

Vannak olyan szcenáriók, amelyek feltételezik ennek lehetőségét, bár az a benyomásunk, hogy közülük több nem tesz világos különbséget a kooptálás és a koalícióalakítás között. Lássunk néhányat e szcenáriók közül, beleértve néhány olyat is, amely a Szovjetunióval kapcsolatban fogalmazódott meg.

Az „Ouvrierista koalíció" forgatókönyve

Elképzelhető, legalábbis Magyarországon, hogy az uralkodó elit koalíciót vagy legalábbis egy retorikán és bizonyos privilégiumok megadásán nyugvó kvázi koalíciót alakít az ipari munkásság bizonyos rétegeivel, elsősorban azokkal a közép- és nagyméretű vállalatokban dolgozó munkásokkal, akiknek nincs lehetőségük arra, hogy a második gazdaságban is dolgozzanak. Ez a stratégia már többször megfogalmazódott az uralkodó elit bizonyos köreiben. A hetvenes évek elején-közepén kibontakozó reformellenes kampány részben e csoport időleges győzelmének az eredménye volt. Ennek a szcenáriónak az esélyeit és következményeit az utóbbi időben Szegő (1983b) és Szelényi (1986–1987) mérlegelte.

A „Technokrata koalíció" forgatókönyve

Magyarországon ez a koalíció a pártvezetőség felsőbb rétegei, az államigazgatás technokratái és az állami vállalatok és nagyszövetkezetek menedzserei között jöhetne létre. A hatékonyság, a dinamikus gazdasági fejlődés, a tervezés és a piaci mechanizmusok összhangba hozása, modern vállalati szervezés és pragmatizmus, törvény és rend volnának ennek a koalíciónak vagy kvázi-koalícónak a jelszavai. Az új vállalati törvény és a vegyesvállalatok alapítását megkönnyítő új szabályozás lehetővé teszi azt, hogy a hazai technokrácia a nyugati partnerek tőkéjével és a gazdasági, politikai menedzsment terén meglevő szaktudásával is megerősítse a maga pozícióit (Voszka 1988).

Az „Elitista liberalizmus koalíciójának" forgatókönyve

Breslauer (1978) ezt a koalíciót – a Yanov-féle osztályozás alapján (1977, 1978) – az elitista, liberális értelmiségiek, a menedzseri osztály magasan képzett, dinamikus, vállalkozó kedvű tagjainak és az úgynevezett „arisztokratizáló

elitnek" a koalíciójaként írta le.[74] Ez utóbbin Yanov a nómenklatúrának azokat a nagy befolyással rendelkező tagjait érti, akik meg akarják őrizni, tovább akarják fejleszteni és gyerekeiknek át akarják örökíteni privilégiumaikat. Ez a koalíció végül is egy nagyon öntudatos, uralomvágyó elit csoportosulása volna, meritokratikus, elitista és nem demokratikus ideológiával, amely a gazdasági hatékonyságra, valamint a társadalmi rendre és fegyelemre helyezné a legnagyobb hangsúlyt. A menedzserek és az értelmiségiek a maguk szaktudásával járulnának hozzá ehhez a koalícióhoz, azzal, hogy a politikai elit számára – és kisebb mértékben a lakosság viszonylag széles rétegei számára – biztosítanák az emelkedő életszínvonalat. Cserében a politikai elit a szabadság és a részvételi lehetőség viszonylag magas fokát biztosítaná a menedzserek és az értelmiségiek számára, és megvédené őket az alacsonyabb szintű pártfunkcionáriusok és a katonai-ipari komplexum hatalmasságainak önkényével szemben (Yanov 1947, 41; Breslauer 1978, 62–73).

Az „Állam és az egyház szövetségének" forgatókönyve

A nyolcvanas évek második felében, egészen a legutóbbi időkig, ez volt a domináns lengyel szcenárió. Miután a pártállam és a Szolidaritás közötti együttműködési kísérlet 1981-ben meghiúsult, egy új küzdelem, egy új együttműködés és egy esetleges koalíció körvonalai bontakoztak ki a nyolcvanas években: egy nem különösebben barátságos, de rendezett együttműködés és egy mérsékelt verseny körvonalai a pártállam és a katolikus egyház között.

A dialógus éveken át folyt közöttük. Az egyház befolyása növekedett, az utóbbi években nemcsak a kultúra területén, hanem a társadalmi-politikai

[74] Breslauer – Yanov osztályozására támaszkodva – a szovjet elit következő belső tagolódását rajzolta fel:

	Politikai baloldal	
1 Elitista, liberális értelmiség	2 Új menedzserek	3 Arisztokratizáló elit
	Politikai jobboldal	
4 Katonai-ipari Komplexum	5 Helyi párthivatalnokok	6 Neosztálinista, russzista értelmiség

Breslauer úgy véli, hogy e csoportok között a következő koalíciók alakulhatnak ki a jövőben:
a) A fundamentalista reakció koalíciója: 4+5+6
b) A jóléti autoritarizmus koalíciója: 3+4+5
c) Az elitista liberalizmus koalíciója: 1+2+3

élet és kisebb mértékben már-már a gazdasági élet területén is egyre inkább autonóm szereplővé vált. Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a pártállam nem tudja kormányozni az országot az egyház akarata ellenére. Arra kényszerült tehát, hogy *modus vivendi*t találjon vele. Ennek következtében egy kettős, duális társadalmi és politikai rendszer volt kialakulóban, két többé-kevésbé autoritárius, többé-kevésbé konzervatív szereplővel, bár a két szereplő másmás szempontból nevezhető konzervatívnak. Mindkettőjük szervezetén belül vannak reformista tendenciák is, ezek a tendenciák más és más irányba mutatnak. Egészen a legutóbbi időkig úgy látszott, hogy ennek a folyamatnak két lehetséges kimenetele van.

- Fölerősíthetik egymás konzervativizmusát, és a krónikus fejlődésképtelenség csapdájába vezethetik be az országot.
- Fölerősíthetik és egyúttal mérsékelhetik is egymás reformista tendenciáit, amelyek az országot egy többé-kevésbé kiegyensúlyozott fejlődés útjára vezethetik (Smolar 1987, 1988).[75]

Egy hármas koalíció esélyei

1988-ban, a válság elmélyülése és a Szolidaritás aktivizálódása kezdte és kezdi átalakítani ezt a politikai erőteret. A Szolidaritás varsói szervezetének azon nyilatkozata, 1988 elején, hogy támogatni kíván független jelölteket a közelgő helyhatósági választásokon, annak volt az első jele, hogy egy harmadik aktor is részt kíván venni valamiféle politikai kooperációban. Ezt a jelentkezést a pártállam annak idején visszautasította. Az 1988 őszén kibontakozó akut politikai válság azonban végül is arra kényszerítette, hogy e harmadik partnert is odaengedje ahhoz a bizonyos kerek tárgyalóasztalhoz. A kormány és a Szolidaritás vezetőinek tárgyalása előreláthatólag 1989 február elején kezdődik el. Mindez nem jelenti még azt, hogy egy hármas vagy (néhány további szereplő bevezetésével) többes koalíció máris kialakulóban van, de egy ilyen folyamat kibontakozásának ma már vannak bizonyos esélyei.

Az „Új kompromisszum" avagy az „Új evolucionizmus" forgatókönyve

Ez is egy lengyel szcenárió, amelyet először a késő hetvenes években fogalmaztak meg, majd – az 1981-es kudarc után – a késő nyolcvanas években fogalmaztak

[75] Lásd ezzel kapcsolatban Staniszkis éles kritikáját is (1984) és a „Nem reformálhatóság" forgatókönyvét.

újra. Nem kifejezetten koalíciós szcenárió. Megfogalmazói azt állítják, hogy forradalommal vagy más erőszakos akciókkal nem lehet megdönteni a totalitárius vagy poszttotalitárius rendszereket Kelet-Európában.

> „Az erőszak felemészti és demoralizálja azt, aki él vele. Castro egy szabad Cubáért küzdött. De a Batista elleni forradalmi harc során a hatalom megrontotta ... Századunkban a szabadságért folyó harc a hatalom igézetébe került ahelyett, hogy megteremtette volna a civil társadalmat. Következésképpen újra és újra a koncentrációs táborokba futott bele ... Ez minden forradalom közös problémája. Ahogy az angol forradalmárok szabadságra vágyódtak és Oliver Cromwellt segítették hatalomra, úgy a francia forradalmárok harca az emberi jogokért a guillotine-hoz vezetett." (Michnik 1988, 28)

Fontos érv az erőszakos cselekedetek ellen az is, hogy „zátonyra futtatnák a szovjetunióbeli változásokat", ahogy 1863-ban a lengyelek januári felkelése „zátonyra futtatta II. Sándor cár reformjait Oroszországban" vagy „az 1956-os magyar forradalom zátonyra futtatta Hruscsov reformjait" (uo. 26).

A megoldás a realizmusban és a kompromisszumokra való készségben rejlik.

> „Látomásom a kompromisszumról ... azon a meggyőződésen alapszik, hogy a pluralista demokráciának kompromisszumokra van szüksége ahhoz, hogy kezelni tudja a valóság komplexitását ... Burke világosan felismerte azokat a bonyolult problémákat, amelyeket a francia forradalom vetett föl. Kifejtette, hogy a forradalom értékeit úgy kell asszimilálni, hogy kompromisszumok által dolgozunk a változásért." (Uo. 26)

A kérdés az, hogy vajon a pártállam egyfelől és a társadalom másfelől hajlandó-e és elég érett-e arra, hogy a kompromisszumok útján haladjon előre.

> „Jaruzelskinek el kell döntenie, hogy a történelem úgy tartsa-e majd számon, mint a rendkívüli állapot bevezetőjét, vagy úgy, mint az új kompromisszum társépítészét." (uo. 29)

Az eddigiek során a nómenklatúra csak kvázi-reformokra volt hajlandó, és megakadályozott minden tényleges változást. A társadalom pedig erősen megosztott. „A felnőtt lakosság 12-20 százaléka egyértelműen a hatóságokat, vagyis a fennálló rendet támogatja" (Kuron 1988, 30). Mintegy 60 százaléka, a többség, semleges és passzív, a „nyugalmat és a békét, a biztonságot és a rendet támogatja" (uo. 30). A maradék 20 százalék, „a rendszer ellenzőinek tekinthető; többségük a Szolidaritást támogatja, de nem föltétlen a földalatti megmozdulásait" (uo. 29–30). A probléma az, hogy az ellenzék sem egységes. A Szolidaritás aktivistái a „mi vagy ők, győzünk vagy elrohadunk a börtönökben, mindent vagy semmit" ellentétpárjaiban gondolkoznak (uo. 31). Meg vannak győződve arról, hogy csak a pártállammal való nagy politikai konfrontációk vezethetnek el a demokráciához. Nem hajlandók az ésszerű kompromisszumokra sem, következésképpen nem képesek integrálni azokat a törekvéseket, amelyek a hivatalos és a nem hivatalos szféra határterületén bontakoztak ki az elmúlt években, és amelyek jelentősége a haladás szempontjából felbecsülhetetlen.

Éspedig: „Különböző szövetkezetek, partneri kapcsolatok, elsősorban helyi, önkormányzati törekvések, egyesületek, független, bár hivatalosan elismert kiadók" és így tovább (uo. 32).

A Szolidaritásnak meg kellene reformálnia önmagát; alapvető feladatuknak kellene tekinteniük mindenféle társadalmi kezdeményezés támogatását, mert csak így lehet „társadalmi nyomással reformokat elérni" (uo. 32). „Meggyőződésem, hogy nemcsak a lengyel nép, de valamennyi kelet-európai nemzet érdeke is azt kívánja, hogy e változások evolúciós úton következzenek be" (uo. 32). Az 1989. év elején meginduló kerekasztal-tárgyalások arra engednek következtetni, hogy a kompromisszumra való hajlandóság mindkét félben felerősödött.

Vannak, akik kétségbe vonják e szcenárió érvényét és kilátásait. Fehér, Heller és Márkus például „összeférhetetlen elemek együtteséről" és a Lengyelországban ma létrejövő „teljességgel szervetlen" alternatíváról beszél.

> „Egyfelől létrejönnek az ellenhatalom szervezetei, amelyeket a hatalom átmenetileg eltűr, de egyre nagyobb, egyre kíméletlenebb nyomás alá helyez annak érdekében, hogy föllazuljon közvetlen politikai jellegük, és csupán álönállósággal rendelkező szervezetekké degenerálódjanak. Mindazok, akik lehetséges társadalmi modellt látnak az összeférhetetlen elemeknek ebben az együttélésében, becsapják önmagukat.
>
> Az egyetlen lehetőség arra, hogy egy ellenhatalom szervei létezni tudjanak, az erőszak gyakorlása ...; másfelől az állam egyetlen lehetséges válasza ennek az ellenhatalomnak a létére, a megértés és a békülékenység néhány hamis gesztusa, amelyet az aláaknázásukra irányuló titkos kísérletek követnek, és amelyek végül is a velük való végső leszámoláshoz vezetnek. Minden valószínűség szerint ez lesz az osztályrésze a legtöbb kelet-európai országnak a következő évtizedben, azzal a lehetséges következménnyel, hogy mindez hozzájárulhat a szovjet uralmi központ belső erózióiához." (Fehér–Heller–Márkus 1983, 297)

A továbbiakban az eddigieknél jóval részletesebben elemzek egy olyan forgatókönyvet, amely az előző fejezet végén említett, ma még látens gazdasági-társadalmi folyamatot írja le. Egy olyan folyamatot, amely az elkövetkező években

– véleményem szerint – jelentős szerepet fog játszani a magyar társadalom sorsának alakulásában.

A „NAGY KOALÍCIÓ" KIALAKULÁSA

Ez a szcenárió a következő társadalmi csoportok közötti koalíció kialakulását tartja valószínűnek:

- a pártbürokrácia közép- és felső rétegei;
- az állami bürokrácia közép- és felső rétegei;
- a nagy és középméretű vállalatok és szövetkezetek (beleértve az állami gazdaságokat és termelőszövetkezeteket is) menedzserei;
- a vállalkozó réteg középső és felső szintjei.[76]

Nem annyira tudatos koalícióalakításról van itt szó, mint inkább egy történelmi folyamatról, amelynek során ez a csoport-, illetve osztályszövetség fokozatosan kialakulhat, akár a szóban forgó szereplők tudatos szándéka nélkül, vagy akár annak ellenére is. A koalíció rejtett társadalmi erők és tendenciák működésének eredményeképpen is létrejöhet anélkül, hogy a résztvevők vagy a környezet eleve tudna erről a folyamatról.

A reformprogramok és a reformellenes programok, a gazdasági, társadalmi és politikai stratégiák felszíni burjánzása alatt működő, rejtett történelmi folyamatok döntő szerepet játszhatnak a kelet-európai országok sorsának és pályájának alakításában. Ezek a folyamatok nem teljesen függetlenek az emberek és a társadalmak szándékaitól, másfelől azonban ezek a szándékok nem is tudják teljes mértékben ellenőrizni őket. A történelem már sok kellemes és kellemetlen meglepetéssel szolgált elsősorban azok számára, akik azt hitték, és nagyon biztosak voltak abban, hogy pontosan tudják, merrefelé halad a történelem és hogyan lehet befolyásolni futását. Igaza lehet Skocpolnak (de idézhetnénk Hajnal Istvánt vagy François Furet-t is), aki szerint a forradalmi és más jellegű próféták előrejelzései, jóslatai, utópiái, tervei krónikusan hibásnak bizonyultak (Skocpol 1979, 18).[77]

[76] Az értelmiség feltehetőleg nem önálló partnerként, nem autonóm szereplőként jelenik majd meg, hanem hozzákötődik, szakértői, tanácsadói és más minőségben a koalíció egyik vagy másik partneréhez, vagy a koalíción kívüli politikai, és gazdasági szereplőkhöz.

[77] Idézhetnénk itt Tardos Mártonnak egy szóbeli megjegyzését is. A második világháború előtt és alatt gyermekként tanúja volt annak, hogy szülei és barátaik szenvedélyesen vitatkoztak a kor legégetőbb problémáiról. Mintegy fél évszázad távlatából visszatekintve ezekre a vitákra, bizonyos rezignációval kell megállapítania, hogy ezek közül az akkor égető kérdések közül szinte egyetlenegy sem játszott végül is jelentős szerepet az ország pályájának alakításában. (Előadás a Woodrow Wilson International Centerben, Washington, 1988 telén.)

Úgy vélem, hogy a jelenlegi hektikus, lelkes vagy kétségbeesett kelet-európai atmoszférában – vagy legalábbis Magyarországon –, ahol a közgazdászok és a társadalomtudósok nap mint nap újabb reformszcenáriókat gyártanak, sokan megfeledkeznek erről a fontos tényezőről; a történelem – úgymond – objektív tényezőiről és folyamatairól. Nem mintha néhány forgatókönyv nem venné figyelembe ezeket, de az ilyenek kisebbségben vannak, és – úgy vélem – nincs elég nagy befolyásuk az ország politikai gondolkodására. Reformszcenáriók és ellenreform-szcenáriók készülnek, konzervatív és progresszív politikai stratégiákat dolgoznak ki anélkül, hogy a történeti tényezőket és folyamatokat kellő alapossággal vennék figyelembe. Gyakran érzi úgy az ember, hogy mi mindanyynyian, reformerek és ellenreformerek, liberálisok és konzervatívok, közgazdák, politikusok és társadalomtudósok itt vitatkozunk, ágálunk, buzgólkodunk a történelem színpadán, s nagy világmegváltó vagy világmegőrző hevületünkben nem tudjuk, hogy szavainkkal, szándékainkkal, tetteinkkel milyen történeti erők és folyamatok kibontakozását szolgáljuk vagy akadályozzuk. Ez a legalábbis részleges történeti öntudatlanság, amnézia vonatkozhat az említett Nagy Koalíció kialakulásának folyamatára is.

Jelenleg megoldhatatlannak látszó kérdéseket megoldhat a történelem, miközben kézenfekvő megoldásokat zátonyra futtathat. Egy új Nagy Koalíció létrejöhet, egy új uralkodó osztály kialakulhat olyan gazdasági és társadalmi folyamatok hatására, amelyeket a jelenlegi uralkodó elit és jövendő partnerei esetleg észre sem vesznek.[78] Ez nem jelenti azt, hogy nem játszanak és nem játszhatnak aktív szerepet ebben a folyamatban. De bármit is tesznek,

[78] Nem mi vagyunk az elsők, akik jelezzük, illetve előrejelezzük egy új szocialista uralkodó elit várható kialakulását. Idéztem már Breslauer (1978) forgatókönyvét, mely egy az elitista liberalizmusra épülő koalíció kialakulásáról szól, és a hazai Nagy Koalíció szovjet párhuzama lehetne. A hatvanas és hetvenes években Gouldner (1979), valamint Konrád–Szelényi (1979) úgy gondolták, hogy Kelet-Európában az értelmiség veszi át fokozatosan e társadalmak irányítását. Az utóbbi években Szelényi újragondolta e hipotézist, és több más lehetséges fejlődési utat is végigkövetett (Szelényi 1986–1987, 132–141). Második alternatívája, amelyben a „reformista káderelit, a technokrácia és az új kispolgárság" koalíciójáról szól, hasonlít legjobban az általunk vázolt „Nagy Koalícióhoz". Vannak azonban köztük lényeges különbségek.

A magam részéről nem hiszem, például, hogy a káderelitnek feltétlenül reformistának kell lennie ahhoz, hogy koalícióra lépjen ezekkel a társadalmi csoportokkal. A helyzet, a fejlemények is kényszeríthetik, hogy szövetséget kössön velük annak érdekében, hogy megőrizhesse privilégiumait. Beléphetnek a koalícióba azért is, hogy megakadályozzák a veszélyesnek látszó népi-társadalmi folyamatok kibontakozását. Érdekeik belekényszeríthetik őket egy ilyen koalícióba, függetlenül tudatos szándékaiktól és nyilvános programjaiktól. Szelényi a káderelit és a technokrácia mellett harmadiknak a „kispolgárságot" említi. Úgy vélem, jó volna különbséget tenni a valóban tért hódító kispolgárság között (az az egykétmillió család tartozik ide, amely a második gazdaságban bizonyos függetlenséget és szerény jólétet teremtett meg a maga számára), és azok között a vállalkozók között, akik kifejezetten profitmaximalizáló és piacra orientált vállalkozást kezdeményeztek.

nagy a valószínűsége annak, hogy e folyamat kimenetele, eredménye valami más lesz, mint amire ők számítanak, mint amit ők elterveztek. A történelmi folyamatban egyszerre vesznek részt mint tudatos és öntudatlan szereplők, ahogy ez általában jellemző volt az európai történelemben. Cromwell szentjei, Robespierre jakobinusai, Bismarck bürokratái vagy Lenin hajdani bolsevikjei tudták és ugyanakkor nem tudták, hogy mit cselekszenek, hogy milyen történelmi fejlődésfolyamatot szolgálnak. Annak a Nagy Koalíciónak a kialakulása, amelyről ebben a szcenárióban szólni akarunk, valószínűleg magán viseli majd a történelmi folyamatoknak ezt a kettős, félig tudatos, félig öntudatlan jellegét. Lássuk ezek után közelebbről ezt a kibontakozóban levő folyamatot.

A Nagy Koalíciónak és az új uralkodó osztálynak a kialakulása természetesen több évtizedet vesz majd igénybe. Már most is vannak azonban olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy e koalíció kialakulása máris folyamatban van.

A partnerek gazdasági hátterének kialakulása

Korábban már szóltunk arról, hogy az állami tulajdon nem vált a szocialista gazdaság hatékony hajtóerejévé, és szóltunk arról, hogy az elit hiába próbálta meg különböző eszközökkel kiküszöbölni a rendszer ebből fakadó krónikus működési zavarait. Kampányok, anyagi ösztönzések, fogyasztói értékrend, a második gazdaság fokozatos legitimálása, az 1968-as gazdasági reformok mind arra voltak hivatva, hogy hatékonyságot vigyenek a rendszerbe, akár a piaci mechanizmusok és a magántulajdon működésének szimulálásával is. Láttuk, hogy mindezek az erőfeszítések végül is kudarcba fulladtak.

A jelenlegi reformoknak az az egyik legfőbb, *tudatos* célja, hogy lehetővé tegyék a különféle tulajdontípusok széles skálájának szabad működését és együttműködését, s ezáltal dinamizálják a gazdaságot. Az 1988 novemberében elfogadott társasági törvény fontos mérföldkő volt ezen a téren. Van azonban egy másik, *nem tudatos vagy kevésbé tudatos* célja, illetve hatása is ezeknek a reformoknak: az, hogy fokozatosan megteremtik a kialakulóban levő Nagy Koalícióban majdan részt vevő partnerek önálló gazdasági bázisát.

Az *állami technokrácia* hatalma egyfelől az állami vagy társadalmi tulajdonnak arra a részére épülhet majd rá, amely az új rendszerben is az állami költségvetésen át kerül elosztásra és újraelosztásra. De minden bizonnyal komoly erőfeszítéseket tesz majd ez a társadalmi réteg azért is, hogy minél nagyobb szerepet játszhasson azokban az állami, félállami vagyonkezelői intézményekben, holdingokban, bankokban, nyugdíjalapokban, amelyek a legutóbbi reformprogramok szerint fontos elemei lesznek a tulajdonosi érdekek érvényesítésének és a tőkék áramoltatásának. Ezen a téren azonban előreláthatólag komoly versenybe kerülnek majd a menedzseri réteggel és az eliten kívüli társadalmi csoportokkal, önkormányzati igényekkel is.

A *menedzserek* gazdasági bázisának alakulása attól függ, hogy az „önkormányzó szocializmus" vagy a „részvényes szocializmus" modellje érvényesül-e jobban az elkövetkező években. Az előbbi esetben hatalmuk az önkormányzó vállalatok csoporttőkéjére épülhet majd rá elsősorban, az utóbbi esetben pedig a részvényekben felhalmozódó és forgó tőke támogatásáért kell majd megküzdeniük több más eliten belüli, illetve kívüli csoporttal.

A *vállalkozók* gazdasági bázisa a magántulajdon és a csoporttulajdon különböző formái lesznek majd.

A *párt vezető rétege* viszonylag nehéz helyzetbe kerülhet, mert elveszti az állami tulajdont, mint hatalma legfőbb közvetlen bázisát. Látjuk azonban majd, hogy meglesz ennek a rétegnek is a lehetősége újabb gazdasági bázis kiépítésére.[79]

Függetlenül azonban ezektől a problémáktól, a koalíció három vagy négy tagja mögött kiépülő különböző tulajdonformáknak ez a konstellációja sokkal hathatósabb mozgatóerővé válhat, mint amilyen az állami tulajdon valaha is volt. Arról nem is szólva, hogy olyan elit csoportok koalíciója, amelyeknek megvan a maguk független gazdasági bázisa, sokkal hatékonyabb lehet, mint a pártállamnak az a korábbi elitje, amely az eredendően diszfunkcionáló állami tulajdonra építette a maga hatalmát. A részvénytőzsde tervezett kiépítése (illetve a kezdetleges formában már működő részvénypiac továbbfejlesztése) megkönnyíti majd a tőkeáramlást e különböző tulajdonformák között, s következésképpen tovább szilárdíthatja ezt a koalíciót.

Új törvények és rendelkezések

Vannak olyan új törvények és rendelkezések, amelyek elvben az egész lakosság szabadságkörét kitágítják, de áldásaikat a gyakorlatban elsősorban a társadalom legfelsőbb rétegei élvezik majd.

Az új lakástörvény. 1986-ig minden családnak csak egy családi háza, illetve öröklakása lehetett, de legfeljebb még egy nyaralótelke, illetve nyaralója. Az új szabályozás szerint minden 14 évnél idősebb gyerek számára vehetnek egy öröklakást. Tekintettel a magyar lakáshelyzetre, illetve a lakások és a házak elfogadhatatlanul magas árára, ez az új szabályozás természetesen a nagyon gazdag családoknak kedvez, illetve azoknak a nómenklatúra-családoknak, amelyek első lakásukat ingyen juttatásként kapták, illetve használják.

[79] Lásd alább a Hatalom konvertálásáról szóló alfejezetet.

A lakáspiacnak ez a liberalizálása elvben csak helyeselhető, de azért az meggondolandó, hogy az 1987-es inflációs pánik során kialakult vásárlási lázban ez a törvény elősegítette azt, hogy a tőkével rendelkező gazdag családok fölvásárolják a piacon levő ingatlanokat. Ezzel olyan mértékben fölverték az árakat, hogy a társadalom szegényebb rétegei számára a lakás-, illetve a házszerzés lehetősége még a korábbinál is messzebbre tolódott ki. Vagyis ez a törvény jelenleg a társadalom differenciálódását mozdítja elő, létrehozva egy, a korábbinál még tehetősebb felső és felső-közép réteget, amelyben ott van az említett négy koalíciós partner is, s megteremtve egy relatíve még szegényebb s ebből a szempontból védtelenebb társadalmat.[80]

Az új útleveltörvény. Ez a törvény is fontos előrelépés az alapvető polgárjogok kiterjesztésének útján. Ha föloldanak még néhány jogi korlátozást, akkor elvben minden magyar állampolgár hasznára válik majd. Ahhoz azonban semmi kétség sem fér, hogy (amikor a szélesebb társadalmi rétegek már kimerítették a maguk hároméves valutakeretét) elsősorban azok profitálnak majd belőle (diplomaták, külkereskedők, vállalati és szövetkezeti vezetők, magas szintű bürokraták, újságírók, művészek, vállalkozók, a szolgáltatásokhoz és elsősorban a turizmushoz kapcsolódó kisvállalkozók), akiknek törvényes és féltörvényes lehetőségük van arra, hogy kemény valutára tegyenek szert.

Bizonyos szempontból nagyon hasonlít ez azokhoz a múlt századi polgári liberális törvényekhez, amelyek formálisan mindenkire kiterjesztettek bizonyos jogokat, de gyakorlatilag a szegények számára nem teremtették meg azt a lehetőséget, hogy éljenek is ezekkel a jogokkal. Nehéz nem fölfedezni bizonyos párhuzamokat a „Híd alatt aludni" szabadságát biztosító hajdani és a munkásmozgalom teoretikusai által oly gyakran kipellengérezett liberális törvényekkel. Ugyanúgy, mint amazokra, erre is vonatkozik az a meggondolás, hogy fontos előrelépés már a szabadság formális lehetőségének a megteremtése is; a történelem remélhetőleg megteremti majd a társadalom szélesebb rétegei számára is az e jogokkal való élés lehetőségeit.

[80] Előreláthatólag a földpiac tervezett fölszabadítása, illetve megteremtése is ilyen jellegű liberális intézkedés lesz majd. Mindenki számára megteremti majd a jogi lehetőséget a földvásárlásra, ámde e lehetőségekkel elsősorban a jó kiindulópozícióban levők élhetnek majd: a tsz-ek és állami gazdaságok jelenlegi menedzsergárdája, a már tőkével és gyakorlattal rendelkező agrárvállalkozók és a bürokratikus hatalmukat tőkésíteni tudó helybeli állami és pártoligarchia. Ezt a vagyoni s hatalmi differenciálódást csak egy erős és sokszintű szövetkezeti mozgalom akadályozhatná meg. Ennek kibontakozását azonban egyelőre még tiltja a pártállam.

Az új adótörvény. A jövedelemadó a társadalom valamennyi rétegét érinti, de különösen erősen sújtja és pauperizálja azokat a vagyontalan alsó és középrétegeket, amelyek nem tudják az adó hatását jövedelemnöveléssel kiegyensúlyozni. Másfelől viszont a jövedelemnövelés kényszere hosszú távon dinamizálhatja azokat a közép- és felső rétegeket, amelyeknek megvan a képességük és lehetőségük teljesítményük fokozására (még akkor is, ha az új adótörvény jelenleg még teljesítményvisszafogásra készteti őket). A forgalmiadó-rendeletből több ponton durván kilóg a lóláb.

„Gondoljunk csak például a vadásztöltény, vadászfegyver sokat emlegetett nulla forgalmi adós, a külföldi utazás 15% forgalmi adós s ugyanakkor a gyermekruházati cikkek, gyermekbútorok, iskolaszerek 25% forgalmi adós mértékeire" (Fekete 1988).

Az inflációs politika. Az 1987–1988-ban beindult két számjegyű inflációs folyamat jelentős mértékben fölértékelte és folyamatosan felértékeli a meglevő vagyonokat és elszegényíti a vagyontalanokat. Más szóval, megerősíti azokat a csoportokat, amelyek részt vehetnek az említett Nagy Koalícióban, és azokat a középrétegeket, amelyek társadalmi hátterévé, bázisává válhatnak ennek a Nagy Koalíciónak.

Az új oktatási törvény. Ez a törvény több más rendelkezéssel együtt lehetővé teszi az úgynevezett elitiskolák létrehozását. Ismerve a hazai viszonyokat és a továbbra is működő kliensi és nepotisztikus mechanizmusokat, valószínűnek látszik az, hogy ennek az új lehetőségnek is elsősorban az új uralkodó rétegek és a hozzájuk kapcsolódó középrétegek lesznek az elsődleges haszonélvezői, legalábbis az első időkben.

Az új társasági törvény. Az 1988 októberében megszavazott új törvény, néhány megkötéstől eltekintve, világszínvonalon, a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően szabályozza a gazdasági társulások alapításának lehetőségeit és működésük feltételeit.[81] Fontos, az egész társadalom előrehaladását szolgáló lépés volt ez. De azért arra is érdemes odafigyelni, hogy ez a törvény egyben – akarva-akaratlan – megteremtette annak a törvényes lehetőségét, hogy az állami, a csoport- és a magántőke tulajdonosai és kezelői, vagyis az állam- (és a párt-) apparátus technokratái, a menedzserek és a vállalkozók – a Nagy Koalíció tagjai – különböző formákban szorosan együttműködjenek.

[81] Lásd például Sárközy 1986, 1987.

Az ideológia átalakulása

Divatos és szokásos manapság a marxista-leninista ideológia szétzilálódásáról vagy akár felbomlásáról beszélni. Ha jól tudom, lázas tevékenység folyik annak érdekében, hogy az ideológia bizonyos tételeit újrafogalmazzák, a megváltozott körülményekhez igazítsák. Ez az átmeneti állapot természetesen sok bizonytalankodáshoz, önellentmondáshoz és végső fokon ideológiai zűrzavarhoz vezet. Érdemes volna azonban alaposabban elemezni az ezzel kapcsolatos nyilatkozatokat és vitákat. Nem tartom kizártnak, hogy nem egyszerűen az ideológia újrafogalmazásáról van manapság szó, hanem egy olyan részben vagy jelentős mértékben új ideológia lassú és javarészt öntudatlan megfogalmazódásáról, amely a kialakuló új gazdasági rendet és hatalmi struktúrát volna hivatva legitimálni.[82] Az ideológia ilyen jellegű átalakulására vallanak – többek között – a következő jelek.

A meritokratikus elv megjelenése. A teljesítményelv sajátos, torz formáját már a harmincas években propagálni kezdték a Szovjetunióban (sztahanovizmus, kampányok stb.), de ez azért nem vetett gátat az egalitárius ideológia és retorika évtizedes hömpölygésének. A gazdaság rossz eredményei Magyarországon is újra meg újra felvetették – már a hatvanas években is – a teljesítményelv fontosságát, de ez csak a legutóbbi időkben, a késő hetvenes évek óta párosul kifejezetten antiegalitárius ideológiával. Illetve pontosabban annak elfogadásával és besulykolásával az emberek tudatába, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek nem csökkenni, hanem növekedni fognak az előre látható jövőben. Ezzel a hajdani szocializmus egyik legfontosabb ígéretét vonja vissza vagy napolja el bizonytalan időre a pártvezetés.

A teljesítményelv megváltoztatása. Az esetek többségében az uralkodó rétegek vagy osztályok határozzák meg azt, hogy mi az adott társadalomban a legfontosabb, legértékesebb teljesítmény, és természetesen ezek a rétegek vagy osztályok mindent elkövetnek annak érdekében, hogy saját teljesítményüket legitimálják. Gondoljunk csak arra, hogy a felemelkedő polgárság milyen makacs és ádáz küzdelmet vívott annak idején azért, hogy a vállalkozás, a tőkebefektetés és a profitszerzés ismertessék el a legértékesebb és legszentebb társadalmi teljesítményként. Régi igazság az, hogy azé a hatalom, aki meghatározza, meghatározhatja a szavak jelentését.

[82] Úgy is megfogalmazhatnánk ezt, hogy miután a régi ideológiai fal leomlott, és előbukkant mögüle a csoport- vagy osztályérdek, hozzáláttak az új spanyolfal, a liberális ideológia felépítéséhez, amely mögé már nemcsak a pártoligarchia, hanem a kialakulófélben levő Nagy Koalíció többi partnere is bebújhat.

Jól tudta ezt, és jól kezelte ezt a szemantikai stratégiát a kommunista/szocialista pártvezetés is. A retorika szintjén ugyan a kétkezi munkát tekintette a legértékesebb és legmagasztosabb teljesítménynek, de a gyakorlatban saját történelem- és társadalomátalakító szerepét, „élcsapat-teljesítményét" propagálta mint legértékesebb társadalmi teljesítményt. Kiegészítve és megerősítve ezt azzal, hogy a társadalom egészében pedig a hozzá, az uralkodó elithez való lojalitást és a konformizmust tekintette a legfőbb teljesítménynek és szelekciós elvnek, s minden mást gyakorlatilag elhanyagolható tényezőnek. Lényegét tekintve hosszú évtizedeken át ez maradt a helyzet.

Egészen a legutóbbi időkig, amikor is hirtelen a „vállalkozás" vált, legalábbis a retorika szintjén, a legértékesebb teljesítménnyé. Nem a szó eredeti, hanem annál tágabb értelmében. Mert nemcsak a vállalkozónak kell (kellene, ha hagynák) ma vállalkoznia, hanem vállalkozói erényeket prédikálnak ma már a menedzsereknek és az állami bürokratáknak is. Megjelent a vállalkozó szellemű szakszervezet, a vállalkozó szellemű KISZ, és nem lepődnék meg, ha hamarosan megjelenne terminológiánkban a vállalkozó szellemű párt fogalma is. A fizikai munka, illetve a munkásosztályhoz való tartozás önmagában már-már nemcsak a gyakorlatban, de az ideológia szférájában sem jelent igazi értéket.[83]

Az egyenlőségelv újrafogalmazása. A marxizmus annak idején élesen elutasította az *esélyek* egyenlőségének polgári-liberális elvét, és helyette a *teljesítményalapú* egyenlőség, illetve a későbbiekre vonatkozólag a *szükségletek egyenlő kielégítésének* az elvét hirdette meg. Az utóbbi négy-öt évben bukkant fel újra, majd az elmúlt egy-másfél évben egyre nagyobb hangsúlyt kapott az esélyegyenlőség elve. Olyan természetességgel és magától értetődőséggel, mintha mindig ezt hirdették volna.

[83] Érdekes ezzel kapcsolatban Grósz Károly egy 1988 szeptemberében tett nyilatkozata, amelyben újrafogalmazta, és a fizikai munkások összességétől elválasztotta a munkásosztály fogalmát. „Amennyiben a munkásosztály filozófiai fogalmát nem keverjük össze szociológiai sajátszerűségével, tehát nem a munkásosztály szimpla összességének tekintjük, könnyen belátható, hogy nincs okunk feladni a történelmi küldetésével kapcsolatos meggyőződésünket."

„Jellege szerint forradalmi munkáspárt, rendeltetése szerint össztársadalmi funkciót ellátó, korszerű intézmény. Létmódját tekintve értelmiségi alakulat. Ma épp az az egyik legfontosabb feladat, hogy ... visszaadjuk a pártnak ezt az értelmiségi arculatát. A kommunista ugyanis – függetlenül a munkamegosztásban elfoglalt helyétől, képzettségétől –, ... párttagként értelmiségi feladatokat vállal..." (Grósz Károly beszéde a Politikai Akadémián, 1988. szeptember 5-én.) – Lásd még Balogh Sándor nyilatkozatát a *Magyar Nemzet*ben, ahol többek között azt fejtegette, hogy „intellektualizálni kell az MSZMP-t, ami nemcsak az értelmiségre, hanem a politikai kultúrát szerzett fizikai dolgozókra is vonatkozik" (Balogh 1989).

A „lusta munkás" fogalmának rehabilitálása. A hivatalos sajtó az utóbbi években egyre gyakrabban szól a rosszul dolgozó, rosszul képzett vagy fegyelmezetlen munkásokról, akik így saját magukat okolhatják azért, ha kikerülnek a gazdaságból és munkanélkülivé válnak. Igen kevés szó esik arról, hogy nem ők a felelősek ezért, hanem az a gazdaságpolitikai irányítás, amely a válság szélére sodorta az országot. A rosszul dolgozó, képzetlen, megbízhatatlan munkás képe, szembeállítva a jól képzett, fegyelmezett, lojális munkás képével, kísértetiesen hasonlít a 19. századi liberális burzsoázia kettős munkásképére.[84]

A gondviselő állam dogmájának fokozatos feladása. A hivatalos retorika tükrében a mindenható és minden dolgozó embernek gondját viselő szocialista állam kezd átalakulni szerény és visszahúzódó állammá, amely már-már emlékeztet a liberalizmus „minimális államára", azzal a különbséggel, hogy ez a szocialista állam csak társadalmi kötelezettségeit adja fel, hatalmát és hatalmi igényeit azonban nem.

Új tulajdonformák legitimálása. A rendkívüli nehézségek ellenére is megindult az új, nem állami tulajdonformák lassú legitimálása. Azoké a tulajdonformáké, amelyekre – mint láttuk – a Nagy Koalíció tagjainak a hatalma épül majd, és amelyekből elsősorban e koalíció tagjai, illetve a hozzájuk kötődő középrétegek profitálnak majd. Igaz, itt egyelőre még inkább csak *de facto* legitimálásról van szó, illetve arról, hogy a tulajdonformák széles skálájáról kezdenek úgy beszélni, mintha magától értetődő módon beleillenének a szocialista rendszerbe. Tényleges ideológiai legitimálásuk még épp hogy csak elkezdődött.

A jövendő partnerek növekvő autonómiája

Szóltunk már arról, hogy a koalícióalakítás egyik előfeltétele az, hogy legyenek többé-kevésbé független partnerek, akik képesek egymással koalícióra lépni. Korábban, amikor a pártállam monopolizált minden hatalmi pozíciót, és szoros függőségben tartotta a társadalom valamennyi rétegét és csoportját, nem lehetett szó koalícióalakításról. Nem voltak olyan szereplők, akik koalíciót alkothattak volna. Az utóbbi időben azonban megindult az előbb említett négy társadalmi csoport bizonyos fokú függetlenedése, ami megteremtheti a koalícióalakítás egyik fontos előfeltételét.

[84] Az „érdemes" és az „érdemtelen" szegény fogalma már korábban felbukkant a hazai szociálpolitikai vitákban, mint ahogy azt Ferge Zsuzsa több élesen kritikai hangvételű tanulmányban kimutatta. Ez a fogalompár már nem is a 19., hanem a 18. századi angol polgárság szóhasználatát idézi.

A pártelit. A hatvanas–hetvenes években a pártelit belegabalyodott az országot átszövő oligarchikus, kliensi és nepotista hálózatokba. E hálózatok segítségével fogva tartotta ugyan a társadalmat, de ezek a hálók őt is ezer szállal kötötték meg, és bizonyos fokig megfosztották a társadalomtól való elhatárolódás lehetőségétől. Az is elmosta köztük a határokat, hogy a párt az össztársadalmi érdekek megtestesítőjének tartotta, illetve deklarálta magát, következésképpen saját érdekeinek az érvényesítésén csak rejtve dolgozhatott.

Az utóbbi időben már vannak jelek és esélyek arra, hogy a párt kibontakozik ebből a szoros összefonódásból, és újrafogalmazza a maga szerepét és autonómiáját.

- A széles körű személycserék elvághatják – legalábbis átmenetileg – a kialakult oligarchikus, kliensi és nepotista hálózatok szálait.
- A párton belül és kívül részletes tervek készülnek arra vonatkozólag, hogyan tudna kivonulni a párt a gazdasági és társadalmi élet mindennapi operatív irányításának területéről. Ezt a kivonulási szándékot az 1988 májusi pártkonferencia megerősítette, bár az azóta eltelt fél évben nem történt előrelépés ezen a téren.
- Erősödnek azok a hangok, amelyek szerint a pártnak nyíltan fel kellene vállalnia saját tagságának érdekeit, elismerve azt, hogy más társadalmi csoportok érdekeit más társadalmi szervezetek képviselik majd. A KISZ mint a párt ifjúsági szervezete, már megtette ezt a lépést vagy legalábbis úgy tesz, mintha meg akarná tenni ezt a lépést.
- 1988. szeptember 30-án megalakult a kommunista képviselők pártfrakciója a Parlamentben (és kísérlet történt a nem párttag képviselők frakciójának a megalakítására is; ez utóbbira később, 1989 január végén került sor). Ezzel a párt, akarva-akaratlan, elismerte azt, hogy képviselői nem az ország összlakosságát képviselik (bár azt azért még állíthatja, hogy az „össztársadalmi érdeket" képviselik).
- Az alternatív társadalmi mozgalmak, érdekszövetségek és kvázi pártok kibontakozása is arra késztetheti, kényszerítheti a pártot, hogy legalább részben feladja korábbi össztársadalmi funkcióit, és önmagát egy fontos, de sajátos társadalmi részérdek képviselőjének tekintse.

Az állami bürokrácia. Ha a párt az operatív irányítás feladatait átadja az államapparátusnak, akkor ez utóbbi szerepe és autonómiája lényegesen megnőhet. Az igazi önállósulás természetesen csak akkor indulhat meg, ha a párt feladja az állami, gazdasági és más vezetők kinevezésével kapcsolatos „egyetértési jogát" (amit eddig még a gyakorlatban csak jelentéktelen mértékben korlátoztak), és ha beleegyezik vagy beletörődik a nómenklatúra intézményének felszámolásába.

A menedzserek. A menedzserek, elsősorban a nagy állami vállalatok és szövetkezetek vezetői már fontos érdekvédelmi csoporttá, lobbivá álltak össze. A Magyar Gazdasági Kamarában kiépítették érdekvédelmi intézményüket. 1986-ban úgy festett, hogy komoly vereséget szenvednek, amikor is a vállalati önkormányzatról szóló törvény jelentős hányadukat alárendelte a vállalati tanácsoknak; de az azóta eltelt két évben gyakorlatilag kiheverték e támadás következményeit, és megerősítették pozíciójukat. Erős, konfliktus- és tárgyalóképes csoportként vehetnek részt máris a kialakulófélben levő Nagy Koalícióban.

A vállalkozók. Fontosságuk napról napra növekszik. Gazdasági szerepük máris jelentős, politikai súlyuk még csekély. De már megalakult országos érdekvédelmi szervezetük, és gazdasági befolyásuk növekedésével előreláthatólag társadalmi-politikai súlyuk és autonómiájuk is növekedni fog. Az új vállalati törvény komolyan megerősítheti pozíciójukat (bár az új adózási rendszer egyelőre fékezi kibontakozásukat).

A koalíciós partnerek összefonódása

Koalíció csak akkor jöhet létre, és csak akkor maradhat fent, ha a partnerek autonómiájának növekedésével egy időben, mintegy azt ellensúlyozva, különféle érdekek és kötelékek egyre inkább összefonják őket.

Az első pillanatban úgy tűnik, mintha a kialakulóban levő Nagy Koalíció partnerei között az érdekellentétek dominálnának. Tény, hogy egészen a legutóbbi időkig a párt és az állami bürokrácia szemben állt a vállalkozói réteggel; a hetvenes évek eleje óta éles ellentétek feszültek a menedzserek és vállalkozók között is. Mindez azt sugallhatná, hogy nem az említett négy partner között, hanem csak a pártbürokrácia, az állami bürokrácia és a menedzserréteg között alakul ki egy koalíció, amelyhez, negyedikként, a hagyományos típusú szakszervezetek csatlakozhatnának.

Ha azonban jobban utánagondolunk a dolognak, kiderül, hogy ez az út ma már nem vagy aligha járható. Egyfelől ugyanis ez a szövetség, ha nem is koalícióként, de a pártállam által uralt rejtett szövetségként már eddig is működött; a rejtett összefonódásoknak ez az informális szövetsége juttatta az országot végül is a tönk szélére. S mert, másfelől, a nyolcvanas években kibontakozó válság aláásta, majd a kényszerűségből bevezetett piacosító reformok egyre inkább szétzilálták ezt a szövetséget. Vannak, és bizonyára lesznek is még kísérletek e szövetség felelevenítésére, de ezek a kísérletek nem tehetnek mást, mint hogy elodázzák a válság megoldását.

A párt és az állami vezetőréteg érdeke az, hogy csődbe ment rendszerét működőképes rendszerré alakítsa át, s jelenleg úgy látszik, hogy ennek egyetlen lehetséges módja a *piacgazdaság* megteremtése. A piacgazdaság létrejöttében érdekelt a vállalkozói réteg is (bár tudjuk, hogy mekkora hányaduk és milyen mértékben fél jelenlegi, spekulációs előnyeinek és hasznainak az elvesztésétől), és (számos fenntartással ugyan) érdekelt a menedzserek jelentős százaléka is. A *szakszervezetek növekvő harciasságával* a párt, az állam és a menedzserek után a magánvállalkozóknak is szembe kell majd nézniük.

A nagymarosi gátat építő magánfuvarozók feltehetőleg ugyanúgy nem lelkesednek a *környezetvédő mozgalmakért*, mint az állami és a pártbürokrácia. Ma már mindannyian *veszélyt látnak* az elszegényedő társadalomban; a növekvő társadalmi feszültségek feltehetőleg egyre erősebben összekovácsolják majd őket. Sokan vélik úgy, hogy ha egyszer elindul egy éhségtüntetés valahonnan a külvárosokból, akkor az éppúgy fordulhat a Duna-parti „Fehér Ház" ellen, mint a Váci utca butikjai ellen; vagy mind a kettő ellen; s ez esetben csak a sorrend lenne kérdéses.

De van egy mindezeknél fontosabb tényező. A hatalom és a privilégiumok *konvertálásának igénye és lehetősége.*

A HATALOM KONVERTÁLÁSA

Nem várható el a világ egyetlen hatalmi elitjétől sem, hogy hatalmáról vagy annak csak egy részéről is önzetlenül lemondjon a társadalom javára, a társadalmi fejlődés érdekében. Még akkor sem, ha voltak már ilyen hatalmi elitek – vagy legalábbis az eliten belüli csoportok – még a magyar történelemben is. Ha egy válságba jutott gazdasági-társadalmi rendszer uralkodó rétege nem lát lehetőséget arra, hogy az adott, válságba került rendszeren belüli hatalmát és privilégiumait valamilyen formában átmentse egy lehetséges, kialakulóban levő vagy kialakítható új gazdasági-társadalmi rendszerbe, akkor feltehetőleg és érthetően mindent el fog követni a régi rendszer konzerválásának érdekében, s minden eszközzel igyekszik majd megakadályozni az új rendszer kialakulását. Ez esetben két lehetőség van. A társadalom vagy beletörődik abba, hogy az adott helyzeten nem változtathat, vagy föllázad ellene, és megpróbálja erőszakkal kikényszeríteni az új rendszerre való átállást.

Vannak azonban olyan helyzetek is, amelyekben az adott hatalmi elitnek viszonylag jó esélyei nyílnak arra, hogy az *ancien régime*-en belüli hatalmát és privilégiumait konvertálja, átalakítsa az új rendszerben érvényesíthető hatalomra és privilégiumokra. Az a társadalom szempontjából kedvező helyzet is kialakulhat, hogy az uralkodó elit társadalmilag káros és pusztító hatalma az új rendszerben társadalmilag kevésbé káros vagy akár hasznos hatalommá alakul

át. A hatalomnak ez a konvertálása bonyolult társadalmi-gazdasági folyamat, és egyben olyan rendkívül nehéz feladat, amelyet a hatalmi elit gyakran képtelen megoldani. Egyetlen példát említek a magyar történelemből.

Az 1867-es kiegyezés viszonylag kedvező helyzetet teremtett arra, hogy a késő feudális gazdasági rend forradalom és polgárháború nélkül átalakuljon kapitalista gazdasági renddé. A hagyományos magyar uralkodó rendek vagy osztályok azonban nem voltak képesek, illetve csak részben voltak képesek arra, hogy feudális hatalmukat és előjogaikat átalakítsák, konvertálják kapitalista jellegű gazdasági hatalommá. Az arisztokrácia erőnek erejével átmentette a maga feudális hatalmát a kialakuló új rendszerbe, s ezzel az országot egészen 1945-ig a feudálkapitalizmus kényszerpályáján tartotta. A köznemesség konvertálta ugyan a maga hatalmát és előjogait, de nem a kapitalista renddel kongeniális gazdasági hatalommá, hanem – bevonulva a felduzzadó állami és megyei hivatalokba – bürokratikus hatalommá, amely azután 1945-ig fojtogatta, és *mutatis mutandis,* mind a mai napig fojtogatja a magyar társadalmat.

Magyarországon a hatvanas–hetvenes évek lassú, ellentmondásos reformfolyamatának – ha egyáltalában volt ilyen – az lehet a haszna és történeti jelentősége, hogy bizonyos fokig előkészítette a szovjet típusú államszocializmusból egy más típusú gazdasági és társadalmi rendbe való viszonylag békés átmenet lehetőségét. Többek között azáltal, hogy megteremtette az uralkodó elit számára annak módját, hogy hatalmát konvertálja a kialakulóban levő új rendszerben érvényesíthető, más jellegű hatalommá. A Nagy Koalíció fontos szerepet játszhat a hatalomnak ebben az átmentésében és átalakításában. Kétféleképpen is. Megteremtheti egyfelől a hatalom gazdasági konvertálásának, másfelől politikai konvertálásának a lehetőségét.

A hatalom gazdasági konvertálása

A Nagy Koalíció kialakulása és ezzel összefüggésben a piacgazdaság kiépülése lehetővé teszi azt, hogy az állami és pártbürokrácia tagjai az eddiginél sokszorta nagyobb számban menjenek át a menedzseri (és – ma még kisebb mértékben – a vállalkozói) szférába, az új piacalapú rendszerbe, és ott eddigi bürokratikus hatalmukat menedzseri-vállalkozói hatalommá alakítsák át. Ez a folyamat már elkezdődött. Megindult az állami és pártbürokraták átvándorlása a kialakulófélben levő piacgazdaság új intézményeibe. Az új bankok után minden bizonnyal következnek majd a holdingok és más vagyonkezelő intézmények, részvénytársasági igazgatótanácsi stallumok és így tovább.

A hatalom konvertálásának másik módja az, hogy a párt- és az állami oligarchia tagjai családi, nepotisztikus és kliensi kötelékeket építenek ki a menedzseri és vállalkozói szférával, és így megindul a hatalom és a gazdasági profitok szabad áramlása e szférák között, és ezzel elkezdődik az e szférák közötti ellentétek, feszültségek csökkenése. Ha a vezető pozícióban levő állami vagy pártvezető lányának butikja van a Belvárosban, a fia egy nyugati cég magyarországi vezérképviselője, a veje pedig egy újdonsült hazai részvénytársaság vagy holding elnöke, ha unokája Oxfordban tanul, és az anyósának panziója van valahol a Balaton partján, akkor a Nagy Koalíció lehetséges fő partnerei már a karácsonyi ünnepi vacsora asztala körül is egybegyűlhetnek. És amit a családfő bürokratikus hatalomban esetleg elveszít, az busásan megtérül a család gazdasági hatalmának a növekedésében.

Előfordulhat még az is, hogy a partnerek egy személyben egyesülnek, a profitok pedig egy személy különböző énjei és szerepei között áramlanak. Jó példa erre az új lengyel ipari miniszter, Mieczyslaw Wilczek, aki vegyész-, jogász- és közgazdasági diplomával a zsebében előbb az állami iparban töltött be igazgatói posztokat, majd átment a magánszektorba és egy kanadai–lengyel szőrmegyár társtulajdonosa lett. Párttag, többszörös milliomos, iparügyi miniszter. Mintha egy Balzac-regényből lépett volna elő. És ne feledjük: Balzac az új francia uralkodó osztály, a francia nagyburzsoázia kialakulásának korszakában élt, és e korszak krónikása volt.

A Nagy Koalíció kialakulása azért is különösen fontos a régi uralkodó elit számára – még akkor is, ha ennek nincs föltétlenül tudatában –, mert ez lehetővé teszi, hogy politikai hatalmának egy részét átalakítsa közvetlen gazdasági haszonná. Szóltunk már arról, hogy az államszocialista rendszerekben a párt- és állami bürokrácia, illetve oligarchia csak mint testület rendelkezett az államosított társadalmi tulajdonnal. Elpazarolhatta, megsemmisíthette vagy gyümölcsöztethette, de a maga és családja számára, a meglevő korrupciós lehetőségek ellenére is, csak elenyésző töredékét sajátíthatta ki (Fehér–Heller–Márkus 1983). A Nagy Koalíció kialakulása lehetővé teheti viszont, hogy politikai hatalmának egy részét a piacgazdaságban gyümölcsöző és – ami rendkívül fontos – átörökíthető gazdasági hatalommá konvertálja. Olyan hatalommá, amely a korábbinál jóval, akár sokszorta nagyobb profitot biztosít neki és a családjának.

Csaknem bizonyosra vehető, hogy a kialakulófélben levő koalíció partnereinek ez az összefonódása már széles körben megindult nálunk. Igaz, hogy – mivel rejtett és rejtőzködő folyamatokról van szó – nehéz ezeknek az összefonódásoknak a létét bizonyítani. Kísérletet tettünk például arra, hogy a budapesti belvárosi butikok társadalmi hátterét, összefüggésrendszerét föltárjuk. Nem jártunk különösebb sikerrel, mert a katonai létesítményeket sem veszi körül akkora titkolódzás és biztonsági rendszer, mint ezeket a butikokat. De azért több-kevesebb biztonsággal megállapíthattuk, hogy tíz közül legalább hat-hét

ilyen butikban van magas pozícióban levő családoknak közvetlen vagy közvetett érdekeltsége; közvetlen családi, rokoni, baráti, szakértői, engedélykijárói és más jellegű kapcsolata. E kapcsolatok nélkül e butikok többségét nehezebb vagy lehetetlen lett volna megnyitni és üzemeltetni.

A bürokratikus és vállalkozói elitek összefonódása talán még előrehaladottabb vidéken, ahol a magas rangú tisztségviselőkből, sikeres vállalkozókból, termelőszövetkezetek vállalkozó kedvű vezetőiből már sok helyütt kialakult helyi arisztokrácia. E folyamat már évekkel ezelőtt megindult, és összeházasodások, baráti kapcsolatok, klubtagságok, vadásztársasági tagságok és más tényezők következtében csak tovább erősödött. Széles körű kutatásokra lesz azonban szükség annak megállapítására, hogy mennyire haladt már előre e vezető eliteknek az összefonódása.

Meg kell itt jegyeznem, hogy a hatalmi elitnek és a piaci lehetőségeknek ez az összefonódása már jóval a koalícióképződés megindulása előtt, már a hetvenes években elkezdődött, mégpedig nem csak nálunk, hanem más kelet-európai országokban is. Elég, ha csak a Brezsnyev-rezsim és a Brezsnyev-család vagy a Gierek-korszak korrupciós összefonódásaira és üzelmeire utalunk ezzel kapcsolatban. (A hazai összefonódásokra csak a legutóbbi időkben kezd némi fény derülni).

Van azonban egy alapvető különbség a korábbi és a jelenlegi folyamat között. A hetvenes években az összefonódás csak arra szolgált, hogy a hatalmi elit e csápokon keresztül minél több hasznot szívhasson ki magának a gazdasági életből. Olyan hasznokat, amelyeket adott politikai funkciójában nyíltan nem szerezhetett meg. Ma viszont, legalábbis nálunk Magyarországon, a menedzseri és a vállalkozói réteg (s ma még kisebb mértékben az államapparátus) önállósodásával s e rétegek kapcsolatának nyíltabbá és jogilag szabályozottabbá válásával a hasznok és a hatalmak áramlása a koalíció egyes partnereinek és a koalíció egészének a megerősödését szolgálja, szolgálhatja.

Van lehetőség a hatalom *testületi* konvertálására is. Pontosabban: a régi rendszerben megvolt politikai hatalom konvertálására az új rendszerben jól működő, nagy hatalmat és hasznot ígérő gazdasági hatalommá. Jó példa erre az 1989 januárjában kirobbant KISZ-botrány, ha ugyan annak lehet nevezni. Mint ismeretes, kiderült, hogy a KISZ az utóbbi hetekben vagy hónapokban névleges, 100 forintos összegekért, „megvásárolta" a helyi tanácsoktól azokat az oktatási központokat (és esetleg más létesítményeket is), amelyeket állami pénzből építettek, és amelyeknek eddig csak bérlője volt a KISZ.

Tanulságos és modellértékű eset. A KISZ vezetősége ugyanis, miközben fennen hirdeti az ifjúsági mozgalom „pluralizálását", és azt, hogy egyenrangú partnerként akar együttműködni a többi ifjúsági szervezettel, sebtiben és sutyiban óriási vagyont halmoz föl, ami az új, piaci rendszerben behozhatatlan előnyt és hatalmi fölényt biztosít majd a számára. A régi rendszerben nem volt

szüksége e vagyon formális birtoklására, mert politikai hatalmánál fogva amúgy is korlátlanul rendelkezett ezekkel az intézményekkel és vagyontárgyakkal. Most viszont, attól tartva, hogy politikai hatalmát a társadalmi átalakulás során elveszítheti, e hatalmat piacosítja, átalakítja az új rendszerben működőképes gazdasági hatalommá. Ami azután forrásává válik egy az új, pluralizálódó rendszeren belül érvényes politikai hatalomnak.

A hatalom politikai konvertálása

Szóltunk már arról korábban, hogy végső fokon minden hatalom forrása az erőszak, illetve az erőszak gyakorlásának a lehetősége. A magyar pártvezetőség korán, már 1948–1949-ben, „beruházta" ezt a hatalmat az állami tulajdonba (államosítva nemcsak a termelőeszközöket és a termelővállalatokat, hanem a társadalmi intézményeket, szervezeteket is). A Kádár-rezsim, ellentétben a korábbi gyakorlattal, már csaknem kizárólag a hatalomnak erre a másodlagos bázisára építette föl a maga uralmi és kormányzati rendszerét. Ez most rendkívül megnehezíti a pártelit számára az átmenetet egy olyan új rendszerbe, ahol nem rendelkezhet majd a társadalmi tulajdonnal mint saját tulajdonával.[85] Elveszítvén az állami tulajdon feletti ellenőrzés jogát és lehetőségét, hatalmi bázisának eddig nélkülözhetetlen elemét veszítené el. Mit tehetne ebben az esetben?

Az egyik lehetséges stratégia az volna, hogy visszavonul az erőszakgyakorlás lehetőségének a bástyái mögé.[86] Ez voltaképpen a „spanyol útra" való ráfordulás volna; azaz egy olyan modell bevezetésének a kísérlete, amelyen belül a párt megőrizné politikai egyeduralmát vagy hegemóniáját, a gazdasági életben pedig szabadjára engedné a piaci erők működését. Előbb-utóbb azonban ebben az esetben is konvertálnia kellene a maga erőszakra alapuló hatalmát közvetett, politikai hatalomra.

Erre az volna kézenfekvő, de nem könnyen megvalósítható lehetőség, hogy igazi társadalmi bázist, igazi választópolgári tábort épít föl magának. Vagyis, hogy bolsevik típusú, totalitáriánus pártból igazi politikai párttá alakul át. Ez azonban rendkívül nehéz és kockázatos folyamat. Érthető, hogy még a pártvezetőség reformista szárnya is sok fenntartást fogalmazott meg vele kapcsolatban. A pártvezetőség csak rendkívüli stratégiai képességekkel, veszélyes zátonyok

[85] A „saját" ebben az esetben, mint ahogy erre Casals (1980) vagy Fehér-Heller-Márkus (1983) figyelmeztet, az elit testületi tulajdonát jelenti. Az elit csak mint testület rendelkezik vele; tagjai egyenként e tulajdonnak csak töredékét sajátíthatják ki, töredékét örökíthetik át stb.

[86] Hogy vannak ilyen reflexek, azt jelzi az az 1988 őszén hozott elnöki tanácsi rendelet, amely lehetővé teszi a „fontos funkciót betöltő gazdasági, társadalmi és politikai vezetők" vagyis a nómenklatúra lőfegyverekkel való felszerelését.

között lavírozhatná magát ebbe az új hatalmi pozícióba. A Nagy Koalíció kialakulása azonban ezt a folyamatot is megkönnyítheti.

[...]

A következő fejezetekben azt elemzi a tanulmány, hogy politikai pártokká alakulva milyen társadalmi háttérre számíthatnak a majdani koalíció tagjai. S végül, mérlegeli a Nagy Koalíció kialakulásának várható társadalmi következményeit.

A Nagy Koalíció: hasznok, károk, veszélyek

Az uralkodó elitet a Nagy Koalíció kialakulása kivezethetné abból a csapdából, amibe saját hibájából került. Megszabadíthatná attól a kényszertől, hogy mindenáron – még az ország tönkremenésének vagy tönkretételének az árán is – ragaszkodnia kelljen a jelenlegi rendszerhez, mert egy új gazdasági-társadalmi rendszer kialakulása létében fenyegetné őt. A Nagy Koalíció, mint láttuk, lehetővé tenné a számára, hogy konvertálja hatalmát, vagy legalább annak egy részét az új rendszeren belül érvényesíthető hatalomra és megszerezhető hasznokra.

A *társadalom szempontjából* is volnának a Nagy Koalíció kialakulásának bizonyos előnyei. Az új elit a maga tagoltabb gazdasági és társadalmi hátterével minden valószínűség szerint alkalmasabb volna a jelenlegi elitnél arra, hogy mozgósítsa a társadalmi erőforrásokat, dinamizálja a gazdaságot, működésbe hozza a társadalmat. Végrehajthatná azt a reformprogramot, amelyet elődje csak önmaga felszámolása útján hajthatott volna, hajthatna végre. Megtalálhatná, meghatározhatná a maga történelmi szerepét és a maga vezetői öntudatát. Ez a társadalmi fejlődés szempontjából sem volna közömbös, mert egy felemelkedő, öntudatos és célratörő új uralkodó elit vagy uralkodó osztály nélkül alig-alig képzelhető el igazi, mélyreható társadalmi változás. Legalábbis történetileg a nagy társadalmi átalakulások többnyire egy ilyen új osztály feltöréséhez kapcsolódtak.

A társadalom szemszögéből nézve azonban *súlyos veszélyeket is* rejt magában ez a történeti folyamat. Mint általában az új uralkodó csoportok vagy osztályok, ez az új elit sem lesz mentes egyeduralmi és kizsákmányoló tendenciáktól. Sőt, az sem kizárt, hogy egy ilyen új uralkodó elit jobban ki tudná zsákmányolni a társadalmat, keményebb gazdasági és társadalmi fegyelemre szorítaná az embereket, mint a jelenlegi.

„Ha egy kelet-európai munkásmozgalom ideológusa volnék, azt a politikai stratégiát javasolnám, hogy a mozgalom játssza ki egymással szemben a káderelitet, a technokráciát a maga Új Osztály aspirációival és a kispolgárságot a maga kapitalista aspirációival. Hajlamos vagyok azt hinni, hogy az emberek Kelet-Európában akkor járnának a legjobban, ha ezeknek az »eliteknek« egyikét sem sepernék le az asztalról s valamiféle egyensúly alakulna ki közöttük" (Szelényi 1986–1987, 139).

Kolosi ezzel kapcsolatban a kettős kizsákmányolás lehetőségéről szól, ami azokat a társadalmi rétegeket sújtaná, amelyek mind a hivatalos-bürokratikus, mind az új vállalkozói hierarchiában alacsony szinten helyezkednek el (Kolosi 1986, [1987]).

Ebben az új helyzetben két lehetőség közül választhat majd a társadalom.

- Szemlélheti passzívan és elfogadhatja ellenállás nélkül az új uralkodó osztály kialakulását. Ebben az esetben el kell fogadnia azt is, hogy az új rendszernek kiszolgáltatott és kizsákmányolt alattvalója lesz.
- Fölhasználhatja a Nagy Koalíció kialakulásának átmeneti korszakát arra, hogy kiépítse a maga védelmi vonalait, a maga érdekvédelmének és politikai akaratérvényesítésének az intézményeit.

A helyzet és a jelenlegi korszak nem teljesen kedvezőtlen egy ilyen társadalmi önszerveződésre, illetve önmozgósításra. Egyfelől azért, mert – mint az előbb említettük – a modern európai történelemben az elitista patrícius demokráciák előbb-utóbb nem tudtak ellenállni azoknak a mozgalmaknak, amelyek a demokratikus jogok és intézmények széles körű kiterjesztéséért harcoltak. Több évszázados tapasztalata van annak, hogyan lehet harcolni a szavazati jog és a demokratikus intézmények körének a kiszélesítéséért. Ezek a tapasztalatok itt és most is jó szolgálatot tehetnek. Nem kedvezőtlen a helyzet és a jelenlegi korszak azért sem, mert az új uralkodó elit kialakulása nehéz és kaotikus folyamat.

Nem is szólva arról, hogy ezekben az átmeneti korszakokban a politikai kontroll némileg föllazulhat. A különböző társadalmi csoportok és osztályok élhetnek azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a bizonytalanságnak ez a korszaka nyújt. Arra használhatják föl ezt az interregnumot, hogy kiépítsék személyes és közösségi, gazdasági és társadalmi autonómiájukat; hogy kiépítsék mikro- és makrohálózataikat, valamint az érdekképviselet informális és formális intézményeit; hogy az új evolucionizmus szcenáriója szellemében dolgozzanak egy egyre függetlenebb és erősebb társadalom kialakulásán. Jelenleg, 1988 és 1989 fordulóján intenzíven és már-már lázasan folyik a társadalomnak ez az önszerveződése.

Egy hatékony, dinamikus és növekedésorientált új elitnek és egy jól tagolt, autonóm társadalomnak a kibontakozása viszonylag kedvező forgatókönyv volna az ország számára. Még akkor is, ha vannak vonzóbb és lelkesítőbb el-

képzelések is. Úgy vélem, szerencsés volna, ha ez a két folyamat – az új uralkodó elit kialakulása, illetve a társadalom önszerveződése és demokratizálódása – egymás mellett, egymással kölcsönhatásban és egymással versengve futna az elkövetkező években. Komolyan veszélyeztetné a sikeres kibontakozást, ha e két folyamat bármelyike is elakadna, zsákutcába futna. Ha csak az új uralkodó elit kialakulására lesz lehetőség, akkor a társadalom még a jelenleginél is kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülhet. Egy viharossá váló és ellensúly nélküli demokratizálódási folyamat viszont olyan védekező reflexeket válthat ki a még régi hatalmi elitből – határainkon belül és kívül –, amelyek hosszú évekre gátat vethetnek mindenféle kibontakozásnak.

Szeretném itt nyomatékosan leszögezni azt, hogy *nem lelkesedem a Nagy Koalícióért;* nem örülök annak, hogy a régi uralkodó elit, azok, akik felelősek az ország elnyomorodásáért, részei lesznek a kialakuló új uralkodó osztálynak is. Jobban örülnék annak, ha a demokratizálódó társadalom maga forrná ki a maga új elitjét és uralkodó osztályát, hátrahagyva a régieket. De úgy vélem – egyfelől –, hogy a történelemben nagyon kevés példa van az ilyen jellegű, nagy társadalmi megtisztulásra; az erre irányuló kísérletek az esetek többségében kudarcba vagy vérbe fulladtak vagy súlyosan eltorzultak. Sok példa van viszont arra, hogy az új uralkodó osztály jó kompromisszumok során alakult ki és magába olvasztotta a hatalom régi birtokosainak egy részét is. A társadalmi igazságosság eszméje így csorbát szenvedett ugyan, de a viszonylag békés és dinamikus társadalmi és gazdasági haladás ügye jól járt. És úgy vélem – másfelől –, hogy a jelenlegi kelet-európai helyzet is egy ilyen kompromisszumfolyamatnak kedvez. A társadalmon, a társadalmi mozgalmakon múlik az, hogy ez a folyamat az egész társadalom érdekeit, és nem csak, vagy nem elsősorban a kialakuló új uralkodó elit és osztály érdekeit szolgálja majd.

[...]

*

A Nagy Koalíció itt leírt forgatókönyve csak egyik a lehetséges változatok közül. Ha jól értelmeztem a jelenlegi trendeket és az általam ismert tényezőket, akkor nem rosszak az esélyei a megvalósulásra. De túl sok az ismeretlen és a bizonytalan tényező Kelet-Európában és általában a mai világban ahhoz, hogy túlontúl elkötelezzük magunkat bármelyik ismertetett forgatókönyv mellett is.

Bármennyire is igyekeztem lehetőleg tárgyilagosan bemutatni a forgatókönyveket, lehet hogy végül mégis áldozatul estem bizonyos illúzióknak. Lehet, hogy azért hagytam a gondolatmenet végére a Nagy Koalíció szcenárióját, és kapcsoltam végül össze a civil társadalom kibontakozására vonatkozó elképzelésekkel, mert ez a kettős szcenárió nyitná meg a legnagyobb lehetőséget a társadalom előtt ahhoz, hogy kiszélesítse mozgásterét és viszonylag szabadon alakítsa az ország jövendő pályáját.

A helyzet Magyarországon ma nyitott. A gazdasági válság és a világgazdaság együttes hatása a piaci mechanizmusok kiépülése felé hajtja az országot. Az oligarchikus politikai-társadalmi rendszer látványos kudarca javította egy demokratikus kísérlet kibontakozásának az esélyeit. De ma még nem dőlt el az, hogy az elkövetkező években és évtizedekben a magyar társadalom valóban képes lesz-e vagy sem kiszélesíteni a maga lehetőségeinek és szabadságának körét. Ha nem lesz képes, akkor hosszú évekre vagy évtizedekre elveszíti még a reményét is annak, hogy visszakerüljön, bekerüljön az európai népek közösségébe; akkor továbbra is csak tehetetlenül kapaszkodunk majd Európa peremén.

HIVATKOZÁSOK

Balogh Sándor 1989. Történelmi háttér nélkül nincs kibontakozás. Kovács Judit riportja. *Magyar Nemzet,* január 25. 5.

Breslauer, G. W. 1987. *Five Images of the Soviet Future: A Critical Review and Synthesis.* Berkeley, University of California, Institute of International Studies.

Casals, Felipe Garcia 1980. *The Syncretic Society.* White Plains, N.Y., Sharpe.

Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György 1983. *Dictatorship Over Needs.* New York, St. Martin's Press.

Gouldner, Alvin 1979. *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class.* New York, Seabury Press.

Kolosi Tamás 1986. Strukturális csoportok és a reform. *Valóság,* 29. évf. 7. 19–32.

Konrád György – Szelényi Iván 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power.* New York, Harcourt, Brace, Jovanovich.

Kuron, Jack 1988. Landscape After the Battle. *East European Reporter,* 3, 2, 30–32.

Michnik, Adam 1988. Toward a New Democratic Compromise. An Interview with Adam Michnik. *East European Reporter,* 3, 2, 24–29.

Sárközy Tamás 1986. *Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Az 1984–85-ös szervezeti váltáshoz.* Budapest, Magvető.

Sárközy Tamás 1987. *Gazdaságpolitika, szervezetrendszer, jogpolitika.* Budapest, Kossuth.

Skocpol, Theda 1979. *States and Social Revolutions. A Comparative Anlysis of France, Russia, and China.* Cambridge, Cambridge University Press.

Staniszkis, Jadwiga 1984. *Poland's Self-Limiting Revolution.* Princeton, Princeton University Press.

Szegő Andrea 1983. Érdek és gazdasági intézményrendszer. *Valóság,* 26, 6, 49–52.

Szelényi Iván 1986–87. The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on the „Intellectuals on the Road to Class Power". *Politics and Society,* 15, 3, 103–144.

Voszka Éva 1988. *Reform és átszervezés a nyolcvanas években.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Yanov, Alexander 1977. *Detente After Brezhnev. The Domestic Roots of Soviet Foreign Policy.* Berkeley, University of California, Institute of International Studies.
Yvanov, Alexander 1978. *The Russian New Right. Right-Wing Ideologies in the Contemporary USSR.* Berkeley, University of California, Institute of International Studies.

* * *

Proletár reneszánsz (1999)

Proletár reneszánsz[87]

(1999)

A fogyasztói civilizáció kibontakozását látva a hagyományos nyugati civilizáció válságának, gyökeres átalakulásának vagy épp ellenkezőleg: megújulásának vagyunk-e a tanúi?

Az mindenképpen elgondolkoztató, hogy – a maga talmi csillogásával – a jelenkori fogyasztói civilizáció sok hasonlóságot mutat a hajdani reneszánsszal. Hasonló magatartásmodelleket, életstratégiákat sugall.

Sok a felületes, triviális, megtévesztő hasonlóság, de mintha volnának fontos, lényegbeli párhuzamok is. Ami annak idején a kiváltságos kevesek lehetősége és életélménye volt, annak ma – igaz, különös, torz, gyakran üresen kongó formában – százmilliók lehetnek a részesei.

„A pillanat varázsa" – „Teljesség" – „Az idő dallama" – „Méreg" – „Szenvedély" – „Fehér gyémántok" – „Örökkévalóság" – „Fekete mágia" – „Misztérium"

Parfümök

Kérem, ne vegyék zokon ezt a címet. Hangoskodó, durva, igazságtalan. Joggal háborodhat fel rajta bárki. Én is csínján bánok majd vele, s később részletesen kifejtem, mit értek, s mit nem értek rajta. Itt, most, a címben, reklámként, figyelemfelkeltőként használom. Megpróbálom vele ráirányítani a figyelmet arra a drámai változásra, amely napjainkban játszódik le az életünkben és a nyugati civilizáció történetében. E drámai változás egy mozzanatát elemzem a továbbiakban. E mozzanatot sokan – s lehet, hogy tévesen – a nyugati civilizáció válságaként határozzák meg.

[87] *Proletár reneszánsz,* 1999. – Az *Ezerarcú én* (Osiris 2005, 314–385) című könyvemben sokkal részletesebben, és a nyugati civilizáció legújabb kori átalakulásába beágyazva olvasható ez a tanulmány.

A VÁLSÁG FOGALMA

A görög *krinein szó* azt jelenti, hogy 'megkülönböztetni', 'dönteni'.[88] A krízisnek pedig az olyan pillanatot vagy fordulópontot nevezték, amelyben eldőlt valamely fontos dolog, például egy heveny betegség vagy egy csata sorsa. A krízist, a válságot ma általában egy adott rendszer súlyos működési zavaraként határozzák meg, olyan zavarként, amely rutinszerűen már nem hárítható el, illetve amelyet a rendszer önkorrekciós és adaptációs mechanizmusai nem, vagy csak nehezen tudnak kiküszöbölni. Ha e belső mechanizmusok csődöt mondanak, és a külső beavatkozás sem jár sikerrel, akkor ez az adott rendszer leállásához, szétesés éhez vezethet. A válság fogalmát ma széles körben használják, az orvostudományban, pszichológiában, politikában, gazdaságtanban; a válságmenedzselésnek komoly tudományos és gyakorlati/technikai irodalma van.[88]

A fentiek értelmében egy civilizációval vagy kultúrával kapcsolatban is beszélhetünk válságról, abban az esetben, ha súlyos működési zavarokkal küszködik azoknak az intézményeknek és azoknak a gondolati, érzelmi, lelki, magatartásbeli tényezőknek a rendszere, amelyek segítik az embereket a körülöttük (és bennük) lévő világ átélésében, megértésében, átalakításában; segítik őket abban, hogy a világban megtalálják a helyüket, szerepüket, feladatukat; hogy együtt tudjanak élni más emberekkel; hogy választ találjanak az élet és halál nehéz és nagy kérdéseire; s hogy végső fokon életüket értelmesnek és tartalmasnak érezzék.

A kérdés az, hogy lehet-e szó ebben az értelemben az európai vagy nyugati civilizáció válságáról.

Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a **válságot** (vagyis egy adott rendszer súlyos működési zavarát) és a válság**tudatot**, vagyis egy adott helyzet vagy folyamat válságként való megélését. E kettő nem mindig jár együtt. Lehet például, hogy a nyugati civilizáció ma már súlyos válságban van, de ezt az emberek, vagy az emberek kisebb-nagyobb hányada nem érzékeli. Nincs válságélményük. És megfordítva, elfoghatja az embereket a szorongás, a válság tudata, akár még pánikba is eshetnek, pedig az adott rendszer, amelyben élnek, csak kisebb működési zavarokkal küzd; nincs válságos állapotban. Olyan bonyolult rendszerek esetében, mint egy civilizáció, ilyen hamis válságtudat, vagy a válságtudat hiánya különösen könnyen előfordulhat, és gyakran elő is fordul.

Gyakori az is, hogy ugyanazt a helyzetet, vagy ugyanazt a folyamatot egyik társadalmi csoport **válságként**, a másik épp ellenkezőleg, lendületes **fejlődésként** éli meg. A romantika korát például sokan válságként, mások nagy megújulásként élték meg s interpretálták. Hasonlóképpen, a századfordulót válságként élték meg a kor érzékeny művészei s gondolkodói, miközben a feltörő polgárság önmaga diadalaként ünnepelte ugyanezt a korszakot.[89] A 20. század, láttuk, kétarcú: vannak, akik csak vagy elsősorban az emberi értelem által vezetett remek fejlődést, mások épp ellenkezőleg, az egész emberiséget válságba, végveszélybe sodró ösztönök és őrületek tombolását látják benne.

Fontos leszögeznünk azt is, hogy a *válság nem egyértelműen negatív jelenség.* A legprimitívebb példa: egy életet s embert elnyomó rendszer válságát joggal ünneplik sokan pozitívan. Holbach írta Voltaire-nek 1766-ban: „Egész Európa válságban van s ez kedvező az emberi szellem számára." Roosevelt még töretlenebb, igazi amerikai opitimizmussal deklarálta: „Az emberiség minden egyes válságból valamivel nagyobb tudással, emelkedettebb erkölccsel, tisztább szándékkal került ki."[90]

A válság fogalmának egyébként különösen a pszichológiában, s kiváltképpen a fejlődéslélektanban van pozitív konnotációja. Sokan az emberi személyiség növekedésének nélkülözhetetlen feltételét látják benne.[91]

A válságok egy része – valószínűleg többsége – ugyanis nem az adott rendszer pusztulásához, hanem megújulásához vezet. A rendszer előbb-utóbb kiküszöböli rosszul működő, anakronisztikus elemeit, felszabadítja erőforrásait, alkalmazkodik a megváltozott környezethez, és bizonyos esetekben (ilyenkor beszélünk „fejlődésről") a korábbinál magasabb szinten képes ellátni feladatait.

Ez az oka annak, hogy a társadalomtudósok és történészek egy része nem szívesen használja a „válság" szerintük túlzottan emocionális, a tényeket dramatizáló fogalmát. Inkább az adott rendszer átalakulásáról, átmeneti korszakáról szólnak, amikor is egy korábban adott struktúrából s működési mechanizmusból átmegy – egy köztes, többé-kevésbé strukturálatlan állapoton keresztül, amelyet többen a „liminalitás" állapotának vagy határhelyzetnek neveznek[92] – egy másik struktúrába és működési mechanizmusba. Ebben a dolgozatban, a nyugati civilizáció jelenkori történetét én is átalakulási, restrukturálódási folyamatként, s nem válságként vizsgálom majd.

Higgadtságra int az is, hogy az európai civilizáció már több ízben átment súlyos „válságon", de újra és újra sikerült megújulnia, talpra állnia. Arra a kér-

[88] Ugyanebből a tőből származik a kritérium és a kritika szó is. – A válság fogalmának különböző meghatározásairól jó áttekintést ad a következő két forrás: *International Encyclopedia of the Social Sciences* 1963, Vol. 3. 510–514; valamint Ritter and Gründer 1971–1995, Band 4. columns 1235–1245. Lásd például Jenis 1989; Lagadec 1993; Morgan 1994.

[89] Időbeli eltolódásról is lehet szó különböző társadalmak és társadalmi csoportok között. Baudelaire komor „dandizmusa" vagy Kafka látomásvilága például évtizedekkel megelőzte a *fin de siècle* tragikus életélményét, illetve az abszurd második világháború utáni berobbanását.

[90] Ritter and Gründer 1976, Band 4, 1237–1240. hasáb.

[91] Lásd például Erikson 1968.

[92] Turner 1969, 1990, 2002; Alexander–Seidman 1991. – Lásd még ebben a kötetben Az átmenet mint „liminalitás" című tanulmányt.

désre, hogy vajon ezek a nagy megújulások nem jelentették-e olyan lényegbeli átalakulást, amely már megkérdőjelezi az adott civilizáció folytonosságát, később még visszatérek. (De azon már most érdemes elgondolkoznunk, hogy nem ideologikus torzítás-e az, amikor kétezer vagy akár háromezer éves „nyugati" vagy „európai" civilizációról beszélünk? Nem volt-e a szakadás a görög és a római, a római és a középkori, a középkori és újkori civilizáció között túl nagy, túl éles és helyrehozhatatlan? És az a drámai átalakulás, amely most megy végbe a nyugati civilizációban vajon nem szakít majd el néhány olyan szálat is, amelyek a nyugati civilizáció folytonosságának fenntartásához mintha nélkülözhetetlenek volnának?)

Hadd említsem meg még befejezésül, hogy vannak filozófusok, történetfilozófusok, teológusok – Heidegger, Jaspers, Tillich, Niebuhr, Löwith és mások –, akik szerint a válság nem az emberi történelem egy-egy időhöz kötött epizódja, hanem állandó, lényegi, ontológiai eleme az emberi létnek. 1936-ban írt tanulmányában (amely a 20. századi „válságirodalom" egyik legbriliánsabb darabja) Hamvas Béla a következőképpen foglalja össze ezt az értelmezést: Sokan úgy vélik, hogy

„az ember ma tulajdonképpen csak feleszmél arra a mindenkori eschatológiai helyzetre, amiben mindig volt. A válság végül is nem egyéb, mint az a világmegrendülés, amely az embert végső és határhelyzetének felismerésére kényszeríti. A válságban lévő világ számára tehát az ember örök és eredendő »emberi« szituációja nyilatkozik meg. Ez nagyobbára az egzisztenciafilozófia, a protestáns dialektikus teológia és a vallásfilozófiailag orientált katolikus teológia álláspontja." „Mindig válság volt, csak az emberiség elrejtőzött előle, és nem vett róla tudomást."[93]

„VÁLSÁGOK"

Válság és válságtudat kísérte a görög városállamok megrendülését az időszámításunk előtti 4. és 3. században; súlyos válság és válságtudat kísérte a Római Birodalom összeomlását a 4., 5., 6. században; társadalmi, gazdasági, spirituális válság söpört végig Európán a 14. században; válságként élték meg az ipari és a francia forradalom évtizedeit a nagy átalakulás veszélyeztetettjei és vesztesei. Válságként, a hagyományos rend és értékvilág bomlásaként élte meg a 19. század bizonyos történéseit a kor sok kiváló elméje, köztük Burckhardt, Stendhal, Ranke, Cavour, Tocqueville és mások. Az időnként már-már pánikba átcsapó

[93] Hamvas 1983 [1936], 68–69.

hangulatra jellemzőként idézi Jaspers a német történészt, Berthold-Georges Niebuhrt, aki az 1830-as júliusi forradalom után így kiáltott föl:

„Ha Isten csodálatos módon nem segít, látnunk kell majd, hogy a rombolás hasonló lesz ahhoz, amelyet a római világ élt át a 3. században: a jólét, a szabadság, a művelődés, a tudományok pusztulását."[94]

Tévedett – mondjuk ma –, de ne feledjük, hogy a nagy történeti folyamatok s fordulók megítélésében könnyű tévedni, s lehet, hogy e tanulmányban – kifejtve hipotézisünket – mi is tévedünk majd.

A század utolsó harmadában Nietzsche festett döbbenetes képet a nyugati-keresztény civilizáció válságáról, s ez a sötét látomás újra és újra visszatér majd a 20. század folyamán a nagy ciklikus világ- és civilizációtörténetekben Spenglernél, Sorokinnál, Toynbeenál és másoknál.[95] A századvégi dekadenciát is sokan mélyreható társadalmi válság érzelmi-tudati leképezéseként értelmezték. A harmincas években azután a kapitalista gazdasági és társadalmi rendszer valóban súlyos helyzetbe került, és ezzel egy időben, részben ennek következményeként, megrázta Európát a világháború és a parancsuralmi ideológiák és rendszerek térhódítása is.[96] Ezt a helyzetet újra súlyos, szinte minden addiginál súlyosabb társadalmi és spirituális válságként élték meg sokan a korszak legkiválóbb gondolkodói közül. Ortega y Gasset a tömegek barbár és pusztító lázadásáról és „democracia morbosa"-ról írt; Paul Valéry az európai szellem válságáról értekezett; Unamuno a „kereszténység agóniájáról", Klages a „Geist", a hatalomittas, pragmatikus emberi tudat győzelméről szólt a „Seele", az emberi lélek fölött. T. S. Eliot „kialakulatlan hitek és meggyengült tradíciók kora"-ként írta le saját korát, amelyben az emberek (spirituálisan) alig-alig élnek, a radikális individualizmus és a materializmus elpusztította a hagyományos közösségeket, értékeket, tekintélyeket. Eliot megvetette és kifigurázta „a személyiség … felfújását" és „halottként, tetszhalottként" jellemezte a modern, anyagias civilizációt.[97]

Jaspers 1932-ben könyvet, drámai mementót publikált, amelyben az európai civilizáció végveszélyére hívta fel kortársai figyelmét.

[94] Jaspers 1965 [1932].

[95] Spengler 1994; Sorokin 1962 [1937–1941]; Toynbee 1934–1961, 1971, 1974, 1994.

[96] A „rövid 20. századról" szóló kiváló könyvben Eric Hobsbawm (1998 [1994]) a „szélsőségek kora"-ként elemzi ezeket az évtizedeket.

[97] Ortega y Gasset 1995 [1930]; Valéry, Paul 1924, 1931, 1948; Unamuno y Jugo 1989 [1912], 1997 [1924] ; Klages 1929–1932; Eliot 1934, 62, 53, 60.

„Egyre általánosabbá vált annak a tudata, hogy minden csődöt mondott; nincs semmi, ami ne volna kétséges; semmi lényegbeli nem maradt; ideológiákba kapaszkodó ámítások és önámítások örvénye kavarog ... A vég tudata egyben az ember önnön semmisségének a tudata is." „Az ember keresi a mélyebb okokat, és az állam válságával találja magát szembe ... Vagy minden szelleminek/lelkinek a felbomlásában jelentkező kulturális válsággal kerül szembe; s végső fokon magának az emberlétnek a válságával."[98]

Mások hasonló értelemben beszéltek az „életvilág lerombolódásáról" (Husserl, Habermas), „önkívületről", a „létről való megfeledkezésről" (Heidegger), „a transzcendencia elvesztéséről" (Camus), „a szentség visszahúzódásáról a modern világból" (Ricoeur) szól. Hosszan folytathatnám a sort.

E komor látomások többsége a nagyon tág értelemben vett „konzervatív" gondolkodók körében született meg, de a bolsevizmus és a fasizmus drámai térhódítása, a világot megnyomorító gazdasági válság és egy közelgő második világháború veszélye a harmincas évek végén, negyvenes évek elején már a liberális, sőt a baloldali gondolkodók körében is fölvetette az európai civilizáció válságának a rémét. Gondoljunk csak a Frankfurti Iskolára, s különösen Horkheimer és Adorno e korszakbeli munkásságára.

A második világháború után felerősödött a korábbi kettősség. Egyfelől a nyugati hatalmak, a nyugati civilizáció, a piacgazdaság és a jóléti társadalmak diadalától, a demokrácia végső győzelmétől, a tudományok s a technika biztosította soha nem látott fejlődés örömétől, UNO- és UNESCO-optimizmustól, 1956, 1968, 1980 erkölcsi nagyságától, a szabadság eszméjének végső diadalától volt hangos a világ, különösen a nyugati világ. Másfelől azonban újra föltámadtak és megfogalmazódtak a kétségek a világ, a nyugati civilizáció, a modernitás jövőjével, a demokráciával, a megőrizhető, illetve elérhető emberi jóléttel és jólléttel kapcsolatban.

Alig fejeződött be a második világháború, máris drámai erővel tört föl a világ és az emberi élet „abszurditásának" és annak az élménye, hogy a nyugati civilizáció „végjátékának" vagyunk a részesei. Ugyanakkor visszatekintve, s látva a szédítő fejlődést, az ötvenes–hatvanas éveket épp ellenkezőleg, a nyugati világ „aranyéveinek" szokás nevezni.[99]

[98] Jaspers 1965 [1932], 16. és 76. – „Es ist wohl ein Bewusstsein verbreitet: alles versagt; es gibt nichts, das nicht fragwürdig wäre; nichts Eigentliches bewährt sich; es ist ein endloser Wirbel, der in gegenseitigen Betrügen und Sichselbstbetrügen durch Ideologien seinen Bestand hat ... Wer so denkt, fühlt sich zugleich selbst als nichts. Sein Bewusstsein des Endes ist zugleich Nichtigkeitsbewusstsein seines eigenen Wesens."

„Man fragt nach dem tieferen Grund und findet die Staatskrisis; ... Oder man findet eine Kulturkrisis als die Zersetzung alles Geistigen; oder schliesslich eine Krisis des Menschseins selbst."

[99] Hobsbawm 1994, 1998.

A koreai és a vietnami háború, a hidegháború, a világ több pontján kirobbanó véres törzsi és polgárháborúk, az olajválságok, a valutaválságok és tőzsdeválságok, a jóléti modell komoly működési zavarai, az inflációs hullámok, a kriminalitás vészjósló növekedése, a tartós munkanélküliség térhódítása, a környezetromlás riasztó jelei s tényei, az egyelőre megfékezhetetlen népességnövekedés, a migrációs nyomás fokozódása, a földi erőforrások kimerüléséről szóló vészhírek, és még megannyi más jelenség és probléma újra és újra fellobbantotta a válsághangulatot. Könyvek és tanulmányok sokasága született e válságélmény jegyében.[100]

A szovjet birodalom összeomlása után az eufóriába újra csakhamar az aggodalom hangjai keveredtek bele, és ezek a hangok már a napi sajtóban is megszólaltak. „A világ megbékélt, és nincs béke" – írta Richard Cohen 1993-ban az *International Herald Tribune* hasábjain. „Minden fontos, mert semmi sem igazán fontos. Nincs abszolút jó, mert eltűnt az abszolút rossz. A történelem nem fejeződött be, egyszerűen csak zűrzavarosabbá vált..."[101]

Néhány hónappal korábban, az Atlanti-óceán másik partján Edgar Morin (1993) a *Le Monde*-ban még vészterhesebb (ebben a lapban teljesen szokatlanul vészterhes) hangot ütött meg. „Planétánk kétségbeejtő állapotban van..." „Halálos veszélyek damokleszi korában élünk..." „Két barbarizmussal" kell szembenéznünk: „az idők mélységéből újra felbukkanó ősi barbarizmussal" és „a jeges, névtelen, mechanizált, kvantifikáló új barbarizmussal." Majd ezek után a nyomasztó jelenségek sokaságának felsorolása következik: a „techno-bürokráciák hipertrofikus fejlődése"; „minden elárusiasodása és monetarizálódása"; az „életminőség romlása és a környezet elszennyeződése"; a „demokrácia visszafejlődése"; a „civilizáció homogenizálódása"; az „etnikumok balkanizálódása"; a nagy eszmerendszerek és a „nagy projektumok összeomlása"; a „határtalan fejlődés utópiájának romboló következményei, a hagyományos szolidaritások felbomlása"; a „társadalmak atomizálása"– és így tovább.

Ma már a képes heti magazinok is rendszeresen cikkeznek a világraszóló „morális válságról", a hagyományos értékek romlásáról, identitásválságról, a fenyegető anarchiáról. Arról nem is szólva, hogy a világ pusztulásának, az emberi élet értelmetlenségének, civilizációnk felbomlásának élményét ma már nem a néhány százezer színházlátogatóhoz szóló abszurd drámák, hanem a százmilliókat izgató és zaklató kataklizmafilmek, *Blade runner* típusú horrorfilmek és tévésorozatok sugározzák.

Hogy ne lehessen a komoly s komor figyelmeztetéseket és a sajtóban s a médiumokban napról napra felvillanó világvégi látomásokat túl könnyen

[100] Berman 1982; Lewis 1947; Ellul 1964; Walsh 1990; Bloom 1987; Kennedy 1987, 1992; Berger et al. 1973.

[101] Cohen 1993, 7.

elhárítanunk, hadd idézzek itt valakit, akit semmiképpen sem lehet holmi romantikus kultúrpesszimizmussal vádolni. Egy 1990-ben tartott előadásában Zbigniew Brzezinski, „mardosó filozófiai szorongásának" („*a gnawing philosophical anxiety*") adva hangot, a következőket mondotta:

> „A demokrácia győzött. A szabad piac rendszere győzött. De e nagy ideológiai győzelem után ugyan miben hiszünk? Mi iránt kötelezte el magát a demokratikus Nyugaton élő ember? ... A hedonista relativizmus iránt? ... Nincsenek abszolútumok, nincs elkötezettség, és a jó életet a mesterségesen gerjesztett fogyasztói lét indexeivel mérjük ... Úgy vélem, hogy ez az üresség, ez a potenciális, ha ugyan már nem meglévő üresség veszélyes..."[102]

Egyvalami biztos: a világ, és ezen belül a nyugati civilizáció gyökeres, drámai változáson megy át ezekben az évtizedekben. A változás és a változás elkerülhetetlenségének a tudata drámai hangon fogalmazódik meg egyébként higgadt, fegyelmezett tudósok írásaiban is. „Új történeti rendszer felé haladunk" – írja Wallerstein (1995, 485). „A modern világrendszer végnapjait éli. Ám legalább 50 esztendőnyi súlyos válság, »káosz« vár ránk, mielőtt reményünk lehet arra, hogy kibontakozik egy új társadalmi rendszer." Eric Hobsbawm még apokaliptikusabb színekkel festi föl elénk a változást:

> „Történeti méretű válság küszöbére érkeztünk el ... Az emberi társadalmak alapvető struktúrái ... a pusztulás szélére kerültek ... Nem tudjuk, merre megyünk ... Ha az emberiségnek van felismerhető jövője, akkor ez nem lehet a múlt vagy a jelen meghosszabbítása. Ha a múltra vagy a jelenre építjük a harmadik évezredet, akkor kudarcot vallunk majd. És a bukás ára, vagyis társadalmunk megváltoztatásának az alternatívája: a sötétség."[103]

Vannak sokan – hadd említsem meg közülük itt csak Habermast és Dahrendorfot –, akik elutasítják ezeket a sötét víziókat. Ők is látják a késő 20. században feltornyosuló problémákat, de továbbra is hisznek a piacgazdaságot, a demokratikus intézményrendszereket, a jóléti modellt, az emberi szabadságjogok rendszerét kiépítő, a gazdasági és társadalmi fejlődésben nagy eredményeket elért modernizációs programban, eszmerendszerben, racionalitásban. Mások – például Popper vagy Hayek – nem hívei a modernizációs ideológiának, sőt, de ők is hisznek abban, hogy a józan, gyakorlatias, újra és újra próbálkozó, önnön hibáiból tanuló emberiség előbb-utóbb meg tudja oldani vagy ki tudja

[102] Brzezinski 1990, 3. és 7.
[103] Hobsbawm 1994, 584–585.

kerülni a problémákat, és így esélye van arra, hogy a jelenlegi nehéz helyzetből is kikeveredjen.

Vannak mások, illetve vannak a már említett szerzőknek olyan műveik, akik és amelyek nem annyira a „válság", mint inkább a „transzformáció", a nagy történeti átalakulás fogalmával dolgoznak. Egyetértenek abban, hogy a nyugati világ, a nyugati társadalmak összessége, illetve a nyugati civilizáció – vagy az egész világ – nagy történeti átalakulásfolyamaton megy át ezekben az évtizedekben, és ezt az átalakulásfolyamatot próbálják megérteni, elemezni, leírni. Vannak, akik az **„ipari korszakból" → a „posztindusztriális korszakba"** való átmenetként értelmezik a változásokat.[104] Mások a **modern és → a posztmodern korszakot,**[105] az **ideológiák korszakát** és → az **ideológiátlanság korszakát** állítják szembe egymással.[106] Vagy arról értekeznek, hogy a nemzetállamok, osztályok és birodalmak közötti konfliktusok után most a **„civilizációk összeütközésének"** korszaka következik el.[107] Vannak, akik a korábbi világbirodalmak sorsára hivatkozva az **amerikai birodalom** és a **Pax Americana jövendő összeomlásának** esélyeit mérlegelik;[108] mások csak azt fejtegetik, hogy a világ gazdasági és hatalmi centruma eltolódik az atlanti térségből a **csendes-óceáni térségbe**, s ez alakít majd gyökeresen át mindent. Vannak, akik a **liberalizmus végső eszméinek diadalát** hirdetik,[109] mások épp ellenkezőleg: a liberalizmus eszmerendszerének másfél évszázadon át sikeresen működő ideológiájának **összeomlását** jósolják.[110] A **globalizációs** hipotézisek is alapvető változásokat ígérnek.

VÁLASZKÍSÉRLETEK

A „válaszadás" alapvető funkciója minden civilizációnak.[111] Meg kell magyarázniuk azt, hogy hogyan jött létre a világ, mi emberek hogyan kerültünk bele, hol a helyünk, mit kell tennünk, hogyan kell viselkednünk ahhoz, hogy életben maradjunk? Meg kell magyarázniuk, hogy milyen erők mozgatják a világot, és

[104] Bell 1976.
[105] Inglehart 1997.
[106] Bell 1988. – A világfejlődés diadalmas végét már sok győztes uralkodócsoport, osztály, birodalom bejelentette. Le Goff (1979, 1957) írja: „Guizot azt hiszi majd a burzsoázia politikai győzelmekor, hogy elérkezett a történelem végpontjára." Mintha csak Fukuyamát hallanánk.
[107] Huntington 1997.
[108] Kennedy 1987.
[109] Fukuyama 1994.
[110] Wallerstein 1995, 471–488
[111] Lásd például a következő munkákat: Voegelin 1956; Becker 1967; Berger, 1967, 1969; Borkenau 1980.

ezzel lehetővé kell tenniük, hogy kezelni tudjuk a világot. Ki kell jelölniük a jó és a rossz határait, és el kell fogadtatniuk velünk a szenvedés, a mulandóság, a halál tényét. Értelmes szerepeket és célokat kell kínálniuk nekünk, hogy úgy érezhessük: fontos tagjai vagyunk a társadalomnak (és fontos alkotóelemei a világmindenségnek). Meg kell határozniuk azokat az alapértékeket, amelyekre rá lehet építeni az emberi-társadalmi együttélés szabályrendszerét. El kell hitetni velünk, hogy életünknek van célja és értelme. És így tovább.

Egy-egy civilizáció válságát többek között épp az jelzi, hogy már nem képes választ adni ezekre a kérdésekre. S következésképpen az emberek magukra maradnak, a társadalom anomikussá válik. Megzavarodnak az emberi kapcsolatok, felbomlik a társadalmi szolidaritás, erejüket vesztik az erkölcsi normák; az emberek nem találják a helyüket, szerepüket, önmagukat; életcéljaik elhomályosodnak, életük értelme bizonytalanná válik. Vagyis, más szóval, eltűnnek a társadalmi létből és az emberi életekből olyan tényezők, amelyek hiányát a társadalmak és emberek súlyosan megsínylik. Eltűnik, hiánycikké válik a bizalom és a biztonságérzet, az emberi méltóság, a tartalmas szerep, az emberi élet értelme és – minden ellenérv ellenére – eltűnik az emberi halhatatlanság hite, illúziója.

Ha a válságot a civilizáció megújulása követi, az adott civilizáció egy új korszaka, akkor ez az új civilizáció fokozatosan kiforrja, megteremti ezeket az értékeket; újra képes betölteni integráló, biztonságot, szabadságérzetet, értelmet adó funkcióját. Ha nem képes erre a megújulásra, akkor előbb-utóbb felbomlik, elpusztul.

A mi esetünkben – és lehet, hogy ez a civilizációs váltások szokásos szerkezete – kettős tendencia figyelhető meg: ma még mélyülőben van a „válság", még bomlófélben van a hagyományos európai civilizáció, de már megindult az új válaszok keresése. Lehetséges, hogy már megindult az európai–nyugati civilizáció egy új korszakának, változatának a kialakulása. Ez a folyamat azonban egyelőre még zavaros és ellentmondásos.

A hagyományos válaszok jelentős része már hitelét s erejét vesztette, a válaszadásra hivatott intézmények többsége – család, egyház, iskolarendszer, az írástudók egyetemessége – gyengélkedik, önmaga is elbizonytalanodott. Nem tudja még hitelesen és hatásosan újrafogalmazni alapvető válaszait. S ez századunkban különösen nagy teret nyit más próbálkozásoknak.

Az évszázad első felének *totalitariánus ideológiái* például értelmezhetők többek között úgy, mint válaszkísérletek erre a válságra, erre a hiányra, a hagyományos világkép széthullására. Miközben a nyugati civilizáció már egyre kevésbé volt képes választ adni az emberi élet és a társadalmi lét nagy kérdéseire, a fasizmus és a bolsevizmus a maga torz és ördögi módján teljes világképet, teljes világmagyarázatot ígért, a jó és a rossz tudását, új öntudatot, szabadságot, az igazságosság győzelmét, az emberiség végső nagy kibontakozását. Választ adott arra, hogy milyen a világ, mi s hogyan mozgatja, honnan jövünk, hová megyünk, mi a jó és mi a gonosz, mit kell tennünk annak érdekében, hogy a jók győzzenek, és az élet teljességében legyen részünk. Ketten, közösen véres és pusztító őrületbe sodorták be a világot; de minthogy választ adtak az embereket kínzó kérdésekre (az alantasabb motívumokról s érdekekről itt most nem szólunk), évtizedeken át tíz- és százmilliókat nyűgöztek le s láncoltak magukhoz.

A század második felében hasonló forrásból fakadnak és hasonló szerepet töltenek be – ámbár eddigi történetük alapján többségüket nincs okunk s jogunk a bolsevizmussal és a fasizmussal egy lapon említeni – a *fundamentalista mozgalmak*. Az emberi élet átfogó magyarázatát, a teljesség, a bizonyosság és egy igazságos világ reményét ígérik. Vonzásuk ezért ellenállhatatlan milliók, és válhat ellenállhatatlanná százmilliók számára. Mindezek közben Európa és Észak-Amerika hagyományos eszmerendszerei, ideológiái – a liberalizmus, a konzervativizmus, neokonzervativizmus vagy szociáldemokrácia – jobbára csak egy-egy gazdasági, politikai vagy társadalmi részkérdésre tud választ adni. Az emberi élet „végső kérdéseivel" pedig hivatalból és/vagy meggyőződésből nem is foglalkozik.

Egy sajátos formában azonban a nyugati világ is kiforrta a maga védelmi rendszerét. A maga válaszát önnön válságára. Egy sajátos civilizációt, civilizációkezdeményt, amely a maga módján választ ad a nyitva maradt kérdésekre, és a maga módján, bizonyos fokig, betölti azt az űrt, amelyet a hagyományos európai civilizáció kritikus állapota teremtett.

A **fogyasztói civilizációra** gondolok. Arra a fogyasztói civilizációra és fogyasztói iparra, amely ma már világszerte huszonnégy órán át sugározza, százmilliók és milliárdok számára a maga értékeit, eszméit, a maga válaszait az emberi élet mindennapos és végső nagy kérdéseire. Harsogja – különös, új, torz formákban – a hajdani reneszánsz eszméit, értékeit, mítoszait, életelveit. Harsogja az önmegvalósítás, a „teljesítsd ki az életed" parancsát. S teremti meg azt az érték- és magatartásvilágot, amelyben ma már nyakig benne élünk, s amelyet e tanulmányban tiszteletlenül és pontatlanul – „proletár reneszánsz"-nak fogok nevezni.

EGY TÖRTÉNETIETLEN PÁRHUZAM

Abban általában egyetértenek a történészek, hogy a 14. században súlyos politikai, gazdasági, szellemi válság rázta meg Európát, s hogy a következő két században erre a válságra fogalmazódott meg, válaszként a reneszánsz és a reformáció. Az azonban már vitatott kérdés, hogy az akkor kibontakozó

új európai civilizáció kiteljesedését éljük-e át napjainkban, vagy ellenkezőleg: az akkor kibontakozó civilizáció súlyos válságának, illetve legalábbis viharos átalakulásának vagyunk részesei, és vagyunk esetleg egy most formálódó új civilizációs korszak korai szereplői.

A továbbiakban azt fejtegetem, hogy egyszerre zajlik most a hagyományos európai civilizáció kiteljesedése és civilizációnk gyökeres, drámai átalakulása.

A „kiteljesedés" fogalmat szorosabb és konkrétabb értelemben használom itt, mint általában szokás. Mert úgy vélem, hogy nem pusztán arról van szó, hogy az a „modernizációs" folyamat, amely elindult a 14., 15., 16. században, hosszú fejlődésfolyamat után most teljesedik ki, hanem arról, hogy az a világszemlélet, az az értékrendszer, az a magatartásforma, az a vágyvilág, amely – kevesek számára – a reneszánsz korában fogalmazódott meg, most vált, most válik elérhetővé a nyugati (és részben nem csak nyugati) társadalmakban élők nagy többségének számára. Ezért nevezem korunkat a „tömegek reneszánszának", illetve a hatásosság és az ellenvélemények provokálása kedvéért „proletár reneszánsznak".

Tudom, hogy itt és ezzel nagyon veszélyes vizekre evezek. Mert ellenvetések sokasága fogalmazható meg pillanatok alatt. 1. A pozitivista történetírás képviselője azt fejtegetheti, hogy a reneszánsz egy adott történeti kor volt, a maga bonyolult gazdasági, társadalmi, kulturális struktúráival és viszonylatrendszereivel: történetietlen és elfogadhatatlan egy minden szempontból teljesen más korra alkalmazni ezt a fogalmat. 2. A szellemtörténész jogos ellenvetése az lehet, hogy a reneszánsz egy történetileg adott kor szelleme, amely az adott korban keletkezett és csak az adott korban létezhetett; egy alapvetően más korszakban ez a korszellem nem jöhetett, nem jöhet létre. 3. A művészettörténész szerint a reneszánsz egy művészettörténeti korszak, sajátos stílus, amelyet egy más korban legfeljebb – jól-rosszul – utánozni lehet; a 20–21. század fordulóján nyomaiban is alig található meg ez a stílus. 4. Mások arra hivatkozhatnak, hogy bármely másik történeti korral, a középkor különböző szakaszaival, a felvilágosodással, a romantikával is lehet bizonyos hasonlóságokat találni, de ezek a hasonlóságok is felületesek, félrevezetők, nincs nagy magyarázó erejük.

E fenntartások ellenére azt állítom, hogy – *mutatis mutandis* – feltűnő, a véletlenszerűnél jóval nagyobb hasonlóság van egyfelől a 15–16. századi reneszánsz, másfelől a mai nyugati típusú társadalmakban élők szellemisége, világlátása, magatartásrendje, viselkedéskultúrája, életprogramja között. Sok más mellett azzal a döntő különbséggel, hogy ami akkor a nagyon gazdag és nagyon művelt keveseknek állt a rendelkezésükre, az most a szerény jómódban és jómódban élő tömegeknek vált a közkincsévé.

Tudom, az egybevetés így is történetietlen, mégis élek e párhuzammal, mert úgy vélem, hogy jelenkori civilizációnkat új és éles fénybe állítja, állíthatja be. Segíthet abban, hogy jobban megértsük: mi is történik ezekben az évtizedekben velünk.

RENESZÁNSZ ÉS REFORMÁCIÓ

Mintegy válaszként a hagyományos európai civilizáció válságára, a 15–16. században két nagy, a civilizációt megújító, új fejlődési pályára állító szellemiség és mozgalom bontakozott ki. A reneszánsz és a reformáció. E kettő nemcsak a „nagy hagyománnyal", hanem egymással is szemben állt; küzdött egymással, de közben bonyolult módon össze is fonódott. Mindkettő jelen volt és meghatározó szerepet játszott a következő évszázadokban. A reneszánsz megfogalmazott és – kis körben – egyszeriben érvényre is juttatott egy új világfelfogást, életszemléletet, életprogramot. Ez a reneszánsz szellemiség fontos áramlatként mindvégig jelen volt a következő évszázadokban és jelentős szerepet játszott az életszemlélet, a gondolkodásmód, az emberi magatartásformák alakításában. De csak a 20. század második felében vált – egy sajátos mutációja – a nyugati társadalmak életének, életszemléletének, magatartásformáinak domináns meghatározójává.

A reformáció annak idején a hagyományos európai kultúra ugyanazon válságából keresett kiutat, s valahol a mélyben sok minden összekötötte a reneszánsszal (például az emberi autonómia, az emberi személyiség fontosságának a hangsúlyozása). De más úton indult el. Nem a kevesekhez, hanem a sokakhoz, a társadalom széles rétegeihez szólt. Évszázadokon át meghatározó szerepet játszott, s csak a közelmúltban, a 20. század második felében adta át a vezetést a reneszánsz szellemiségnek, illetve e szellemiség egy sajátos, kései változatának.

Más szóval: a hagyományos európai civilizációt majdan felváltó új civilizáció, vagy civilizációs korszak körvonalai már a 14–15. században kezdtek kirajzolódni, majd a reneszánszban egy nem előzmények nélküli, de gyökeresen új világkép, világértelmezés, erkölcs, magatartásrendszer, érzelemvilág fogalmazódott meg.[112] De akkor még csupán a nagyon gazdag kevesek köreiben hódított, hódíthatott, és csak négy-ötszáz év múlva, az elmúlt ötven évben árasztotta el a világot és lett közkinccsé, a tömegek civilizációjává.[113] Mert az

[112] A változások gyökerei természetesen jóval messzebbre nyúlnak vissza. A reneszánsz szellemiség és életérzés bizonyos elemei például megtalálhatók már a 8–9. századi „karoling reneszánszban", felbukkannak a lovagi kultúrában, a trubadúr lírában, a 12. századi városi „előreneszánsz"-ban, a görög auktorokat felfedező, buzgón fordító, ámulattal olvasó kis tudós körökben, a goliard közösségekben és vágáns irodalomban, a *Roman de la Rose* típusú udvari irodalomban, és ez az életérzés búvópatakként továbbcsörgedezik majd egészen addig, míg a 15–16. századi reneszánszban diadalmasan a felszínre nem tör. – Vannak, például Huizinga (1959 [1920]) akik elutasítják ezt a feltételezést.

[113] Le Goff (1959, 1957) a karoling reneszánszról írja – összehasonlítva a 15–16. századi reneszánsszal – hogy: „Ez a reneszánsz tehát csak egy elenyésző számú, zárt elit számára reneszánsz...."

általa megfogalmazott életideál megvalósításához akkor, a 15–16. században még nem voltak meg az anyagi és társadalmi feltételek. Csak nagyon kevesen tudták finanszírozni maguknak a reneszánsz életstílust; e privilégiumukat ráadásul még társadalmi, politikai és kulturális normák sokasága védte a társadalom többségével szemben. Az elmúlt néhány évtizedben bontakozott, bontakozhatott csak ki az, amit – talán tiszteletlenül, de minden rosszindulat nélkül – „proletár reneszánsznak" nevezek. Egy olyan kor, amelyben a reneszánsz eszméi és magatartásformái *gesunkenes Kulturgut*ként, lesüllyedt kultúrkincsként általános normává váltak, és immár meghatározzák a társadalom szinte minden tagjának eszme- és vágyvilágát, magatartásformáit, életstratégiáját.[114]

A többség számára a – Max Weber értelmezésében vett – protestantizmus és a vele összefonódó kapitalizálódás nyitotta meg azt az utat, amely négy évszázad elmúltával napjainkban elvezetett oda, már ami a világértelmezést, élet- és magtartásmodellt illeti, ahová annak idején a kevesek, a Mediciek, Sforzák és Gyula pápák, a főúri és főpapi udvarok boldog (és boldogtalan) lakói már a 15–16. században eljutottak.

A maga módján a protestantizmus is az önmegvalósítás új eszme- s eszközrendszere, ideológiája volt, akárcsak a reneszánsz. Az egyén, az emberi személyiség kitört a „nagy tradíció" eszmei s társadalmi korlátai közül, és volt bátorsága egyedül szembenézni Istenével. Ez a találkozás óriási öntudattal és egyben óriási bűntudattal, az ember önnön esendőségének s bűnösségének kínzó tudatával járt együtt. Szó sem lehetett boldog kiteljesedésről és azonnali diadalmas „önmegvalósításról", mint a reneszánsz udvarokban. Isten katonájaként előbb meg kellett hódítani a Földet, s ehhez a korábbinál még szigorúbbra kellett húzni a hagyományos morál kötelékeit, az önmegtartóztatás, az önfegyelem, az aszkézis, a szolgálat, az önfeláldozás normarendszerét. Csak évszázadok múlva, a 20. században jött el annak az ideje, most már nem a kevesek, hanem a sokak számára, hogy munkájuk gyümölcsét gondtalanul és lelkiismeret-furdalás nélkül élvezzék. Hogy a „proletár reneszánsz" korában immár reneszánsz módon valósítsák meg önmagukat.

[114] A társadalom felső rétegeiben megfogalmazódó új eszmék, értékek, magatartásformák többnyire nagy, évtizedes s időnként évszázados késéssel szivárognak le a társadalom „alsóbb" rétegeibe.

A PROLETÁR RENESZÁNSZ

Hangsúlyozom újra: óvatosan kell bánnunk ezzel a fogalommal, és ezzel a 15–16. századi reneszánsz és a késő 20. századi szellemiség között feltételezhetően meglévő analógiával. A hasonlóságok szembeötlőek, de lehet, hogy csak látszólagosak, vagy csak a felületet érintik. A téves azonosítások veszélye nagy. Ha azonban kiderül, hogy tényleges és lényegi a hasonlóság, akkor nagyon is oda kell figyelnünk rá.[115]

Lássuk először a felületes, triviális, nagyon is triviális hasonlóságokat. Sokan felfigyeltek már arra, hogy manapság emberek milliói és százmilliói élnek úgy, mint annak idején csak a nagyon gazdag kevesek éltek, élhettek. A reneszánszban például csak a kiváltságosak, a nemesurak, magas rangú papok jártak hintón vagy lóháton. A polgárok többségének és a parasztoknak legfeljebb szekérre tellett, de többnyire gyalog jártak. Ma az emberek többsége olyan hintóban ül, amelyet a reneszánsz leggazdagabb és leghatalmasabb urai is megirigyelnének. Úgy hívják ezt a hintót, hogy automobil. De a hajdani hintó emlékét azért az még őrzi, hogy a karosszériát karosszériának hívják, a hintót meg annak idején *„carosse"*-nak nevezték. Ma van népautó, Volkswagen. A reneszánszban nem volt Volkspferd, vagy Volkscarosse.

Emlegetni szokás azt is, hogy folyó vizes, meleg vizes fürdőszobája a 15–16. században még a leggazdagabbak közül is csak nagyon keveseknek volt, és egész szolgahadra volt szükség működtetésükhöz. Száz évvel később, XIV. Lajos Napkirály lehetett ugyan, de fürdőkabinetjéért nem szívesen adnák cserébe a maguk hideg-meleg vizes, etage-fűtéses fürdőszobáját egy kispesti vagy jászberényi családi ház lakói (hacsak azért nem, mert az előbbi márványlap borította mosdójáért és aranyfogantyús billikomaiért Mercedesre cserélhetnék öregecske Wartburgjukat).

A reneszánszban csak arisztokraták és főpapok hordtak finom kelmékből, gyolcsvászonból, selyemből, bársonyból készült, színes-tarka ruhákat. Csak ők

[115] A nyugati civilizáció átalakulásával, s ezen belül a fogyasztói civilizáció kialakulásával óriási szakirodalom foglalkozik. Néhány fontosabb művet említek itt meg. Marcuse 1969 [1964]; Lukacs 1970; Baudrillard 1970, 1988a, 1988b, 1994, 1998; Ewen 1976, 1988; Ewen–Ewen 1982; Lash 1979; McKendrick et al. 1982; Lears 1983; Fox–Lears 1983; Bellah et al. 1985; Kowinski 1985; Frisby 1985; Postman 1986; Williamson 1986; Hassan 1988; *Theory, Culture & Society* 1988; Harvey 1989; Featherstone 1990, 1991; Inglehart 1990, 1997; Sanders 1990; Walsh 1990; Alexander–Seidman 1990; Tomlinson 1990, 1991; Bauman 1991, 1992, 1993; Shields 1992; Gellner 1992; Friedman 1992; Gloege 1992; Kellner 1992, 1995, 2003; Kleine et al. 1992; Lash–Friedman 1992; Brewer–Porter 1993; Lyotard 1993; Smart 1993, 1999; Barber 1995; Bertens 1995; Lury 1996; Gay–Hall 1996; Ritzer 1997a, 1997b, 1999, 2001, 2003; Gottdiener 1997; Jameson 1997; Best–Kellner 1997; Hefner 1998; Hobsbawm 1998; Miles 1998; Smart 1999; Halter 2000; Heilmann–Beetham 2004 és mások.

tudták megvenni, és sok helyen csak nekik volt joguk viselni ezeket a méregdrága, színes-díszes ruhákat. A köznép jobbára csak darócból, lenvászonból, esetleg posztóból készült szürke, fekete vagy fehér gúnyában, ruhában járt. Ma ezzel szemben a szegényke kamaszlány is (mű)selyemben, trikóban, finom vászonban, tarka színekben járhat és jár. Ruhatárát megrökönyödve, de azért ámulva-bámulva s nem minden irigység nélkül nézegetnék az akkori kor divatkiralynői, a Medici Katalinok és Stuart Máriák.

S hogy még mindig a felületes – bár nem föltétlenül felületes – hasonlóságoknál maradjunk, ha unatkoztak, annak idején csak a királyoknak, hercegeknek és főpapoknak állt a rendelkezésére lantos, mesemondó, udvari bohóc, pojáca. Ma gombnyomásra bármelyikünk elé odasereglik a tévéképernyőjén, a hajdaninál százszorta tarkább és előkelőbb komédiáscsapat. Hatalmasabb s kíméletlenebb zsarnokok vagyunk, mint a leggőgösebb reneszánsz urak voltak: nemtetszésünk első pillanatában menesztjük, elhallgattatjuk, a semmibe száműzzük őket.

A zene is ritka csemege, királyi, főúri és főpapi udvarok és patrícius háztartások kiváltsága volt. Csak őket kísérték el mindenhova hivatásos zenészeik, csak ők ebédeltek s vacsoráztak úgy, hogy a háttérben zene cincogott. Az egyszerű ember nem engedhette meg magának ezt a luxust (legfeljebb csak ünnepnapokon táncolt egy szál dudás vagy a helybeli malacbanda zenéjére). Ma már a legszegényebbeknek is a zsebéből szólhat Beethoven Kilencedik szimfóniája vagy a legújabb (nem velencei vagy firenzei, hanem hollywoodi vagy New Orleans-i) sláger, és gombnyomásra rendelkezésére áll a világ valamennyi zenésze, zenekara, sztárja.

Könyve a 15–16. században még a leggazdagabbaknak sem volt valami sok. Mátyás könyvtárában mindössze két-háromezer corvina szerénykedett, illetve büszkélkedett, mert akkor ez már fényes és nagy könyvtárnak számított. A szegényebbeknek legfeljebb Bibliára tellett, ha nem is a 15. de a 16–17. században. Később, vásárfiaként egy-egy ponyvakiadványra is szert tehettek; ezek ugyanolyan rémtörténetekkel borzasztották és szórakoztatták őket, mint ma a bulvár-sajtó és -televízió az utódaikat.

Mindez persze csak a felszín (bár ha sokáig soroljuk még ezeket a felszíni hasonlóságokat, lassan kitöltik az emberi életet). A hasonlóság azonban sokkal mélyebb s lényegibb e két korszak között. Ami akkor, a 15–16. században, a gazdag keveseket állította szembe a hagyományos európai civilizációval. a „nagy tradícióval", az ma világszerte emberek százmillióit s milliárdjait állítja szembe vele. Ami a 15–16. században elkezdődött, az napjainkban teljesedik ki.

Hogy e kontraszt a hagyományos európai civilizáció és a most kialakuló globális civilizáció között élesen kirajzolódjék, egy pillanatra kiiktatom a képből az átmenet négy évszázadát, és a hagyományos civilizációt közvetlenül

szembeállítom a késő 20. századi civilizációval. Igaz ugyan, hogy a közbülső négy évszázadban fokozatosan alakultak ki azok a feltételek, amelyek a 20. század második felében lehetővé teszik a reneszánsz tömegkultúra, a proletár reneszánsz kirobbanását. És igaz az is, hogy a reneszánsz eszmék térhódítása, tömegkultúrává válása és torzulása különböző utakon és módokon a közbülső négy évszázadban is folyt. De az emberek többsége, elsősorban a falusi és kisvárosi nép, évszázadokon át élt még a lényeget tekintve hagyományos kultúrában.[116] Az igazi nagy ugrás, civilizációs robbanás csak az elmúlt néhány évtizedben következett be. A két korszak, a hagyományos és a késő 20. századi civilizáció éles szembeállítása így bizonyos fokig indokolt.

A következő táblán fogalompárok szembeállításával próbálom jelezni, leírni ezt a történeti jelentőségű, drámai civilizációs váltást. A bal oldali oszlopban lévő fogalmak a hagyományos európai civilizáció, a jobb oldali oszlopban lévők a késő 20. századi civilizáció alapparancsai, alapértékei, magatartásformái, eszméi. A két oszlop fogalmai élesen szemben állnak egymással, gyakran pontosan egymás ellentétei. Radikális, sok tekintetben 180 fokos változásra utalnak.[117]

[116] Lásd ezzel kapcsolatban Braudel munkáit és fejtegetését a „kettős történelemről". Azt fejtegeti, hogy a mindennapi lét szintjén lassabbak a változások és más folyamatok zajlanak, mint a közélet szintjén. Franciaországban, a társadalom alsóbb rétegeiben s bizonyos vidékeken még a 19. század második felében is továbbéltek a középkori vagy akár korábbi életforma s hitvilág elemei.

[117] Hasonlóképpen állítják szembe a modern és a posztmodern korszakot a következő művek: Harvey 1990; Hassan 1988; Petőfi Sándor János 1997.

A NAGY ÁTALAKULÁS

Célok, értékek, magatartásformák

HAGYOMÁNYOS	ÚJ
Szeresd felebarátodat!	Szeresd önmagadat!
Áldozd föl magad!	Valósítsd meg önmagad!
Korlátozd vágyaidat![118]	Éld ki szabadon vágyaidat!
Légy becsületes!	Légy sikeres!
Homlokod verítékével keresd meg a kenyeredet!	Keresd a könnyű, gyors, az elegáns megoldásokat!
Dolgozz!	Élvezd az életet!
Élj takarékosan!	Fogyassz!
Becsüld meg azt, amid van!	Szerezz minél többet!
Teljesítsd kötelességedet!	Védd meg jogaidat!
Engedelmeskedj!	Légy független, autonóm!
Fogadd el azt a helyet és sorsot, amely kiszabatott neked!	Törj ki az adott keretek közül! Hódítsd meg a világot!
Hallgass az idősebbekre!	Keresd az újat!
A tisztes szegénység: erény!	A gazdagság az igazi siker!
Törődj az elesettekkel!	Mindenki a maga szerencséjének kovácsa
Az élet szenvedés!	Az élet jó! Az élet nagyszerű kaland!
Az élet célja az üdvösség!	Az élet célja a boldogság!
Gondolj a halálra, az örökkévalóságra!	Az élettel törődj! Egyszer élünk!
Bűnös vagy!	Ártatlan vagy!

[118] Ezt az alapvető magatartásparancsot az újkori protestantizmus is átvette, Max Weber szerint még fel is erősítette. A modern szóhasználatban az önmegtartóztatás megfelelője: „a vágyak késleltetett kielégítése".

Ez a táblázat magáért beszél. Két gyökeresen más kultúra áll itt egymással szemben.

A hagyományos kultúrában a **megélhetés** kényszere és állandó erőfeszítése töltötte ki az életet, szinte semmi másra nem hagyva időt és energiát, döntő mértékben meghatározva az ember életét, életmódját, magatartását, vágyait, világlátását. Az egész civilizáció erre, a megélhetésért folytatandó küzdelemre szocializálta tagjait, ezt szolgálta a kor erkölcse, ezt tanította a család, az egyház, az iskola. Aszkézisre, a vágyak megzabolázására, munkára, kötelességeinek teljesítésére ösztönözte, kényszerítette az embert. Ma, ezzel szemben, nem a puszta megélhetés a lehetőség és a parancs, hanem a „**valósítsd meg önmagad**" programja.

A hajdani alapparanccsal, **az önkorlátozás és önmegtartóztatás** parancsával szemben a vágyak (és ösztönök) szabad kiélésének, mindenféle elfojtás és önkorlátozás elvetésének, önnön lehetőségeink és jogaink érvényesítésének, az élet élvezetének programját harsogja az egész civilizáció. Százmilliók vagy akár milliárdok igyekeznek manapság lázasan **megvalósítani önmagukat**, a popzene és az aerobic, a farmernadrágok és parfümök, a futballmeccsek és a televíziós szappanoperák s kalandfilmek segítségével. A hippivilág, a Flower Power, a Beatles, a punk, a New Age, a parapszichológiai tréningek és transzcendentális meditációk: ezek mindegyike az igazi emberi lét és személyiség, a teljesség és új harmónia keresésének „kis reneszánszai" voltak. „A teljesség álma": Roland Barthes (1999, 254–255) e fogalma emblémája lehetne ugyanúgy a mai proletár reneszánsznak, mint a hajdani nagy reneszánsznak.

A hagyományos kultúrában és a benne élő emberek mindennapjaiban és lelki életében központi szerepet játszott a **bűn–bűntudat–vezeklés–megváltás** drámája.[119] A mai fogyasztói kultúra ezzel szemben az ember **édenkerti ártatlanságát** zengi; nincs benne helye a bűnnek és bűntudatnak mint erkölcsi és pszichikai szabályozó elvnek. A bűnt betegségnek, torzulásnak, a bűntudatot

[119] Szent Bernát (12. század) drámai erővel foglalja össze ezt a világ- és emberképet. „Bűnben születtünk, bűnösök vagyunk, és bűnösöket hozunk a világra ... Világra jövetelünktől kezdve sérültek vagyunk, és azok is maradunk, amíg csak benne élünk, amíg csak el nem hagyjuk; talpunktól egészen a fejünk búbjáig semmi sincs, ami egészséges lenne bennünk."

A reneszánsz gondolkodóinak és művészeinek a többsége ennek az ellenkezőjét vallja, és a 20. század második felének fogyasztói kultúrája sok száz decibellel ennek az ellenkezőjét harsogja majd.

neurózisnak tartja. „Furdal a lelkiismeretem azért, mert furdal a lelkiismeretem" – visszhangozza az amerikaiak millióinak dilemmáját Zizzy, a vicclapfigura.[120]

A hagyományos társadalom **hierarchikus** rendben, az engedelmesség, a türelem, a **„fogadd el azt, ami osztályrészedül adatott"** jegyében élt. Ma, ezzel szemben, csaknem minden ennek az ellenkezőjére ösztönzi az embert. Arra, hogy ne fogadja el azt a helyet, amelybe beleszületett, *törjön ki az adott keretek közül*, vállalja a versenyt, törjön magasra, győzzön le mindenkit és minden akadályt. A hagyományos társadalomban a **hagyomány** volt az igazi érték, ma az **újdonság** az.

Mindezek a változások – bizonyos fokig, és nem egyértelműen – rokonítják a mai „proletár" reneszánszot a hajdani „igazival". Sok további párhuzam is kínálja magát, de komoly körültekintéssel kell kezelnünk őket. A hasonlóságok ellenére óvakodnunk kell az elhamarkodott következtetésektől. Hadd illusztráljam a hasonlóságoknak és különbözőségeknek ezt a kettősségét néhány példával.

TÉVES AZONOSÍTÁSOK?

Önmegvalósítás és önkorlátozás. Igen, a hagyományos judeo-keresztény civilizáció önkorlátozó etikájával szemben a „Valósítsd meg önmagad!", „Bontakoztasd ki képességeidet!",„Teljesítsd ki életedet!" alapparancsává vált a hajdani reneszánsznak éppúgy, mint mai, proletár változatának. De mintha lenne valami lényeges különbség a két korszak között. A hajdani reneszánszban az önkiteljesítés vágyát – az eszmények szintjén legalábbis – a mértékletesség, a test, a lélek, a szellem, a vágyak gondos kiegyensúlyozásának parancsa ellensúlyozta. Ezzel szemben ma – mondhatná valaki – minden a fogyasztásra ösztönöz, a mértékletesség nem erény, az anyagi korlátokon kívül nincs, ami visszafogja a mohóságot.

De valóban így van-e ez? Gondoljuk csak meg, milyen vasfegyelmet kényszerítenek rá a mai reneszánsz boldog és boldogtalan mindennapi hercegnőire és hercegeire a képes hetilapok és tévéreklámok, amelyek egyfelől nyakló nélküli fogyasztásra sarkallják olvasóikat és nézőiket, másfelől viszont nem is egyszerűen csak mértékletességre, hanem már-már aszkézisra, magyarul koplalásra biztatják őket naponként és percenként, mert a testüket olyanná, olyan karcsúvá és/vagy izmossá kell alakítaniuk, ha törik, ha szakad, mint azt a mai ideál előírja. Az önfegyelem és mértékletesség szigorú rendjét kényszeríti rá a mai polgárra az Amerikában „politikai korrektségnek" nevezett etikett is, amelyhez hasonló önfegyelmet még Castiglione sem kívánt meg

[120] Wechsler 1990, 13.

annak idején a maga „udvari emberétől", s amely ma már inkább a hajdani reneszánszot követő manierizmusra vagy Molière „kényeskedőinek" modorosságára emlékeztet.

A „reneszánsz ember". Képzeljük el például azt az portrét, amelyet Burckhardttól (1978 [1860]) Huizingán (1959b [1920]) át Heller Ágnesig (1998 [1967]) a korszak szakértői festettek a „reneszánsz emberről" (bár láttuk, tudjuk, mennyi kérdőjelet tett ez után a kifejezés után Huizinga és jó néhány kollégája), és kérdezzük meg, hogy vajon hasonlít-e ez a kép ahhoz, amely bennünk él a mai emberről vagy akár önmagunkról. Hajlamosak volnánk azonnal rávágni, hogy: nem, dehogy, egyáltalában nem hasonlít. Ám lehet, hogy tévednénk. Mert a két kép hasonlít is, meg nem is.

Az élet örömeiben való tobzódás, a teljesség vágya, az emberi személyiség kultusza: láttuk, ezek a vonások egyaránt jellemzik a reneszánsz és a mai kor emberét. De a reneszánsz embert ez még csak az egyik oldaláról mutatja. A korszak számos kiváló elemzője hangsúlyozza például azt, hogy a reneszánsz élet csillogása alatt a klasszikus bölcselet két fontos áramlata, az epikureizmus és a sztoicizmus alapvetően meghatározta a reneszánsz ember magatartását, élet- és világszemléletét. Ezt a reneszánsz embert – legalábbis szándéka szerint – „külső és belső szépség" és „harmónia" jellemezte; „testben és lélekben kiegyensúlyozott" volt; „elmerült az igazság és a szépség szemléletében"; „a világmindenség és a természet örök törvényei szerint élt"; „felelősséget vállalt tetteiért"; önmaga életét „műalkotásként alakította"; autonóm volt és szabad, ura volt önmagának; nem függött a külső világtól; „méltóság és erény jellemezte"; „rezzenéstelenül nézett szembe az elmúlással, a halállal"; és mindenekelőtt: „félelem és vágyak nélkül élt ebben a világban".[121]

E felsorolásban keverednek klasszikus görög és reneszánsz, sztoikus és epikureánus elemek, de együttesük valóban jellemző lehetett a reneszánsz emberideáljára. S mintha nagyon nem lenne jellemző a mai emberre.

Változik azonban a kép, ha alaposabban szemügyre vesszük az egyes tulajdonságokat, illetve ha más tulajdonságokat is bevonunk az elemzésbe.

Heller Ágnes (1998 [1967]) például maga is részletesen kifejti, hogy a sztoikus, illetve epikureánus magatartásmodell csak egy volt a reneszánsz magatartásmodelljei között. A Borgiák, Machiavellik, Savonarolák, Giordano Brunók, Baconök, Jágók és III. Richárdok más és más elvek szerint élték „reneszánsz" életüket, s következésképpen a reneszánsz leszűkítése egyetlen ideáltípusra minden bizonnyal tévedés volna. A klasszikus görögség sztoikus és epikureánus magatartásmodelljét néhány kiváló reneszánsz gondolkodó fogalmazta újra,

[121] Heller (1998 [1967], 68–122) jó áttekintését adja a „reneszánsz ember" e jellemvonásainak.

s állította eszményként, követendő példaként kortársai elé. Ámde amit tudni lehet a reneszánsz udvarokban folyó életről, annak alapján valószínűnek látszik, hogy viszonylag kevesen akarták vagy tudták ezt az eszményt életük gyakorlatában is megvalósítani.[122]

A sztoikus életszemlélet és magatartás nem teljesen idegen a mai civilizációtól sem. Egyfelől közismert az, hogy nagy és kaotikus történeti változások korában, amikor a hagyományos intézmények, keretek, hitek megrendülnek, a bizonytalansággal és szorongással szemben – utolsó menedékként – bizonyos védelmet biztosít a sztoikus szemlélet- és magatartásmód. Így jelent meg újra ez az magatartásforma a 20. század második felében, a „posztmodernitás" korában, és gyakorolt komoly hatást a korszak néhány nagy gondolkodójának világszemléletére. Utalok itt például Jacques Monod (1970) vagy Richard Rorty (1994) sajátos sztoicizmusára.

A „sztoikus" magatartás csak bölcseleti szinten kötődik korokhoz. Aki ismeri az ezzel kapcsolatos történeti, kultúrantropológiai, néprajzi kutatásokat, az tudja, hogy például a mindennapi lét szintjén a halállal való méltóságteljes és rezignált szembenézés széles körben ismert magatartás volt, mióta csak vannak ezzel kapcsolatban dokumentumaink. Aki járt mostanában kórházban, súlyos betegek közt, az tudja, hogy ez a néma, fegyelmezett, s időnként a szó szoros értelmében vett filozofikus szembenézés önmaguk elmúlásával ma is sokakra jellemző.

De van a sztoikus magatartásnak egy népszerűbb s kellemesebb formája is. Gondoljunk csak a komor, szűkszavú, vasakaratú hősre, aki nem játékszer a sors kezében, aki ura magának és életének, akit nem kísértenek meg az élet frivolitásai, aki erkölcsileg feddhetetlen, s következetesen gyakorolja a másokon való segítés erényét, akinek arcizma se rándul, ha szembe kell néznie a halállal: ez az emberek képzeletében ősidőktől fogva létező hős ma is népszerű a film és a televízió világában. Clint Eastwood, Sylvester Stallone s mások alakításában százmilliók személyiség- és magatartásmodellje.

A végső válaszok keresése. Ahogy annak idején a reneszánsz volt, úgy a mai civilizáció is a keresés kora. A mai ember ugyanúgy elvesztette egy korábbi eszmerendszer védelmét, örök igazságait, biztos útmutatásait, transzcendens

[122] Bizonyos fenntartásokkal Huizinga (1959b [1920], 270) elfogadta Troeltschnek (1911) azt a gondolatát, hogy „a reneszánsz nem határozta meg a 16. század kultúráját a maga egészében; csak egyik fontos aspektusa volt. Elég megemlíteni Savonarola, Luther, Thomas Münzer, Kálvin és Loyola nevét annak cáfolatára, hogy a reneszánsz azonos volna a 16. századi kultúrával. Mindezek az erőteljes személyiségek nagyon is 16. századiak, és egyáltalán nem reneszánsz jellegűek...".

fogódzkodóit, mint annak idején reneszánsz elődje. Akkor is, most is, filozófusok és álfilozófusok, prédikátorok és vallásalapítók, tudósok és alkimisták sokasága kereste és hirdette, hirdeti az örök igazságokat. Az értékek megkérdőjeleződése, értékrendek pluralizálódása mindkét korban alapélménye az embernek. Hogyan kellene élnem, hogy igaz embernek tekinthessem magamat? – eleveníti föl Heller Ágnes (1998, 103–106) az ókori bölcs és a reneszánsz ember egyik alapvető kérdését. Hogyan éljek, amidőn minden hagyományos érték bizonytalanná vált? Mi az életem, mi az élet célja, értelme? Akkor ezek a kérdések a keveseket, a Ficinókat, Dantékat, Shakespeare-eket, Erasmusokat, Spinozákat kínozták. Ma, a proletár reneszánsz korában mindennapi kérdésekké váltak, mindennapi emberek sokaságát töltik el szorongással, rossz közérzettel.

Bátorság a létre. Utaltam már a bűn és az ártatlanság kérdésére is. Arra, hogy míg a hagyományos zsidó-keresztény világ a bűn–bűntudat–bűnbánat–megváltás központi drámájára épült föl, addig a reneszánsz világmagyarázataiban – sztoa, epikureizmus, panteizmus, neoplatonizmus, a „doktorok" korai materializmusa – nincs helye és szerepe ennek a drámának: az embernek önmagának kell megváltania magát, vagy méltósággal és rezignációval kell elfogadnia önmaga kikerülhetetlen végzetét. Korunk egyik legnagyobb teológusa, Paul Tillich azt a címet adta egyik könyvének, hogy *The Courage to Be* (1952), ami magyarul valami olyasmit jelent, hogy: Bátorság a létre.[123] A nietzschei és heideggeri felhangtól eltekintve ez sokkal inkább a világban egyedül álló reneszánsz ember mottója lehetne, mint a hagyományos kereszténységben felnőtt hívőjé. A bátorságnak ez a hangsúlyozása a félelemmel és a bűntudattal szemben rokonítja korunkat a reneszánsszal.

Neoplatonizmus. Azt már szinte meg sem merem említeni, hogy a reneszánsz gondolkodást és művészetet oly mélyen átható neoplatonizmus is jelen van a proletár reneszánszban, még triviális megjelenési formáiban is. Másutt (Hankiss 1999a, 11. fejezet) már részletesen elemeztem a parfümvilág mitológiáját. A szenzuálisnak és a spirituálisnak, az érzéki és a szellemi szépségnek az egymásba játszása, az anyagi világ átszellemülése és már-már transzcendenssé válása: félreismerhetetlen itt a rokonság a reneszánsz neoplatonizmusával. Példaképpen bemutatok itt, a sok közül egyetlen parfümreklámot. Ábra hiányában nem tudom elemezni a szenzualitás és a spiritualitás különös játékát a hirdetés szín- és formavilágában: így csak a feliratot idézem: *„Let it release the splendor of you"*. Vagyis, szabadon fordítva: „Engedd, hogy kiszabadítsa a benned lévő ragyogást!" Ezt a belső ragyogást kereste és próbálta volna felszabadítani

[123] A könyv kitűnő magyar fordítása *Létbátorság* címen jelent meg (2000).

az emberben és a világban Giotto, Botticelli és Leonardo da Vinci. Felháborító, hogy hozzájuk hasonlítom a parfümplakát általam ismeretlen alkotóművészét? Lehet. De a hasonlóság attól még megmarad. [...]

KÜLÖNÖS KETTŐSSÉG

A reneszánsz az életöröm és életigenlés, a harmónia és a pompa, az embermé-retűség és emberi kiteljesedés korszakaként él képzeletünkben. Méltán, mert mindez valóban megvolt benne. De a maga történeti valóságában a reneszánsz nem volt a harmónia, a derű, a béke korszaka. Vad ellentétek, véres konfliktusok, nagy meghasonlások kora volt. Pusztító háborúk perzselték föl a büszke városokat, tartományokat, kicsinyes érdekek és aljas cselszövések tizedelték a reneszánsz udvarok hercegeit és udvaroncait, járványok pusztították a városok és falvak lakosságát. És túl a zaklatott mindennapokon, az eszmék területén is folyt a kíméletlen küzdelem. Megütköztek, egymást kölcsönösen kiátkozták a „humanisták" és a „doktorok", Platón és Arisztotelész tanítványai, az idealisták és a naturalisták, a Morus Tamások és a Machiavellik, a katolikusok és a protestánsok, a pápák, királyok és császárok hívei. Egyszerre volt ez az EMBER megdicsőülésének és emberek kerékbetörésének a korszaka.

Furcsa módon ez a kettősség is rokonítja a majdani proletár reneszánsszal. A fényeknek és árnyaknak, a harmóniának és a diszharmóniának, az emberi boldogságnak és a rettenetnek ez a kettőssége, éles kontrasztja ugyanúgy jellemzi a mi korunkat, mint jelemezte annak idején a reneszánsz korát. A 20. században is egyszerre sokasodtak meg az emberek életlehetőségei és az emberi lét válasz nélkül maradó, szorongató kérdései. Láttuk: egyszerre volt ez a kor az emberi életlehetőségeket megsokszorozó technikai- és gazdasági fejlődés diadalmas százada (és ezúttal nemcsak Firenze és Velence gazdagodott meg, hanem New Yorktól Tokióig városok ezrei és országok tucatjai), és a hagyományos európai kultúra alapvető értékeit, normáit, eszméit leromboló, kétségekkel küszködő, háborúk és népirtások félelmetes és véres százada.

Gondoljunk csak egyfelől, a késő reneszánsz kori, Erzsébet-kori drámára, amelyből sugárzott az önfeledt *életöröm (Sok hűhó semmiért, Windsori víg nők)*, de jelen volt benne – sötét kontrasztként – a rettenet, az élet szörnyűségeinek iszonyata is. Elég ha itt csak Seneca rémdrámáinak divatjára, Webster, Ford vagy akár Shakespeare tragédiáira utalok, amelyekben elszabadul a pokol, lealjasul és elnyomorodik az ember. És gondoljunk másfelől a mi saját korunkra, a történelem egyik diadalmas, de egyben legvéresebb századára. E kettősség sugárzik jelenkori kultúránk központi fény- és sötétségforrásából, a televízióból is. Sugárzik belőle a szappanoperák és a hirdetések álomvilága, tobzódó

életöröme és mennyei harmóniája, zeng benne az emberi szépség és nagyság himnusza; de közben, a bűnügyi és kalandfilmsorozatokban nap mint nap elszabadul itt is a pokol; kéjgyilkosok üldözik az ártatlan embereket, túlvilági szörnyek falják föl elevenen áldozataikat, földrengések, lángtengerek, vízözönök pusztítják el az emberi világot. Egy sivár és félelmetes világban már csak az ártatlan fehérre vagy angyali kékre festett, cirkáló rendőrautók jelentenek némi reményt és biztonságot.

A magára maradt ember kettős látomása ez. Azé, akinek már nincs kibe s mibe kapaszkodnia, aki vergődik a diadalmas öntudat és a félelem végletei között. Korábban a kiváltságos keveseké volt, ma az átlagember élete, élménye, küzdelme ez. A mindennapi kenyérért küzdő milliók számára a „lenni vagy nem lenni" annak idején még nem filozófiai, hanem megélhetési probléma volt. Ma az élet értelmetlenségének és hiábavalóságának a kérdése már milliókban és százmilliókban sajdul újra és újra fel.

Kettősség jellemezte a reneszánsz kort éppúgy, mint a mait az ember helyzetének megítélésében is. Egyfelől hirdette az a kor is – és hirdeti ez is – az ember és az emberi szellem nagyszerűségét és magasztosságát; azt, hogy az ember egy csodálatos és izgalmas világ középpontja. Másfelől a reneszánsz udvarokban élő keveseken, és a mai világban élő sokakon egyaránt elhatalmasodott és elhatalmasodik az a félelem, hogy az ember és az emberiség jelentéktelen pont egy üres és hideg és sötét világegyetemben. Mindkét kor hitt abban, hogy a világot eszmék vagy törvények racionális rendje, harmóniája irányítja; hittek abban, hogy a világmindenséget és az emberi értelmet ugyanazok a törvények igazgatják. Ugyanakkor tehetetlenül álltak ők is, és állunk mi is a világ abszurditása, az ember szempontjából kegyetlen és pusztító irracionalizmusával szemben.[124]

Láttuk, a civilizációk egyik legfőbb funkciója-feladata az, hogy értelemmel töltsék föl az emberek életét. Abban a hitben és bizonyosságban kell tartaniuk az embereket, hogy az életnek – minden baj és szenvedés ellenére – célja s értelme van. A hagyományos európai civilizáció erre ma egyre kevesbé képes. Az élet céltalanságának, értelmetlenségének élményét egyre szélesebb társadalmi rétegek élik át. A melankólia, a „spleen", az élet értelmetlenségének a fájdal-

[124] Ellene lehet vetni ennek azt, hogy a középkori kereszténység emberképében is benne feszült egy ehhez hasonló ellentmondás. Mert egyfelől az embernek, akit Isten a maga képére teremtett, kitüntetett helye volt a világmindenségben, ha nem is ő, hanem Isten volt a világ középpontjában. A bűnbeesés és a megváltás nagy kozmikus drámája körülötte forgott. Másfelől azonban, a mitikus képzelet szerint, bűnbe esvén kiűzetett a világ közepén fekvő Édenkertből, kitaszíttatott a pusztaságba, a világ perifériájára, és gazdag örökösből a világ legmegvetettebb és szerencsétlenebb lényévé vált. Ez az ellentét végighúzódik a judeo-keresztény civilizáció történetén, de jellegét tekintve idegenebb a mai embertől, mint a reneszánsz életérzésben, a reneszánsz költészetben és tragédiákban megfogalmazódó melankolikus-tragikus-abszurd életérzés és ellentét.

ma annak idején az Essex grófok, a Sir Walter Raleigh-k és a Hamlet királyfik keserű privilégiuma volt. Ma százezreket és milliókat kínoz. Korunk egyik legelterjedtebb „járványos" betegsége a depresszió.

A fogyasztói civilizáció ebben a helyzetben siet a maga szimbólumrendszereivel, mítoszaival, üzeneteivel az emberek segítségére.

A SZIMBÓLUMOK FORRADALMA

A „digitális forradalomtól" hangos manapság a világsajtó. A digitális forradalomtól, amely – úgymond – egy-két évtized leforgása alatt gyökeresen átalakította, és még inkább át fogja alakítani életünket s társadalmainkat. Jóval kevesebb szó esik viszont egy másik forradalomról, amely legalább ilyen nagy változások hordozója: a „szimbólumok forradalmáról". Arról a folyamatról, amelynek során hagyományos szimbólumainkat drámai gyorsasággal sodorták és sodorják el új szimbólumok.[125]

Minden általunk ismert civilizáció megalkotta a maga szimbólumrendszereit. E szimbólumrendszerekbe, s különösképpen központi, domináns szimbólumaikba óriási energiák sűrűsödtek bele. Gondoljunk csak a keresztre a nyugati civilizációban, vagy a félholdra az iszlám világban. Érzelmek és eszmék, tudatos és tudattalan elemek, magatartásformák és értékek, a világnak és az emberi életnek sajátos látomása, félelmek és remények, szenvedések és győzelmek emléke, közös élmények örvénylenek bennük, sugároznak belőlük. Lenyűgöző olvasmány az, ahogy évszázadok során a **hatágú csillag, a kereszt, a félhold** és más ilyen központi szimbólumok feltöltődtek ezekkel a tartalmakkal. És ahogy bizonyossággal, reménységgel és erővel töltötték fel hívőiket.

Vakmerő vállalkozás volt az, amikor például a reformátorok kiiktatták a maguk világából a keresztet mint központi szimbólumot; elsősorban azért, mert meggyőződésük szerint az évszázadok során már-már mágikus eszközzé vált. Ők egyáltalában idegenkedtek a szimbólumoktól, mert úgy vélték, hogy a gondolkodó ember és Isten tiszta s szigorú viszonyát homályos tartalmaikkal megzavarhatják. De törvényszerű volt, hogy később a protestáns és nem-protestáns polgárságnak is meg kellett teremtenie a maga domináns szimbólumait.

A 19. század középületeinek, bankjainak, biztosító intézeteinek homlokzatán, frízein, freskóin megjelent – a szorgos és takarékos polgári élet jelképeként – a **méhkas, a kéve, a fogaskerék, a körző, a könyv, a bőségszaru.** S ott lengett az égen a **Union Jack**, a Brit Birodalom zászlaja, a polgári világ diadalának szimbóluma. A század második felében már a munkásosztályok is kiforrották a maguk jelképeit – **a sarlót, a kalapácsot, az üllőt, a kaszát, a kapát**; s lobogni kezdett a forradalmak **vörös zászlója** is. E jelképek egy részét a polgárságtól vették át, de más érzelmi, gondolati, ideológiai tartalommal töltötték fel őket. A polgárság szimbólumtárában a polgári öntudat és hatalom jelképei a munkára, szorgalomra ösztönzés eszközei voltak; a munkások önnön emberségük, erejük, szolidaritásuk szimbólumait látták bennük.

A hagyományos polgári szimbólumok – legalábbis Európában – még az 1930-as években is éltek. A munkásosztály szimbólumait – újakkal, például „**fasces**"-szel, **a horogkereszttel** vagy **Lenin-** és **Sztálin-képekkel** kombinálva – a parancsuralmi rendszerek sajátították ki maguknak. Velük szemben, egyre fényesebben s egyre diadalmasabban kúszott fel az égre a késő 20. század két fontos szimbóluma: az amerikai **csillagsávos lobogó** és az ugyancsak amerikai **$.** Jelentős késéssel megjelent mellettük a **japánok felkelő Napja** majd – valamivel sápadtabban – az európaiak **kék mezős csillagkoszorúja** is.

A század második felében azonban még egy más jellegű és további fontos változás is lezajlott. A korábbi, morális tartalmú gazdasági és társadalmi szimbólumok fokozatosan elhomályosultak, háttérbe szorultak, és helyükbe a fogyasztói társadalom neonfényben ragyogó szimbólumai emelkedtek fel az égboltra a **$** és a **csillagsávos lobogó** mellé. A McDonald's diadalmas **M**-je, a Coca-Cola **üvege,** a Mercedes **csillaga,** a Sony **SONY**-ja.

Vagyis: a vallási, társadalmi, politikai szimbólumok után ma elsősorban az ipar, a kereskedelem, a fogyasztás szimbólumai töltik be tudatunkat, képzeletünket, érzelemvilágunkat.[126] A fogyasztói civilizáció szimbólumai.

A SZIMBOLIKUS PIAC

A tárgyaknak – a maguk fizikai létén túl – mindig volt szimbolikus tartalma is. Különösen nagyra nőtt, nőhetett ez a szimbolikus töltés a szertartások tárgyi elemeiben, a kegytárgyakban, varázserejűnek vélt amulettekben, kabalákban, az emléktárgyakban, az ajándékokban, a bűnjelekben és a tárgyak még megannyi más fajtájában.

[125] A korábbiak helyén fontos új szimbólumok jelennek meg a társadalmi tudatban, és ezek az új szimbólumok hordozzák, sugallják azokat az értékeket, érzelmi tartalmakat, üzeneteket, amelyekre az embereknek és társadalmaknak nélkülözhetetlenül szükségük van. Ma a leghatalmasabb erejű szimbólumokat – a fundamentalista mozgalmak zászlóin és jelvényein kívül – a fogyasztói civilizáció, a fogyasztói ipar, és ezen belül a reklámipar teremti meg.

[126] Szociológusok-politológusok között sokan vannak, akik ebben a szimbólumváltásban annak a jelét látják, hogy a felelősségteljes, tudatos állampolgár fokozatosan átalakul passzív fogyasztóvá, akit tehetetlen bábuként rángatnak kényük-kedvük szerint a gazdasági hatalmak. Lásd például: Schields 1992; Brittan 1977; Mitroff–Bennis 1989; Postman 1985.

De nagy szimbolikus tartalma volt a mindennapi élet fontos tárgyainak is. Egyetlen példaként hadd említsem a lakóházat.

A ház mindenkor több és más volt, mint a hideg és a meleg, az eső és a hó meg a betolakodók ellen védelmet nyújtó, falak s tető által határolt tér. „Otthon" volt, az otthon minden érzelmi s gondolati tartalmával, bölcső és koporsó, az emberi élet kerete a születéstől a halálig, emlékek tárháza, a világ közepe, az azonosság forrása, a meghitt emberi kapcsolatok kerete, a tűzhely lobogó lángja, a folytonosság egy változó világban; ember teremtette világ.[127]

A fogyasztói civilizációban a piacra kerülő árukban a fizikai és szimbolikus tartalom mérlege ez utóbbi javára billent el. Jelentkezik ez az áruk árában is: egyre nagyobb hányada fejezi ki az adott áruban lévő szimbolikus tartalom értékét, és egyre kisebb az „anyagi-fizikai" értéket. Más szóval, az áru használati értékének egyre nagyobb hányada származik az áru szimbolikus tartalmából, és egyre kisebb a fizikai hordozóból. Relatíve egyre többet fizetünk a szimbolikus tartalomért, és egyre kevesebbet a fizikai „vázért".

Egy kifejezetten és megengedhetetlenül triviális példán mutatom be azt – s kérem az olvasót, ne vegye ezt zokon –, hogy még a legjelentéktelenebb árucikk is milyen nagy szimbolikus töltéssel rendelkezhet. Alig merem leírni, hogy példám a „fogkrém" lesz.

Sokakban él még az a hit és tévhit, hogy fogkefét s fogkrémet azért vásárol, vagy legalábbis elsősorban azért vásárol az ember, mert fogat akar mosni. Ez ugyanis csak részben igaz. A fogkrémnek az a tulajdonsága, hogy jobban lehet fogat mosni vele, mint nélküle, használati és piaci értékének csak töredékét teszi ki. Ennél sokszorta fontosabb funkciói is vannak. Segít nekünk abban, hogy éjszakai széthullásunk után összeszedjük, újra emberré formáljuk magunkat.

Állampolgárság. Fogkrémmel fogat mosni társadalmi elvárás a nyugati civilizációban. Azzal, hogy kellő mértékben, de azért ízlésesen habzó szájjal fogat mos az ember, megerősíti állampolgárságát, csökkenti azt a szorongását, hogy a közösség esetleg nem tekinti őt teljes jogú s értékes tagjának.

Önkép. Mindannyian bajlódunk az önképünkkel és az önértékelésünkkel. Különösen reggelente. A megfelelő fogkefével és fogkrémmel gyönyörűen fel lehet fényezni nemcsak a fogsorunkat, hanem öntudatunkat s önképünket is. Minden ellenkező információ ellenére szépnek láthatjuk magunkat. El tudjuk fogadni önmagunkat. E nélkül az érzés, öntudat, illúzió nélkül nehezebb volna reggelenként újra kezdeni az életünket.

[127] A házak s építmények szimbolikus tartalmával hatalmas irodalom foglalkozik. Lásd például a következő műveket. Norberg–Schulz 1985; Heidegger 1980a; Bachelard 1957; McClung 1983; Patai 1947; Panofsky 1986.

Hely a világban. A megfelelő fogkrémmel előkelő s kitüntetett helyet vásárolhatunk magunknak a világban. Emlékszem, a hetvenes évek elején, amikor az első Signal vagy Colgate fogkrémet megvette az ember – itt, a világ végén, ezzel a krémmel néhány forintért – a világszínvonalat. Még akkor is, ha az Isten háta mögött, nagyon is a béka feneke alatt élt. Úgy érezte, úgy érezhette, hogy New Yorkban, Hollywoodban, Párizsban villog, vagyis a világ csillogó közepén, magában a „jetset"-ben, a világ legfelső tízezrében. Ha ráadásul még egy farmernadrágra is szert tett, meg egy üveg Colára, akkor már végképp James Deannek vagy Marilyn Monroe-nak képzelhette, képzelte magát. És ez még mind semmi. Mert a megfelelő fogkrémmel az ember még sokkal nagyobb teljesítményre volt képes. Félve mondom ki, pedig így igaz: legyőzhette a halált. A következőképpen.

Halál, hol a te fullánkod? Ha ezzel a remek fogkrémmel mossa az ember a fogát, akkor az örökre fehéren csillogó és egészséges marad, akkor nem fog rajta az idő, akkor az ember örökre fiatal marad, akkor legyőzi a mulandóság rettenetét, legyőzi a halált. Minden reggeli fogmosás ezzel a remekül habzó, friss, tavaszi illatú, felpezsdítő fogkrémmel újjászületés, új élet kezdete. A mulandóság felett aratott győzelem. A fogyasztói civilizáció ennél még többre is képes.

Mítoszok. A reklámipar és a televíziós műsorok (elsősorban a szappanoperák és a bűnügyi sorozatok) segítségével a fogyasztói civilizáció legyőzi az „idegen világot", segítségére siet a kor meghasonlott emberének, embertömegeinek. Az elveszett értékek, világmagyarázatok, mítoszok helyett új értékeket, új világmagyarázatot, új mítoszokat kínál.

A *Dallas* vagy a *Dynasty* típusú szappanoperák az Olümposz mítoszát elevenítik föl. Emberfeletti lények gazdagságát és pompáját, szenvedélyeit és cselszövéseit, boldogságát és boldogtalanságát. A *Melrose Place* típusú szappanoperák viszont a bűnbeesés előtti, édenkerti állapotot idézik föl, amikor is gyönyörű, fiatal, kora huszonéves ádámok és évák még csak kedvesen és hamvasan incselkednek a bűnnel; az életnek még minden lehetősége a szemükben s előttük ragyog, gyönyörű üvegpalotákban, kertekben, házakban jönnek-mennek, sportautóikban pálmafák alatt suhannak, s ha meg-suhintja őket a hűtlenség vagy a fájdalom, könnyeik egy szempillantás alatt eltűnnek egy szép mosolyban. A Sátán még a leanderbokrok és bougenvilia-zuhatagok között bujkál elegáns és szívdöglesztő fiatalember képében.

Ugyanazek a boldog ifjak hancúroznak, táncolnak, robognak, szállnak, boldog extázisban a televíziós reklámokban. Szökellnek, repülnek, legyőzik a gravitációt és az élet minden nehézségét, nevetve isszák az istenek csillogó nektárját, és egy-egy elkápráztatóan habos fagylaltot habzsolva mennyei gyönyörben már-már üdvözülnek.

Az ártatlanság álma. Ebben a világban nincs bűn és bűntudat, nincs rossz és gonosz. S ha a mindennapi életben gyakran érezzük úgy, hogy a gondok, bajok s önnön gyengeségeink beszennyeznek mindent, hogy valamit vagy akár életünket menthetetlenül elrontottuk, a reklámvilág itt is segítségünkre siet. Mert ebben a világban nincs kudarc, nincs tisztátalanság, vagy ha van, játszi könnyedséggel megszabadulhatunk tőle. A mindennapi életben elromlanak, megöregszenek, megsérülnek a dolgok. A reklámok világában a rossz, a gonosz, a romlás csak pillanatnyi és esetleges. Játszi könnyedséggel legyőzhető. Csak egy remek mosópor kell hozzá, egy pillanat, és máris eltűnik az a csúnya folt, vörösbor vagy az olaj, amelyről már azt hittük, hogy örökre tönkretette az ártatlanság, a tisztaság, az élet szimbólumát, a patyolatfehér abroszt vagy a fehér selyemruhát. A mosópor nemcsak az abroszt, hanem magát az életünket is patyolattisztára mossa. Újra és újra átéljük vele a megtisztulás ősi, mágikus szertartását.

Ez a szabadság reneszánsz világa. Itt semmi sem végleges. Minden megoldható. Minden akadályt le tud győzni az ember. Ebben a világban nincs jóvátehetetlen bűn vagy baj. Itt minden jóvátehető, visszafordítható. Nemcsak a fogkrém, a mosópor is legyőzi a rontást, az elmúlást, a halált, legyőzi kétségeinket és félelmeinket. Annál is inkább, mert a mosástól még langymeleg, habosan puha és illatos frottírtörölközők vesznek körül minket, puhára, lágyra, otthonosra bélelik ki egyébként nagyon is szögeletes, hideg, fájdalommal és kétségekkel teli világunkat.

A proletár reneszánsz világa olyan szép, ragyogó és harmonikus akar lenni, mint Boticelli, Leonardo vagy Holbein képeinek a világa. És közben félelmekkel teli, érzelgős és zaklatott, mintha Bosch, Ronsard, a shakespeare-i fekete komédiák vagy John Donne gyötrelmes verseinek triviális torzképe volna.

VÁLSÁGTÜNET? TISZAVIRÁGZÁS? MEGÚJULÁS?

Kérdezzük meg ezek után, hogy a nyugati civilizáció nagy jelenkori átalakulása folyamatában vajon mi a helye és szerepe annak a valaminek, amit proletár reneszánsznak, illetve fogyasztói civilizációnak nevezünk. Válságtünet? Átmeneti jelenség, tiszavirágzás, amely hamarosan nyomtalanul eltűnik? Egy megújuló civilizáció útkeresése, első próbálkozása?

Nehéz ezekre a kérdésekre válaszolni.

- Ha igaz az, hogy a hagyományos nyugati civilizáció ma már, vagy most, a 20. század végén nem, vagy csak nehezen és hiányosan tud válaszolni az emberi élet alapvető kérdéseire, akkor méltán állíthatjuk, hogy kritikus helyzet alakult ki; s ami a kritikus helyzetre adott válaszként jelenik meg, így a „fogyasztói civilizáció" is, **válságtünetnek** tekinthető.

- Lehet azonban, hogy a mai kor voltaképpen a nyugati civilizációban mindig megvolt individualizmusnak teljes, radikális, szinte parttalan kibontakozása, s így – nem válsága, hanem épp ellenkezőleg: e civilizáció **végső nagy kiteljesedése**. Ez azonban nem mond ellent a válsághipotézisnek. Mert valaminek a végső kiteljesedése egyben a hanyatlás kezdetét is jelenti, jelentheti. Arról nem is szólva, hogy az individualizmus a nyugati civilizációnak csak egyik lényegi alkotóleme volt: s ha ez az egyetlen alkotóelem hatalmasodott el rajta a többi rovására – amire sok jel mutat –, akkor ez megint csak súlyos működési zavarra, kritikus helyzetre utal.
- Lehetséges az is, hogy a proletár reneszánsz **veszélyes zsákutca**, amely pusztán vágyakat, magartásformákat, illúziókat teremt, de nem építi ki az emberi életnek és együttélésnek azokat a szabályozórendszereit, önkorlátozásait, egyensúlyait, amelyek nélkül ember tartósan nem lehet meg, emberi közösség tartósan nem maradhat fenn. Nem tudjuk még, hogy zabolátlan individualizmusa és hedonizmusa hogyan reagál majd arra, ha az anyagi javak bőségét, akárcsak átmenetileg is, a szűkösség korszaka váltja föl.
- Annál is inkább, mert van valami alapvető **ellentmondás** az ösztönöket, vágyakat, aspirációkat felszabadító fogyasztói civilizációban. A „kultúra" és a „civilizáció" fogalmának kezdetektől fogva lényege, nélkülözhetetlen alkotóeleme volt a korlátozás, a természetes, ösztönös lény pallérozása, az ösztönök, vágyak, félelmek visszaszorítása, civilizálása.[128] Ha a fogyasztói civilizáció az ösztönök és vágyak szinte korlátlan felszabadítását hirdeti meg, akkor vajon **egyáltalában civilizációnak lehet-e nevezni**?

Érdekes szembeállítás kínálkozik itt. Mert míg korábban a civilizáció volt a szabályozó, korlátozó, fegyelmező rendszer, és a mindennapi élet volt felszabadultabb, rakoncátlanabb, kötetlenebb; ma a fogyasztói civilizáció a felszabadító, az ösztönök, vágyak kiélését szorgalmazó tényező, s mintha a mindennapi

[128] Az „agricultura" fogalma például azt a tevékenységet jelezte, amelynek folyamán a természet vad erőit az ember visszanyeste, megzabolázta, megszelídítette, fegyelmezett rendbe állította. De már a rómaiaknál megjelenik a „cultura deorum", majd Cicerónál a „cultura animi" fogalma. Később, a reneszánszban és a felvilágosodás korában, kiterjesztve e fogalmat az emberre, az emberi természet megzabolázását, korlátok közé szorítását, pallérozását jelentette ez a fogalom. Hasonlóképpen a „civilizáció" fogalma a vad, pallérozatlan ember fegyelmezett, rendezett életű s gondolkodású, tudatos és erkölcsös városi polgárrá való átalakulására utalt.

A felvilágosodás filozófusai különösen erősen hangsúlyozták a civilizációnak ezt a „pallérozó" „korlátozó" jellegét. Kétszáz évvel később Elias (1982) nagy gonddal és alapossággal kíséri majd végig a civilizálódási folyamat néhány szálát az európai történelemben.

életben, gyakorlatban működnének tovább, vagy akár új jelleggel, a szabályozó, korlátozó, pallérozó erők.

Arra gondolok itt, hogy bár a fogyasztói civilizáció egyértelműen és nagy meggyőző erővel sugározza a radikális individualizmus és az úgynevezett új-hedonizmus eszméit, addig mindennapjaikban az emberek többsége rendesen teszi a dolgát, végzi a munkáját, neveli a gyerekeit, megbecsüli barátait, és többé-kevésbé odafigyel még a közösség ügyes-bajos dolgaira is. Egyfelől a régi formák, struktúrák, beidegződések, vagyis a hagyományos civilizáció továbbélése lehet ez, másfelől annak a következménye, hogy az emberek spontánul védekeznek a fogyasztói társadalom radikális individualizmusa ellen.

Különösen jól megfigyelhető e kettős tényező hatása Amerikában, ahol mindig is erős volt a közösségi lét szabályozó ereje, s ma bölcsen s következetesen fáradoznak azon, hogy a **közösségi felelősségtudat is beépüljön** az egyén önmegvalósításának programjába. Nyugat-Európában is megfigyelhető ez, bár valamivel kisebb mértékben. Kelet-Európában rosszabb a helyzet. A polgári lét hagyományainak viszonylagos hiányát, a falusi társadalmak túl gyors felbomlását, az elmúlt negyven év emberi kapcsolatokat pusztító hatását még nem heverte ki a társadalom. Az igazán veszélyes helyzet azonban a **harmadik világ társadalmaiban** alakult ki, amelyek még védtelenebbek a beáramló fogyasztói civilizáció roncsolásával szemben. Arról nem is szólva, hogy a fogyasztói társadalom által gerjesztett vágyvilág és a valóságos lehetőségek közötti óriási szakadék a frusztrációnak, a boldogtalanságnak és a gyilkos dühöknek egyaránt forrása lehet, s lett is már számtalan esetben s helyen. (Azért is fontos erre utalnunk, mert a civilizációk globalizálódásával kapcsolatban felmerülő problémák sokaságára figyelmeztet.)

A fogyasztói civilizáción belül a reklámvilág egyoldalúsága különösen szembeszökő. Az ember, az individuum „önmegvalósítására" koncentrál; az ember-ember kapcsolatokat, a társadalmi együttélés viszonylatrendszerét viszont csaknem teljesen figyelmen kívül hagyja. Az emberi kapcsolatok kimerülnek itt az együttviháncolásban, a csábmosolyokban és a flörtben, a joghurtok üdvözült együtt habzsolásában, a csodálatos új mosópor együtt imádásában. Úgy látszik, az emberi kapcsolatokban ma még kisebb üzletet lát az üzleti világ, illetve a reklámvilág, mint az árucikkfogyasztással közvetlenebb kapcsolatban lévő önmegvalósításban.

A fogyasztói civilizáció egészére azonban ez már nem áll. Gondoljunk csak a már említett szappanoperákra és az úgynevezett „*sitcomokra*", amelyek egyebet sem tesznek, mint a társaslét alapvető helyzeteit járják körül: a találkozás és az elválás, a szeretet és a gyűlölet, a hűség és az árulás, a születés és a halál, a cselszövés és a pórul járás, az irigység és a csodálat, az együtt sírás és együtt nevetés helyzeteit, érzelmeit, drámáit. Nem különösebben elmélyült módon; de

hogy valami fontosat adnak nézőiknek, hogy virtuális társadalommal, érzelmek s értékek virtuális civilizációjával veszik körül őket, s hogy erre a „magányos tömegben" élőknek nagyon is szükségük van, azt óriási sikerük bizonyítja.

Hiba volna tehát a proletár civilizációt egyszerűen „decivilizációs folyamatként" elintézni, ahogy azt sokan teszik. Mert akár akarjuk, akár nem, széles körben tölt be civilizációs feladatokat. Olyannyira, hogy nem alaptalan annak feltételezése, hogy a mai fogyasztói civilizáció egy megújuló nyugati (és az esetleg kialakuló globális) civilizáció **lehetséges első szakasza**, korai próbálkozása, útkeresése.

Túlságosan is könnyen s gyakran hárítjuk el a fogyasztói civilizációt – s különösen sugárzó központját, a reklámvilágot – mint valami silány illúziógyárat. Ám ha az is, az nem vitatható el tőle, hogy a maga módján – bármennyire is talmi módon és sekélyesen – **érthető és értelmes választ ad** azokra a kérdésekre, amelyekre a hagyományos nyugati civilizáció intézményei – egyház, család, iskola, közösség, nyilvánosság – egyre kevésbé tudnak választ adni. Örömteli s fontos szerepekkel vagy szerepek illúziójával szolgál, csökkenti az emberek szorongását, hirdeti, hogy az ember nagyszerű, erős és szabad, hogy az életnek van értelme és célja, hogy itthon vagyunk ebben a világban, miénk a világ, legyőzhető a rossz, a gonosz, a mulandóság, a halál.

Óriási hatása jelzi, hogy az embereknek szükségük van ezekre a válaszokra, vagy ezekre az illúziókra ahhoz, hogy ép elmével és érzelemvilággal élni tudjanak. Minden bizonnyal **szükségük van igazabb, hitelesebb válaszokra is**, olyanokra, amelyekben kevesebb az ámítás és önámítás, és több az adott világot és az ember lehetőségeit jobban figyelembe vevő, józanabb, tárgyilagosabb ítélet. De amíg az emberek és társadalmak nem találják meg, nem forrják ki a maguk igazabb válaszait hagyományos civilizációjuk válságára, addig a „proletár reneszánsz" szimbólumai, céljai, vágyai minden bizonnyal nagy szerepet játszanak majd életükben.

Ha ez így volna is, a fogyasztói társadalom még csak nagyon korai, **zsenge és esetleges válaszkísérlet** a hagyományos európai civilizáció válságára, az új helyzetre s lehetőségekre. Az igazi válaszok, egy igazi reneszánsz vagy új reformáció még várat magára. Ne keressünk ma még a proletár reneszánszban új Dantékat és Petrarcákat, Lope de Vegákat és Shakespeare-eket, Ficinókat és Pico della Mirandolákat, Giottókat, Michelangelókat és Leonardo da Vinciket. Ámbár – tiszteletlenül – még itt is bizonyos óvatosságra intek. Mert lehetséges, hogy egyik-másik korszakalkotó mű már megszületett, amelyet a történelem majd e kor lelkét és lényegét kifejező szimbólumává emel és nemesít, csak éppen sejtelmünk sincs arról, hogy – ha léteznek – melyek ezek a művek.

Ahogy mondjuk 1620-ban Londonban sem tudta, tudhatta még senki, hogy a kor mely művei válnak majd igazán halhatatlanná (ha ugyan néhány száz év

utóélet már a halhatatlanságot jelenti). Ha megszavaztatták volna őket, ma már feledésbe merült vagy csak a szakértők által ismert akkori hírességeknek, a *Euphuest* író John Lilynek, a tehetséges szonettíróknak vagy Spenser *Tündérkirálynőjének* – ki emlékszik rájuk? – valószínűleg jóval nagyobbak lettek volna az esélyeik, mint a *Hamlet*nek, *Othelló*nak vagy *Lear király*nak.[129]

Persze lehet, hogy két dolgot keverek itt. Egy kalap alá veszem az akkori *„magaskultúrát"*, az előkelő, arisztrokratikus, humanista reneszánsz kultúrát, és a korabeli *„tömegkultúrát"*. Például azt a kultúrát, amely a londoni külvárosok színházaiban, a Globe-ban, a Swanban, a Red Bullban kavargott, fortyogott, zsivajgott, legalább olyan féktelenül, zajosan, erkölcstelenül és erkölcsösen, érzelgősen és cinikusan, mint a mai tömegtelevíziók műsoráradata. S ha egyik nap épp nem egy Shakespeare-, Ford-, Webster-, Beaumont és Fletcher- vagy Marlowe-darab ment, akkor az emberek ugyanolyan lelkesedéssel tódultak a „medvehecceléseskre", amelyek során kutyákkal tépették szét a cölöphöz kötött medvéket (vagy bosszankodva nézték például egy alkalommal, hogy a Núbiából idehajózott oroszlán és az angol őserdők medvéje semmiképpen sem akarja egymást darabokra szaggatni).[130] Valószínűleg ma is van átmenet, vannak átfedések a kultúra e két tartománya között. Irodalomban is, képzőművészetben is, a filmművészetben, s talán már a televíziózásban is. De azért valószínűleg még korai, vagy teljességgel hiábavaló a televízió vagy a mozi Shakespeare-jét keresnünk.

Ha mindezt hallaná, forogna-e Shakespeare a sírjában? Nem biztos. Képzeljük csak el, milyen remek szappanoperákat írna a *Makrancos hölgy*ből vagy a *Szentivánéji álom*ból. S milyen remek thrillerek kerekednének ki a *Macbeth*ből vagy a *Hamlet*ből. S abba már nem is jó belegondolni, mi lenne, ha a kezébe kaparinthatna egy filmkamerát.

Nem lehetetlen tehát, hogy a maga módján a proletár reneszánsz történetileg **pozitív szerepet tölt majd be**. Lebontja a hagyományos civilizáció beidegződéseit, intézményeit, és előkészíti egy új emberi magatartásrendnek, világlátásnak, cél- és normarendszernek, a nyugati civilizáció egy újabb korszakának a kialakulását.

Az azonban ennek ellenére elgondolkoztató, hogy annak idején a reneszánsz az emberi személyiségnek nem csak felszabadítását és kiteljesedését szorgalmazta, hanem azt is, hogy ez az új ember kitartó munkával megformálja, formába öntse, megalkossa önmagát, önnön szerepét a világban és a társadalomban.

[129] Igaz, Shakespeare-nek már a maga korában is sikere volt, és azok közé az Erzsébet- és Jakab-kori írók közé tartozott, akiknek néhány drámáját már életében kiadták; sőt, halála után nem sokkal már gyűjteményes kötetben is megjelentek, hogy aztán több mint száz évre elfelejtsék őket szőröstől-bőröstől.

[130] Nem csak a mai kor televíziója húz hasznot alantas emberi ösztönök kiszolgálásából.

Láttuk, jelen van ez a törekvés ma is (az aerobic, a body-building, a pszichológiai tréningek és a transzcendentális meditáció s más hasonló gyakorlatok például ezt a célt szolgálják), de az újkori reneszánsznak ez a pozitív, aktív, emberformáló dimenziója ma még elsősorban csak a polgáriasult rétegek életében van jelen; az elesettebb, védtelenebb rétegek sokkal inkább csak passzív élvezői s áldozatai a fogyasztói ipar előre gyártott gyönyöreinek.

*

Válságtünet? Tiszavirágzás? A megújulás első – zajos, de még nagyon is esetleges és esetlen – próbálkozása?

Nem tudom. Túlságosan is korán van még ahhoz, hogy azt a jelenséget, amelyet ebben a tanulmányban fogyasztói civilizációnak, illetve „proletár reneszánsznak" neveztem, hitelt érdemlően értelmezni tudjuk. Ma még nem határozható meg a helye és szerepe az európai civilizáció történetében. A kutatómunka és a viták korszaka vár még ránk.

HIVATKOZÁSOK

Alexander, Jeffrey C. – Seidman, Steven (eds.) 1990. *Culture and Society. Contemporary Debates*. Cambridge, Cambridge University Press.

Bachelard, Gaston 1957. *La poétique de l'espace*. Paris, Presses Universitaires de France.

Barber, Benjamin R. 1995. *Jihad vs. McWorld*. New York, Times Books.

Barthes, Roland 1999 [1967]. *A divat mint rendszer*. Budapest, Helikon.

Baudrillard, Jean 1970. *La société de consommation*. Paris, Gallimard

Baudrillard, Jean 1988a. *Selected Writings*. Oxford, Polity Press.

Baudrillard, Jean 1988b. Comsumer Society. In Baudrillard 1988a, 29–56.

Baudrillard, Jean 1994. *Simulacra and Simulations*. Ann Arbor, University of Michigan Press.

Baudrillard, Jean 1998 [1970]. *The Consumer Society. Myths and Structures*. London, Sage.

Bauman, Zygmunt 1991. *Modernity and Ambivalence*. Oxford, Polity Press.

Bauman, Zygmunt 1992. *Intimations of Postmodernity*. London, Routledge and Kegan Paul.

Bauman, Zygmunt 1993. *Postmodern Ethics*. Oxford, Blackwell.

Becker, Ernest 1973. *The Denial of Death*. New York, The Free Press.

Bell, Daniel 1976. *The Coming of Post-Industrial Society: Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books.

Bell, Daniel 1988. *The End of Ideology*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Bellah, Robert et al. 1985. *Habits of the Heart*. Berkeley, University of California Press.

Berger, Peter L. 1967 [1990]. *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York, Doubleday. (Reprinted in 1990 as an Anchor Book.)

Berger, Peter L. 1969 [1990]. *A Rumor of Angels*. New York, Doubleday.
Berger, Peter L., Berger, Brigitte, and Kellner, Hansfried 1973. *The Homeless Mind: Modernization and Consciousness*. New York, Random House.
Berman, Marshall 1982. *All That Is Solid Melts Into Air*. New York, Simon and Schuster.
Bertens, Hans 1995. *The Idea of the Postmodern. A History*. New York, Routledge and Kegan Paul.
Best, Steven and Kellner, Douglas 1997. *The Postmodern Turn*. New York, Guilford Press.
Bloom, Allan 1987. *The Closing of the Amnerican Mind*. New York, Simon and Schuster.
Borkenau, Franz 1980. *End and Beginning: On the Generation of Cultures and the Origins of the West*. New York, Columbia University Press.
Brewer, John and Porter, Roy (eds.) 1993. *Consumption and the World of Goods*. London, Routledge and Kegan Paul.
Brittan, Arthur 1977. *The Privatised World*. London, Routledge and Kegan Paul.
Brzezinski, Zbigniew 1990. *Post-Victory Blues*. Lecture at the Academy of World Inquiry, October 25. Washington D. C., Georgetown University, School of Foreign Service.
Burckhardt, Jacob 1978 [1886]. *A reneszánsz Itáliában*. Budapest, Képzőművészeti Alap.
Cohen, Richard 1993. Waiting for New Meaning In a Post–Cold War World. *International Herald Tribune*, 27 October, 7.
Elias, Norbert 1982. *The Civilizing Process. State Formation and Civilization*. Oxford, Blackwell.
Eliot, T. S. 1934. *After Strange Gods. A Primer of Modern Heresy*. London, Faber and Faber.
Ellul, Jacques 1964. *The Technological Society*. New York, Vintage.
Erikson, Erik H. 1968. *Identity, Youth, and Crisis*, New York, W. W. Norton.
Ewen, Stuart 1988. *All Consuming Images. The Politics of Style in Contemporary Culture*. New York, Basic Books.
Ewen, Stuart and Ewen, Elisabeth 1982. *Channels of Desire: Mass Images and the Shaping of American Consciousness*. New York, McGraw-Hill.
Featherstone, Mike (ed.) 1990. *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*. London, Sage.
Featherstone, Mike 1991. *Consumer Culture and Postmodernism*. London, Sage.
Fox, Richards and Lears, T. J. Jackson (eds.) 1983. *The Culture of Consumption: Critical Essays in American History,1889–1980*. New York, Pantheon.
Friedman, Jonathan 1992. Narcissism, Roots and Postmodernity: The Constitution of Selfhood in the Global Crisis. In Lash and Friedman 1992, 331–366.
Frisby, David 1985. *Fragments of Modernity. Theories of Modernity in the Work of Simmel, Kracauer and Benjamin*. Oxford, Polity Press.
Fukuyama, Francis 1992. *The End of History and the Last Man*. New York, The Free Press.
Fukuyama, Francis 1994. *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa.
Gay, Paul du and Hall, Stuart 1996. *Doing Cultural Studies. The Story of the Sony Walkman*. London, Sage.
Gellner, Ernest 1992. *Postmodernism, Reason and Religion*. London, Routledge and Kegan Paul.
Gloege, Martin E. 1992. The American Origins of the Postmodern Self. In Levine 1992, 59–79.

Gottdiener, Mark 1997. *The Theming of America. Dreams, Visions, and Commercial Spaces*. Boulder, Col., Westview Press.
Habermas, Jürgen, Lyotard, Jean-François és Rorty, Richard 1993. *A posztmodern állapot*. Bujalos István szerk., Angyalosi Gergely et al. ford. Budapest, Századvég.
Halter, Marilyn 2000. *Shopping for Identity: The Marketing of Ethnicity*. New York, Shocken.
Hamvas, Béla 1983 [1936]. *Világválság*. Budapest, Magvető.
Harvey, David 1990. *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford, Blackwell.
Hassan, Ihab 1988. *The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture*. Columbus, Ohio State University Press.
Hefner, Robert (ed.) 1998. *Market Cultures: Society and Moralities in the New Asian Capitalisms*. Boulder, Colo, Westview Press.
Heidegger, Martin 1980a. „Das Ding. Der Ursprung des Kunstwerkes." In Heidegger 1980b, 1–72.
Heidegger, Martin 1980b. *Holzwege*. 6. Auflage. Frankfurt am Main, Klostermann.
Heilmann, Ann and Beetham, Margaret 2004. *New Woman Hybridities: Feminity, Feminism and International Consumer Culture, 1880–1930*. New York, Routledge and Kegan Paul.
Heller Ágnes 1998 [1967]. *A reneszánsz ember*. Budapest, Múlt és Jövő.
Hobsbawm Eric J. 1994. *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York, Pantheon Books.
Hobsbawm, Eric 1998 (1994). *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története, 1914–1991*. Budapest, Pannonica.
Huizinga, Johan 1959a [1920]. „The Problem of the Renaissance." In Huizinga 1959b.
Huizinga, Johan 1959b [1920]. *Men and Ideas. History, the Middle Ages, the Renaissance. Essays*. New York, Meridian Books.
Huntington, Samuel 1997. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon and Schuster.
Inglehart, Ronald 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, Princeton University Press.
Inglehart, Ronald 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, Princeton University Press.
International Encyclopedia of the Social Sciences 1963. New York, Macmillan.
Jameson, Frederic 1997. *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*. Erdei Pálma ford. Budapest, Jószöveg.
Jaspers, Karl 1965 [1932]. *Die geistige Situation der Zeit*. Berlin, Walter de Gruyter.
Jenis, Irving Lester 1989. *Crucial Decisions: Leadership in Policymaking and Crisis Management*. New York, Free Press.
Kellner, Douglas 1992. Popular Culture and the Construction of Postmodern Identities. In Lash and Friedman 1992.
Kellner, Douglas 1995. *Media Culture: Cultural Studies, Identity, and Politics Between the Modern and the Postmodern*. New York, Routledge and Kegan Paul.
Kellner, Douglas 2003. *Media Spectacle*. New York, Routledge and Kegan Paul.
Kennedy, Paul 1992. *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000*. Budapest, Akadémiai.

Kennedy, Paul 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York, Random House.
Klages, Ludwig 1929–1932. *Der Geist als Widersacher der Seele*. 1–3. Leipzig, J. A. Barth.
Kleine, Robert E., Schultz-Kleine, Susan and Kernan, Gerome B. 1992. Mundane Everyday Consumption and the Self: A Conceptual Orientation and Prospects for Consumer Research. *Advances in Consumer Research*, No. 19, 411–415.
Kowinski, William S. 1985. *The Malling of America. An Inside Look at the Great Consumer Paradise*. New York, William Morrow.
Lagadec, Patrick 1993. *Preventing Chaos in a Crisis: A Strategy for Prevention, Control and Damage Limitation*. New York, McGraw-Hill.
Lash, Christopher 1979. *The Culture of Narcissism*. New York, Norton.
Lash, Scott and Friedman, Jonathan (eds.) 1992. *Modernity and Identity*. Oxford, Blackwell.
Le Goff, Jacques 1957. *Les intellectuels au Moyen Age*. Paris, Seuil.
Le Goff, Jacques 1979. *Az értelmiség a középkorban*. Budapest, Magvető Kiadó.
Lears, T. Jackson 1983. From Salvation to Self-Realization. In Fox and Lears 1983.
Levine, George (ed.) 1992. *Constructions of the Self*. New Brunswick, NJ., Rutgers University Press.
Lewis C.S. 1947. *The Abolition of Man*. New York, Macmillan.
Lukacs, John 1970. *The Passing of the Modern Age*. New York, Harper and Row.
Lury, Celia 1996. *Consumer Culture*. London, Polity Press.
Lyotard, Jean-François 1993 [1979]. A posztmodern állapot. In Habermas, Lyotard, and Rorty 1993.
Marcuse, Herbert 1969 [1964]. *Az egydimenziós ember*. Józsa Péter ford. Budapest, Kossuth.
McClung, William A. 1983. *The Architecture of Paradise. Survivals of Eden and Jerusalem*. Berkeley, California University Press.
McKendrick, N., Brewer, J. and Plumb, J. H. 1982. *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*. London, Europa.
Miles, Steve 1998. *Consumerism as a Way of Life*. London, Sage.
Mitroff, Ian I. and Bennis, Warren 1989. *The Unreality Industry. The Deliberate Manufacturing of Falsehood and What It Is Doing to Our Lives*. New York, Carol Publishing
Monod, Jacques 1970. *Le hasard et la nécéssité. Essai sur la philosophie naturelle de la biologie moderne*. Paris, Seuil.
Morgan, T. Clifton 1994. *Untying the Knot of War: A Bargaining Theory of International Crises*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
Morin, Edgar 1993. La pensée socialiste en ruine. *Le Monde*, 21 Avril.
Ortega y Gasset, José 1995 [1930]. *A tömegek lázadása*. Budapest, Pont.
Norberg-Schulz, Christian. 1985. *The Concept of Dwelling. On the Way to Figurative Architecture*. New York, Electa-Rizzoli.
Panofsky, Erwin 1986. *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás*. Szegedy-Maszák Mihály ford. Budapest, Corvina.
Patai, Raphael 1947. *Man and Temple in Ancient Jewish Myth and Ritual*. London, Thomas Nelson.
Petőfi Sándor János 1997. „Non scholae sed vitae..." *Vigilia* 6, 409–417.

Postman, Neil 1986. *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business*. New York, Penguin.
Ritter, Joachim und Eisler, Rudolf (eds.). 1971–2007. *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Vols. 1–13). Basel, Schwabe. Band 4. 1235–1245.
Ritzer, George 1997a. *Postmodern Social Theory*. New York, McGraw-Hill.
Ritzer, George 1997b. *The McDonaldization Thesis. Explorations and Extensions*. London, Sage.
Ritzer, George 1999. *Enchanting a Disenchanted World. Revolutionizing the Means of Communication*. London, Sage.
Ritzer, George 2001. *Explorations in the Sociology of Consumption. Fast Food, Credit Cards and Casinos*. London, Sage.
Ritzer, George 2003. *The Globalization of Nothing*. Thousand Oaks, CA., Pine Forge Press.
Rorty, Richard 1994. *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Pécs, Jelenkor.
Sanders, Clinton R. (ed.) 1990. *Marginal Conventions: Popular Culture, Mass Media and Social Deviance*. Bowling Green, Ohio, State University Popular Press.
Shields, Rob (ed.) 1992. *Lifestyle Shopping. The Subject of Consumption*. London, Routledge and Kegan Paul.
Smart, Barry (ed.) 1999. *Resisting McDonaldization*. London, Sage.
Smart, Barry 1993. *Postmodernity*. New York, Routledge and Kegan Paul.
Sorokin, Pitrim A. 1962 [1937–1941]. *Social and Cultural Dynamics*. Vols. 1–4. New York, Bedminster.
Spengler, Oswald 1994 [1918/1923]. *A nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Budapest, Európa.
Tomlinson A. (ed.) 1990. *Consumption, Identity and Style: Marketing, Meanings and the Packaging of Pleasure*. London, Comedia.
Tomlinson, John 1991. *Cultural Imperialism*. London, Pinter.
Toynbe, Arnold 1974. *Toynbee on Toynbee: A Conversation between Arnold J. Toynbee and* Urban, G. R. New York, Oxford University Press.
Toynbee, Arnold 1934–1961. *A Study of History*. Vols 1–12. New York, Oxford University Press.
Toynbee, Arnold 1971. *Válogatott tanulmányok*. Borosi András (szerk.), Mesterházi Márton ford. Budapest, Gondolat.
Toynbee, Arnold 1994. *Tanulmány a történelemről. Vázlat*. Somorjai Ádám ford. Pannonhalma.
Troeltsch, Ernst 1911. *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der moderner Welt*. München–Berlin, R. Oldenbourg.
Turner, Victor 1969. *The Ritual Process. Structure and Antistructure*. Chicago, Aldine.
Turner, Victor 1990. „Liminality and Community." In Alexander and Seidman 1990, 147–154.
Turner, Victor 2002. *A rituális folyamat: Struktúra és antistruktúra*. Orosz István ford. Budapest, Osiris.
Unamuno y Jugo, Miguel de 1989 [1912]. *A tragikus életérzés az emberben és a népekben*. Csejtei Dezső és Benyhe János válog., Farkas Géza ford. Budapest, Európa.

Unamuno y Jugo, Miguel de 1997 (1924). *A kereszténység agóniája.* Scholz László ford. Budapest, Kossuth Kiadó.
Valéry, Paul 1924. *La crise de l'esprit.* Paris, Gallimard.
Valéry, Paul 1931. *Regards sur le monde actuel.* Paris, Stock (Delamain et Boutelleau).
Valéry, Paul 1948. *Reflections on the World Today.* F. Scarfe trans. New York, Pantheon.
Voegelin, Eric 1956. *Order and History.* Vol. One. *Israel and Revelation.* Baton Rouge, Louisiana State University Press.
Wallerstein, Immanuel 1995. The End of What Modernity. Guest Commentary. *Theory and Society,* 24, 471–488.
Walsh, David 1990. *After Ideology. Recovering the Spiritual Foundations of Freedom.* San Francisco, Harper.
Wechsler, Harlan J. 1990. *What's So Bad About Guilt?* New York, Simon and Schuster.
Williamson, J. 1986. *Consuming Passions: The Dynamics of Popular Culture.* London, Marion Boyars.

* * *

A szabadság sokkja[131]

A társadalmi tudat változásai, 1945–1999

(1999)

1989: kizökkent a világ... Kapaszkodnia kellett mindenkinek. A régi magatartásformák, régi szerepek erejüket vesztették. Meg kellett találnia az embernek a maga helyét a szabadság világában. A szabadság azonban nemcsak lehetőségeket nyitott, hanem veszélyeket is hozott.

„A szabadság egyben felelősség is.
Ezért félnek tőle az emberek."
George Bernard Shaw

Életünknek nemcsak külső, intézményes keretei alakultak gyökeresen át az elmúlt egy-két évtizedben. Drámai változások zajlottak le a világhoz való viszonyulásunkban, világképünkben, magatartásformáinkban is. E változások részei a nyugati civilizáció nagy átalakulásfolyamatának, de megvan a maguk sajátos, helyhez és helyzethez kötött dramaturgiájuk. E kelet- (s nyugat-) európai változások egyetlen fontos mozzanatát vizsgálom meg közelebbről a továbbiakban.

Máshol részletesen szóltam arról, hogy a kultúra vagy civilizáció (nem különböztetem meg őket) élet és halál kérdése az emberek és az emberi társadalmak számára.[132] Ebben az idegen és veszélyes univerzumban az ember nem élhetne meg, ha nem óvná a mítoszok és vallások, ismeretek és hiedelmek, épületek és szerszámok, eszmék és szimbólumok, törvények és normák, hagyományok és közös emlékek védőpajzsa. Ha nem vette volna s nem venné körül magát azzal, amit kultúrának vagy civilizációnak nevezünk.

Ha ez a védőpajzs megsérül, ha az eszméknek, hiteknek és értelmezéseknek ez a védőburka felszakadozik, ha már nem tud tartalmas választ adni az emberek kérdéseire és félelmeire, akkor a bizonytalanságnak és szorongásnak korszaka következhet el. Akkor kialakulhat egy olyan válság, amelyet – szem-

[131] *Proletár reneszánsz* 1999, 135–145.
[132] *Az emberi kaland. Egy civilizációelmélet vázlata.* Budapest, 1977, Helikon. – *Félelmek és szimbólumok.* Budapest, 2006, Osiris. – *Fears and Symbols.* Budapest, 2001, Central European Universiy Press.

ben a gazdasági, politikai válsággal – lelki, szellemi, vagy spirituális válságnak nevezhetünk.[133]

Ugyanez mondható el egy adott kultúrán belül kialakuló paradigmákról is.[134] A paradigma a valóság látásának és értelmezésének sajátos módja. Előfeltevéseknek, eszméknek, gondolati struktúráknak olyan együttese, amely meghatározza azt, hogy egy-egy társadalom, egy-egy korszak hogyan láthatja és értelmezheti a valóságot s önmagát. Segíti a valóság megismerését, de egyben korlátja is a megismerésnek. Episztemológiai szemüveg, amely segíti és egyben torzítja a látást.

Egy-egy kultúrán vagy civilizáción belül több paradigma is kialakulhat, követve egymást, vagy egymással párhuzamosan futva. Ha a világ megváltozik körülöttünk, akkor gondolati és magatartásbeli struktúráinkat is, a világ és önmagunk értelmezését is hozzá kell illesztenünk a megváltozott valósághoz. Ki kell alakítanunk egy új világértelmezést, ismereteink, eszméink, azonosságunk új formáit, amelyek újra körülvesznek minket, biztonságot nyújtanak, segítenek megtalálni a helyünket az új környezetben.

Az elmúlt évtizedekben, elsősorban Kelet-Európában, de Nyugat-Európában is, felgyorsult és megört, újra és újra irányt váltott a történelem futása. Ez arra kényszerítette elsősorban a kelet-európai, de kisebb mértékben a nyugat-európai társadalmakat is, hogy önmaguk s a világ értelmezésének módját újra és újra a változó világhoz idomítsák.

Ebben a tanulmányban a paradigmaváltások és módosítások néhány példáját elemzem. Először azt a két paradigmát, amelyet a vasfüggöny két oldalán a kelet-, illetve nyugat-európai társadalmak alakítottak ki maguknak az elmúlt negyven évben. Majd azt vizsgálom, hogy mi történt ezzel a két paradigmával 1989 drámai változásai után.

Az elmúlt negyven évben Nyugat-Európának és Kelet-Európának megvolt, külön-külön, a maga élete és sorsa. Különböző problémákkal kellett megküzdeniük, más volt az eszköztáruk, mások voltak a kihívások, és mások voltak a válaszok. De e különbségek ellenére Nyugat- és Kelet-Európa társadalmait bizonyos tényezők erősen össze is kapcsolták. Különös, néma párbeszéd folyt a vasfüggöny két oldalán élők között. Vagy talán két monológ, mert nem volt fontos az, hogy a másik oldal hallja azt, amit az egyik mond. Mindazonáltal a másik oldal mindkét oldal számára fontos értékek és jelentések forrásává vált. Ez a különös kapcsolat egybeforrasztotta Európát még a hidegháború éveiben is.

[133] A válság fogalmának meghatározását lásd e kötetben, A proletár reneszánsz című tanulmányban.

[134] A paradigma fogalmát valamivel bővebb értelemben használom itt, mint a tudományszociológiában szokás. Th. S. Kuhn (1962, 28. skk.) ismert paradigma-meghatározásához, amely kizárólag cognitiv-episztemológiai jellegű, egy pragmatikus dimenziót adok hozzá. Ebben az értelemben a paradigma nemcsak azt határozza meg, hogy hogyan látja s értelmezi az ember a valóságot, hanem bizonyos fokig azt is, hogy hogyan kezelheti ezt a valóságot. A paradigma fogalmának történetét kitűnően ismerteti Ritter 1971–1992, Band 7, 74–81.

Keletről nézve a vasfüggöny panaszfal volt és egyben, keverve a metaforákat, a remény ablaka. Nyugatról nézve hízelgő tükör volt, amely különösen kedvező fényben mutatta azt, aki belenézett. Arról nem is szólva, hogy a nyugati oldalon élők számára kényelmes és biztos védelmet jelentett a fal a túloldalon lévő antivilág veszélyeivel és borzalmaival szemben.

A fal két oldalán – minthogy más helyzetre és kérdésekre kellett választ adniuk – két különböző paradigma alakult ki. A világ látásának és értelmezésének két különböző módja. A keletit a „Rab paradigmájá"-nak nevezem a továbbiakban. Nyugati ellenpárját pedig a „Misszionárius paradigmájá"-nak".

A RAB PARADIGMÁJA

A hatalomátvétel után a kommunisták hozzáláttak a kelet-európai társadalmak rendszeres lerombolásához. Felszámolták a demokrácia és a piacgazdaság intézményrendszerét. Felszámolták a társadalmi együttélés hálózatait, az emberi kapcsolatok, érzések, gondolatok „életvilágát"; megpróbálták lerombolni az emberek és az embercsoportok azonosságtudatát, méltóságát, önbecsülését. Fojtogató, pusztító űrességet teremtettek az emberek körül és az emberek szívében. Megpróbálták magányos tömeggé züllesztení a társadalmat, megfosztva minden reménytől, az ellenállás minden lehetőségétől.

Minden erőfeszítésük ellenére azonban mindez csak részben sikerült nekik. A kelet-európai társadalmak példája újra bebizonyította, hogy milyen rendkívül erős és rugalmas az ember. Bebizonyította azt, hogy a parancsuralmi rendszer teljes eszköztára sem elegendő ahhoz, hogy teljes mértékben tehetetlen alattvalóvá nyomorítsa az embereket. Hogy megfossza őket a választás minden lehetőségétől. Hogy teljes rezignációra és megadásra kényszerítse őket. Az emberek minden helyzetben, még a legreménytelenebben is keresik a modus vivendit, a túlélés lehetőségét, a kialakult helyzetre adandó lehetséges legjobb választ és magatartást. Ezt tették a kelet-európai társadalmak is a kommunizmus évtizedeiben. Próbálták a maguk módján megérteni a kialakult új helyzetet, próbálták megvédeni magukat az új helyzetben, próbálták kitölteni azt a vákuumot, amely a régi értékek, magatartásformák, identitások elpusztulása után keletkezett körülöttük. Ez a kényszer és ez a szándék hozta létre a világ és önmagunk értelmezésének azt a keretét, amelyet a Rab paradigmájaként elemzünk a továbbiakban.

Két dolgot kell itt megjegyeznem, mielőtt továbbmegyünk. Mindenekelőtt azt, hogy a Rab paradigmája nem volt egyforma intenzitással jelen minden

kelet-európai országban, társadalmi rétegben, generációban. Volt, ahol nagyobb és volt ahol kisebb mértékben határozta meg azt, ahogy az emberek megélték és értelmezték a maguk életét és világát. Például, minden valószínűség szerint erősebben határozta meg az emberek világlátását Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában, mint a többi kelet-európai országban. Valószínűleg jellemzőbb volt az idősebb és a középnemzedékekre, mint a fiatalabbakra, akik 1945-öt, 48-at, 56-ot, 68-at, 81-et már csak idősebb kortársaik elbeszéléséből ismerhették meg. Valószínűleg e paradigma erősebben hatott az 1950-es, 60-as és 70-es években, mint a 80-as években. Elsősorban Magyarországon, ahol az úgynevezett liberalizációs folyamat és a második gazdaság sikere a családok többsége számára megnyitotta a menekülés lehetőségét és elindított egy kispolgárosodási folyamatot, a maga apróbb-nagyobb sikereivel, szabadságaival és megelégedettségeivel.

Megjegyzendő másfelől az, hogy a Rab paradigmája nem az egyetlen paradigma volt az elnyomás évtizedeiben. Az emberek többségének tudatában jelen lehetett, átszínezte világlátásukat és önképüket, de nem föltétlen volt mindenütt domináns szerepe. Más paradigmák is megjelentek mellette. Felerősödött újra az Alattvaló, illetve a Tisztes szántóvető hagyományos paradigmája, azok életében s tudatában, akik az ezeréves alattvalói közöny, alázat és letargia védő szférájával vették körül magukat, illetve azoké, akik visszahúzódtak családjuk körébe, amennyire csak lehetett elzárkóztak a külső világ viharai és veszélyei elől; szorgalommal és méltósággal végezték a dolgukat, az emberi tisztesség jegyében élték életüket. Megvolt a maga világlátása s önképe, nyilván, a rendszer urainak is. A Jó király vagy Oligarcha paradigmáján át látták, láthatták a világot és önmagukat. Meglehetősen széles körben élt a Reformer paradigmája, amely segítette a technokratákat, reformközgazdákat, reformkommunistákat abban, hogy megőrizhessék önbecsülésüket, annak ellenére, hogy részt vesznek a hatalom fenntartásában s részben gyakorlásában is (arról nem is szólva, hogy el kellett felejteniük, el kellett fojtaniuk a véres terror emlékét, amelyből a megreformálandó rendszer kinőtt).[135]

Ami a Rab paradigmáját illeti: nagyon rossz és nyomorúságos, de ugyanakkor meglehetősen kényelmes a rablét. Nyomorúságos, mert fázik és éhezik az ember. Nyomorúságos, mert megfosztja az embert az élet ezer lehetőségétől és örömétől. Ámde, mindennek ellenére, megvannak a rabélet kényelmei és csábításai is, különösen ha metaforikus értelemben használjuk a börtön fogalmát és a szabadságvesztésnek azt az állapotát értjük rajta, amelyben a kommunizmus évtizedeiben élt többek között a magyar társadalom. Rossz és nyomorúságos

[135] Egy beszélgetés során Schöpflin György néhány további szellemes paradigma-címkét javasolt a Rab paradigmájának kiegészítéseképpen. Például: a Börtönőr paradigmája, a Besúgó paradigmája stb.

állapot volt ez, de egyben kényelmes is, mert a rablét **infantilizálta**, a gyerekkori felelőtlenség állapotában tartotta az embereket. A kommunista oligarchia minden döntés jogát magának tartott meg, kizárt mindenki mást a politikából és a közéletből, ezzel azonban egyúttal mentesítette is az embereket minden felelősség alól. A felelőtlenség mennyországában és poklában tartotta őket negyven éven át.

Emlékszem, hogy egyszer, az ötvenes években, egy hideg, ködös novemberi napon találkoztam egyik barátommal valahol a Körúton. Köhögött, tüsszögött, alig látott a náthától vagy influenzától. Én mint tisztes és jólnevelt polgár előhozakodtam a szokásos ostobácska jó tanácsokkal.

> – Miért mászkálsz az utcán, menj haza, feküdj le, igyál sok teát, kanalazd a hecsedlilekvárt (mert akkoriban citrom nem volt kapható) – és így tovább, de ő minderre csak a fejét ingatta. – Nem... nem... nem érdemes... úgysem használ... – De hát miért nem akarsz segíteni magadon? – förmedtem rá végül. – Mert nem lehet. Mert amíg a kommunisták itt vannak, úgysem lehet semmin sem segíteni. Addig úgyis minden reménytelen...

Egy bizonyos szempontból igaza volt. A kommunisták valóban átfogó módon tették életünket nyomorúságossá. Másfelől azonban ez a makacs egyoldalúsága jól jellemezte azt a hamis tudatot, ami mindannyiunkban kialakult azokban az években. Abban az illúzióban éltünk, hogy ha egyszer megszabadulunk kommunista diktátorainktól, akkor életünk minden problémája egy csapásra megoldódik. Mikor aztán eljött a szabadság, és problémáink többsége változatlanul megoldatlan maradt, becsapva éreztük magunkat. Meg voltunk döbbenve attól, hogy még egy szabad és demokratikus társadalomban is lehetnek problémák, sőt még náthásak is lehetünk.

Azért is kényelmes volt a rablét, mert lehetővé tette, hogy az emberek egy rendkívül **egyszerű és áttetsző világban** éljenek. Olyan világban, amelyben a modern élet nyomasztó bonyolultsága a Jó és Rossz küzdelmének egyszerű, manicheista képletére redukálódott. Olyan volt az élet, mint egy középkori „moralitás", kegyes célú erkölcsi színjáték, amelyben Kommunizmus, a maga zsoldosaival: Félelemmel, KGB-vel, Kínzással, Opportunizmusal, Párttitkárral, Ideológiával próbálja megfélemlíteni és konformizmusba, önkéntes szolgaságba kényszeríteni a Mindennapi embert. A másik oldalon pedig Demokrácia próbálja a maga szövetségeseivel, Közéleti Erénnyel, Erkölcsi Bátorsággal, Piacgazdasággal és Civil Társadalommal megvédeni őt a gonosz támadásokkal és kísértésekkel szemben.

Erős **mártírtudat** kiépítésével a kelet-európai társadalmakban élő emberek még tovább tudták javítani közérzetüket, lelki, spirituális helyzetüket. Mert

nehéz, de egyben gyönyörűséges is a mártírsors. Még sokkal inkább az, mint a rabsors. Jó mártírnak lenni, mert a mártírszerep erős azonosságtudatot és önértéktudatot ad az embernek. Tartalommal és küldetéshittel telíti életét. Akárcsak a rabsors, a mártírsors is egy egyszerű és áttetsző világba helyezi bele az embert, de ez a világ itt ráadásul még metafizikus ragyogást is kap. Ebben a világban éles határ húzódik a szentek és a bűnösök között. A mártírokat nem kínozzák kétségek afelől, hogy mi a jó és mi a rossz. Tudják, hogy ők minden kétséget kizáróan a jó oldalán állnak. A mártírok az ártatlanság kényelmes állapotában élnek. Nincs kétségük afelől, hogy valaki más, a pogányok, a rómaiak, az elnyomók, a kommunisták felelősek mindenért, minden rosszért. Minden emberi szenvedésért. A mártíroknak joguk van arra, hogy önmaguk szenvedésére és az általuk képviselt szent ügyre koncentráljanak. Joguk van azoknak az embereknek a szent önzésére, akik másokért szenvednek és akiknek elhivatottságtudatuk van. A mártírok abban a boldog tudatban élnek, hogy ők az igazság és az igazságosság letéteményesei, és tudják, hogy a Jó végül is diadalmaskodik majd a Gonosz felett.

Sok rab és valamennyi mártír rendelkezik még, mindezek felett, egy rendkívül fontos értékkel. Reménnyel. Nem azokkal a triviális kis reményecskékkel, amelyeket a gazdagabb nyugati társadalmakban élő emberek ringatnak magukban egy-egy új autóval, diplomával, új házzal, vagy gyerekeik sikereivel kapcsolatban. A Kelet-Európában élők egy ezeknél nagyobb szabású, sugárzó reménység részesei voltak. Egy új és igazi élet, egy földi mennyország reménye éltette őket. Nem a kommunisták által ígért földi mennyország, hanem az igazi megváltásnak és megváltódásnak a birodalma. Az új Jeruzsálem, a demokrácia és a szabadság világa: túl a vasfüggönyön. Számukra a nyugati világ nem egyszerűen csak elérendő cél volt, hanem egyúttal csalhatatlan bizonyítéka is annak, hogy – az ő nyomorúságos élettapasztalataik ellenére – érdemes élni. Hogy az élet végső fokon magasztos és nagyszerű. Hogy az elnyomás pokla, a megalázó kompromisszumok, a méltóság nélküli lét: mindez életüknek csak esetleges és átmeneti epizódja. Lázálom, amelyből föl lehet ébredni, nyomorúság, amelyet a szabadság és a jólét diadalmas erői elsepernek majd. A vereség és a kétségbeesés sötétségében a Nyugat végső nagy reményként sugárzott a távolban. Mint a tökéletesség platóni ideája az esetlegességek és kompromisszumok nyomorúságos világában.

Mindez a remény, ez a tudati állapot, ez a magatartás, a Rab vagy a Mártír paradigmája nem kárpótolta őket szenvedéseikért és rabságukért, de segített nekik e nyomorúságok elviselésében, a körülöttük kialakult világ megértésében. Jelentést adott életüknek, emberi méltóságot önmaguknak.

A MISSZIONÁRIUS PARADIGMÁJA

Ahogy a Kelet-Európában élők számára fontos és nélkülözhetetlen volt a vasfüggönyön túl ragyogó szabadság és jólét világa, majdnem olyan fontos volt a Nyugaton élők számára a vasfüggönyön túl a sötétség és a kétségbeesés birodalma. Az értelemnek, az azonosságnak és a hivatástudatnak fontos forrásává vált számukra ez a világ. Nemcsak azért, mert az ötvenes és hatvanas években a kommunizmus veszélye óriási lendületet adott annak a folyamatnak, amelynek eredményeképpen kiépült a jóléti állam intézményrendszere és lerakták az egyesült Európa alapjait. A keleti világ kudarcai aláhúzták a nyugati modell életképességét és sikerét, rendkívüli mértékben megerősítették a Nyugaton élők öntudatát és önbecsülését. A kelet kudarca, sötét kontrasztként, diadalmas ragyogást kölcsönzött Bonnak, Párizsnak és New Yorknak. És nem utolsósorban segítettek a Nyugaton élőknek abban, hogy kialakítsák azt a mentalitást, világértelmezést, önképet, amelyre a Misszionárius paradigmájaként utaltam az imént.

Azok számára, akik kialakították vagy fölfedezték ezt a paradigmát, az erő és az öntudat gazdag forrásává vált még akkor is, ha egyelőre – minthogy klienseiktől vasfüggöny választotta el őket – még csak karosszékben ülő misszionáriusok lehettek. Kelet-Európa felszabadításának és a kommunizmus legyőzésének kötelessége nagyszerű lehetőséget, Szent György-i szerepet és identitást kínált azoknak, akik ezen a paradigmán át látták és értelmezték a világot és önmagukat. Hivatástudattal, misszionáriustudattal, értelemmel töltötte fel életüket. A morális nagyság aurájával vette körül őket. Az önzetlenség alibijét biztosította közülük még azok számára is, akik történetesen mohók és agresszívak voltak: nem a magunk számára halmozzuk fel a gazdagságot és a hatalmat, hanem az „Ügy" számára. Gazdaggá és hatalmassá kell válnunk, hogy legyőzhessük az ellenséget, akárcsak Cromwell hajdani „szentjei", vagy Kálvin puritánjai, akik meg voltak győződve arról, hogy Krisztus katonáiként joguk és kötelességük a világ meghódítása. Lehetővé tette számukra azt is, hogy kelet-európai kollégáikhoz hasonlóan ők is abba az illúzióba ringassák magukat, hogy egy egyszerű és áttetsző világban élnek, amelyben a Nyugat a fény, a Kelet pedig a sötétség birodalma.

KÖZJÁTÉK

Negyven éven át ez a két paradigma ellensúlyozta és kiegészítette egymást. A rabok és mártírok várták, hogy jöjjenek el a szabadítók. A misszionáriusok pedig nap mint nap megerősödtek hitükben azáltal, hogy látták odaát a rabok és mártírok szenvedését.

1989-ben a bársonyos forradalmak hirtelen és váratlanul lerombolták az Európát két részre választó falat, felszámolták a kommunisták hatalmát. És egyúttal lerombolták a két paradigmát is a fal két oldalán. A Rab paradigmája és a Misszionárius paradigmája egyik napról a másikra elvesztette érvényét és hatóerejét. Keleten a Rab paradigmáját néhány hétre-hónapra a Forradalmár paradigmája váltotta föl. Az emberek a Gonoszt legyőző győztes és fennkölt nép szemével látták a világot és önmagukat. Hirtelen változás következett be Nyugaton is, amikor a bársonyos forradalmak győzelmének hírére a misszionáriusjelöltek fölugrottak a karosszékükből, és mint igazi misszionáriusok indultak keletre, hogy segítsenek azoknak, akik diadalmasan törtek elő, vagy nagy üggyel-bajjal kászálódtak ki a kommunizmus romjai alól. Ez a boldog közjáték azonban nem tartott sokáig.

A SZABADSÁG SOKKJA

A szabadság sokként érte Kelet-Európát. Áldásként és átokként. Nagyszerű, új lehetőségeket nyitott meg emberek százmillióinak, de egyúttal borzalmas konfliktusok Pandóra-szelencéjét is felpattintotta. Felszabadultak Kelet-Európa teremtő energiái, de előgomolyogtak árnyai és rossz szellemei is. A nagy fordulat függetlenséget hozott az egyik nemzetnek, és a függőség új formáit más nemzeteknek és etnikumoknak. Fényt és örömöt hozott Prága és Budapest utcáira, romokat és könnyeket Szarajevóba és Mostárba. Emitt új tőzsdéket, amott új fogolytáborokat nyitott meg. A piacgazdaság színes bazárját hozta el a fogyasztóknak, miközben a reménybeli fogyasztók millióinak munkahelyét rombolta le. Új reményeket és új félelmeket hozott; egy jobb élet reményét a keveseknek, bizonytalanságot a többségnek, a szegénység rettenetét a maradéknak. A demokráciát hozta el néhány országnak, és az áldemokratikus intézményekkel leplezett tekintélyelvű uralom új formáit másoknak.

Ha leszámítjuk a polgárháborúk áldozatainak szenvedéseit és a gazdasági átalakulás áldozatainak nyomorúságát – s ugyan hogyan is lehetne leszámítani őket –, akkor a nagy átalakulás mérlege mindenképpen pozitív, és remélhetőleg egyre pozitívabbá válik majd az évek során. A kommunista birodalom és elnyomás összeomlása, amely bénította ezeket az országokat és tönkretette ezeket a társadalmakat, igazi és valóságos felszabadulás volt, amelyet, amennyire lehet, védelmezni kell azzal a forradalom utáni csalódottsággal, spleennel szemben, amely 1990 után széles körben elhatalmasodott a kelet-európai szíveken. De mindez nem változtat azon a tényen, hogy a szabadság a maga bonyolultságával, a maga teremtő s egyben romboló erejével, sokként érte Kelet-Európát. És skandalumként. Megváltó szellemként és pusztító tigrisként érkezett. A kelet-európai társadalmak nem voltak felkészülve erre a találkozásra. Elvesztették régi paradigmájuk védelmét, és még nem találták meg – vagy csak részben – válaszukat az új világ új kihívásaira.

Az itt élők nem ringathatják magukat többé abban a hitben, illetve tévhitben, hogy életükért felelősséggel nem tartozó, tehetetlen rabok. Elvesztették a mártírium illúzióját és védelmet nyújtó szentségét. Elvesztették életük erkölcsi magasztosságát, hivatástudatukat. Egy szép vagy nem szép reggelen új és fájdamasan prózai világra ébredtek, mint egyszerű, mindennapi polgárok. Hiába keresték mártírglóriájukat. Néhány hét alatt mártírokból és az átmenet diadalmas forradalmáraiból a Nyugaton élő gazdagok szegény és elhanyagolható rokonaivá váltak.

Jól emlékszem arra a csípősen hideg novemberi reggelre Nyugat-Berlinben, 1989-ben, amikor több száz japán és amerikai turista között én is ott álltam a berlini fal egyik megnyitott kapujánál és vártam, hogy érkezzenek az első látogatók Kelet-Berlinből. Az első családok – elvágólag két szülő és két gyerek – nagy sokára fel is tűntek a reggeli ködben, a keletnémet ipar nyomorúságos zöldes és kékes, sárgás és barnás pufajkáiban, nadrágjaiban és cipőiben, az elmaradhatatlan hátizsákkal a hátukon. Zarándokútjuk első stációjaként kötelességtudóan sorba álltak az angol hadsereg egyik mozgókonyhája előtt, ahol kiskatonák a keletnémetek számára ihatatlan, vízből-tejből kotyvasztott teát kínáltak nekik műanyag poharakban. Kötelességtudóan megitták, vagy próbálták észrevétlenül kiönteni e kotyvalékot. Tíz-húsz méterrel arrább újra sorba álltak egy Mercedes-Benz kisteherautó előtt, amelyből egy snájdig eladó Mercedes-Benz luxusautók brossúráit osztogatta ezeknek a boldog vagy boldogtalan Trabant- és Wartburg-tulajdonosoknak.

Ezek után autóbuszra szállhattak, amely ingyen – Berlin város ajándékaként – bevitte őket Nyugat-Berlin központjába, a Kurfürstendammra. Alighogy leszálltak, máris újra sorba kellett állniuk, mert itt meg műanyag csajkákban bablevest osztottak nekik. (Máig sem tudom, miért hitték a nyugat-berliniek, hogy a kelet-berliniek az éhhalál küszöbén állnak.) Kötelességtudóan leültek a járda szélére, és kanalazták a bablevest, biztosítva vendéglátóikat, hogy ez a nyugat-émet bableves sokkal jobb bableves, mint a keletnémet bableves (csak később derült ki, hogy a leves voltaképpen amerikai katonai konzerv bableves volt). Közben a vasárnap reggeli, elegáns korzózó tömeg ott keringett körülöttük, és úgy bámulta őket, mint valami más bolygóról idekerült különös, emberformájú, de azért mégsem egészen emberi lényeket. Ezek után immár negyedszer sorba állhattak, ezúttal a száz márkájukért, amely a nyugatnémetek bőkezűségéből mindegyiküknek járt, majd elkezdődött vándorlásuk a nyugati világ egyik legdrágább és legpompásabb vásárlónegyedében. Járták az utcákat és üzletközpontokat, húzva-cipelve-egzecíroztatva gyerekeiket, egyre kimerül-

tebben s reménytelenebbül, kezükben szorongatva zsugorodó száz márkájuk maradványait.

Este, midőn hazindultak, immár gyalog, mert a buszok nem kerültek elő, kielégületlenül és megalázva tűntek el a fal nyílásán keresztül az esti ködben. Egyetlen nap leforgása alatt forradalmárokból szegény rokonná vedlettek, akik egy nap alatt rá kellett hogy jöjjenek, hogy elvesztettek negyven évet az életükből. – És nemcsak ők, hanem Kelet-Európa valamennyi társadalma elvesztette ezt a negyven évet, és elvesztette azonosságtudatát, méltóságát, önbecsülését. Nincs már meg az az alibijük, hogy rabok, és az a jóleső tudatuk sem, hogy mártírok. Újabb identitás után kell nézniük, az önbecsülés, az emberi méltóság újabb forrásai után, egy ismeretlen és új világ megértésének új eszközei után.

Elvesztették ártatlanságukat is. Elvesztették a gyerekkori felelőtlenség kényelmes világát, még mielőtt fölkészülhettek volna a felelősségek vállalására. Sokan nem bírták bátorsággal ezt a szorongató helyzetet és új tekintélyeket, megváltó mitológiákat, ideológiákat, pártokat, új és kényelmes függőségeket kerestek. Vagy hátat fordítottak a politikának és a közéletnek, és a kialakuló nagy versenyben próbáltak mindenáron talpon maradni, kedvező helyzetbe kerülni. Mások katatón közönybe süllyedtek, vagy visszazökkentek az állandó zsörtölődés önpusztító állapotába. Megint mindenért, minden problémáért és nyomorúságokért a hatalmon lévőket, természetesen immár az új politikai elitet tették felelőssé. Eljött az új infantilizmus korszaka.

Kiestek, kicsöppentek hagyományos világuk manicheista egyszerűségéből is. Legyőzték volt a Gonoszt, szabadságot és lehetőségeket nyertek, de egyben valami rendkívül fontosat el is vesztettek. Elvesztettek egy félelmetes és mindenható ellenséget, amely ellen harcolhattak, s ez a harc értelmet adott volt életüknek. Rájuk szakadt egy olyan életnek az unalma és üressége, amelyet nem tölt már meg a Gonosz elleni küzdelem izgalma és hősiessége. A demokráciák unalma? Vagy demokrácia nélküli unalom? És itt álltak zavarodottan, olyan Hamletekként és Elektrákként, akik életük legfontosabb tényezője, éltető eleme nélkül maradtak: Claudius, illetve Klütemnésztra nélkül. Kifosztottan, üres kézzel álltak itt. Életük Szent György-i egyszerűsége és értelemmel telítettsége odalett.

Zavarodottság és káosz került a helyébe. Az előző világ romjainak és a kialakulóban lévő piacgazdaságnak és demokráciának labirintusszerű bonyolultságát élték meg zűrzavarként és káoszként. Nem értették, hogy a szabadság miért hozott szegénységet és munkanélküliséget. Hogy a demokrácia miért hozott a régi igazságtalanságok helyébe újakat. Hogy miért nem tudják eladni a tejet, tojást, vajat a Piacon, amit évszázadokon át el tudtak adni a piacon. Nem értették, hogy Európa miért zárja be egyre szorosabban kapuit, miután évtizedeken keresztül sürgette a vasfüggöny lebontását.

Nem volt hová fordulni értelmes válaszokért. Az új politikai elit túlságosan el volt foglalva azzal, hogy megteremtse az új intézményeket, túlságosan bele volt bonyolódva a maga teendőibe és hatalmi játékaiba ahhoz, hogy ideje és energiája legyen odafigyelni ezekre a kérdésekre. Az egyházaknak előbb saját magukat kellett volna megreformálniuk és saját maguknak kellett megtalálniuk a válaszokat, mielőtt segíthettek volna híveiknek. Az értelmiség, az úgynevezett véleményformálók maguk is meg voltak zavarodva, ők maguk is küszködtek azzal, hogy megértsék a körülöttük átalakuló világot.

Segítség ezen a téren a Nyugattól se nagyon jött. Nem is jöhetett. Európa hagyományos nagy politikai filozófiáinak és erkölcsfilozófiáinak többsége erősen megtépázódott az elmúlt évtizedekben. Többségük dadog, levegő után kapkod, sebeit nyalogatja. A szociáldemokrácia elbizonytalanodott, maga is válságban van. A konzervativizmus és a klasszikus liberalizmus nem tud átfogó magyarázatot adni a világban, s ezen belül Kelet-Európában felmerülő ezernyi kérdésre. A neoliberalizmus gazdasági programját kínálja, de nincsenek válaszai az emberek mindennapi gondjaira, az emberi lét alapvető egzisztenciális kérdéseire. Bizonytalanság és zavarodottság lett úrrá az emberek többségén. Érthető, hogy közülük sokan örömmel fogadták azokat az egyszerű válaszokat és megváltási ígéreteket, amelyeket az új fundamentalizmusok, populizmusok, nacionalizmusok és az újrasütött szocializmusok ajánlanak nekik.

A szabadság mítoszának összeomlása tovább fokozta a zavarodottságot. Az elnyomatás évtizedeiben a szabadság érthető módon a legfőbb értékké magasztosult, a legfőbb jóvá, amely valamiféleképpen valamennyi értéket magában hordozza. A boldogságot, az igazságosságot, a jólétet, a szeretetet, a lojalitást és – már-már neoplatonikus jelleggel – talán még az igazságot és a szépséget is. A szabadság az élet legfőbb célja volt Kelet-Európában. A szabadságnak ez a misztifikációja valóságos lelki összeomláshoz vezetett a bársonyos forradalmak győzelme után néhány hónappal. Az emberek mélyen meg voltak botránkozva, amikor rájöttek arra, hogy a szabadság és más értékek között az összefüggés nem különösebben erős; vagy esetleg egyáltalán nincs összefüggés közöttük. Amikor kiderült, hogy a szabadság nem általános gyógyír minden bajra. Amikor kiderült, hogy az ember lehet szabad és nyomorúságosan szegény. Az ember élhet egy szabad, de ugyanakkor igazságtalan társadalomban. Az emberek lehetnek szabadok és közben gyűlölhetik egymást. Az ember lehet szabad és közben rabja marad előítéleteinek és elfogultságainak. Az ember lehet szabad és ugyanakkor lehet boldogtalan.

Ez elfogadhatatlan botrány volt sokunk számára. Alig-alig elviselhető csalódás mindazok számára, akik negyven éven keresztül úgy vágyódtak a szabadságra, mint annak idején Lancelot vágyódott a Grál kehelyre.

*

Eltelt néhány év. E néhány év persze semmi egy ország életében s történelmében. De talán e percnyi idő is elég volt már ahhoz, hogy a „szabadság sokkja" enyhüljön, hogy elkezdjük tanulni a szabadság hétköznapjait. Jogaink mellett, nagyon lassan, kezdjük elfogadni kötelességeinket is. Kezdjük elfogadni azt is, hogy a demokrácia nem a boldogság és a kegyelem állapota, hanem a társadalmi érdekek egyeztetésére és integrálására szolgáló viszonylag hatékony intézményrendszer.

Sajnos, kezdjük elfogadni azt is, túlontúl könnyen és gyorsan, hogy a demokrácia és a piacgazdaság nem biztosítja, automatikusan, a társadalmi igazságosságot, de még a méltányosságot sem. Pontosabban: akik viszonylag jól jártak a változásokkal, kezdik ezt elfogadni. Azok pedig, akik rosszul jártak, nemigen tudnak bármit is tenni ellene.

Többek között azért, mert a **Sikeresek paradigmája** már kialakult. Illetve készen importáltuk Nyugatról: verseny folyik a világban, aki győz, az magának köszönheti a győzelmet és megérdemli a győzelem gyümölcseit. És a **Vesztesek paradigmája?** Hogy hogyan lehet vesztesként elfogadni ezt a világot? Ez – eltekintve a hagyományos és újabb keletű vallásos és paravallásos hitrendszerektől – sem Nyugat-Európában, sem Kelet-Európában nem alakult még ki.

HIVATKOZÁSOK

Kuhn, Thomas S. 1962. *The Structure of Scientific Revolution.* Chicago, Chicago University Press.

Ritter, Joachim und Eisler, Rudolf (eds.). 1971– 2007. *Historisches Wörterbuch der Philosophie.* Vols. 1–13. Basel, Schwabe.

***

Írástudók árulása?[136]

(1998)

Egyetlen kérdésre keres választ ez a tanulmány. Arra, hogy vajon betöltötte-e a szerepét a magyar értelmiség az elmúlt évtizedben? Segített-e az embereknek megérteni azt az új és kusza világot, amelybe belekerültek? Behozták-e a világból az új gondolatokat, harmóniákat, diszharmóniákat? Példát mutattak-e emberi tisztességből és bölcsességből?

„Mindig van valami gyanús abban, ha egy értelmiségi a győztesek oldalán áll."
Václav Havel

ÍRÁSTUDÓK

Az értelmiséget mint társadalmi csoportot, életformát és embertípust nehéz meghatározni.

Egy nemrég megjelent kitűnő tanulmánykötetben[137] például többek között a következő definíciók, illetve elnevezések találhatók.

„Tudáselit" *(Knowledge elite)* – „Élő lelkiismeret" *(Living conscience)* – „Majdnem társadalmi osztály *(Almost a social class)*" – „A politikai és erkölcsi küldetéssel rendelkező 'választottak' szekuláris társadalmi csoportja" *(A secular group of 'chosen ones' with a political-moral mission)* – A kultúrának, vagyis az ember szimbolikus világának a teremtői, elosztói és használói *(The creators, distributors and emloyers of culture; the symbolic world of men)* – „Szupra-professzionális közösség" *(A supra-professional community)* – „A kulturális tőke birtokosai, akik versenyeznek egymással azért a kiváltságos pozícióért, hogy létrehozhassák és közvetíthessék azokat a nyelvezeteket, érvelési rendszereket, amelyek segítségével megértjük, értelmezzük a társadalmat *(The possessors of cultural capital)* – „Státuscsoport" *(A status group)*; „A művelt réteg", „fehérgalléros dolgozók" *(The educated stratum, white-collar workers)* – „Örök értékek őrzői"

[136] *Proletár reneszánsz* 1999, 171–181.
[137] Bozóki 1999.

(*Guardians of eternal values*) – „A társadalom szócsövei" (*The spokesmen of society*) – „Uralkodó osztály" (*A dominant class*) – „Az eszmék emberei" (*Men of ideas*) – A „'reformista-transzformacionista, panglosszi' embertípus" (*The reformist-transformationist-Panglossian type of people*) – „Akik másképp gondolkoznak" (*Those who think otherwise*) – „Eszmékkel foglalkozó Civil Mágusok" (*'Civil Magi' dealing with ideas*) – A „tudásosztály" (*The knowledge class*) – „Azok, akik elsősorban az eszmék és szimbólumok létrehozásával, kidolgozásával és elterjesztésével foglalkoznak" (*Those principally involved ... in the creation, elaboration, and dissemnation of ideas and symbols*) – „Az ideológiát és kultúrát teremtő, közvéleményt formáló társadalmi csoport" (*The social group that creates ideology and culture, and forms public opinion*) – „A közjó és a társadalmi igazság őrei" (*Trustees of the common good and justice*) – „Az új osztály", „új politikai osztály" (*The new class, the new political class*) – „Egy csoport, amely más társadalmi osztályok osztályérdekeit fejezi ki" (*A group which expresses the class interests of other classes*) – és így tovább.

A skála, látjuk, nagyon széles. A tárgyszerű „státuscsoporttól" és „fehérgalléros dolgozóktól" egészen a magasztos „Civil Mágusokig" és az „örök értékek őrzőiig" terjed (még akkor is, ha az egyik-másik elnevezést ma már a szakértők inkább csak ironikusan használják). Vannak a meghatározások között kifejezetten pozitívak („a közjó és a társadalmi igazság őrei") és meglehetősen negatívak („uralkodó osztály", „panglosszi" embertípus). Vannak közöttük egyszerű fogalmak („a tudáselit"), és vannak nyakatekert megfogalmazások („a kulturális tőke birtokosai, akik versenyeznek egymással azért a kiváltságos pozícióért, hogy létrehozhassák...").

Ez a sok és sokféle elnevezés és meghatározás jelzi, hogy milyen sok és sokféle feltételezett vagy tényleges szerepe s funkciója van ennek a nehezen meghatározható társadalmi csoportnak. A továbbiakban e szerepek s funkciók némelyikével akarok bővebben foglalkozni.

A magam részéről kísérletet sem teszek egy pontos, tudományos meghatározásra. Egyszerűen és önkényesen kettéosztom az úgynevezett „szellemi munkások" széles társadalmi csoportját.

Tartozzanak az első csoportba az „írástudók": írók, művészek, filozófusok, tudósok, tanárok, törvényalkotók, polihisztorok és mások. Vagyis azok, akik a valóság struktúráinak és folyamatainak feltárásával s értelmezésével, a létező valóság kritikai elemzésével, eszmék, gondolatok, művészeti alkotások, szimbólumok, szimbólumrendszerek létrehozásával foglalkoznak. Megtalálható ez a típus az egész világon, bár a fejlett nyugati országokban az elmúlt fél évszázadban, az alkotó értelmiség professzionalizálódásával, a két csoport közötti határvonal valamelyest elmosódott.

A másik csoport az úgynevezett szakértelmiség, amelybe nálunk is, Nyugaton is a belépőt az ügyvédi, mérnöki, tanári, közgazdász, orvosi, társadalom- és természettudósi diploma és általában az egyetemi diploma adja; nálunk diplomásoknak szokás nevezni őket, Nyugaton pedig „*professionals*"-nek, professzionális rétegnek. Szakértelmük ugyanúgy nélkülözhetetlen, mint az első csoportba tartozóké.

Az alábbiakban az első csoporttal foglalkozom. Pontosabban azzal, hogy a nagy átalakulás elmúlt nyolc-kilenc évében hogyan állták meg a helyüket, hogyan tudtak vagy nem tudtak eleget tenni szerepüknek, a velük szemben megfogalmazható társadalmi elvárásoknak, weberi értelemben vett hivatásuknak.

Önkényesen egy ideáltípust rajzolok fel, és ehhez mérem a magyar értelmiség teljesítményét az elmúlt években. Elismerem, hogy ha más modellt és mércét használnánk, más eredményt kapnánk. Kérem az olvasót, tekintse a továbbiakat egy nagyon is szubjektív értékelésnek és részben önvallomásnak, minthogy magamat is e társulat tagjának tekintem, s így a kritika egyben önkritika is.

Véleményem szerint nem tudtak, vagy csak viszonylag kis mértékben tudtak eleget tenni kötelezettségeiknek. Az értelmiségnek ez a csoportja ugyanúgy megszenvedte az elmúlt évek nagy átalakulását, mint a társadalom többsége, a munkások, alkalmazottak, a parasztság, a középosztály jelentős hányada. Elvesztette létének biztonságát, szerepzavarba, identitásválságba került, nem találja helyét, funkcióját, közönségét a kialakulóban lévő új társadalomban. Nem tudja betölteni feladatát, illetve pontosabban: nem tudja betölteni azokat a feladatokat, amelyek hagyományosan meghatározták létét, társadalmi helyét, hivatását. Olyannyira nem, hogy már többfelől felmerült, újra, az értelmiség „árulásának" Julien Benda-i vádja. Ezek túlontúl nagy szavak, de azért érdemes odafigyelni rájuk. A következőkben megvizsgálom, hogy hogyan is áll a helyzet ezekkel a hagyományos értelmiségi feladatokkal.

AZ ELEMZŐ FUNKCIÓ

Fontos feladata az értelmiségnek az, hogy állandóan és rendszeresen elemezze a társadalmi lét jelenségeit, mozgásait, összefüggéseit, és ezzel elősegítse a társadalomban kialakuló feszültségek, problémák hatékony megoldását. Ez az elmélyült és rendszeres elemzőmunka akadozott az elmúlt egy-két évben.

Bizonyos fokig érthető módon.

Egyrészt, az átalakulással kapcsolatos politikai-társadalmi-gazdasági teendők olyan sokaságát kell elvégezni, hogy az elmélyült, elemző munkára viszonylag kevés idő és erő maradt. Másrészt a változások olyan gyorsak és drámaiak, hogy nehéz áttekinteni, a társadalomtudományok megszokott eszközeivel elemez-

ni őket. Arról nem is szólva, hogy a nagy átalakulás sokakat átterelt, átdobott az elmélyült kutatómunkából a napi publicisztika világába, ahol ugyan fontos munkát végezhetnek, de alapvető feladataik közben menthetetlenül elvégezetlenek maradnak.

Az ország vezetőinek bonyolult kérdések sokaságában kellett s kell dönteniе, anélkül hogy e döntéseket megfelelően elmélyült kutatómunka előzte volna meg. A kérdések többsége csak a napisajtóban és parlamenti bizottságokban tárgyaltatik meg, ahol – a legjobb szándékok ellenére is – elkerülhetetlen a felületesség és az esetlegesség. A folyamatban lévő értékes és érdekes kutatások ellenére sem tudunk eleget társadalmunk leglényegesebb problémáiról. Például arról, hogy hogyan alakult át drámai gyorsasággal a társadalom szerkezete; hogyan alakul ki az új uralkodó réteg; mi lesz a kádárizmus alatt kialakult második gazdaságos kis- és középpolgársággal, milyen erők mobilizálhatják önvédelemre, érdekérvényesítésre a munkásság különböző rétegeit: milyen mértékű a kulturális és spirituális válság, amely elhatalmasodott a kelet-európai társadalmakon; hogy áll a különböző hatalmi csoportok társadalmi legitimálódása, illetve delegitimálódása; milyen mértékben és hol koncentrálódnak a hatalom eszközei; milyen valóságos gazdasági és társadalmi érdekellentétek rejlenek a különböző pártok harcai mögött; hogyan lehet és hogyan nem lehet egyszerre demokratizálni és piacgazdaságot teremteni; a demokrácia mely formája illeszkedhetne legjobban az ország társadalmi és politikai hagyományaihoz, illetve jelenlegi helyzetéhez és nemzetközi függőségeihez; a központosító, többségi modellnek, illetve a pluralista, autonóm intézmények együttműködésén alapuló modellnek milyen esélyei és előfeltételei vannak meg az országban; a privatizációs folyamatnak mik lesznek a gazdasági, politikai és társadalmi következményei, és így tovább. És így tovább.

Ezekre a kérdésekre még nem születtek meg a válaszok. A társadalom és a politikai vezetés magára maradt ezen a téren. Igaz, hogy ez utóbbiak nem is különösebben igénylik a kutató értelmiség segítségét. Hamar kialakult bennük az értelmiséggel szemben az az ambivalens, kettős viszonyulás, amely olyannyira jellemző volt a késő kádárizmus oligarchiájára. Sőt, felbukkantak már azok az olyan régi szólamok is, hogy: „Könnyű okoskodni, ha nem terheli az embert a döntés felelőssége". Az, hogy a parlament hosszú éveken át ha nem is az ebek harmincadjára, de mondjuk az ebek huszadjára hagyta az ország iskolarendszerét, s nem bánt sokkal kesztyűsebb kézzel a tudományos kutatás intézményrendszerével sem, jelzi ezt a politikusi érdektelenséget. De minden bizonnyal a másik oldal is felelős: nem tudta és nem tudja azokat a kutatási eredményeket szállítani, amelyre egy józan és hatékonyságra törekvő politikának szüksége volna.

AZ ÉRTELMEZŐ FUNKCIÓ

A társadalmi jelenségek elemzése mellett az értelmiségre hárul az a feladat is, hogy nagyobb, történeti perspektívában elemezze és értelmezze a társadalmi változások irányát, a társadalom által befutott pályát és a továbbhaladás lehetséges alternatíváit. Hogy próbálja a felszín alatt folyó lényeges, társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokat felfedezni, feltárni, megérteni. Próbálja megállapítani azt, hogy valójában mi is történt, mi történik, mi is történhet velünk. Honnan jövünk, hol vagyunk, merre tartunk. Vannak-e, s ha vannak, mik a választási lehetőségeink. Ez az elmélyült értelmező munka is háttérbe szorult az elmúlt két-három évben. Számos oka van ennek.

1989 látványos fordulat volt ebből a szempontból is. Ám itt a fordulat, legalábbis látszólag, negatív volt. Ténylegesen vagy látszólag ugyanis a késő kádárizmus gondolatilag és eszmeileg gazdagon sziporkázó világából egy gondolatilag és eszmeileg sivárabb világba kerültünk át. A nyolcvanas években és kiváltképpen a nyolcvanas évek második felében különösen kedvező helyzet alakult ki Közép-Kelet-Európában, és az e térséggel foglalkozó tudományokban, a gondolatok szabad burjánzására, újabb és újabb társadalomhipotézisek, társadalmi programok, megoldásjavaslatok megfogalmazására. A diktatúra már fellazult; az államszocialista oligarchia bizonyos csoportjai már keresték a kiutat vagy a menekülés útjait saját elavult, működésképtelenné vált rendszerükből; a helyzet tarthatatlanságának tudatában, de a tényleges szereplés lehetőségétől még megfosztva gazdagon kibontakozott a társadalomkritikai és társadalomelméleti gondolkodás. Naponta új hipotézisek, új társadalommodellek, új társadalomértelmezések, szcenáriók, teóriák születtek Közép-Kelet-Európa értelmiségi köreiben és a nyugat-európai szakértők körében.

Bizonyos szempontból egy világrendszer felbomlásának termékei, a *„romlás virágai"* voltak ezek a gondolatok, eszmék, gondolatrendszerek. Nyolcvan-kilencven év után a térség újra egy „világösszeomlás kísérleti állomásává", kísérleti laboratóriumává vált. Ez után a burjánzó, ámbár hiábavaló virágzás után hirtelen csöppentünk bele a forradalom utáni gondolati sivárságba, a demokráciák hírhedt gondolati „unalmasságába". A csehovi, kafkai, Németh László-i, Karl Kraus-i meditációk és spekulációk után eljött az ideje a cselekvésnek. És a lehetséges cselekvésnek sokszorta kevesebb útja s módja van, mint a tétlenségre kárhoztatott ember gondolatainak.

Arról nem is szólva, hogy a cselekvés néhány előregyártott, egyszerű modelljét készen importálhattuk Nyugatról, illetve pontosabban: ezek a kész modellek szinte ránk erőszakolták magukat. Mert működőképes modellek, és mert a nyugati gazdaságok és demokráciák sikerének csillogása-villogása vette őket körül. A közép-kelet-európai értelmiség hirtelen elbizonytalanodott; iná-

ba szállt a bátorság a Volkswagenekkel és számítógépekkel együtt Nyugatról importált két-három ideológia és a hozzájuk csatolt néhány oldalas használati utasítások meggyőző erejének láttán. Hirtelen megtagadta harmadik, negyedik vagy X-edik utas korábbi elképzeléseit, és még arra sem mert vállalkozni, hogy a nyugati recepteket legalább valamelyest saját társadalmának hagyományaihoz, intézményeihez, lehetőségeihez idomítsa. Fejvesztve menekült át más területekre, vagy elnémult, megalázkodott. De az esetek többségében mindenesetre magára hagyta a társadalmat.

Hagyta, hogy a társadalom valamiféle fatalizmussal fogadja el az egyik vagy másik receptet mint a történelmi fejlődés egyetlen lehetséges útját. Néhány bátortalan kísérlettől eltekintve az értelmiség megszegte, vagy legalábbis nem teljesítette kellőképpen a kötelességét. Azt, hogy a politika által általában felkínált egyetlen lehetőség mellett és vele szemben keresse az alternatív lehetőségeket; hogy a *lehetséges más* felmutatásával tágítsa a társadalom szabadságának körét; hogy merész és sokszor hiú gondolati kalandjaival próbáljon tájékozódni a lehetséges és lehetetlen jövők között. Ha értelmiség akar maradni, minden bizonnyal föl kell majd támadnia jelenlegi bénultságából és kábultságából.

Nem teszi az értelmiség a dolgát a meglévő világképek, világértelmezések karbantartása terén sem. Nem segíti a társadalmat, a társadalom különböző rétegeit abban, hogy megértse, megformálja, önnön életéhez idomítsa a meglévő világképeket, világnézeteket, világértelmezéseket.

Nem, vagy nem kellő alapossággal segítette abban, hogy újra fogalmazza, a mai élethez hozzáillessze például a *konzervativizmus* eszméit, világképét. Esetlegesen, kuszán, töredékesen vannak jelen ezek az eszmék és a hozzájuk kapcsolódó politikai reflexek és programtöredékek; inkább növelik, mintsem csökkentik a fejekben s a politikai gyakorlatban meglévő zűrzavart.

Ugyanez vonatkozik a *liberalizmusra* is, ha kisebb mértékben is. Többet hallunk róla, de jóformán csak a jelszavak és újságcikkek szintjén folyik a népszerűsítése. Mit tud a magyar állampolgár a liberalizmusról mint eszmerendszerről, magatartásformáról, politikai gyakorlatról? Arról, hogy milyen értékek, milyen attitűdök és intézmények együttesét jelenti? A liberalizmus eszméi jelen vannak a politikai gyakorlatban, de a liberalizmus meghatározó világképként csak az értelmiség szűk köreiben él. Vajmi kevéssé segít és segíthet az átlag állampolgárnak abban, hogy tájékozódjék a mai világban, formálja magatartását, megoldja a maga és az őt körülvevő közösségek életében felmerülő problémákat.

A *népnemzeti eszmekörnek* komoly hagyományai vannak nálunk. Érzelmi gazdagsága miatt ma is sokan élik meg úgy, hogy kitölti életüket, gondolataikat, világukat. De a megjelent cikkek, programok jelzik, hogy mennyire nincsenek ennek az irányzatnak, világszemléletnek jól átgondolt válaszai az általa fölemlegetett „magyar sorskérdésekre". Hívei mindeddig elmulasztották azt, hogy úgy fogalmazzák újra e kérdéseket, hogy azok releváns választ adhassanak a mai modern demokráciában és piacgazdaságban felmerülő problémákra.

A *populizmus* sem mint összefüggő világkép, hanem inkább csak mint indulatos és dadogó retorika van jelen a magyar közéletben. Átgondoltságban, rendszerességben messze van akár még egy peronizmus alacsony szintű, de azért átgondolt racionalizmusától is.

A *kereszténydemokráciát* sem egy összefüggő eszmerendszer világos kifejtése és sugárzása, hanem inkább csak néhány gondolattöredék, jelszó s legfőképpen a kegyes szándékok s retorika jellemzi.

Nem jobb a helyzet a *szociáldemokrata* eszmerendszerrel és világképpel sem, amely pedig oly nagy szerepet játszott nálunk is a 20. század első felében, és kiemelkedően fontos szerepet töltött be Nyugat-Európában a jóléti államok kialakulásának évtizedeiben. Kompromittálta a szociáldemokrata vagy magukat szociáldemokratának mondó pártok botránysorozata, az MSZP neoliberális gazdasági kalandja, és sok más tényező. Szinte kísérlet sem történt arra, hogy a mai magyar társadalom számára érvényes világnézetként és társadalmi programként újrafogalmazzák. Igaz, Nyugaton sem folyt ezekben az években különösebben élénk szellemi tevékenység e téren. De például a Giddens–Blair-féle „újbaloldal" eszmerendszeréről s programjáról már nagyon is lehetett s kellett volna mondani valamit.

E viszonylagos szellemi sivárságnak komoly kárát látja az ország. Mert a világképek határozottabb és tisztább tagolódása nélkül zavarosabb, bizonytalanabb az ország előrehaladása, nehezebb a különböző társadalmi érdekek ütköztetése és egybehangolása. Arról nem is szólva, hogy hiányuk feleslegesen növeli az emberekben a bizonytalanságérzetet, szorongást, az elveszettség érzését.

A KRITIKAI FUNKCIÓ

Az értelmiségnek – a fenti meghatározás szerint – mindig alapvető feladata volt a kritika, társadalomkritika. Elemeznie, analizálnia kellett azt a világot, amelyben élt, amelyben együtt élt a többi emberrel, de ő másoknál jobb felkészültséggel vagy/és alkalmasabb eszközökkel rendelkezett ehhez az elemző munkához.

Ez az elemzőkészség és elemző munka az elmúlt két-három évben ijesztő gyorsasággal szorult a háttérbe és sorvadt el. Az értelmiségnek az a része, amely bevonult a politikába, ezzel egyúttal átkerült az igazság keresésének szférájából a hatalom megszerzésének és megtartásának szférájába. Ez utóbbi világban teljesen más jellegű gondolkodásra van szükség, mint ott, ahonnan jöttek. A politikusnak már nem *tényekre* és *igazságokra* van szüksége, mint volt

értelmiségi korában, hanem *szempontokra* és *érvekre,* amelyeket felhasználhat a hatalmi harcokban.

Ez így önmagában még rendjén is volna, mert viszonylag kevés politikus van. De az, hogy a szélesebb értelmiség is elvesztette készségét a tárgyilagos kritikára, és belekeveredett az elfogult érvek és érvrendszerek harcába, már súlyosan veszélyezteti az ország közéletét.

A Kádár-rendszer évtizedeiben sokat panaszkodtunk arról, hogy az államszocialista rendszer túlpolitizálja a társadalmat. Minden kérdést, még a legegyszerűbb és legtriviálisabb mindennapi kérdést is befuttatott a párthatalom csatornáiba, fenntartva a döntést a párthierarchia különböző szintjei és korifeusai számára. Érthető módon, mert épp ez volt a kommunista oligarchia hatalmának egyik fontos forrása. A késő kádárizmus éveiben valamelyest enyhült a helyzet, mert a szigorú kontroll szintje valamelyest feljebb emelkedett és a mindennapi élet, s így a közélet bizonyos hányada az ellenőrzés tengerszintje alá süllyedt. A kommunizmus végnapjaiban az ország már-már kormányozhatatlanná vált, és ez a politikai ellenőrzés további látványos csökkenését eredményezte.

1989 és 1990 elejének forradalmi napjaiban már-már ízelítőt kaptunk az önnön sorsukat maguk intéző szabad társadalmak örömteli hétköznapjaiból. De nagyon hamar megindult a közélet bezáródása és társadalmunk *újrapolitizálódása.* Érthető módon. A lehető leggyorsabban létre kellett hozni az új demokratikus politika és a piacgazdaság intézményrendszerét, és ez a feladat mindennél fontosabbá tette a parlament és a politikai pártok szerepét. Az 1989. decemberi népszavazás és az 1990. március–áprilisi országos választások során megindult politikai polarizálódás egyre mélyülő szakadékot vont a kormányzópártok és az ellenzéki pártok közé, és megosztotta, egymással szembeállította az értelmiség különböző csoportjait is. Ebben a helyzetben rendkívüli szellemi és erkölcsi erő kellett és kell ahhoz, hogy bárki megtartsa a tárgyilagos kritikához szükséges szemlélődő távolságot és elfogulatlanságot; hogy legyőzze önnön vonzalmait és félelmeit; hogy minden körülmények között a tényekhez ragaszkodjék és az igazságot keresse, önmaga előítéleteit állandóan elemezze és felszámolja, a tényeket minden körülmények között tiszteletben tartsa. Az elmúlt másfél-két évben az értelmiség jelentős hányada nem volt képes erre a kritikai fegyelemre, tárgyilagosságra, szigorú önreflexióra.

Nem könnyítette meg a helyzetét az újdonsült politikai elit sem. Az elit mindkét fele – a kormányra és az ellenzékbe került egyaránt – ostromlott várban érezte s érzi magát, és így a megjelenő írásokban és kritikákban sem a tényeket és az igazságot keresi, hanem csak arra érzékeny és azt kutatja, hogy vajon szolgálják-e vagy veszélyeztetik-e az ő ügyét a leírtak. Nem kevés civil kurázsi kell ebben a helyzetben ahhoz, hogy valaki megpróbáljon valóban tárgyilagos és tárgyilagosan kritikus maradni. Ha sikerül neki, akkor mindkét politikai tábor

kilöki magából, megbélyegzi, elfordul tőle. Ha pedig szorongásában, félelmében, biztonságkeresésében leáll az egyik tábor mellé, akkor kritikusi hivatásában és értelmiségi integritásában elkerülhetetlenül megsérül.

E nehéz és megalázó helyzetből sokan úgy próbáltak és próbálnak megszabadulni, hogy nem köpönyeget, hanem szakmát váltanak. Független, az értelemre, rációra támaszkodó kritikus értelmiségiekből látnokká válnak; hívőkké, akik megpillantották és megtapasztalták volt az igazságot, s így immár joguk van ennek az evidens igazságnak a fényében látni a világot, értelmezni a világ történéseit, és hirdetni az igét. Azt, hogy látomásuk hamis lehet, hogy tévedhetnek, hogy az értelmiséginek kötelező önnön eszméinek állandó kritikai elemzése, az önreflexió, az ellenfél szempontjainak is a figyelembevétele, mindezt már el is felejtették. Illetve az általuk szentnek vélt ügy olyan alapvető, már-már transzcendens érték, hogy szolgálata felment mindenféle kritikai mérlegelés kötelessége alól. Eluralkodott országunkban az univerzális retorika, abban az értelemben, hogy az önmaguk igazában fennakadt szemű rétorok és próféták, a más nyelven beszélők ellen tajtékozva, diadalittasan elbeszélnek egymás mellett.

A kritikai funkció feladásával az értelmiség egyik legfontosabb funkcióját adta fel. Magára hagyta a társadalmat ebben a rendkívül nehéz helyzetben, amelyben különösen nagy szükség volna a történések higgadt, kritikai elemzésére. Az a szerencséje az országnak, hogy tapasztalatom szerint a társadalom egésze józanabb, mint a politizáló értelmiség, nem osztják meg politikai ellentétek olyan mélyen, mint az értelmiséget. Inkább a saját szemének és fülének hisz, mint ezeknek a szenvedélyes retorikáknak és ellenretorikáknak. Az, hogy néhány népszerű mítosz, a nyugati világ mítosza, Amerika mítosza, a mindenkit boldogító piacgazdaság, a minden problémát egy csapásra megoldó demokrácia mítosza gyorsan szétfoszlott, az nem a kritikus értelmiségi érdeme, hanem annak eredménye, hogy a társadalom hamar kijózanodott ezekből a hamis mítoszokból. Az azonban az értelmiség felelőssége és bűne, hogy a mítoszok összeomlásával együtt súlyosan megsérült a demokrácia és a piacgazdaság *eszméje* is, ezekre pedig nélkülözhetetlen szükség volna ahhoz, hogy a társadalom átalakulásfolyamata újra felgyorsuljon. Ezen a téren méltán beszélhetünk az írástudók árulásáról.

A RACIONALITÁS ÉS A BÖLCSESSÉG FUNKCIÓJA

Összefügg az előzővel. Az értelmiségnek hagyományosan hivatása volt az, hogy szembeállítsa az értelmet az ösztönökkel, a rációt az indulatokkal, a józan ítéletet az előítéletekkel. Feladata volt az, hogy kiegyensúlyozott, érett, felnőtt közéleti magatartásával, a műveiből sugárzó szellemiséggel és bölcsességgel (még

akkor is, ha e derű és bölcsesség adott esetben egy romantikus mű indulatainak és érzelmeinek mélyéről sugárzott) példát mutasson önnön társadalmának. Ez az elmúlt évtizedben keveseknek sikerült és sikerül. Az értelmiség széles köreiben hisztériák és ellenhisztériák, paranoiák és ellenparanoiák küzdöttek egymással, látványos volt a higgadt felnőttség hiánya és az infantilizálódás, a feszültségek és konfliktusok tűrésének alacsony szintje, a nap mint nap kitörő, újabb és újabb pánik, a bűnbakképzés, a vádaskodás, a kudarcorientáltság, a világvége-hangulat. Ha a félelmek és jóslatok valóban önbeteljesítők volnának, akkor az ország már régen alámerült volna a polgárháború lángjaiban, a totális gazdasági válság hullámaiban, a kataklizmatikus félelmek poklában.

Az értelmiség jelentős hányada itt és ezzel megint csak magára hagyta a magyar társadalmat. Sőt. Az indulatok fékezése helyett szította az indulatokat; nem bölcsességre nevelt, hanem infantilizált; nem az értelem józan derűjét sugározta, hanem a hisztéria szikráit s villámait szórta maga körül. Itt is csak azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy a társadalom józanabb és bölcsebb, mint az értelmiségnek ez a fele. És azzal, hogy mintha a közelmúltban, mindenféle villongások ellenére, valamelyest megindult volna már az értelmiségi kijózanodás is.

ETIKAI FUNKCIÓ

Hagyományosan feladata volt az értelmiségnek az is, hogy egy érdekek mozgatta világban az önzetlen emberség eszméit és példáit is felmutassa. Bátorságról, civil kurázsiról, tisztességről tegyen tanúbizonyságot. Szókratésztől Galilein és Giordano Brunón át Szaharovig és Patockáig vagy Bibóig és Havelig sokan fölvállalták ezt a nehéz szerepet. Az új demokráciákban is nap mint nap alakulnak ki olyan helyzetek, amelyekben szükség van az emberek erkölcsi bátorságára, és minden bizonnyal sokan tisztességgel helyt is állnak.

De ebben az új világban az erkölcsi bátorság nagy és sugárzó példái még nem születtek meg.

Igaz, a demokráciáknak éppen az a sajátosságuk, hogy hétköznapiak, hogy nem kényszerítik polgáraikat minduntalan emberfeletti erkölcsi teljesítményekre és bátor helytállásokra. Nem kényszerítik az embereket újra és újra arra, hogy akarva-akaratlan hőssé váljanak. De az erkölcsi helytállásnak azért megvannak a lehetőségei. Európa története során e helytállások fémjelezték az értelmiséget, az értelmiségi létet. Jó lenne, ha az értelmiségnek megmaradt értelmiség nem térne ki ezek elől a nehéz és keserű, de végső fokon elkerülhetetlen lehetőségek elől.

*

A fentiekben egy ideálképhez mértem hozzá a magyar értelmiséget. Hogy is ne lett volna e számvetés és számonkérés mélységesen igazságtalan. Negyven év nyomorúság áll emögött az értelmiség mögött. A világ felfordult körülötte. Óriási vérveszteséget szenvedett: sokan a politikába, mások az üzleti életbe vetették magukat, ösztöndíjakkal, szerződésekkel külföldre szaladgálnak, megélhetési gondok szorongatják, a kutatóintézetek falai recsegnek-ropognak, a kiadók, folyóiratok csődbe mentek, a többség igyekszik szakértelmiséggé átvedleni: nem igazságtalan és anakronisztikus-e a hagyományos értelmiségi hivatásnak megfelelést számonkérni a maradékon?

Minden bizonnyal az. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy egy eszményi értelemben vett értelmiség kritikai szellemére, elemző és világértelmező munkájára, higgadt bölcsességére és erkölcsi példájára ma legalább olyan nagy szükség volna, mint volt történelmünk korábbi szakaszaiban.

ALKOTÓI FUNKCIÓ

Mindez nagyon szép, de azért, ha jól meggondoljuk, az alkotó értelmiség igazi feladata mégiscsak az alkotás. A világmindenség és az emberi lélek titkainak megfejtése, a világot s életünket mozgató törvények meg- és újrafogalmazása, az igazság és a szépség fényeinek s árnyainak, harmóniáinak és diszharmóniáinak felvillantása.

Olyan alapvető dolgok ezek, hogy az ember azt hinné, az elmúlt tíz év viharai meg se rebbenthették őket. De ha ezt hinné, tévedne. Mert hellyel-közzel az alkotómunkának ezek a mélytengeri áramlatai is felkavarodtak az elmúlt években. Egyetlen példán mutatom be ezt.

Negyven esztendőn át a bátorság volt az irodalmi-esztétikai élmény fő forrása. Az hozott lázba minket, olvasókat, ha valaki egy jottányival bátrabban és ravaszabb metaforákba rejtve, mondta el, mondta ki hangosan, amit mindannyian tudtunk, de ki nem mondhattunk: azt, hogy a király őrült, esztelen, véreskezű gyilkos. S hogy a rendszer embertelen, lélekpusztító, aljas.

És aztán jött 1989, jött a szabadság, és a bátorság árfolyama gyorsan süllyedni kezdett. A demokráciában elsősorban nem hősökre van szükség. A politikai bátorságnak mint az esztétikai élmény forrásának értéke pedig szinte máról holnapra a nullára zuhant. Valaminek a puszta kimondása már nem hozza lázba az olvasót, az esztétikai élményhez hasonló, borzongató izgalomba.

S következésképpen az írók jelentős hányadának többé-kevésbé újra kellett tanulnia a mesterségét. Meg kellett keresniük az esztétikai élmény új forrásait, meg kellett tanulniuk fölfedezni és szavakba rögzíteni a világ és az emberlét rejtett struktúráit. Ne irigyeljük, és ne is sajnáljuk őket ezért a kalandért.

HOL SÍRJAINK DOMBORULNAK?

Az értelmiség árulása? Az értelmiség hanyatlása? Az értelmiség út- és helykeresése? Végjáték? A világfájdalmas és világmegváltó, balga és briliáns, melankolikus és szeszélyes, nemzetmentő és nemzetostorozó, Berzsenyin és Babitson, Adyn és Németh Lászlón nevelkedett, lázasan hebegő és méheit csendben nevelgető értelmiség alkonya? És jönnek a tanácsadók és a brókerek, a humán-menedzserek és PR-fenomének, a technokraták és a szoftvermágusok? Lehetséges volna, hogy a kelet-európai értelmiség leveszi talárját, tragikomikus álarcát, borostyánkoszorúját, és lelép a színpadról?

Vagy ahogy Shakespeare írná egyik jelenete végén:

Exit értelmiség.

HIVATKOZÁS

Bozóki András 1999. *Intellectuals and Politics in Central Europe.* Budapest, Central European University Press.

* * *

Farkasok Kánaánban,

avagy: Találjuk ki (újra) Magyarországot[138]

(1999)

Magyarország mintha évszázadok óta nem találná a helyét és szerepét Európában és a világban. Önmagát ámítva képzeletbeli szerepekben tetszelgett, és még ma sem teljesen mentes kancsal illúzióktól. A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy mi lehetne az az igazi szerep, amely az országot a világ egyik „kiválóság szigetévé" tehetné.

„Fölösleges úgy tennem, mintha két személy volnék. Hiszen alig maradt belőlem valami, amiből egyetlen tiszteletre méltó ember kitelik."
Lewis Carroll

KÁNAÁN ÉS A FARKASOK

Néhány évvel ezelőtt találtam egy színes metszetet. A 18. század elején készült, Steiermarkban.[139] Az akkoriban gyakori nemzetkarakterológiák egyike volt. A felső sávban egymás mellett sorakoznak az akkori Európa jelentős népeinek képviselői, nemzeti viseletükben. Ott vannak, szép sorrendben, a spanyolok, franciák, olaszok, németek, angolok, polákok, magyarok, muszkák, törökök és mások. Baloldalt az országok adottságaira s népeik jellegzetes tulajdonságaira vonatkozó kérdések sorakoznak, s minden nemzet alá be vannak írva a válaszok. Tanulságos panoráma, még akkor is, ha az akkori tiroliak ítéletét és előítéleteit tükrözi.

Arra a kérdésre, például, hogy **miben voltak gazdagok** e különböző nemzetek, a spanyolok földjéről azt olvassuk, hogy „termékeny", a franciákéról azt, hogy „gondosan megművelt", a németekéről azt, hogy „jó", a lengyelekéről, hogy „erdős". A pálmát azonban a magyarok viszik el; az ő földjükről az áll a táblán,

[138] *Proletár reneszánsz* 1999, 199–211.

[139] *Tafel der Völker. Kurze Beschreibung der in Europe erfindichen Völker und Ihren Eigenschaften.* (*Steierische Völkertafel* néven is ismert.) Leírását és bibliográfiai adatokat lásd: http://de.wikipedia.org/wiki/V%C3%B6lkertafel (Steiermark).

hogy: „termékeny és gazdag". S hogy **miből van fölöslegük?** A spanyoloknak „gyümölcsökből", a franciáknak „árucikkekből", a németeknek „gabonából", az angoloknak „legelőkből". Az elsők azonban megint a magyarok: nekik bőséggel van „mindenből".

Amikor azonban a népek **erkölcsi s más tulajdonságaira** kerül a sor, a sorrend megfordul. Az olvassuk, hogy a spanyolok „okosak", „nagyvonalúak", „tiszteletre méltóak", „gőgösek". A franciák „könnyelműek", „kedvesek", „műveltek", „fondorlatosak". A németek „nyíltszívűek", „jók", „ájtatosak" és „mindenhez értenek". Az angolok „nyájasak", „nőiesek" és a „világi ügyekben járatosak". A magyarok viszont: „hűtlenek", „a lehető legkegyetlenebbek", „árulók", „vérszomjasak", „lázongók" – vagyis a lehető legrosszabbak és leggonoszabbak.

Nem hízelgők ránk nézve az **állathasonlatok** sem. A spanyolok olyanok mint az „elefántok", a franciák mint a „rókák", a németek mint az „oroszlánok", az angolok mint a „lovak", a lengyelek mint a „medvék", mi magyarok viszont: „farkasok" vagyunk. Nem kedvező az sem, amit a jellemző **időtöltésekről** olvashatunk. A spanyolok legszívesebben „játékkal" töltik idejüket, a franciák „szemfényvesztéssel", az olászok „fecsegéssel", a németek „iváészattal", az angolok „munkával", mi magyarok pedig: „henyéléssel". S végül is hogyan s hol **halunk majd meg?** A spanyolok „ágyban" halnak meg, a franciák „háborúban", az olaszok „kolostorban", a polákok „az istállóban", a németek belefulladnak „a borba", az angolok „a vízbe", a muszkák „a hóba". És mi? Mi belepusztulunk a folytonos viszálykodásba, „vagdalkozásba".

Végül is tehát az a kép rajzolódik ki Magyarországról, hogy Európa legtermékenyebb országa, tejjel-mézzel folyó Kánaán, ámde lakosai gonoszak, álnokak, izgágák, vérszomjas farkasok. És: henyélnek. Nem érdemlik meg jó sorsukat.

Hogy miért vagyunk épp mi a leggyűlöletesebb fajzat, az érthető a kuruc-labanc harcok évtizedei után. Az azonban már figyelemre méltó, hogy akkoriban még a németek álltak a legiszákosabb nemzet hírében, az angolokat pedig már akkor, az ipari forradalom korai évtizedeiben is, dolgos népként emlegették a messzi stájer országban. Minket meg mihaszna, henye nációként.

Az idők változnak. Ma már nem a németek kocsmáznak a legtöbbet, mi pedig nem vagyunk Kánaán, és a henyélésre se jut már időnk a túlélésért folyó mai küzdelemben. De azért a rólunk festett akkori torzkép elgondolkoztató. Mert képünkkel és önképünkkel azóta is komoly bajok vannak. Manapság is gyakran torzképünket rajzolják sokfelé a világban, és torzképünk van magunkról nekünk magunknak is. Már szinte bele se merünk nézni a tükörbe, és eltakarjuk arcunkat akkor is, ha mások tekintenek ránk. Nem vagyunk egyedül ezzel a bajjal.

CSILLAGSÁVOS LOBOGÓK

Még a legnagyobb és legsikeresebb nemzetek is küszködnek önmagukkal. Önnön bizonytalanságaikkal és bizonyosságaikkal, sikereikkel és kudarcaikkal, vágyaikkal és szorongásaikkal. Amerika a világ leghatalmasabb országa, de lakóinak azért nap mint nap szükségük van öntudatuk megerősítésére. Szombatonként-vasárnaponként milliók szorongatják az amerikai zászlócskákat a futballstadionokban, de lengenek a csillagsávos lobogók úton-útfélen, házakon és középületeken, iskolákban és vásárlóközpontokban, mindenütt, olyan sokaságban, hogy ha nálunk előfordulna ilyesmi, a fél világ nacionalizmust kiáltana. Clinton hetente kétszer elmondja, televízióban és mindenütt, hogy Amerika a világ legnagyobb és legnagyszerűbb nemzete. Az iraki diadalt a világot fenyegető ős gonosz Szent György-i legyőzésévé mitizálták politikusok és médiumok... És így tovább. Másfelől viszont igaz az is, hogy a vietnami kudarc évtizedekig gyötörte őket, és a színes bőrű gettók jelenléte még ma is üszkösödő seb a társadalmi tudatban.

Vagy a németek. Van mire büszkének lenniük. Van mire építeni öntudatukat. A Dürerek és Boschok, Goethék és Thomas Mannok, Bachok és Beethovenek életművére, Max Planckokra és Heisenbergekre, a Mercedes Benzre és a német márkára – és mégis kétségbeesnek, összeomlanak, ha nemzeti válogatottjuk kikap vasárnap (hogy múltjuk sötét szakadékaira ne is utaljak).

És mi? Hogy állunk mi? Rosszul. Velünk baj van. Nem érezzük magunkat jól a bőrünkben. Nem hiszünk önmagunkban. Nem hiszünk az országban. Megzavarodott történeti tudatunk. Összekuszálódott jövőképünk. Nem leljük honunkat a hazában. Nem találjuk helyünket a világban. Nem vagyunk jó formában.

Hol lehet a hiba? Torz a tükör? Vagy mi torzultunk el ilyen ijesztően? Úgy vélem, torz a tükör is, de eltorzultunk mi is. S ráadásul még nyomorúságunkban rosszabbnak látjuk, és kifelé is rosszabbnak mutatjuk magunkat, mint amilyenek vagyunk. Ezzel még fokozzuk a bajt.

Egy olyan társadalomnak, amelynek ennyire megrendült a hite önmagában, ennyire kedvét vesztette, ennyire torz és sérült az önképe, annak még a lehetségesnél is rosszabbak az esélyei arra, hogy kiláboljon egy adott rossz, vagy nem különösebben jó helyzetből.

Persze, mind a rólunk alkotott kép, mind önképünk javulni fog magától is, ha gazdasági s társadalmi állapotaink rendeződnek. De e két tényező összefügg: az önkép esetleges javulása, az önbecsülés erősödése, az önmagunkba vetett hit visszanyerése egyik előfeltétele lehet a sikeres gazdasági kibontakozásnak.

Fontos volna tehát végiggondolnunk azt, hogy hogyan keveredhetnénk ki ebből a kátyúból. Mik azok az értékek, amelyekre fölépülhetne önnön értékességünk tudata? Hol vannak azok a kiválóságok és teljesítmények, hol vannak

azok a szerepek, amelyek helyet és rangot biztosítanának nekünk a világban? Letisztult történeti tudattal, higgadt önérzettel, határozott jövőképpel, megtalálva igazi szerepünket „hegyeket mozgathatnánk meg". Vagy legalábbis esélyeink a sikerre jelentősen javulnának.

Lássuk lehetséges és lehetetlen szerepeinket. Néhányat azok közül, amelyekkel történetünk évszázadai során kísérletezgettünk. És néhányat azok közül, amelyekkel az elkövetkező években, évtizedekben próbálkozhatunk.

A MÚLT SZEREPEI

Mielőtt belevágnánk a dologba, szólnom kell néhány szót a „szerep" fogalmáról. Szerepen nem azt értem ebben a tanulmányban, hogy valami, ami nem igazi. Itt vagyok én, az igazi lényemmel, s ott a szerep, ami csak szerep, csak játék, csak tettetés. Ahogy az egyént, úgy egy társadalmat vagy országot is azok a szerepek alakítják, formálják, amelyeket története folyamán eljátszott és eljátszik. Szerepeink lényünk leglényegévé válnak.

A szerepek voltaképpen stratégiák, amelyekkel el akarjuk érni céljainkat. Illetve magatartásformák, amelyekben a világ előtt meg akarunk mutatkozni. Gondosan kell megválasztanunk őket, mert a választással jelenünket és jövőnket formáljuk. A szerepek mozgósíthatják erőinket, de meg is béníthatnak minket. Gazdagíthatnak és szegényíthetnek. Erősíthetnek és korrumpálhatnak. Jövőnket építhetik és zsákutcába futtathatnak. Segíthetik és akadályozhatják azt, hogy megtaláljuk helyünket a most kialakuló világban.

S most jöjjenek a szerepek.

Vitéz katonák

Vitéz katonák voltak őseink: évszázadokon át fontos eleme volt ez a nemzeti, vagy legalábbis nemesi öntudatnak, felvállalt szerepünknek és kifelé sugárzott „országimázsunknak". Nem véletlenül.

890 és 960 között óriási csattanással és ajtóstul estünk be Európába. Azt is mondhatnám, hogy történetünk legsikeresebb reklám- vagy PR-kampányai voltak azok a bizonyos hajdani kalandozások. Mert egy csapásra ha nem is népszerűvé, de legalábbis ismertté tettek minket Európában. Azt is mondhatnám, hogy soha nem voltunk annyira ismertek és annyira bent Európában, mint akkor. Azóta se foglalnak minket imáikba – mint ördögöket vagy angyalokat – a milánói, frankfurti vagy párizsi anyák. Az akkori NATO-nak, a nyugat-európai hadaknak csaknem 100 évébe tellett, hogy az orrunkra koppintsanak (pontosabban, hogy levágják a fülünket), és évszázadokra visszaszorítsanak minket a keleti végekre és a feledésbe. (Csaknem pontosan ezer évet kellett várnunk, hogy 1956-ban újra ekkorát csattanjunk, és további negyvenhárom évet – ha jól számolom –, hogy füllevágás helyett befogadjanak az újabb keletű NATO-ba.)

Azóta se voltak ilyen világraszóló katonai sikereink. Legendás huszárainknak csak vitézkötéses egyenruhája jutott el Európába, Simonyi óbester berlini villámhadjáratáról lassanként már mi is megfeledkezünk, s ma már katonai vitézségünkből legfeljebb egy-egy szlavóniai vagy boszniai híd építésére telik. Nem is lenne ez baj, ha más, békésebb területeken sikeresen vitézkednénk.

Szabadsághősök, forradalmárok

Fontos szerep volt ez is. A lengyelekkel együtt meghatározó vonás volt ez országunk arculatán. Önképünkben is, kifelé fordított ábrázatunkon is. Rákóczi híre Párizsban is visszhangzott (igaz, jobbára csak ott), a szabadságharc fényei rövid ideig még bevilágították a már újra csendes és sötét Európát. 1956-ban azután újra szabadsághősökként robbantunk be a világ tudatába.

Erre a képre és 1956 emlékére még ma is építhetünk. Elsősorban kint, Nyugaton, mert az egyébként nagyon is feledékeny világ ötvenhatot még nem felejtette el egészen. Itthon viszont az elmúlt évek politikai gyűlölködéseinek viharában ötvenhat emléke is megzavarodott, nem nőttön-nőtt, hanem elhomályosodott tiszta fénye. Igaz, annak idején 1848 képe is megzavarodott egy-két évtizedre, és 1956 emléke is kitisztulhat még, s fontos elemévé válhat majd egy higgadt és méltóságteljes nemzeti tudatnak.

Nyugat védőbástyája

Kedvenc szerepünk, kedvenc mítoszunk volt évszázadokon át. IV. Béla óta próbáljuk eladni magunkat mint a Nyugat védőbástyáját – akárcsak a lengyelek, litvánok, szlovákok, románok, sőt időnként még az oroszok is –, sikertelenül. IV. Bélát cserbenhagyták, a mohácsi bukás nem jött rosszul nyugati szomszédainknak, évszázadokon át használtak minket, ha nem is bástyának, de gyepűnek. Kállaiék 1943–44-es bástyakísérletét a Nyugat nem vette komolyan.

Igaz, voltak nagy és sikeres pillanatai is ennek a bástyaszerepnek. Mindenekelőtt a nándorfehérvári győzelem (de vajon tudja-e még valaki Európában, hogy miért szólnak délben a harangok?). 1956-nak is volt ilyen felhangja. És az 1989-es határmegnyitás is e dicső pillanatok közé tartozik, de ami hasznot kipréselhettünk belőle, azt már, azt hiszem, kipréseltük.

Ma már nincs mit kezdeni ezzel a stratégiával. Pillanatnyilag nincs ki vagy mi, aki ellen meg kellene védeni a Nyugatot, inkább mi szeretnénk, ha a Nyugat megvédene minket. Hogy ki vagy mi ellen, arról a nyílt titokról mindannyian szemérmesen hallgatunk. Ámbár az európai uniós csatlakozási tárgyalások során újra felmerült a bástyamotívum. Érvként, hogy a keleti-déli világból Európa felé törtető szegénység áradatával szemben – immár elektronizált – bástyaként védenénk meg az Uniót – csak engedjetek be már mielőbb, mielőtt elsüllyedünk mi is a szegénység e tengerében!

Az államalkotó nemzet

Évszázadokig volt ez a szerep országhatáraink igazolásának, nemeseink s utódaik előjogaink egyik fontos eszköze. Az egyetlen államalkotásra képes nemzet vagyunk a térségben: még a harmincas–negyvenes években is ezt tanították az iskolákban. Szent István, az Anjouk, Mátyás, Deákék: valóban államalkotók voltak. De végre már meg kellene hallanunk és értenünk, hogy a körülöttünk élő népek inkább államrombolóknak – vagy Nyugat felől nézve izgága rebelliseknek – tartottak minket. Árpádék döntötték végső romlásba, úgymond, a Nagy Morva Birodalmat. Mi hasítottuk szét az északi s déli szlávságot. Elpusztítottuk a román előfejedelemségeket – ha voltak ilyenek. És a kis népek rabtartóivá lettünk. Ez utóbbi bélyeget máig sem sikerült lemosnunk magunkról, amikor már csaknem egy évszázada atyánkfiain verik le a tényleges és vélt sérelmeket az új államalkotók.

Jó lett volna, fontos lett volna 1989-ben váltani. És azt mondani, például, hogy most már inkább Közép-Európa megalkotásában vállalunk szerepet. Nem vezető szerepet, mert ez csak olaj lenne a tűzre. Szerepet. De ehhez sok jó gondolatra, bátor kezdeményezésre és bölcsességre lett volna, lenne szükség. (A vezető szereppel kapcsolatos közelmúltbeli sajtóhírek nem hiszem, hogy jót tesznek az ügynek.)

Egy nagy ország polgárai

A hajdani Nagy-Magyarország utáni nosztalgia még mindig része nemzeti önképünknek. Valahol mélyen, sokak szívében. Nem is mint megvalósítható vágy, hanem jó érzéssel, öntudattal eltöltő keserédes emlék. Igen, hajdanában, egy-két évig valóban három tenger mosta birodalmunk partjait. Ma az egyetlenke magyar tenger mossa három megyénk partvédelmeit. Bécsnek büszke vára valóban nyögte Mátyás bús hadát, egy-két hétig-hónapig (nem tudom, pontosan meddig), s mi nyögtük Bécs csillogó hatalmát két-három századig. 1867 és 1914 között valóban egy nagy birodalom részesei s társbirtokosai voltunk. Trianon után aztán egyszeriben kis országgá zsugorodtunk. Ma már esélyünk sincs arra, hogy újra nagyhatalommá váljunk (katonai, politikai, gazdasági értelemben), de még hetven év elteltével sem igazán találtuk bele magunkat a kis ország szerepébe.

Egyfelől fejetlenül szaladgáltunk védelemért és támogatásért különféle nagyhatalmakhoz, az olaszokkal kezdtük, a németekkel folytattuk, az oroszok maguktól jöttek, de közben vártuk az amerikai arkangyalok seregét, 1989–90-ben a németek lábainál hevertünk, most idegesen dörömbölünk a gazdag Európai Unió kapuján.

Nem mondom, hogy ez utóbbi stratégiának van igazi alternatívája. De úgy vélem, hogy sokkal több energiát kellett volna s kellene arra fordítani, hogy kis országként is igazán értékesek legyünk a világ számára. S több gondolatot és erőt kellett volna arra is fordítanunk, hogy keressük az együttműködés és a szövetség lehetőségeit Európa más kis országával. Miért nem próbálkozunk az európai (és nemcsak a kelet-európai) kis országok együttműködésének szószólói szerepével? Képtelenség volna?

Mártírszerep

Kedvenc, és leghaszontalanabb szerepünk a 16. század óta. Rajtunk tatár, török járt, Rákóczi híres jelmondata sebektől vérző mártírként aposztrofálja a magyar nemzetet, az 1920-as és 30-as években plakátok, képeslapok sokasága ábrázolta az országot keresztre feszített Krisztusként, vadállatok tépte mártírként, és – a kötet egy másik tanulmányában bővebben szólunk erről – az ötvenes-hatvanas-hetvenes években is sokan éltük meg nemzeti sorsunkat mártírsorsként.[140]

Vannak, akik még mindig próbálkoznak. Panaszkodnak fűnek-fának a világban, és csodálkozunk, hogy senki a füle botját se mozgatja. Sokat ártunk magunknak ezzel az avítt szereppel. A mártíromságnak nincs ma már piaci értéke. Manapság nem a mártíroknak, hanem a győzteseknek áll a világ. A panaszkodás életveszélyes. Problémából a probléma megoldásává kell válnunk – ahogy az amerikaiak mondanák –, és akkor majd érdeklődéssel fordulnak felénk. Az utóbbi hónapokban mintha volna erre valami kísérlet.

[140] Lásd A szabadság sokkja című írást ugyanebben a kötetben.

Kultúrnemzet

Minden európai nemzet annak tartja magát. Méltán, mert minden nemzet briliáns teljesítményekkel dicsekedhet e téren. A mi teljesítményeink is kiemelkedőek, büszkék lehetünk rájuk. De nem föltétlen jobbak – vagy rosszabbak –, mint más nemzetekéi, például a szomszéd népekéi, akikkel folyton-folyvást vetélkedünk. Liszt és Bartók nagyszerű zenész volt, de az volt Chopin és Dvořák is. Munkácsy és Csontváry remekül festett, de Chagall vagy Kandinszkij se volt kismiska. Irodalomban meg talán egy kicsit le is maradtunk, legalábbis ami a világhírt illeti. Ha jól meggondolom, Molnár Ferenc az egyetlen írónk, akit világszerte ismernek a nem-irodalmárok is, s nem tudom, kit tudnánk híresség tekintetében Kafkával és Čapekkel, Kunderával és Hraballal szembeállítani, hogy csak a cseheket említsem. Ha véletlenségből egyik mai írónk Nobel-díjat kapna, az sem sokat változtatna a helyzeten.

Azt mondhatná valaki, hogy nagy karmesterekben meg tudósokban viszont mi állunk jobban. Ez igaz, de ha ünneprontó akarnék lenni, akkor utalnék arra, amire ilyenkor utalni szokás, arra ugyanis, hogy Nobel-díjas tudósainkat sikerült ugyan felnevelnünk – többek között azért, mert a tízes-húszas évek budapesti gimnáziumai a világ legjobb középiskolái közé tartoztak –, de nem sikerült megtartani őket, mert országunk gazdasága nem tudott lépést tartani a Nyugattal, politikai rendszerünk eltorzulása pedig egyenest kilökte magából ezeket a nagy tehetségeket.

Hatvan-hetven éven át nem is nagyon törődtünk velük. Csak a legutóbbi időben történtek próbálkozások arra – külföldön élő magyar szakértők meghívása, híres magyarok budapesti találkozója, a magyar filmesek világtalálkozója –, hogy külföldre szakadt honfitársainkat kérjük meg arra, segítsenek új országunk s új arculatunk kialakításában. De Teller Ede és Osváth György, vagy hogy a sportcsillagokat is megemlítsem, Szeles Mónika, Karch Károly vagy Polgár Judit még mindig nem a magyar kultúra tiszteletbeli nagykövete.

Különleges szerepek

Sok szereppel próbálkoztunk már. Voltunk már **„kelet népe"**, mely az ősi Ázsiából hoz holmi különleges üzenetet Európának; de az üzenetet útközben elfelejtettük, vagy soha nem is tudtuk. Voltunk már, vágyainkban, **„Kert-Magyarország"**, de a valóságban magyar ugar maradtunk. Voltunk már, álmainkban, **„Kelet-Európa Svájca"**, csak éppen a kicsiségen kívül másban nem hasonlítottunk a modellre. Ajánlkoztunk **„kompországnak"** Nyugat- és Kelet-Európa között, csak éppen elfelejtettük, hogy ennek érdekében tenni is kellene valamit.

A JÖVŐ SZEREPEI

Ahhoz, hogy kedvező képet tudjunk sugározni magunkról, és kedvezőbb fényben láthassuk magunkat, előbb tudnunk kellene, hogy mit akarunk kezdeni magunkkal, s hogy milyen üzenetet akarunk sugározni magunkról a világnak. Más szóval: előbb **„ki kell találnunk" magunkat.** Ahogy a hollandok kitalálták magukat a 16. században, az angolok a 17.-ben. Ahogy az amerikai alapító atyák vagy az egymást követő francia forradalmak kitalálták országukat. Ahogy a németek kitalálták magukat az 1870-es években, majd szerencsésebben a második világháború után. Vagy ahogy az osztrák néppárti és szociáldemokrata vezetők kitalálták országukat 1944-ben, Hitler börtöneiben, a norvégok, svédek a húszas években, a finnek és a spanyolok a hetvenes-nyolcvanas-kilencvenes években, és így tovább. Vagy ahogy Robert Schumanék kitalálták az egyesült Európát az ötvenes-hatvanas években.

Magyarországot is kitalálta volt Szent István és tanácsadói köre, kitalálták Anjou királyaink, megpróbálta kitalálni Széchenyi és a reformnemzedék, kitalálták, sorrendben utolsóként Deákék. Azóta? Elvetélt kísérletek és a kommunisták pusztító utópiája. 1989 óta pedig a nyugat alázatos és buzgó másolása, csak éppen elfelejtve azt, hogy demokráciából és piacgazdaságból is többféle van, és el kellene dönteni, hogy melyiket másoljuk. Sajnos, még nem akadt Adenauerunk és Willy Brandtunk, Kennedynk vagy Margaret Thatcherünk. Meglehetősen nagy még a zűrzavar, a kapkodás, az ország ide-oda rángatása.

Hogyan találhatnánk ki magunkat ma, értelmesen, higgadtan, sikeresen? Hogyan találhatnánk meg a helyünket a világban, a világgazdaságban, a világpolitikában? Ideje volna elgondolkozni ezeken a kérdéseken.

Nem szőhetünk grandiózus terveket. Kis ország vagyunk, szegény ország vagyunk. Viszonylag kevésre kell vállalkoznunk, de azt a keveset kiválóan kell megcsinálnunk. Nem lehetünk elsők mindenben, de elsőknek kell lennünk legalább valamiben. **A kiválóság szigetévé** kell válnunk valamiben.

Nem szerezhetünk babérokat katonai téren. Nem válhatunk gazdasági nagyhatalommá, de még közép-európai kistigrissé is csak nagy üggyel-bajjal tudnánk átvedleni. A politika terén már van valami keresnivalónk. Nem úgy, persze, mint ahogy a késő nyolcvanas években képzeltük, hogy Kelet-Közép-Európa majd az arany harmadik út perspektíváját kínálja a világnak, egy új társadalmi-gazdasági modellt. Hanem mondjuk a külpolitika terén. Remek kezdeményezésekkel például, amelyekre majd felfigyel a világ.

Vannak lehetséges, jó szerepek. Mondhatnánk például azt, magunknak és a világnak, hogy kicsi és szegény ország vagyunk ugyan, de **a jogrend országa** vagyunk, példát mutatunk az egész világnak abból, hogy az emberi és állampolgári jogokat hogyan lehet és kell tiszteletben tartani. – Ehhez azonban előbb

valóban a példás jogrend országává kellene válnunk. Pénz ehhez is kellene, de nem olyan tengernyi, mint egy gazdasági csodához. Ámde kell hozzá ész, erő és szent akarat, s ezek ugyanolyan hiánycikkek nálunk manapság, mint a pénz. És kellene hozzá példamutatás, az ország vezetőinek, vezető politikusainak, üzletembereinek, közéleti személyiségeinek példamutató tisztessége, gyémántkeménységű morálja, tántoríthatatlan törvénytisztelete.

Vagy mondhatnánk azt, hogy kicsi és szegény ország vagyunk, de a **polgári tisztesség** országa vagyunk. Felelősségteljes, tisztességes, autonóm polgárok országa. – Ennek az útnak azonban még legfeljebb a legelején járunk.

Mondhatnánk azt is, hogy kicsi és szegény ország vagyunk ugyan, de az **emberi-társadalmi szolidaritás** példamutató országa leszünk. Ettől azonban talán még távolabb vagyunk, mint a polgári tisztességtől. Nagyon komoly elszánás, kitartó munka és bölcsesség kellene ehhez valamennyi szereplőtől – kormánytól, munkaadóktól, munkavállalóktól s valamennyi állampolgártól –, de még nem sok jele van az ilyen elszánásnak, kitartásnak és bölcsességnek.

Mondhatnánk azt is, hogy kicsi és szegény ország, de **emberséges ország** vagyunk. Egyike azon kevés országoknak, amely a maga szerény eszközeivel jól gazdálkodva s társadalmi összefogással megszabadult egy évezredes átoktól: az éhező gyerekek, hideg lakásban egyedül rostokoló öregek, magukra hagyott, elesett emberek, szabad ég alatt alvó hajléktalanok szégyenétől. Ámde egyelőre még nem mondhatjuk ezt. A hajdani hárommillió koldus szégyenének bélyegét még mindig magunkon viseljük. S most, megint ránk éghet az egy- vagy kétmillió koldus országának a szégyene. Itt, Európa szívében.

Mondhatnánk, hogy a **nyitott társadalom** országa vagyunk, nyitottak vagyunk minden új eszmére, befogadunk minden jó gondolatot, örülünk a sokféleségnek, nem félünk a mástól, együtt tudunk élni egymással. Ezen azonban még nagyon sokat kellene dolgoznunk. Nem elegendő Szent Istvánék vagy Deák Ferencék szép példájának emlegetése. Egy széles körű társadalmi tanulásfolyamatban le kellene győznünk a belénk maródott előítéleteket, elfojtott gyűlölködéseinket, meg kellene tanulnunk valóban emberszámba venni egymást. S ez nehéz feladat. Ebben elöl kellene járni a politikai-közéleti elitnek – de mintha inkább hátul kullogna. Több türelmet, odafigyelést tapasztal, és több józan, higgadt szót hall az ember az országot járva, mint a budapesti „Beltway"-n belüli izgága politikai légkörben.

Mondhatnánk azt is, hogy kicsik és szegények vagyunk ugyan, de a **minőség országa** vagyunk. Minden, ami a mi kezünkből kerül ki, kiváló minőségű. Ismerve áruinkat, omladozó vakolatú városainkat, lépésben döcögő vasútjainkat, ezt ma még senki sem hinné el nekünk. Igaz, már vannak tükörpadlójú gyárcsarnokaink, mindig is voltak takaros konyhakertjeink, vannak már fehér overallban vagy orvosi köpenyben dolgozó szakmunkásaink. A minőség forradalma azonban még várat magára.

Hadd említsek meg itt, zárójelben, egy triviális, de idevágó példát. Az ország külföldi népszerűsítésének, reklámozásának vannak már kitűnő szakemberei, kiadványai, eredményei. De vannak még furcsa megbicsaklásai is. Az amerikai *Newsweek* 1995. március 20-i számában például megjelent egy országot bemutató fizetett reklám *„Magyarország: Egy új horizont"* címmel. Éles kontrasztban e sokat ígérő címmel, a cikk képanyaga lehangolóan földhözragadt. Savanyú és bávatag menedzser-portrék merengenek bele a semmibe, miniatűrben. Csak a MATÁV külföldi partnerei mosolyognak, érthető módon. Iráni fundamentalistának álcázott pénzügyminiszter villogtatja ránk a szemét és bajszát. A magyar távközlést két hangyával, hat delfinnel, egy nyilván nem magyar műholddal és két értelmezhetetlen képpel reklámozzák. Nem tudni miért, de Magyarország „szépségét, vendégszeretetét és sokféleségét" egy ausztriai kolostor előtt horgonyzó osztrák hajó fényképével szemléltetik. S ráadásul még, pechünkre, a magyar anyagot megszakítva, a középső két oldalon óriási, kétoldalas Opel-hirdetés van, rajta egy vicsorgó szárított dinoszauruszfej. Lehet, hogy az Opelnek ez jó reklám, de nekünk bizonyára nem az.

Mondhatnánk, hogy a **tehetséges emberek országa** vagyunk, az **új gondolatok országa,** vagy, hogy Magyarország **Európa laboratóriuma,** ahol új, alkotó szellemű megoldásokkal kísérleteznek kiváló szakemberek. A gépek, a társadalom, a lélek mérnökei. Ehhez azonban sokkal többet kellene tenni, mint amennyit jelenleg teszünk. Legalább annyit, amit a századelőn azok a bizonyos nagyszerű középiskolák tettek, vagy a harmincas években Klebelsberg Kunó tett. De idesorolnám még Keresztury Dezső, Kovács Máté, Kiss Árpád remek csapatát is, akik a szabadság utolsó pillanataiban még megteremtették az általános iskola új rendszerét. Ösztönözni kellene, a jelenleginél sokkal jobban, a szabad és bátor gondolkodást, az alkotókedvet, az újító szellemet – egy globalizálódó világban a költségek hamar megtérülnének.

A **párbeszéd országa:** ez is jó szerep lehetne, de nagyon nehéz volna tisztességesen eljátszani. A választási kampány során sok szó esett a társadalmi párbeszéd fontosságáról, de azóta még mintha a retorika szintjén is megfeledkeztek volna róla. Kár, mert az egész világon akadozik a közvetett, parlamenti demokrácia gépezete, s az az ország, amely a közvetlen „kommunikatív" demokrácia elemeit be tudja kapcsolni a politikai gépezetbe – s ennek egyik alapvető eleme kell hogy legyen az állandó párbeszéd a politika és a társadalom között –, az az egész világ elismerő figyelmét kiérdemli majd. Ismétlem, kár, hogy nincs erre igazi szándék és készség, mert itt, ebben a szerepben lehetne szinte a legkevesebb anyagi befektetéssel a legnagyobb nemzetközi figyelmet és sikert elérni.

Lehetnénk, elvben, a **bizalom országa** is. Tegyük máris hozzá: az egymásban való bizalom és az önmagunkban való bizalom országa. Ez két külön dolog. Mindkettőre nagy szükségünk volna.

Tudjuk, az egymásban és az ország intézményeiben való bizalom mélyrepülése 1989 után is folytatódott. Nem bízunk intézményeinkben. Inkább félünk, mintsem bízunk egymásban. S ez a bizalmatlanság és félelem komoly kárt tett s tehet még az országban. Gondoljunk csak az úgynevezett „törzsi háborúra", amely éveken át mérgezte az ország közéletét, az emberek szívét és értelmét. Az új kormánynak és parlamentnek, s a társadalom egészének komoly erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy a bizalmatlanság és a félelem légköre eloszoljék, hogy ellentéteink ellenére is képesek legyünk, egy ország állampolgáraiként, együtt dolgozni. Mik a tervei ezzel kapcsolatban a kormánynak, az ellenzéknek, a különböző társadalmi intézményeknek és szervezeteknek? Meg az állampolgároknak? Egyelőre még, sajnos, nem hangos a közélet e tervektől.

Legalább ilyen fontos az, hogy a magyar társadalom visszanyerje **bizalmát önmagában.** Abban, hogy képes kezébe venni a sorsát, képes megoldani problémáit, képes tisztességben és egymással békében élni, képes nagy és igazi teljesítményekre, képes kiváló minőségű munkát végezni, képes az európai nemzetek élvonalába kerülni. Óriásit lendítene az ország szekerén az, ha megszületne az emberekben ez a józan, polgári öntudat, önbizalom, önértéktudat. Mégpedig úgy, hogy közben mentesek maradnánk minden hamis illúziótól, gőgtől, nemzeti nagyravágyástól. Egyetlen igazi szerepet sem játszhatunk el jól és sikeresen, ha nem sikerült szert tennünk erre az öntudatra, önbizalomra.

Mondhatnánk azt is, hogy **Kelet-Közép-Európa központja** vagyunk. Európai színvonalú iskoláink nyitva vannak a térség valamennyi diákja előtt; világszínvonalú kórházaink kedvezményes áron (a nyugati kórházaknál olcsóbban) fogadják a térség betegeit; bankjaink mindenki másnál kedvezőbb feltételeket kínálnak a régió polgárainak; vasutaink, útjaink elröpítik őket Európába; megannyi konferenciatermünk a térség problémáival foglalkozó konferenciáktól hangos; érdemes utazási irodáinkhoz, biztosítóinkhoz fordulniuk; ügyvédi irodáink és tanácsadó cégeink, Uraim és Hölgyeim, rendelkezésükre állnak; és így tovább. Mondhatnánk mindezt, ha az elmúlt évtizedben komolyabban dolgoztunk volna ezen a programon. Szerencsére kormányaink erőteljesebb segítsége nélkül is – sok minden történt ezen a téren.

Vállalkozhatnánk a **híd szerepére** Nyugat és Kelet között. (Ezt a szerepet sokáig Ausztria játszotta, majd az utóbbi években meglehetősen kurtán-furcsán, s véleményem szerint balgán, feladta.) Földrajzi helyzetünk, NATO-tagságunk, és (a kelleténél lassabban) közelgő európai unióbeli tagságunk, s bizonyos adottságaink alkalmassá tennének minket erre a szerepre. Ezt a szerepet szomszédaink könnyebben elfogadnák tőlünk, mint a kelet-közép-európai központ, vagy pláne vezető hatalom szerepét. De egyelőre nem vállaltuk fel igazán ezt sem.

Mert ugyan segítettük-e kellőképpen az elmúlt nyolc-kilenc évben keleteurópai szomszédainkat, a románokat, ukránokat, bolgárokat, szlovákokat közelebb kerülni Nyugat-Európához? Megtettünk-e és megteszünk-e mindent annak érdekében, hogy mielőbb bekerüljenek a NATO-ba és az Európai Unióba? Továbbadtuk-e a tudást, amit Nyugaton megszereztünk? Megtettünk-e minden tőlünk telhetőt annak érdekében, hogy a lehető leggyorsabban épüljenek az utak és vasutak kelet és dél felé? Szívesen látjuk-e az onnan idelátogatókat? Üdvözlik-e óriásplakátok a román, ukrán, szerb turistákat? Kint lobog-e a román, a szlovák, a szerb, a horvát, az ukrán zászló szállodáinkon és fogadóinkon? Tudunk beszélgetni velük? Az iskolában tanultunk-e róluk, történelmükről, kultúrájukról? Jól érezhetik nálunk magukat? Örülünk nekik? Csodálkozhatunk-e azon, hogy mások nem Kert-Magyarországnak és Kelet-Európa Svájcának láttak és tituláltak minket, hanem „dzsentry-országnak", „urambátyám országnak", az „utolsó csatlósnak", „cigányországnak", „gulyáskommunizmusnak", vagy vállon veregetve a „legvidámabb barakknak"?

AZ ORSZÁG ARCA

Ma még meglehetősen komor és meggyötört ez az arc. Van-e esély arra, hogy előbb-utóbb elmosolyodjék?

Minden bizonnyal. Helyzetünk javulása előbb-utóbb kezdi majd kisimítani ráncainkat. De önmagában nem oldja meg azt a problémát, hogy önképünk, amely most az indokoltnál rosszabb, kezdjen derűsebbé, pozitívabbá színeződni. A magyar társadalom tudatának, öntudatának, önértékelésének, önképének átalakulása azonban olyan bonyolult és nehéz folyamat és feladat, hogy itt, most nem merek bele se gondolni. Inkább a kép másik oldaláról szólok néhány szót, arról az arcunkról, amelyet a világ felé fordítunk. Vagy pontosabban, arról, ahogy kívülről látnak minket.

Nem a nullapontról kell indulnunk. Sok és komoly munka folyt és folyik az országban ezen a téren. Sok műhelyben és intézményben. De amennyire meg tudom ítélni, még nagyon sok a teendő.

Hiányzik, mindenekelőtt, egy húszfilléres. Az a bizonyos, amelyik még nem esett le. Hiányzik egy zseniális gondolat, egy megvilágosodás, hogy: Igen, ez a szerepünk! – erre van a legtöbb képességünk és esélyünk, ez nyitja meg előttünk legtöbb lehetőséget, ez mozgósíthatja az ország erőit, ez foghatja össze erőfeszítéseinket. Valami pofonegyszerű gondolat kell, ami beleilleszthető egyetlen jelmondatba, szimbólumba, emblémába, de azért kifejezi, sugallja azt,

ami az ország, ami értékes az országban, amiről a világ minden sarkában azt mondják majd, elmosolyodva: ja persze, a magyarok! Valami olyasmi kellene, mint a holland fapapucs vagy szélmalom, amely ma már egyszerre sugározza a szorgalmat, tisztaságot, egyszerűséget, polgári erényeket, és sugározza a szabadságot, a derűt, a győzelmet, az óceánról áradó szelek frissességét.

Hogy a kabát kell előbb vagy a gomb? Hogy előbb ki kell találni a szerepet, az ország szerepét a világban, és aztán lehet megrajzolni s megfogalmazni hozzá az emblémát? Vagy egy zseniális embléma is elindíthatja a gondolkodást és a program, a szerep kidolgozásának folyamatát? A kettőnek valahogy együtt kell megszületnie, gondolom.

Hiányzik még, a húszfilléresen kívül, az együttműködés is a különböző műhelyek, intézmények között, a társadalomról már nem is szólva. Egy ország arcát sikeresen csak úgy lehet világgá sugározni, ha minden város, minden intézmény, minden állampolgár, a politika és a gazdaság – a maga módján – mind ugyanazt a gondolatot, eszmét, képet sugározza. Százféle színben, formában, de az üzenetek sokasága valahogy egybecsendül. Az országpropagandában igazán sikeres országok – Ausztria, Olaszország, Spanyolország, az USA (könnyű nekik!) és mások – ilyen egységes, bár a részletekben rendkívül gazdag képet sugároznak magukról.

Mi meg...? Farkasoknak már nem néznek minket, s Kánaánnak se az országunkat. Keverednek, kavarognak a rólunk alkotott képben – ahol egyáltalában él az emberekben rólunk bármiféle kép is – a Piroskák, Mariskák, Csikósok, 1956-os szabadsághősök, tokaji borok, balatoni hullámok, budapesti hidak, NATO-újoncok, s még miegymások. Nem valami nagy sikert ígérő útibatyu ez a 21. századra. Egyelőre még nem sugárzik az ország a kiválóság szigetének varázsos fényeivel.

* * *

Új diagnózisok (2002)

Trabant a kertben

A magyar társadalom habitusának alakulásáról[141]

(2000)

Komoly statisztikák, hosszú számsorok, adathalmazok segítségével szokás leírni, egymástól megkülönböztetni egy társadalom különböző csoportjait. Ez a tanulmány másra vállalkozik. Megpróbál karikatúrákat rajzolni társadalmunk fő szereplőiről. Az üzletemberekről, politikusokról, kis- és nagypolgárokról, értelmiségiekről, nyugdíjasokról. Karikatúrákat, amelyek talán olyan vonásokat is megvilágítanak, amelyeket a statisztikák sötétben hagynak.

„A világ önmaga karikatúrája…
Hamis látszata és ellentéte annak,
aminek látszani akar."
George Santayana

Vico, Herder, Taine, Weber, Spengler, Elias: csak néhány azok közül, akik szerint az emberek és emberi közösségek jellemvonásait, viselkedését, „habitusát" nagymértékben meghatározza az, hogy mikor, hol, milyen környezetben, milyen világban éltek és élnek. Ez persze ma már közhely, de érdekes dolgok is kikerekedhetnek belőle, ha valaki olyan alapossággal elemzi ezt, mint ahogy például Norbert Elias tette, aki két vaskos kötetben vizsgálta, hogy az „udvari élet" és a „civilizálódási folyamat" hogyan változtatta meg a 16–18. századi európai politikai-társadalmi elit magatartását, magatartásvilágát.

Kínálkozik a kérdés: Hogyan hatottak vajon az elmúlt tíz esztendő történései s változásai a magyar társadalom „habitusára"? Így általánosságban persze nem lehet válaszolni e kérdésre, mert a különböző helyzetben lévő társadalmi rétegekre, csoportokra nyilván másképp és másképp hatottak. Legfeljebb néhány gyakran emlegetett tulajdonságra utalhatnánk.

Árnyaltabb s hitelesebb képet kapunk akkor, ha az egyes társadalmi rétegeket és csoportokat külön-külön vesszük szemügyre. Nincs még elegendő empirikus vizsgálat ahhoz, hogy komoly statisztikákkal és táblázatokkal bűvészkedjem. A továbbiakban csak arra vállalkozom, hogy néhány ecsetvonást tegyek a ma még épp hogy csak kirajzolódóban lévő portrékon, s teszem ezt tiszteletlenül,

[141] *Új diagnózisok* 2002, 19–39.

önkényesen, jó- vagy rosszkedvemben. Hátha kedvet kapnak mások a portrék komolyabb s alaposabb megfestésére.

A vadászok

EMBLÉMÁJUK: a tigris
FILOZÓFIÁJUK-VALLÁSUK: III. Richárdé
JELSZAVUK: pénz és hatalom
ACHILLES-SARKUK: a mohóság
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: célratörő akarat, kíméletlenség, gátlástalanság
LEGFŐBB FÁJDALMUK: az, hogy még náluk is vannak sikeresebb és gazdagabb emberek
LEGFŐBB ÖRÖMÜK: az, hogy nekik sikerült
AUTÓJUK: egy behemót Mercedes, egy Land Rover, egy Porsche és a feleségnek, gyerekeknek még egy-két dögös kis járgány
HOL NYARALNAK: „Nem tudom hova menjünk; már mindenütt voltunk..."
MIBEN BÍZNAK: önmagukban, pénzükben, hatalmukban, a nyájállatok gyengeségében
SIKER: átharapni az antilop torkát
KUDARC: gyorsabb az antilop
ÉLETÜK CÉLJA, ÉRTELME: a zsákmányszerzés

Az elmúlt tíz év zavaros átmenetének dzsungelében vadászó urak és hölgyek, akik nem országnak, hanem vadászterületnek tekintették a pannon medencét, nagyvadra mentek, nem ismertek istent, embert és törvényt, a ragadozó macskák ügyességével s kíméletlenségével szerezték meg a zsákmányt ugyanúgy, ahogy elődeik Angliában 1660 és 1830, Franciaországban 1770 és 1900, Amerikában 1850 és 1930 között. Bűneiket ott egy idő után lovagi s bárói címek fénye, politikus fiak-unokák dicsősége, jótékonysági alapítványok kenetteljes altruizmusa feledtette, feledteti majd el. (Amúgy is esedékes már a lovagi és egyéb címek bevezetése szép hazánkban is.) Érdemeiket a piacgazdaság kialakításában kevesen vitatják.

A vadászok egy része időközben már nálunk is megszelídült – mint látható, sokkal rövidebb idő alatt, mint annak idején Nyugaton –, tisztes nagypolgárrá, újgazdaggá civilizálódott, a dzsungelből kikanyarított tisztáson már felépítette a maga kicsinyített, de azért jókora Loire-menti kastélyát, parkját, vadaskertjét, vízeséses csónakázótavát. Jól jelzi a változást az, hogy míg a kilencvenes évek közepén a vadkapitalizmus, dzsungelkapitalizmus valamennyi nagy vadászát és rablólovagját a „maffiózó" jelzővel illettük, nem egészen alaptalanul, addig mára a „maffia" szó jelentése már beszűkült, és elsősorban csak a szervezett bűnözésben részt vevőkre utal.

Ami mindennapi viselkedésüket illeti, egy részük villámgyorsan tanult: már elegánsan, ha még nem is elég lazán viselik a szmokingokat, és szebbik nembeli tagjai sem viselik sokkal kirívóbban a mélyen kivágott, itt feszülő, ott húzódó selyemestélyiket, mint nyugati példaképeik. Ékszerekkel kicsit még bőkezűen bánnak, a későn jött gazdagságot nehéz nem mutogatni, de majd megtanulják, hogy a fiatal és a bágyadt bőrön is szebben csillog a kevesebb. Az urak jelentős hányada már lecserélte az államszocializmusból itt maradt idősödő társát, és beszerezte a megfelelő hajlatokkal ellátott fiatalabb szervezetet. Kialakították már saját zárt világaikat is: tenisz- és golfklubokban, síparadicsomokban, zártkörű fogadásokon, kastélyszállókban engedik szabadjára jókedvüket. A pórnépnek csak az éjszakai Dunán sikló hajókról felszálló tűzijáték hirdeti sikerüket és dicsőségüket.

Kérdés, hogy mennyiben új nálunk ez a magatartásforma. Mennyiben csak az elmúlt tíz év sajátja? Tömeges megjelenésében mindenképpen új. Az államszocializmus merev keretei között ilyen nyíltan és ilyen csörtetéssel nem lehetett vadászni. És a zsákmány sem a nagy vagyon volt, hanem a hatalom, a befolyás, a pozíció. Ezt pedig inkább lopakodással, szervilizmussal, politikai opportunizmussal, a patrónusok kiszolgálásával, az elvhűség és ügybuzgalom látszatával, időnként kisebb-nagyobb hazaárulással lehetett megszerezni. Vitathatatlan, hogy ehhez is kellett valamiféle tehetség. – Megjegyzendő még, hogy a vadászatnak az új, vagyonszerző formája kicsiben, a második gazdaságban, már a nyolcvanas években beindult.

Vállalkozó polgárok és menedzserek

EMBLÉMÁJUK: Széchenyi arcképe
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: weberi, puritán
JELSZAVUK: vállalkozás, akarat, tisztesség
ACHILLES-SARKUK: szeretnének tisztességesek lenni, de nem mindig lehet
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: üzleti érzék, menedzseri képességek
LEGFŐBB FÁJDALMUK: a gazdaságpolitika nem vállalkozóbarát
LEGFŐBB ÖRÖMÜK: a gyarapodás
AUTÓJUK: BMW 5, 7, Audi 4, 6
HOL NYARALNAK: télen a Seychelle-szigetek vagy St. Moritz, nyáron grönlandi gleccserek vagy Hawaii
MIBEN BÍZNAK: önmagukban, ügyességükben, szorgalmukban, a magyar gazdaság dinamikus fejlődésében

SIKER: üzleti
KUDARC: üzleti
ÉLETÜK CÉLJA ÉS ÉRTELME: vállalatuk sikere

Ez így egy kicsit idealizált kép. Azokra utal, akik szaktudással, szorgalommal, szerencsével sikeres vállalkozásba kezdtek, vagy megfelelő államszocialista pozíciójukból, szaktudással, szorgalommal és szerencsével a multinacionális világ menedzseri kasztjában landoltak. Habitusuk a tisztes üzletemberé vagy a kiváló s nélkülözhetetlen szakértőé, ami inkább polgári puritanizmussal keveredik, mintsem újgazdag allűrökkel. Vannak köztük, akik igazán keményen megdolgoztak a sikerért, másokat a szerencse pottyantott a magas pozícióba, de mára már valamennyiüket körülveszi a teljesítmény, a hatalom, a gazdagság aurája. Azok, akik a maguk erejéből saját üzleti birodalmat építettek föl, hajlamosak volnának arra, hogy a menedzsertársadalmat „csak alkalmazottak"-nak titulálják, és kissé lenézzék, de a sztármenedzserek mögött álló multinacionális vállalatbirodalmak ereje, hatalma, mítosza előtt meg kell hajolniuk.

Ez a világ legalább annyira tagolt, mint annak idején az arisztokrata társadalom volt: megvannak a maga köznemesei, bárói, grófjai és hercegei, aszerint hogy ki hány tízmilliós, százmilliós, milliárdos cég fölött rendelkezik, bár az értékhatárokat nem tudom pontosan. Rangjukat most nem jelzik rangok és címerek, de egymás között pontosan tudják, hogy dollárban vagy euróban kifejezve ki mennyit ér.

Előbb-utóbb talán valamelyik kormány elkezdi majd osztogatni nekik a megfelelő címeket.

Ennek a társadalmi csoportnak, szerepnek, magatartásformának a kialakulása is megindult már a nyolcvanas években, a második gazdaságban, de nyíltan és méltósággal vállalható, társadalmilag elismert szereppé s habitussá csak a kilencvenes években vált.

Van ennek a típusnak egy középvállalkozó, kisvállalkozó, középpolgár, kispolgár változata. Alapmagatartásuk rokon – szorgalom, józanság, kemény munka, vállalkozói ügyesség és ügyeskedés, polgári gyarapodás –, de életük természetesen más városnegyedekben, autókban, nyaralóhelyeken folyik.

Globális polgárok

EMBLÉMÁJUK: a földgömb
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: a kanti világpolgár hitvallása
JELMONDATUK: a világ egy és oszthatatlan
ACHILLES-SARKUK: van?

LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: jó helyre születtek
LEGFŐBB FÁJDALMUK: no comment
LEGFŐBB ÖRÖMÜK: a bennfentesség
AUTÓJUK: elegáns, fekete, nagy, sofőrrel
HOL NYARALNAK: titok
MIBEN BÍZNAK: a nemzetközi gazdaság erejében, önmaguk szaktudásában, kapcsolataikban, a „Klub"-ban
SIKER: ha felszólalhatnak a davosi konferencián
KUDARC: ha lemaradnak a davosi meghívottak listájáról
ÉLETÜK CÉLJA, ÉRTELME: globális nyüzsgés

Azok az üzletemberek, bankárok, menedzserek, nemzetközi szakemberek és csúcsdiplomaták, akik a kialakulóban lévő globális térben mozognak, a globális hálókat építik s használják, az új, globális nyelvet beszélik, otthonosan mozognak a repülőterek VIP-váróiban, ötcsillagos nemzetközi szállodákban, konferencia-központokban, nagybankokban és multinacionális vállalatok fellegváraiban, exkluzív klubokban.

Habitusuk jegyei: elegancia, szakszerűség, fegyelem, zárkózottság, „globális korrektség", globális öntudat, nagy ego, bizonyos fokú Übermensch-tudat. Természetesnek és indokoltnak tartják, hogy az adott ország lakosságának átlagánál akár tízszer–hússzor–ötvenszer többet keresnek, mert ők hozzák az országnak a jólétet. S különben is: ez az áruk a globális piacon. Ők már ezen a piacon élnek. Többnyire udvariasan rejtik el gazdagságukat, hatalmukat és öntudatukat szerencsétlenebb, lokális létre kárhoztatott szomszédaik elől. Pénzhez nem nyúlnak, arany vagy platina hitelkártyával fizetnek. Vagy nem is kell fizetniük. Mindenki örül, ha fizethet nekik.

Új a szerep, és új a vele járó habitus. 1989 előtt legfeljebb egy vagy két magyar bankár és diplomata mozgott a globális erőtérben. Illetve pontosabban: a globalitás Nyugat-központú erőterében. A Moszkvából szerveződő globális hálózatokban viszont, ahol jelen voltak, túl nagy szerepet játszott a pártfegyelem, a KGB és a félelem ahhoz, hogy az ottani magatartást a mai értelemben vett globális habitus elődjének tekinthessük.

Itthon szívesen látott díszvendégei a „tigris"-kluboknak, díszelőadói businesskonferenciáknak – ahonnan nyitóbeszédük után sietve távoznak, mert várja őket a glóbusz megmentésének épp soron következő, halaszthatatlanul fontos ügye, reggelenként trénerrel teniszeznek villogóan fehér pólóban s ruganyos talpú cipőben, a kötelező vastag kötött zokniban; feinschmeckerek, értenek a francia és a rajnai borokhoz, és sofőrjüktől éppolyan emberséges figyelemmel kérdik meg, hogy hogy van a felesége vagy eladósorban lévő lánya, mint hajdan a gróf a parádés kocsisától.

Politikusok

EMBLÉMÁJUK: az Országház
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: széchenyizmus keverve machiavellizmussal
JELMONDATUK: titkosított
ACHILLES-SARKUK: a választópolgár
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: a retorika
LEGFŐBB FÁJDALMUK: hogy csak egy miniszterelnök lehet egy országban
LEGFŐBB ÖRÖMÜK: a hatalom
AUTÓJUK: Mercedes és Audi (a vitatott kék lámpával vagy anélkül)
HOL NYARALNAK: kormányüdülőkben, vagy családilag bárhol
MIBEN BÍZNAK: hatalmukban, pártjukban, a demokratikus intézményrendszer stabilitásában, a konkurens párt hibáiban
SIKER: tárca (természetesen: miniszteri)
KUDARC: vissza kell menni polgárnak
ÉLETÜK CÉLJA, ÉRTELME: hogy fontosnak érezhessék magukat

1989 vagy mondjuk 1985 előtt a szó szorosabb értelmében nagyon kevés politikus volt Magyarországon. Csak a párt országos, megyei és helyi vezetői, illetve a legerősebb vörös- és zöldbárók játszották, játszhatták azt a hatalmi játékot, amelyet politikának szokás nevezni. Nem tudom, de érdekes volna megvizsgálni, hogy a mai demokratikus, parlamentáris politika vajon mennyiben termelt ki más politikusi habitust, mint annak idején az oligarchikus politika. Valószínűleg jelentős mértékben. A hatalom türelmetlen s kíméletlen reakcióit mindenképpen visszaszorította. Az önmagát titkosító kamarillapolitika játékterét beszűkítette. A mai politika áttetszőbb (minden jogosan kifogásolt homályossága ellenére), mint az elődje volt; a társadalom és a média által ellenőrzöttebb (minden ravaszkodása ellenére); jogilag szabályozottabb (a jogot csűrő-csavaró próbálkozásai ellenére); a választókkal erősebb kapcsolatot tart; az erőszak lehetőségének lebegtetésével és a megfélemlítéssel kevésbé él, mint államszocialista elődje, és így tovább. Mindez nyilván más politikusi habitust alakított, alakít ki.

Az új politikai osztály villámgyorsan bontakozott ki. Már kasztosodik. Új nevek egyre ritkábban bukkannak föl. Az elmúlt tíz évben, egyfelől, rendkívüli teljesítményre voltak képesek: gyakorlatilag a semmiből, illetve nyugati mintákat követve kialakították és működésbe hozták a demokrácia, a jogállam és a piacgazdaság intézményrendszerét. Ez méltán töltheti el őket elégedettséggel és öntudattal. Másfelől viszont – itt nem részletezendő okok következtében – belebonyolódtak az úgynevezett „törzsi háború" retorikájába, szenvedélyeibe, szimbolikus és más konfliktusaiba, és ezzel komoly kárt okoztak az országnak.

Szerencsére a társadalom józansága keretek között tartotta ezt az ideológiai és érzelmi zűrzavart.

Habitusuk jellemző jegyei:

- Az elvégzett feladat adta öntudat.
- Hatalomtudat. 1989 után néhány hónap leforgása alatt elhitték, hogy mindenkinél jobban tudják, mi az ország érdeke. A társadalmi ellenőrzést nyűgnek érzik, a társadalommal való dialógust pedig – kampányidőszakon kívül – fölöslegesnek (azért emlegetik olyan sokat).
- A világszerte ismert politikusi kettősség és zavarodottság. Egyfelől a nemzet hivatástudattól fűtött napszámosainak kell mutatkozniuk. Másfelől menthetetlenül belekeverednek tisztességes-tisztességtelen alkukba. A hipokrízis álarca már rájuk fagyott, csak egy-egy kétértelmű mosoly villan ki alóla.
- Korrupciós gyanúk lengik körül őket, a társadalom elbizonytalanodott tisztességükkel és szavahihetőségükkel kapcsolatban. Védekezésképpen szekértáborba vonulnak, és magasra srófolják klánszellemüket, öntudatukat, elit- és hivatástudatukat.
- Privilégiumaikat nagyon hamar megszokták, már rég természetesnek veszik, jár nekik az Audi 6, mert lázasan dolgoznak s rohangálnak éjt nappá téve az ország érdekében (olyannyira sietős a dolguk, hogy időnként nekirohannak egy teherautónak, vagy egy-egy okvetetlenkedő Trabantot kénytelenek lesöpörni az árokba). Megkondítom az összes harangot, amikor az első miniszterelnök, államelnök, miniszter, képviselő biciklivel megy majd a Parlamentbe.
- Kedvelt díszvendégei ők is a kongresszusoknak, üzleti banketteknek, út- és zászlóavatásoknak, s az operabálok páholyaiban is feltűnnek, családjukkal vagy anélkül, mint annak idején a politikai arisztokrácia egy-egy prominense.
- Tudnak már – persze, már aki – méltóságteljesen, elegánsan, udvarias leereszkedéssel viselkedni. Mások magukkal hozták az államszocializmusból a kedélyeskedő, haverkodó lazaságot (nyilván ezt érzik demokratikusnak). A Mikszáth Kálmánok sem hiányzanak közülük, már ami a testsúlyt, s nem a szellemet illeti. Vannak közöttük kedélyes vidéki urak, pártjezsuiták, ravasz kalmárok, intrikusok, szürkék és színesek, szilajok és szelídek, szakszerűek és szamarak: egyszóval tükröznek minket, magyar társadalmat. Ámbár többnyire szürkék. Öröm látni egy-egy színesebb figurát. (Persze nem az áfészes színes zakókra és nyakkendőkre, fehér zoknis fekete lakkcipőkre gondolok, amelyek még olyan üdén virítottak az első parlamenti ciklusban.)
- Nyakszirt. Az átlagos terjedelme és vastagsága még nem éri el az államszocialista átlagot.

A jet set

EMBLÉMÁJUK: hal a vízben
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: Rastignac, James Dean és Bill Gates eszméinek keveréke
JELMONDATUK: miénk a világ
ACHILLES-SARKUK: kopaszodó kobakjuk
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: fiatalság, öntudat
LEGFŐBB FÁJDALMUK: hogy még nem az egész világ az övék
LEGFŐBB ÖRÖMÜK: önmaguk
AUTÓJUK: roadster, vagy bármi, nekik már minden jól áll
HOL NYARALNAK: hőlégballonon az Antarktisz fölött
MIBEN BÍZNAK: önmagukban, fiatalságukban, szaktudásukban, a világban, mindenben
SIKER: siker hátán
KUDARCUK: tőzsdekrach
ÉLETÜK CÉLJA, ÉRTELME: önmaguk

Fiatalok. A húsz- és harmincöt évesek generációjának sikeres élcsapata. „Aranydiplomások", és itt az arany nem a kitűnő bizonyítványra utal, hanem arra, hogy diplomájuk a szó szoros értelmében aranyat ér. Mert közgazdának, üzletembernek, menedzsernek, jogásznak, IT-mérnöknek, diplomatának vagy valamilyen más menő szakma tulajdonosának deklarálja az illetőt. Hasznos szerepet játszanak, játszhatnak az ország életében és fejlődésében.

Habitusuk:

- Erősen hajtanak, sokat dolgoznak, tanulnak, dinamikusak.
- Úgy élnek, mint hal a vízben, ez az ő világuk, ez a világok legjobbika, ők az új vadászok, akik már diplomával, vadászengedéllyel s jogszerűen vadásznak.
- Többnyire nem küldetéstudatuk, hanem elit- és sikertudatuk van. Többségükben valószínűleg föl sem merül, hogy nem jár nekik mindaz a lehetőség és „bónusz", amit bőven megkapnak. Hiszen ők a jövő szakértői, ők már világszínvonalon dolgoznak, övék a jövő, a lelassult öregekkel (harmincöt év fölött) meg amúgy sincs mit kezdeni.
- Vannak közöttük fegyelmezett puritánok, de a többség inkább hedonizmusra hajlik. A kifinomultabbak akár valamiféle harmónia-központú epikureus filozófiát is kikavarnak maguknak. Az Amerikában divatos „boboizmussal" (a bourgeois és a bohém magatartás keveréke) is kísérleteznek már néhányan.
- Van okuk a szorongásra is, mert harmincöt felett már kezdenek kikopni a csapatból. És nincs szomorúbb egy öregedő bonvivánnál. Hacsak nem sikerül idejekorán megkaparintani egy bankelnökséget.

Ennek a magatartástípusnak vannak nem szívesen vállalt, még a szocializmusban született, torz előzményei. Mindenekelőtt a nyolcvanas évek szocialista aranyifjúságában, a szocialista dinasztiák már Oxfordban tanult fiainak s unokáinak körében. Ezek a csoportok politikailag és gazdaságilag is aktivizálódtak a KISZ, majd a BIT vezetőinek körében.

Széles körű társadalmi csoportként azonban csak a kilencvenes években indult el a jet set, a fiatal nemzedékek „aranydiplomás" rohamcsapata. A korábbi, privilégiumaikra építő, rossz lelkiismeretű (?) vagy cinikus elődökkel szemben ez a csapat már nyílt és jogilag szabályozott versenyben vesz részt, tudására épít, vállalja önmagát, nem rejtegeti társadalmi mozgalmak s retorikák mögé sikerét. Nemcsak itthon villog, tagja már a nemzetközi jet setnek. Új szerep, új habitus ez.

Értelmiség 1 (professzionális)

EMBLÉMÁJUK: körző, sztetoszkóp, paragrafusjel
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: arisztoteliánus és pragmatikus, technikai
JELIGÉJÜK: professzionalizmus
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: az eszük
LEGFŐBB FÁJDALMUK: hogy nem tulajdonosok
LEGFŐBB ÖRÖMÜK: a munkájuk
AUTÓJUK: a Golf és a BMW 218i között bármi
HOL NYARALNAK: a menők vitorláson, alpesi hegyi túrán; a szerényebb sorsúak csónakon a Velencei-tavon vagy sátorban a Bükkben
MIBEN BÍZNAK: a szakértelmükben
SIKER: megnyert per, épülő ház, sikeres műtét
KUDARC: elvesztett per, visszadobott tervrajz, műhiba
ÉLETÜK CÉLJA, ÉRTELME: építeni, gyógyítani, a gazdaságot, a társadalmat működtetni, szakmailag villogni

Tág és erősen tagolt csoport. A Kádár-rendszerben viszonylagos védettséget élveztek (szemben a nehezebb helyzetben lévő „alkotó" értelmiségiek bátrabb felével). 1989 után erősen szóródott a sorsuk: akiknek sikerült felugraniuk a nekilendülő üzleti élet, s kiváltképpen a multik expresszvonatára, azok örömmel buzgólkodhatnak. Akik rajta maradtak az államvonaton, azok rosszabb helyzetben vannak, zsörtölődnek, keresik a kiutat. A sikeresek habitusa rokon

a menedzserekével, néhányuk még a jet setbe is befogadást nyer. A rossz pozíciókba ragadtak a kis- és középpolgárság alább leírt szerényebb szintjén élnek, és hasonló gondokkal küszködnek.

Értelmiség 2 (kreatív)

EMBLÉMÁJUK: babérkoszorú
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: sztoa, némi cinizmussal és utópizmusfoszlányokkal
JELMONDATUK: hosszú versidézetek
ACHILLES-SARKUK: a hiúság
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: a kreativitás
LEGFŐBB FÁJDALMUK: hogy a világot pillanatnyilag nem kell, és nem lehet megváltani
LEGFŐBB ÖRÖMÜK: a világ hívságain való sóhajtozás
AUTÓJUK: jobb időket látott
HOL NYARALNAK: hátizsákkal a kék jelzésen vagy vízparti kempingben
MIBEN BÍZNAK: vitatkoznak róla
SIKER: egy jó vers
KUDARC: egy rossz kritika
ÉLETÜK CÉLJA, ÉRTELME: olümposzi magasságokban

A „kreatív" megkülönböztetés nem azt jelenti, hogy másokban, például a „professzionális" értelmiségiekben vagy az üzletemberekben nincs, nem lehet kreativitás. Nagyon is szükség van azokon a pályákon is erre az erényre. De itt, Közép-Európában külön szokás beszélni az értelmiségieknek arról a csoportjáról, írókról, művészekről, gondolkodókról (és külön kategória híján idesorolandók a tanárok és a papok is), akik szimbólumrendszerek: könyvek, műalkotások, gondolatrendszerek létrehozására szakosodtak. Őket szokás alkotó értelmiségieknek nevezni.

1989 előtt a fő dilemmájuk az volt, hogy a támogatottak, a tűrtek vagy a tiltottak csoportjába tartozzanak-e. A *támogatottak* között voltak hithűek, az ő magatartásuk a vakbuzgóság és a cinikus haszonlesés közötti habitusváltozatok széles skáláján mozgott. A többnyire sokkal tehetségesebb és tisztességesebb „társutasok" több-kevesebb rezignációval s öniróniával tűrték/élvezték a hatalom és a népszerűség napsütését, s közben a történeti elhivatottság és az erkölcsi integritás nagy dilemmáján tépelődtek, Széchenyi, Görgey, Bethlen Gábor, Galilei és mások példáján. Vágyódtak a kitüntetésekre, de barátaiknak megsúgták, hogy tévedésből kapták, s bár ne is kapták volna meg őket.

A *tűrtek* magatartását a vívódás, a hasadtság, a skizofrénia és az önigazolás szüksége jellemezte. Állandóan el kellett hitetniük magukkal és másokkal, hogy megalkuvásaik egyensúlya pozitív: csak féligazságokat mondanak ki, de ezek kimondása társadalmilag hasznosabb, mint amilyen a teljes, aszketikus, puritán hallgatás volna.

A *tiltottak* viselték a tiltott állapot terheit, szerep- és hivatástudatuk éltette őket, a szerencsésebbek szoros baráti körökben találtak védettséget és állandó megerősítést. Egy, a történelemből jól ismert habitus, az elhivatott igazak magatartása, öntudata, intranzigenciája jellemezte őket.

1989 után fenekestől felfordult ez a világ. Aki nem tudott átkapaszkodni, átzökkenni a politikusi, üzletemberi, szakemberi pozícióba s habitusba, az – egy-két koszorús díszpintyet kivéve – nem nagyon találja a helyét, szerepét, identitását, habitusát. Nem tekinti már senki sem váteszeknek őket. Se az erkölcsi nagyság szimbólumainak. Se a nemzet megmentőinek. Van, aki sovány alapítványi mezőkön legelészik, mások próbálnak alkalmazkodni a piaci kereslethez, tévéműsorokba szaladgálnak, panaszkodnak, egymást kölcsönösen kiátkozzák, ördögöt űznek, és ostorozzák azokat, akik elvették tőlük a nagy nyilvánosság színpadát: a politikusokat. Sok az alkotói válság is. Új gondolatok, új remekművek nem nyüzsögnek.

Habitusuk, jóindulattal: Útkeresés, alkotói gyötrődés, rezignáció, társadalmi felelősségtudat, önimádat, önirónia, öngyűlölet. Felváltva. Vagy egyszerre.

Rosszindulattal: fáradtság, cinizmus, túlérzékenység, túlpolitizáltság, paranoia, sértettség, belterjesség. Gyors egymásutánban. Vagy egyszerre.

Kis- és középpolgárság

EMBLÉMÁJUK: elveszett
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: hagyományos, vallásos, vagy laikus köznapi bölcsesség
JELMONDATUK: Isten majdcsak megsegít. Vagy: majdcsak lesz valahogy
ACHILLESZ SARKUK: még nem polgári országban élnek
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: szorgalom és tisztesség (amennyire lehet)
LEGFŐBB FÁJDALMUK: hogy hiába iparkodnak
AUTÓJUK: többféle, lásd lentebb
HOL NYARALNAK: a gyerekek a nagymamánál, a férfiak a pecatónál, az asszonyok a nagytakarító porszívó és a lekvárfőző kondér mellett
SIKER: jut még benzinre is
KUDARC: nem jut már benzinre sem
MIBEN BÍZNAK: abban, hogy a dolgok lassacskán mégiscsak jobbra fordulnak
ÉLETÜK CÉLJA, ÉRTELME: a gyerekeik

A társadalom többsége. A késő kádárizmus polgárosodó munkássága, második gazdaságos kispolgársága és alsó középpolgársága, s a hozzájuk nagyon közel került középosztály. Az átalakulás roppant gazdasági terheit elsősorban ők viselték, s részben még ma is ők viselik.

Jelentős hányaduk a hetvenes–nyolcvanak évek második gazdaságában élte aranykorát. Ismerte a játékszabályokat, a „dörgést", a kiskapukat. Ügyeskedett, ravaszkodott, keményen dolgozott, otthon, a kertben, a háztájin, a sufniban, a fészerből, garázsból átalakított műhelyben. A maga ura volt, senki sem parancsolt neki, építette a házát, gyűjtött a Trabantra vagy urambocsá! a Wartburgra, rendes ruhában, cipőben, rendes iskolatáskával küldte el gyerekét az iskolába, s talán még különórákra is tellett. Ha városban lakott (és ráadásul még szerény kis párttag is volt), parcellázáskor a város határában kiskertet kapott, rá lehetett húzni előbb egy szerszámos bódét, később egy kis faházat, s már muskátli is került. Akinek korábban is volt földje, birtoka, néhány vagy sok holdja, annak ez nem volt újdonság, de azért a semminél több volt, akinek meg soha nem volt semmije, a többmilliónyi nincstelennek, ez volt a nagy honfoglalás, a felemelkedés szolgasorból a kispolgári, polgári sorba. Ez az életnek értelmet, az embernek polgári-tulajdonosi tudatot adott. Ezért megdolgoztam, én szereztem, én építettem, én kerítettem be, én művelem, ez az enyém: ezt senki nem veheti el tőlem vagy a gyerekeimtől. Jogaim vannak.

Történelmi előrelépés volt ez, egy új habitus megjelenése az országban.

A történelem iróniája viszont az, hogy az államszocializmus, amely kollektivizálni s proletarizálni akarta a társadalmat, épp az ellenkező célt érte el: akarata ellenére a kispolgárosodás új nagy hullámát indította el az országban. Mindannyiunk szerencséje, hogy képtelen volt megakadályozni a mindennapoknak ezt a remek „forradalmát".

1989 után azonban veszélybe került ez a társadalmi csoport. Ha a késő kádárizmus a második gazdaságos kispolgárosodásnak, az elmúlt tíz év már a vállalkozói közép- és nagypolgárság kibontakozásának a korszaka volt. A hetvenes–nyolcvanas években bezáródó agrárolló, illetve falu-város olló, a társadalmi egyenlőtlenség ollója az elmúlt évtizedben újra kinyílt. Tátong.

A „második gazdaság" eltűnésével, az igazi piacgazdaság betörésével, az agrárágazat válságával, a piacgazdaságon kívül rekedt köztisztviselői réteg elszegényedésével sokan nehéz helyzetbe kerültek ebben a széles társadalmi csoportban. Nem ismerem a statisztikákat, de azt hiszem, hogy legfeljebb egyharmaduknak, felüknek sikerült képességüket, eszközeiket, soványka tőkéjüket a piacgazdaságban is érvényes értékre átváltania. A többiek életében megindult a stagnálás, a lefelé csúszás, a túlélésért való küzdelem, az útvesztés. A nagy csapatok (MÁV, posta, tanítók, egészségügyiek, alsó és középszintű tisztviselők, tanácsi és tsz-irodisták, nem vállalkozó szakmunkások, második gazdaságos kisvállalkozók, földművelők) hanyatlása, romló presztízse, szerep- és identitásvesztése jellemzi ezt a szférát.

Habitusukat a mindennapi gondokkal való küzdelem határozza meg. Fő jellemvonásaik, általában: többnyire rendezett, családközpontú élet, a hagyományos erkölcsi fegyelem továbbélése (legalábbis a családi-baráti környezetben), takarékosság; bizonytalan perspektívák, bizonyos fokú csalódottság, politikával, közélettel szembeni szkepszis. Helyzetét s magatartását tekintve, azt hiszem, három csoportra osztható a társadalomnak ez a tartománya.

Az akadályokat sikerrel vevők: sikerélmény, pozitívabb társadalom- és világkép. Azért még enyhe sértődöttség. Mert mások munka nélkül kerestek tíz- és százmilliókat. És azok ott fönt „bajt bajra halmoznak". Autójuk: Skoda, Seat.

A megkapaszkodók. Elégedetlenebbek, zsörtölődők, nem értik és nem fogadják el azt, ami az országban történik. Autójuk: Suzuki, Maruti, gondosan karban tartott Wartburg, Skoda.

A lefelé csúszók. Szorongás, elkeseredettség, sértettség, lázongás vagy apátia. Autójuk: Ha van, akkor a kert végében tárolt, ponyvával letakart Trabant.

A leszakadtak

EMBLÉMÁJUK: nincs
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: hagyományos-vallásos; közösségi hagyományok; anómia
JELMONDATUK: sóhaj vagy káromkodás
ACHILLES-SARKUK: a szegénység
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: az, hogy el bírják viselni helyzetüket
LEGFŐBB FÁJDALMUK: minden fáj
AUTÓJUK: nincs, valószínűleg nem volt, előreláthatólag sohasem lesz
HOL NYARALNAK: rossz vicc
SIKER: nincs jelentése ennek a szónak
KUDARC: állapot
MIBEN BÍZNAK: ???

Munkanélküliek, sokgyerekes kiskeresetűek, magányos öregek, halmozottan hátrányos helyzetűek. Közülük sokan a nyomor szintjén élnek, hiányosan táplálkoznak, fáznak, magányosak, egészségügyi ellátásuk nem megfelelő.

Habitusuk: Túlélési stratégiák. Tisztes szegénység, tisztes nyomor. A segélyosztó intézményektől való függés, ennek megfelelő magatartás. Alázat. Lázongás. Fásultság. Kétségbeesés. Megélhetési bűnözés. (Ne feledjük, Illyés Gyula annak idején az uraság csűrjeit éjnek idején ügyesen-szorgosan fosztogató szegényekről „hősökként" beszélt!)

Nem tudjuk, hogy az államszocializmus retorikájának és kirakatstatisztikáinak fátyla alatt mekkora volt a leszakadtak tömege a hetvenes–nyolcvanas években. De számuk 1989 után minden bizonnyal drámai méretekben megnőtt. És nem csak mennyiségi változásról van szó. A háború utáni évtizedekben a szegénységet a háborús pusztításnak, a jóvátételnek, az oroszok ránk erőszakolta államszocializmusnak a számlájára lehetett írni. 1989 után azonban beáramlott hozzánk is a „korlátlan lehetőségek" piacgazdasági ideológiája, s így a szegénység terhe, szégyene, felelőssége egyre inkább áttevődött magukra a szegényekre.

Akinek nem sikerült, az a szegény, s akinek nem sikerült, az maga felelős a sikertelenségért. Ez az ideológia akkor is hat, ha nyilvánvalóan nem igaz. A bezárt bányák munkanélkülivé vált bányászai nyilván nem felelősek a bányák bezárásáért, de azzal, hogy nincs szükség a bányákra, s a piacgazdasággal azonosított társadalomnak nincs szüksége rájuk, szaktudásuk, személyiségük, életük leértékelődött. A munka ünnepelt hőseiből teherré váltak, amelyet a társadalom nem szívesen cipel a hátán. Habitusukat ez minden bizonnyal nagymértékben megváltoztatta, meghatározza. A tartósan munkanélkülivé váltak személyiségének megroppanásáról, családi életek válságáról, patologikus magatartásformák kialakulásáról komoly szakirodalom számol be.

A nyugdíjasok

EMBLÉMÁJUK: fotók a boldogabb ifjúkorból
FILOZÓFIÁJUK, VALLÁSUK: korábbi meggyőződésük, általában rezignáltabb hangszerelésben
JELMONDATUK: nem ezt érdemeltük
ACHILLES-SARKUK: életkoruk
LEGFŐBB EREJÜK, ERÉNYÜK: a türelem, a derű
LEGFŐBB FÁJDALMUK: az, hogy nincs rájuk szükség
AUTÓJUK: ha van, csak hétvégén használják, meg ha az unokát kell hozni-vinni
HOL NYARALNAK: otthon, a gangon vagy a kiskertben
SIKER: kihúzni a hónap végéig
KUDARC: az életük

MIBEN BÍZNAK: a postásban és abban, hogy a nyugdíjakat megint megemelik majd néhány forinttal.
ÉLETÜK CÉLJA, ÉRTELME: Az unokáik. És a múltjuk

Kicsit vagy sokkal sértődöttebbek, mint nyugati társaik. Méltatlannak tartják, hogy egy dolgos élet után anyagi nehézségekkel kell küzdeniük. Éppen elég lenne az öregkor ezer más baja, a gyengeség, a betegség, a magány. Ha van egy kis kert, vagy rájuk bízzák időnként az unokákat, amíg élnek a barátok, barátnők, ha telik kirándulásra, egyszer-egyszer utazásra, addig szép is lehet az élet. Ha egyedül maradnak, ha nem nyitják rájuk az ajtót, ha tízdekánként kell venni a párizsit, ha már-már kifizethetetlen a gáz- és a villanyszámla, akkor legfeljebb Esmeralda és Rosalinda marad. Habitusuk sokféle: derűs, kedves, emberséges, harmonikus. Zsörtölődő. Megkeseredett. Hajszolt. Szorongó. – Nem tudom, változott-e lényegesen 1989 óta.

*

Itt az ideje azonban, hogy e felületes vázlatot befejezve szóljunk a változások néhány általános, többé-kevésbé az egész társadalom habitusát érintő aspektusáról is. A fő kérdés persze az, hogy vajon elmozdultunk-e a nyugat-európai típusú polgári habitus felé.

Mik ennek az európai habitusnak az ideáltipikus jegyei? Talán a következők.

1. *Tulajdonosi tudat*: tulajdonom szent és sérthetetlen. 2. *Állampolgári tudat*: ez az én országom, ők az én elöljáróim, én választottam őket, felelősséggel tartoznak nekem. 3. *Törvénytisztelet*: betartom az ország törvényeit, a közösen elfogadott szabályokat. 4. *Jogtudat*: tisztában vagyok jogaimmal, és érvényesítem őket. 5. *Felelősségtudat*: tudom, hogy a jogokkal felelősségek is járnak. 6. *Tolerancia*: más érdekek és nézetek iránt figyelmes és türelmes vagyok. 7. *Civilizált viselkedés*: életemben s emberi kapcsolataimban bizonyos rendet tartok. 8. *Méltányosság*: a társadalom minden tagjának joga van a megélhetésre, a szerény jómódra; ennek biztosításáért én is felelős vagyok, érte szükség esetén áldozatot hozok. 9. *Tudásomat fejlesztem*: önmagamat pallérozom, az ország gyarapodásán buzgólkodom.

Ez így egy kicsit cserkész-tízparancsolatként hangzik, és valószínűleg egyetlen olyan ember sem él Európa nyugati felén, aki mindegyik magatartáselemnek teljességgel megfelelne. De azért érdemes volna magunkat, jelenlegi habitusunkat ehhez az ideáltípushoz hozzámérni, és számba venni teendőinket. Ez azonban már nem ennek a dolgozatnak a feladata.[142]

[142] E kötet egy másik tanulmányában visszatérek erre a kérdésre. Lásd: Az állatorvosi demokrata.

Befejezésül inkább néhány olyan vonásra utalok, amelyeket az elmúlt tíz év drámai eseményei égettek bele tudatunkba, magatartásunkba, habitusunkba. Többségüket gyakran emlegetjük. Ezek még nem a fent említett polgári ideál-típus vonásai. Inkább valamiféle heveny, lázas állapot jegyei.

Utalhatok a körülöttünk lévő világ felfordulása okozta úgynevezett „változás-sokkra", az általános zaklatottságra, idegességre, szorongásra, ingerlékenységre. Vagy az átrendeződés okozta nagy helyezkedésre, a hajdani amerikai pionírok szekeres-lovas versenyfutásos földfoglalására emlékeztető versenyre, versenylázra, versenyhisztériára. Az elvaduló individualizmusra és a már korábban is alacsony szintű társadalmi szolidaritás további apadására. Az erkölcsi érzék elbizonytalanodására, megzavarodására.

Utalhatok a társadalmi-gazdasági lehetőségek újraosztására, az egyenlőtlenségek növekedésére, az ezzel kapcsolatos keserűségekre és szenvedélyekre, a sikerek és kudarcok nagy drámájára. A szerepek, emberi viszonyok, alá-fölé rendeltségek kaotikus átalakulására, ami nagy bizalomvesztéssel, az általános gyanakvás légkörének kialakulásával járt. A nagy csalódásra (hogy az új rend nem hoz azonnal általános jólétet és békességet), és az ezt követő rosszkedvre, cinizmusra, közönyösségre. A nyugatiak szinte elérhetetlen gazdagságának látványából fakadó állandó s általános elégedetlenségre.

De hadd utaljak mindenekelőtt arra az elemi erejű türelmetlenségre, amely miatt toporzékolunk, ha akár csak egyetlen pillanatig is várnunk kell valamire, ha nem minden úgy sikerül, s azonnal, ahogy szeretnénk. Akkor is, ha gazdagok és sikeresek vagyunk, akkor is, ha már nem bírjuk a szegénységet, kudarcot, azt, hogy mindenütt akadályokba ütközünk. Akinek autója van, az nem bírja levenni a lábát a gázpedálról. Akinek nincs autója, az a villamos, a busz vagy a metró után rohan. Futunk a hiányzó vagy a meglévő pénzünk után, futunk egyik munkából a másikba, futunk az elérhetetlen nyugati életszínvonal után, versenyt futunk konkurenseinkkel, futunk, mert elvesztettünk negyven–ötven évet, mert elmaradtunk a Nyugattól, futunk, mert futni jó, mert a sebesség, a habzsoló, száguldó élet mítoszát sugározzák a televíziók, futunk, mert minden percben meg kell valósítanunk magunkat, futunk...

Persze vannak kivételek. Például a nyugdíjasok közül sokan, akiknek, ha – csak nem nagy- vagy dédmamák, nincs hova futniuk. Egy idő után lassítanak a munkanélküliek is; rezignációba, közönybe süllyednek. A talponállókban sokan, hosszan álldogálnak.

Jelenlegi létünk s habitusunk tehát, érthető módon, meglehetősen zilált. De megvan minden remény arra, hogy viszonyaink rendeződésével fokozatosan javul majd az állapotunk. A változások üteme valamelyest lelassul majd, s ez csökkentheti zaklatottságunkat, szorongásunkat. Az emberi viszonylatok konszolidálódása megerősítheti a társadalmi együttélés alapszabályait, erkölcsi

normáit. A jólét és a létbiztonság növekedése és a jogrend megszilárdulása is gyógyírként hathat; nem kell majd futnunk a villanyszámla fedezete után vagy az újabb és legújabb adószabály elől.

A szerepek, pozíciók rendszerének kialakulása, bizonyos fokú megmerevedése után kevesebb lehetőség lesz majd a gyors emelkedésre és gyors zuhanásra, s kevesebb ok a hisztériára. A pozíciók, viszonylatok, mechanizmusok kirajzolódása átláthatóbbá, kiszámíthatóbbá teszi majd a társadalmi létet: csökkenhet a bizalmatlanság, a gyanakvás, a paranoia. Még az is elképzelhető – vagy ez már nem? –, hogy az autókban száguldozók is meggyógyulnak, és önmagukat, önnön értéküket már nem azonosítják autójuk lóerejével vagy árával. Az a perc pedig az egész ország számára a gyógyulás és a boldogság perce lesz, amikor azokat a bizonyos Trabantokat kihámozzák a gyomok közül, a cseresznye- vagy meggyfa alól, kifényesítik, s új öntudattal, újra polgárosodó habitussal az egész család beleül, és irány: a hétvégi ház.

S talán még az se rontja majd el teljesen az ünnepet s az örömöt, ha a sarkon a rendőr egy pillanatra leállítja, s udvariasan figyelmezteti őket, hogy előbb-utóbb négyütemű motort kellene majd beletenni ebbe a klasszikus karosszériába. Mert hát a kétütemű módija már lejárt, s már csak négy ütemre lehet a (szépen kifoltozott) utakon suhanni. Vagy legfeljebb, az osztrák–magyar barátság jegyében, Dreiviertel-taktra lehet ringani. További jó utazást!

* * *

Az állatorvosi demokrata

A demokrácia esélyei Magyarországon[143]

(2001)

Merre tovább? Mire jutottunk? – Mik a feltételei egy jól működő demokráciának? Adva vannak-e nálunk ezek a feltételek? S jelen vannak-e azok a szereplők – tisztességes és felelősségteljes polgárok, politikusok, üzletemberek – akik nélkül a demokrácia gépezete akadozik, működésképtelenné válik?

„Furcsa emberek vagytok ti, magyarok…"

A TÜKÖR

Európai polgárnak érzi Ön magát? Nem jogi értelemben, mert egyelőre még nem vagyunk tagjai az Európai Uniónak. Nem is életformáját és életszínvonalát tekintve, mert természetesen messze vagyunk még az Európai Unión belüli élet formáitól és színvonalától. Hanem gondolkodásmódjában és magatartásában. Úgy gondolkodik és viselkedik-e Ön, mint egy európai polgár, illetve ahogy az elvárható egy európai polgártól? Mert hiszen Európában sem méltó mindenki az európai polgár nevére és rangjára.

Mi lenne, ha ezúttal nem az állig begombolkozott és Schengen elektromos kutyái mögé bújó Unión és nem hagyományosan rossz sorsunkon kérnénk számon kívülrekedtségünket? Mi lenne, ha kivételesen nem a határon kacsingatnánk át, hanem belenéznénk a tükörbe: Milyen arc, milyen magatartás, milyen karakter, milyen szellemiség nézne vissza ránk? Európai? Ázsiai? Nomád? Jöttment? S túl a földrajzi meghatározáson, polgári arc nézne vissza ránk? Vagy meggyötört, megalázott jobbágyarc? Pörge kalapját kezében szorongató zsellér arca? Csapzott hajú, ideges, dadogó proletárarc? Egy ma még vad piacgazdaságban küszködő ember ijedt és zaklatott arca? A küzdelmet nem vállaló, feladó rezignáció arca? Az új lehetőségeket kereső és élvező ember villogó tekintete?

Persze, mondhatnánk azt, ez volna a legkényelmesebb, hogy ilyen is, olyan is. Mert vannak ebben az országban olyanok, akikből már a polgár öntudata és méltósága sugárzik. Másokat túlontúl meggörnyesztett a kádári kompromisz-

[143] *Új diagnózisok* 2002, 69–105.

szum terhe, s nem szívesen néznek a tükörbe. Vannak, akik negyven év alatt megszokták a nacsalnyik pöffeszkedést, mások most tanulják a vállalkozói és politikusi fuvalkodást. Vannak, akik karót nyeltek, mosolytalanok, mert azt hiszik, hogy az igazi politikusnak, igazi üzletembernek folyton-folyvást kínosan merevnek és ünnepélyesnek kell lennie; méltóságteljességgel pótolják a hiányzó méltóságot. Vannak, akik belefáradtak, ha nem is az életbe, hanem abba a tengernyi gondba-bajba, ami az életet jelentette, jelenti, és fáradtan, kiégett szemmel néznek vissza ránk. Van sok szép, komoly tekintet, gondokkal terhelt és gondolatokkal gazdag. Vannak fiatalok, nevetnek, örülnek az életnek, rajokban vonulnak el mellettünk az utcán, komoly áhítattal ülnek számítógépek előtt, készülnek egy remek, nagyszerű életre; mások rágják a gumit, rúgják a kólásüveget, és bambán beleröhögnek az arcunkba.

És Ön? Milyen arc néz vissza Önre a tükörből? Mi sugárzik róla? Fáradtság? Öröm? Keserűség? Siker? Érdeklődés? Zaklatottság? Közöny? Harmónia?

Érdekes és tanulságos játék volna ilyen szemmel és ilyen kérdésekkel a háttérben belenézni a tükörbe. De itt most ennél valamivel egyszerűbb feladatra vállalkozom. Megpróbálom feltérképezni azt, hogy mik a lehetőségei ma, Magyarországon egy igazi demokrácia kibontakozásának. Két tényezőt vizsgálok.

1. Mennyire adottak azok a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális feltételek, amelyek szükségesek egy demokratikus rend kibontakozásához?

2. Az ország állampolgáraiban mennyire vannak meg azok a tulajdonságok, készségek, hajlandóságok, magatartás-mozzanatok, amelyek nélkül – még ha a megfelelő keretek, feltételek, intézmények adottak is, nem bontakozhat ki igazi demokrácia. [...]

MOZGÓLÉPCSŐ

Évekig Magyarországon kutatott (és közben gyárakban segédmunkásként dolgozott) egy fiatal amerikai szociológus, aki azóta már Berkeley-ben egyetemi tanár. Hazautazása előtt a repülőtéren vett búcsút tőlünk.

> Furcsa emberek vagytok ti magyarok – mondta. – Rengeteget dolgoztok, iparkodtok, lóttok-futtok. De valami mégse stimmel veletek. Olyanok vagytok, mint az az ember, aki lélekszakadva fut felfelé egy mozgólépcsőn, de nem nagyon jut előre, mert... a mozgólépcső lefelé fut.

Eddig a történet. Szerencsére régi történet. Mert a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján ez a bizonyos Magyarország-mozgólépcső recsegve-ropogva leállt, majd, némi szünet után, 1993–1995 táján lassan, nyikorogva, majd egyre

gyorsabban s olajozottabban megindult felfelé. Ma már nem akadályoz, inkább segít, emel minket a környezetünk, Európa, a világ. Ideje hát megkérdeznünk: Mire mentünk eddig, hova jutottunk az elmúlt tíz évben?

Leszűkítem a kérdést, hogy ne vesszünk el általánosságokban. A kérdés, amelyre válaszolni próbálok, így hangzik: Törékeny-e ma még a demokrácia Magyarországon?

Igaza van Schlett Istvánnak, sokan, sokféle okból tartják és mondják törékenynek.[144] Vannak, akik féltik, és azért. Mások eleve hajlanak némi pesszimizmusra. Megint mások rossz történeti tapasztalatokra vagy „baljós jelekre" hivatkoznak. Vagy arra, hogy a demokrácia a világon mindenhol törékeny kincs. Mások magasra teszik a mércét, és az ideálképhez hasonlítva látják elmarasztalandónak azt, ami nálunk kialakulóban van. Vannak, akik politikai fegyverként villogtatják a demokrácia törékenységének az érvét, utalva ellenfeleik nyílt vagy rejtett demokráciaellenességére. És így tovább. Egyetértek Schlett Istvánnal abban is, hogy az esetleges törékenységnél sokkal meglepőbb s figyelemre méltóbb az, hogy szinte káprázatos gyorsasággal jöttek létre, s viszonylag jól működnek ma már a demokrácia intézményei a kelet-közép-európai országok többségében.

LELTÁR

Hogy valóban törékeny-e vagy sem, hogy miben törékeny, s miben szilárd, azt nehéz eldönteni. Két okból is. Egyfelől, mert látásunkat személyes élmények, értékek, érdekek, előítéletek, világnézetek homályosítják, torzítják el. Másfelől, mert a demokrácia rendkívül összetett jelenség, mozzanatok sokaságából épül föl, s e mozzanatok között lehetnek törékenyek, s lehetnek rugalmasak, acélosak.

A továbbiakban megpróbálom erőszakkal elemeire bontani ezt a komplex jelenséget, s egyenként megnézni azt, hogy a demokráciának ezek az alapelemei milyen mértékben alakultak már ki, honosodtak s erősödtek meg nálunk az elmúlt évtizedben.

Nagyon egyszerű és pragmatikus – de persze nagyon is vitatható – módszert választottam. Kigyűjtöttem az elmúlt egy-két évtizedben a demokráciáról és a demokratikus politikai kultúráról írt alapmunkákból azoknak a tényezőknek, mozzanatoknak, sajátosságoknak a többségét, amelyek meglétét a szerzők a demokratikus politika s politikai kultúra kritériumaként írták le és elemezték.[145]

[144] Schlett 2000.

[145] A főbb munkák jegyzékét a cikk végéhez csatolom, azzal a megjegyzéssel, hogy a számbaveendő kritériumok mind egy 20. század végi, nyugati típusú parlamenti demok-

És megpróbálom felbecsülni azt, hogy az egyes tényezők milyen mértékben adottak vagy hiányoznak ma Magyarországon.[146]

Vagyis más szóval, nagy horderejű – s következésképpen túlontúl szubjektív – általánosítások helyett egy egyszerű *leltár* készítésére vállalkozom. Viszonylag jól ismerem az ezekkel a tényezőkkel foglalkozó hazai szakirodalmat. De nem idézek forrásokat, adatokat, számokat. Megpróbálom, amennyire lehet, higgadtan megítélni, hogy hogyan állunk egy-egy tényezővel. Minden egyes ítéletem szubjektív lesz, és minden bizonnyal gyakran tévedek majd. De mivel igen sok tényezőt veszek figyelembe, remélem, hogy az egészből végül – ha nem is objektív, de legalább – éles kontúrú kép rajzolódik majd ki, amelyet bárki továbbgondolhat és továbbrajzolhat.

A leltár első felében a demokrácia *környezetének* fontosabb alkotóelemeit sorolom fel, vagyis azokat a tényezőket, amelyek ismereteink szerint kedveznek a demokratikus rend kialakulásának és fennmaradásának. A leltár második felében a politikai-társadalmi élet főszereplőinek azokat a *tulajdonságait* veszem számba, amelyek ismereteink szerint szükségesek egy demokratikus rend jó működéséhez. Vagyis fölrajzolom egy „állatorvosi demokrata" fantomképét, amelyen mi, demokráciainasok a demokratikus magatartás erényeit és gyengeségét tanulmányozhatjuk.

Többnyire közismert dolgokról lesz szó, így – úgy vélem – elég, ha a továbbiakban mindössze néhány rövid megjegyzést fűzök az egyes tényezőkhöz vagy tényezőcsoportokhoz. A célom ugyanis mindössze az, hogy általános és szenvedélyes viták helyett helyzetünk higgadt számbavételére és megvitatására serkentsem önmagunkat.

rácia ideáltipikus modelljének elemei. A leltárkészítés során nem veszem figyelembe azt a tényt, hogy a demokráciának számos típusa, fajtája van. Hogy csak néhányat említsek: közvetlen és közvetett, liberális és nem liberális, illetve formális, tisztán parlamenti és korporatív-parlamenti, választási, delegatív, patrícius-, többségi, pluralista, interaktív, posztmodern, posztnacionális, többrétegű, policentrikus, kontraktuális, konszenzuális, radikális demokrácia. E formák egymással különféle elegyekben keveredhetnek.

[146] E tényezők meglétét vagy hiányát nem kötöm a különböző pártokhoz, kormányokhoz, és nem méltatom-firtatom az eredményeket-mulasztásokat. A politikai élet egészét vizsgálom. Egy későbbi, alaposabb elemzés tárgya lehet annak vizsgálata, hogy hogyan tagolódnak az itt, ebben a taulmányban leírandó jelenségek a hazai politikai térben.

A KÖRNYEZET

A nemzetközi környezet

Véleményem szerint igen kedvező. Politikailag a világ most a demokrácia felé „lejt" (szemben a harmincas évekkel, amikor a parancsuralmi rendszerek felé lejtett); nem akadályoz minket, hanem segít. Európa fejlett országainak most szövetségesei s nem ellenségei vagyunk. Nem zár el tőlük egy nagyhatalom vagy hatalmi csoportosulás, mint korábban (osztrákok, kisantant, oroszok). A NATO tagjai vagyunk. Viszonylag jók az esélyeink az Európai Unióhoz való csatlakozásra. Egyre erősebben beleágyazódunk az európai és a nemzetközi intézményrendszerbe.

Voltak s vannak persze negatív mozzanatok is. A balkáni háborúk, északi, keleti és déli szomszédaink politikai zavarai, szomszédainkkal fel-felparázsló vitáink, a szeptember 11. utáni helyzet: veszélytényezők. Bölcs politikával sokat tehetünk térségünk békés felvirágzásáért; oktalan, hebrencs politikával viszont bajt bajra halmozhatunk.

A gazdasági környezet

Kedvező. A másfél évtizede tartó világgazdasági fellendülés lehetővé teszi a gyors gazdasági fejlődést, még akkor is, ha mostanában mintha kifulladóban volna ez a lendület. A globalizáció folyamata nagy kihívás, nagy lehetőségeket kínál, és egyben komoly veszélyeket rejt magában. Egy átrendeződő világgazdaságban könnyebben megtalálhatják a helyüket a hátránnyal induló, de nagy teljesítményekre képes, szorgalmas, szemfüles kis országok is, mint egy már zárt rendszerben. Esélyeink nem rosszak. Gazdaságunk egyre sikeresebben illeszkedik bele a világgazdasági folyamatokba. A piacgazdaság intézményei kialakultak, s egyre inkább beolajozódnak, gazdaságunk konszolidálódott, erőteljes növekedésnek indult, a privatizáció lezajlott, a magántulajdon megerősödött, az adósságállomány kezelhető mértékűre csökkent, a külföldi tőke beáramlása tart.

A távol-keleti és az orosz válság, a fenyegető olajválság, szomszédaink szegénysége, a fejlett országokhoz képest óriási elmaradottságunk, az infláció mértéke, gazdaságunk túlzott exportfüggősége, a kis- és középvállalkozások gyengesége még komoly gondokat okoz és fog okozni. Baj az is, hogy az ország még nem találta meg azt a területet, iparágat vagy szolgáltatást, amelyben világviszonylatban is a kiválók közé emelkedhetne, a „kiválóság szigete" lehetne. Jók az esélyeink, de nem dőlt még el, hogy sikerül-e bekerülnünk a legfejlettebb országok exkluzív klubjába.

Társadalmi környezet

Közepes. Sok pozitív és negatív elemmel. Később fejtem ki alaposabban.

Civilizációs környezet

Közepes. A modernizációs folyamat nálunk a reformkor, illetve 1867 óta, megszakításokkal és kitérőkkel ugyan, de sikeresen folyik. A modern civilizáció alapvető elemeinek, intézményeinek, struktúráinak, magatartásformáinak jelentős része már adva van. Sok még a teendő (infrastruktúra-fejlesztés stb.), de a demokrácia kibontakozását ezek a hiányok csak viszonylag kis mértékben lassítják. Az elmúlt évtized intézményépítő lendülete jelentősen csökkentette e téren elmaradásunkat Európától.

Anyagi biztonság, polgári létforma

Az életkörülmények lassú, folytonos javulása is fontos előfeltétele a demokratikus közélet kibontakozásának s létének. Nálunk ebből a szempontból ellentmondásos a helyzet. A lakosság egyik fele már észleli, a másik, nagyobbik fele még nem érzi az ország és saját maga gazdasági helyzetének, életkörülményeinek, életminőségének javulását. A lakosság harmada, fele anyagi bizonytalanságban él, és nemigen van lehetősége tisztes polgári életformára. Ez demokratikus fejlődésünk egyik legmakacsabb kerékkötője.

Demokratikus hagyományok

Nem hiányoznak annyira, amennyire időnként felpanaszoljuk. A parlamentarizmus iskolapadját, bukdácsolva ugyan, de már 1867 és 1947 között is koptattuk. 1945–1946-ban és 1956 október–novemberében pedig láthattuk, hogy komoly demokratikus készségek rejlenek ebben a társadalomban. De ennek ellenére gazdagabb, erősebb történeti hagyományok jól jönnének.

Demokratikus eljárásmódok

Viszonylag hamar megtanulták őket a politikusok, de hamar s túlontúl jól megtanulták csűrésük-csavarásuk trükkjeit is. Mi pedig, egyszerű állampolgárok

nem figyeltünk igazán oda, tudatlanok maradtunk, nem ismerjük kellőképpen a demokratikus közélet játékszabályait, s így könnyű minket mindenféle jogi halandzsával és retorikai szemfényvesztéssel az orrunknál fogva vezetni, kritikai érzékünket elaltatni.

A demokrácia elfogadottsága

Erős. Minden felmérés azt jelzi, hogy a társadalom túlnyomó többsége nem lát alternatívát a demokratikus modellel szemben. A késő kádárizmus iránti meglehetősen széles körű nosztalgia nem a parancsuralmi rendszernek szól, hanem a hetvenes–nyolcvanas évek viszonylagos anyagi biztonságának, a kispolgári gyarapodás azóta sokak számára füstbe ment lehetőségének, emlékének.

A demokrácia hatékonysága, elégedettség a demokráciával

Az imént mondottak csak azt jelentik, hogy az emberek többsége ma Magyarországon nem lát a demokráciával szemben alternatívát, de nem jelentik azt, hogy az emberek elégedettek lennének a nálunk működő demokratikus rendszer teljesítményével. A viszonylagos elégedetlenség oka egyfelől az, hogy 1989-ben az emberek óriási reményeket fűztek a demokráciához, másfelől pedig az, hogy a mindennapi élet nehézségeit, a szegénységet, a bosszúságokat, a politikusok tévedéseit és méltatlanságait, az intézményrendszer hibáit érthető módon az adott politikai-társadalmi rend, vagyis a „demokrácia" számlájára írják. Tudnunk kell, hogy a demokráciába vetett hitet nem is annyira a szegénység, mint inkább a kilátástalanság, a társadalmi igazságtalanság és különösen a politikusi osztály mohósága és méltatlansága rongálja súlyosan.

Demokratikus választások

Mind a három választás példaszerűen tiszta volt. A részvétel viszonylag alacsony szintje azonban valamelyest levon ennek a sikernek az értékéből, és figyelmeztet arra, hogy ezen a téren még komoly teendők vannak.

A választási törvény minősége

Vitatható és vitatott. Jól szolgálta a politikai stabilitás megteremtését, de a szavazatok és a parlamenti helyek méltányos elosztásának elvét nem érvényesíti kellőképpen. A kisebbségek érdekképviselete nincs megoldva. A megfelelő érdekegyeztető intézmények gyengesége miatt újra és újra felmerül, méltán, a korporatista elemek parlamenti beépítésének kérdése, egy „második ház" létrehozásának szükségessége.

Kormánypártok váltakozása

Az a folyamat, amelynek során a politikai pártok négy–nyolc évente váltják egymást a kormányon, fontos iskolája a parlamenti demokráciának, és fontos ellenszere a politikai élet oligarchizálódásának. A magyar társadalom ebből a szempontból kitűnően vizsgázott az elmúlt évtizedben: mind a három választáson megvonta bizalmát a kormányon lévő pártoktól, és az addig ellenzékben lévő pártok csoportosulásának szavazott négy évre bizalmat. Nélkülözhetetlenül fontos feltétele ez a demokratikus politikai kultúra megerősödésének. Mert egyfelől a választópolgároknak meg kell tapasztalniuk, hogy végső fokon a hatalom az ő kezükben van. Másfelől pedig a politikusoknak és a pártoknak meg kell tanulniuk a politika forgandóságának keserédes leckéjét, hisz még hajlandók el-elfelejtkezni erről.

Többpártrendszer, a pártok konszolidációja

Sikeresebb, mint a kelet-közép-európai, illetve kelet-európai országok többségében. Működőképes többpártrendszer alakult ki nálunk az elmúlt tíz évben. A térség több társadalma egyelőre még sok kis párt zűrzavarával és autoriter tendenciákkal küszködik.

Az antidemokratikus pártok és mozgalmak gyengesége

Adott. Minden riadalmunk és egymást ijesztgetésünk ellenére azok közé az európai országok közé tartozunk, amelyekben viszonylag jelentéktelen – de azért nem elhanyagolható – az antidemokratikus erők befolyása és szerepe. Ilyen szegény országban, ennyi kisiklott életpálya országában ez különösen figyelemreméltó. A politikai erőszak teljes hiánya is igen kedvező jel.

A szélsőbalon és a szélsőjobbon megjelenő, nyílt vagy rejtett antiparlamentarista erők elenyésző kisebbségben vannak. A demokratikus parlamenti rendszert nagy általánosságban elfogadó szélsőséges csoportok jelenléte adott esetben – például egy gazdasági recesszió idején vagy az európai integrációs folyamat elhúzódása következtében – már több aggodalomra adhat okot.

Fékek és egyensúlyok

Is-is. Meg is vannak, meg hiányoznak is. Működnek is, de sokkal jobban kellene működniük. A hatalmi ágak elválasztása még nem teljes (ma is viták folynak a törvényhozás, az Alkotmánybíróság, a bíróságok, az ügyészségek, más országos intézmények kapcsolatrendszere, hatásköre, autonómiája körül). A kerekasztal-tárgyalások szakértőit illeti az elismerés azért, hogy gondoltak a fékekre és egyensúlyokra, és lerakták néhány kitűnő intézmény (Alkotmánybíróság, Állami Számvevőszék stb.) alapjait. Ezek később további intézményekkel egészültek ki (erősebb önkormányzatok, ombudsmanrendszer stb. De mindezek együttvéve sem elég erősek még. A mindenkori központi hatalom megzabolázását napirenden kell tartani. Arról nem is szólva – és ez demokratikus rendünk egyik legkomolyabb hiánya s egyben veszélytényezője –, hogy egyfelől az érdekegyeztetés intézményei nem alakultak még ki, vagy alacsony hatásfokkal működnek, másfelől az úgynevezett civil társadalom még szervezetlen, s így nem képes a maga ellenőrző funkcióit gyakorolni.

A politika decentralizáltsága

Gyenge. Közepes. Az önkormányzatok és a nem kormányszintű, nem minisztériumi intézmények önállóságának, politikai-társadalmi szerepének még erősödnie kell. Nagyon messze vagyunk még egy olyan demokráciamodell megvalósulásától, amely – a parlamentarizmus mellett – a helyi közösségek és régiók gazdag interakciójára épül rá. Pedig az Európai Unió mintha ebbe az irányba haladna.

A politikai részvétel lehetősége

Nyugat-Európában már rég lejárt a steril parlamentarizmus ideje, azé a politikai rendszeré, amelyben a választóknak, azonkívül, hogy négyévente szavaznak, nincs beleszólásuk a döntésekbe. A nyugat-európai országokban kiépült már

a társadalmi érdekérvényesítésnek és a politikai hatalom ellenőrzésének megannyi intézménye, csatornája. És ennek ellenére egyre több szó esik a „demokratikus deficitről", arról hogy a jelenlegi politikai rendszer és gyakorlat nem elég interaktív, nem teszi lehetővé a választók tényleges részvételét a politikában.

Nálunk a helyzet sokkal rosszabb: a megfelelő intézmények és csatornák hiánya miatt a gazdasági lobbiktól eltekintve a társadalom többsége politikai passzivitásra kényszerül, illetve történelmi hagyományként maga is passzivitásra hajlik. Ez azonban nem föltétlenül igaz. Láttuk, hogy 1956-ban szinte pillanatok alatt aktivizálódott a társadalom, és nemcsak az utcai harcokban, hanem hozzáfogott az új rend és az új intézmények kialakításához.

Politikai stabilitás

Meglepően nagy. Ilyen nagy szegénység és társadalmi egyenlőtlenség, ilyen sok meghiúsult remény nagyobb társadalmi feszültségeket és konfliktusokat indokolna. Jó néhány nálunk sokkal gazdagabb, méltányosabb társadalmi elosztásrenddel, nagyobb demokratikus hagyományokkal rendelkező országban is több kormányválság és sztrájk volt és van, mint nálunk. Ez lehet jó meg rossz jel is. Jó, ha emberek bizalmát jelzi a demokratikus intézmények működésében. És rossz, ha abból fakad, hogy a rossz helyzetben lévők helyzete reménytelen, nincsenek eszközeik és szervezeteik, meg se próbálják érvényesíteni érdekeiket. A többiek pedig nem törődnek velük. Vagy nekik sincs lehetőségük a cselekvésre.

A kormányok számonkérhetősége

A demokrácia egyik alapszabálya. Nálunk: közepes. Vagy inkább gyenge. Westminster-típusú parlamentünkben az ellenzéknek nincs sok lehetősége a komoly következményekkel járó számonkérésre. A sajtó és a közvélemény nyomása is gyenge, könnyen figyelmen kívül hagyható. A „felelős" kormány nálunk inkább csak erkölcsi kategória, és csak alig-alig jelenti azt, hogy a kormányon bármi is számonkérhető. Túl sok lehetősége volt az elmúlt tizenkét év kormányainak arra, hogy kicsússzanak az amúgy is félénk kérdések elől, elhárítsák még a tiszteletteljes kritikát is, politikai zsargonba burkolózzanak, ne vagy csak formálisan adjanak számot tevékenységükről.

A politika átláthatósága

A demokratikus rend működésének egyik legfontosabb előfeltétele az, hogy a politikai folyamatokat és a közintézmények működését a társadalom folyamatosan figyelemmel kísérhesse, vagyis hogy e tevékenységek ne zárt ajtók mögött, hanem a nyilvánosság ellenőrzésének fényében folyjanak.

Ennek az eszménynek a nyugati országok politikai gyakorlata sem felel teljesen meg. A hivatalban lévők ott is hajlamosak a zárt ajtók mögötti politizálgatásra, oligarchikus magatartásra. Nálunk azonban még rosszabb a helyzet. A politika, a kormányzás szférája nálunk különösen homályos. Nem tudjuk, a döntések hol, hogyan, miért születnek, melyek a várható következmények, és így tovább. Ennek következtében ma már vagy ma még nem hiszünk a hallottaknak, olvasottaknak akkor sem, ha történetesen komolyan informálni akarnak minket a politikusok. Széles körben elterjedt a közöny. És a cinizmus.

Szabadságjogok

Teljes körűen adottak. Olyannyira, hogy már szinte észre sem vesszük őket. Hamar elfelejtettük a szabadság fájdalmas hiányát az 1989 előtti évtizedekben (évszázadokban). Erősítené a demokratikus rend presztízsét, ha emlékeznénk rá.

Törvényesség

Széles körű, de sok helyütt ki is lehet játszani a törvényeket. Jogrendszerünkben még sok a bizonytalanság, az ellentmondás, a kiskapukat nyitogató homály vagy ravaszság. A törvény szigora még gyakran csak esetleges.

Törvény előtti egyenlőség

Formálisan teljes, a gyakorlatban a társadalom felső harmada „egyenlőbb", a legfelső öt százalék pedig „legegyenlőbb". A fejlettebb országokban is vannak ilyen különbségek, de kisebbek.

Emberi jogok védelme

Ellentmondásos. Magas szintű a polgárság világában, de még távolról sem elég erős az alacsony érdekérvényesítési és önvédelmi képességekkel rendelkező emberek világában. Az emberek jogtudata általában magas (a négy évtizedes jogfosztottság – furcsa módon – megacélozta ezt a jogtudatot), de igen széles körű a rezignáció is: az emberek többsége mintha nem hinne abban, hogy jogait érvényesíteni is tudja. Gondoljunk csak a nyugdíjasok, munkanélküliek, vagy a munkahelyüket állandó veszélyben érzők százezreire, ha nem millióira; többségük tehetetlennek érzi magát ebben a helyzetben. Ez a tehetetlenség, ez a szorongás szinte lehetetlenné teszi a demokratikus magatartásformák kialakulását.

A folytonosság tudata

A demokráciának szüksége van bizonyos folytonosságra és a folytonosság tudatára. Ez a tudat az elmúlt években már nálunk is erősödött, de még nem feledtette el a 20. század kelet-európai nyomorúságát. Azt, hogy a 20. század a szó szoros értelmében meggyötörte e térség népeit, és meggyötörte a magyar társadalmat is. Azzal, hogy újra és újra megszakadt a történeti-társadalmi folytonosság (hol pozitív, hol negatív értelemben), nálunk például 1918-ban, 1919-ben, 1945-ben, 1948-ban, 1989-ben. Háromszor kellett a romokból felépíteni az országot. Nehéz örökség ez. Jó, ha erőt merítünk belőle, mondván, hogy minderre képesek voltunk; és rossz, ha nem tudunk hinni abban, hogy most már tartós és folytonos lesz az építkezés.

Kiszámíthatóság

Ma még bizonytalan az ország sorsa, és különösen bizonytalan az emberek, családok jövője. Ez a bizonytalanság nem különösebben kedvez a felelősségteljes polgári magatartásnak. Gyenge az a demokrácia, amelyben az emberek csak a pillanatnak mernek, tudnak élni.

A „tétek" mérsékelt nagysága

1989 után a tétek elviselhetetlenül magasak voltak. Az emberek többsége – méltán – úgy érezte, hogy most dől az el, hogy a következő évtizedekben kik lesznek a gazdagok, és kik a szegények, kiké lesz a hatalom, s kik maradnak

hatalom nélkül. Hisztérikus versenyfutás indult a lehetőségekért, javakért, pozíciókért. Mindenki mindenki versenytársává vagy akár ellenségévé vált. Csoda, hogy a demokrácia akkor még tényleg törékeny intézményei túlélték ezt a kegyetlen versenyfutást és tülekedést.[147] De túlélték. 1998-ban ismét elindult a javak és a hatalmi pozíciók újraelosztásáért folyó küzdelem. Ezt is megsínylették a demokratikus intézmények. Ha ezen is túlleszünk, ha kialakul valami stabilabb állapot, ha már sokkal kisebbek lesznek a tétek, akkor bontakozhat majd igazán ki nálunk a demokrácia.

Az iskolázottság viszonylag magas szintje

Adva van, de süllyed. Illetve a jelenleginél jóval nagyobb erőfeszítésekre és forrásokra volna szükség ahhoz, hogy újra a legjobb európai szintre emelkedjék. Az utóbbi időben történtek ezen a téren erőfeszítések. A költségvetésben erre a célra szánt összeg és százalék európai összehasonlításban, úgy tudom, még még mindig meglehetősen alacsony. Kérdés az is, hogy iskolarendszerünk mikorra lesz képes sikeresen válaszolni a 21. század kihívásaira.

Társadalmi egyenlőség, méltányosság

A társadalmi egyenlőtlenség erősen megnőtt az elmúlt tíz évben. A „gazdagok" és a „szegények" közötti különbség ma már olyan nagy, hogy elvben, a demokráciaelméletek szerint már komolyan fenyegetnie kellene a demokrácia működését. Illetve egy olyan – a 19. századi európai társadalmak egy részére jellemző – osztott politikai rendszer kialakulásához kellene vezetnie, amelyben a demokrácia ténylegesen csak a társadalom felső harmadában-felében működik. Errefelé haladunk? Az „újgazdag" társadalmakra jellemző módon a méltányosság elve is gyengébben érvényesül még nálunk, mint a nyugat-európai társadalmakban.

Esélyegyenlőség

Egyetlen országban sem valósult meg még teljes mértékben. Mi ezen a téren jobban és rosszabbul állunk, mint több nyugati ország. Jobban, mert ma még kisebb szerepe van nálunk az örökölt vagyonoknak s privilégiumoknak, mint

[147] A tőlünk keletre és délre fekvő országok jelentős hányadában roskadoztak, összeomlottak vagy létre sem jöttek ezek az intézmények.

náluk. Rosszabbul, mert nem alakultak még ki, vagy rosszul működnek azok a mechanizmusok-intézmények, amelyek csökkentenék az induláskori különbségeket, és növelnék az alulról indulók esélyeit. A szükségesnél és lehetségesnél jóval kevesebb történt ezen a téren az elmúlt tíz évben. Ezzel a demokratikus rend egyik alapelve sérül.

A játékszabályok világosak

Nem világosak. Látjuk, a parlamentben az egymással szemben álló pártok időnként egymástól homlokegyenest eltérő módon értelmezik a törvényeket, jogszabályokat. A vállalkozók a folyamatosan változó jogszabályok bozótjában próbálnak tájékozódni, gyakran sikertelenül. A polgárember nem tudja, mik a jogai az önkormányzatokkal, a kormánnyal, a hatóságokkal, rendőrökkel, kórházakkal, munkáltatóival szemben. És sem a politikusok, sem az intézmények, sem a munkáltatók nem iparkodnak felvilágosítani őket ezekről a jogaikról. Épp ellenkezőleg.

Társadalmi kohézió

A világháború és az utána következő negyven év szétzilálta a magyar társadalmat. Más jelleggel tovább futott ez a folyamat 1989 után is. Megint csak azt kell mondanom: a társadalmi integráció és kohézió ilyen mértékű hiánya elvben szinte lehetetlenné teszi az igazi demokrácia működését. Vagy legfeljebb valamiféle „választási", „delegatív" vagy „patrícius" demokrácia működését teszi lehetővé. Itt is sürgetőek és óriásiak még a teendők.

Társadalmi szerződés

Lehet írásban rögzíteni. Valamilyen szinten egy ország alkotmánya is ilyen szerződés, az alapvető elvekben, együttélési szabályokban való megegyezés. De lehet csak hallgatólagos, az alapvető játékszabályok hallhatólagos elfogadása. Valamiféle közmegegyzés arról, hogy az adott társadalomban kinek mi a joga és kötelessége. Milyen teljesítményért mi jár. A nyugat-európai, úgynevezett jóléti társadalmakban részletesen ki vannak dolgozva ezek a szabályok. A munkáltatók és munkavállalók jogai, a javak elosztásának szabályai, a különböző munkákért, szolgáltatásokért járó ellenértékek, a jövedelmi különbségek elfogadható mértéke, és így tovább.

Nálunk a kádárizmus késői évtizedeiben volt valamiféle hallgatólagos, kénytelen-kelletlen elfogadott „társadalmi szerződés".[148] Hallgatólagos megegyezés, amit jobb híján az emberek tudomásul vettek. A rendszerváltással azonban ez a szerződés felbomlott, és azóta sem alakult ki helyette egy újabb közmegegyezés. Ma nem lehet tudni, hogy kinek milyen munkáért mi jár, az életszínvonalbeli különbségek milyen mértéke fogadható el, és így tovább. Ma nagyon sokan kuszának és igazságtalannak érzik viszonyainkat, társadalmi létünket. Egy legalább részben kialakult társadalmi szerződés hiánya politikai rendszerünk egyik legnagyobb s legveszélyesebb deficitje.

A társadalmi interakciók nem zéró összegű játszmák

A demokratikus rend működésének az is előfeltétele, hogy az emberek és embercsoportok nem tekintik a társadalmi-gazdasági interakciókat zéró összegű játszmának, vagyis, hogy nem abban a hitben élnek, hogy amit valaki nyer, azt valaki másnak el kell vesztenie, hanem tudják, hogy az interakciók túlnyomó többsége úgy alakítható, hogy mindkét fél nyerhet rajta. Nálunk még erős a zéró összegű játszmák neurózisa, és emiatt a szükségesnél és lehetségesnél kevesebb készség és hajlandóság van az emberekben arra, hogy másokkal együttműködjenek.

A korrupció alacsony szintje

Magas a szintje.

Civil társadalom, az együttműködés horizontális hálózatai

Gyengék. Annnak ellenére, hogy e horizontális hálók megléte és erőssége a nemzetközi szakirodalom szerint a demokrácia jó működésének egyik legfontosabb előfeltétele. Az elmúlt tíz évben az új politikai osztály inkább akadályozta, mintsem segítette e hálók kialakulását, akarva-akaratlan komolyan akadályozva ezzel a demokrácia kibontakozását.

---

[148] E kötet egy későbbi tanulmánya (A késlekedő társadalmi szerződés) részletesen foglalkozik a társadalmi szerződéssel és a szerződés hiányából fakadó veszélyekkel. Ott a kádárista alkut nem „társadalmi szerződésként" írom.

A SZEREPLŐK

Mint jeleztem, a leltár e második felében a politikai-társadalmi élet főszereplői közül emelek ki néhányat, és azt vizsgálom, hogy mennyiben jellemzők rájuk azok a tulajdonságok, amelyek szükségesek lehetnek egy demokratikus rend jó működéséhez.

A politikai osztály

Politikai teljesítmény

A kép vegyes. A demokratikus politika és a piacgazdaság intézményeit látványos gyorsasággal felépítették és viszonylag jól működtetik. A pártokat és a pártrendszert is sikeresen kialakították és konszolidálták. A politikai rendszer hatékonysága („government efficiency", „system efficiency") alig tíz év után már meglehetősen magas. Ámde:

A politikai gyakorlatban – pártonként, pozíciónként és korszakonként változó mértékben – inkább a konfrontáció, mintsem a konszenzualitás jellemzi őket. A demokratikus politikában nélkülözhetetlen önkorlátozásban sem különösebben jeleskednek. Pragmatizmusuk időnként cinizmusba, időnként ideológiai ködökbe csúszik át. De amit a leginkább a szemükre lehet vetni, az a reszponzivitás hiánya, vagyis az, hogy a társadalmat nem tekintik partnernek, dialógust csak a retorika szintjén tartanak fent vele; kasztosodnak. A fejlett nyugati demokráciák sem mentesek ezektől a problémától, de lázasan keresik egy „interaktívabb" gyakorlat lehetőségeit. Nálunk még nincsenek jelei ennek az elmozdulásnak, ámbár több párt fogadkozik és javulást ígér. A társadalom már bizalmatlan; kivár.

Gazdasági teljesítmény

A társadalom szemében meglehetősen rossz, objektíve azonban inkább jónak ítélhető. Rendkívül nehéz feladat volt a szocialista tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenetet levezényelniük, és sok hibás döntés és késlekedés ellenére végső fokon a mérleg pozitív.

Azt viszont a demokrácia sínyli meg, hogy az emberek többsége ennek az ellenkezőjét hiszi, s önnön elszegényedéséért, szegénységéért vagy túlontúl lassú gyarapodásáért a politikusokat teszi felelőssé.

Társadalmi teljesítmény

Rosszabb. Az ígért „szociális piacgazdaságból" a szociális mozzanat meglehetősen elsikkadt. A társadalom alsó harmadának leszakadását nem akadályozták meg (nem is nagyon próbálták megakadályozni). Meglehetősen passzívan fogadták el mint adott tényt, hogy az országban százezrek élnek a létminimum alatt vagy közelében, hogy gyerekek éheznek, nyugdíjasok és kegydíjasok nyomorognak. A társadalmi szerződés kialakításán nem vagy alig dolgoztak, a társadalmi méltányosság elvéről megfeledkeztek. A piacgazdaság vastörvényeire hivatkoztak, meg a „gazdagság majd lecsurog" elvére; az európai típusú jóléti és méltányos társadalom válságával kapcsolatos érveket, alibiként, túlontúl készségesen fogadták el.

Erkölcsi integritás

A társadalom szemében: hiányzik. A politikusok a nyugati országok többségében sem tündökölnek az erkölcs és közerkölcs bajnokaiként, de egy még épp hogy csak bontakozó demokráciában a róluk kialakult s az utóbbi hónapokban még tovább torzuló negatív kép különösen ártalmas. A róluk kialakult társadalmi kép valószínűleg sötétebb, mint ami indokolt volna. Meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy nyerészkednek, harácsolnak, és – ami még nagyobb baj – hogy nem törődnek az állampolgárok, az „egyszerű emberek" gondjaival-bajaival. Kialakult újra a hatalmaskodó, úrhatnám, korrupt, gőgös politikus képe. „Mit tudják azok ott fönt, Pesten..." Mindez mérgezi, roncsolja a demokráciába, demokratikus rendbe való hitet. S mindezért nem az emberek a felelősek.

Törvények tisztelete

Meglehetősen magas szintű, de mintha a törvény nem volna olyan szigorú velük, mint az egyszerű állampolgárokkal szemben. Az ellenük megindult vizsgálatok többsége, ha egyáltalában elindul, végül is ködbe vész, nincs következménye. Meglehetősen széles körű az a vélemény, hogy a törvényeket önmagukra nézve nem tartják kötelezőnek. Az, ha például minisztériumok egyszerűen nem veszik figyelembe az Állami Számvevőszék elmarasztalásait, ha a jogszerűség és törvényesség szigorú védelme helyett a jogi csűrés-csavarás vált kiterjedt politikusi gyakorlattá, nyilvánvalóan gyengíti a társadalom tagjainak törvénytiszteletét és a demokratikus rendbe vetett hitét.

Üzletemberek

Gazdasági teljesítményük

Figyelemre méltó. Hamar beletanultak a piacgazdaságba. Az ország gazdasági felemelkedésében jelentős szerepük volt és van, különösen, ha a multinacionális cégek magyarországi menedzsergárdáját is figyelembe vesszük.

Törvénytisztelet

Többségük minden bizonnyal törvénytisztelő állampolgár. Hírnevüknek társadalmi csoportként azonban nem tett jót „az eredeti tőkefelhalmozás", és nem tett jót az sem, hogy a tisztes üzleti világ határai a kilencvenes évek első felében elmosódtak, s részben átkerültek a szürkegazdaság félhomályába. Azóta javult a helyzet, de azért még sok a kérdőjel. – Komoly probléma ez, mert a politikai osztály mellett az üzleti világ magatartása is igen erős hatással van az általános állampolgári magatartásra.

Polgári-társadalmi felelősségtudat

Nem viszonylagos hiánya a meglepő, hanem épp ellenkezőleg: az, hogy egy első generációs piacgazdaságban is megjelentek azok a sikeres üzletemberek, akikben már erős a polgári felelősségtudat és komolyan támogatnak közügyeket. Gyorsabb a haladás e téren, mint remélni lehetett.

A médiumok

Teljesítményük

Mennyire tájékoztatnak hitelesen? Mennyire tárgyilagosak? Mennyire jellemző rájuk a plurális szemlélet és a kiegyensúlyozottság? Mennyiben töltik be kritikai funkciójukat? Menyire szórakoztatók, nézhetők, olvashatók? Hogy állnak az ízléssel? Milyen minőséggel szolgálnak? Mennyire függetlenek? Mennyire tisztességesek? Mennyire szolgálnak közérdekeket?

Nehéz válaszolni ezekre a kérdésekre. Mert vannak kitűnő kivételek (nem volna ildomos itt most megnevezni őket). De a mezőny átlagos teljesítménye közepes, vegyes. A sokféleséggel nincs baj, mert tucatjával nyüzsögnek a különféle lapok, magazinok, tévéműsorok. De az igazi pluralitás, a különböző nézetek tárgyilagos, higgadt egybevetése, ütköztetése még ritkaságszámba megy. A hatalmi befolyás több területen még mindig erős. Bár erősen csökkenő mértékben, de még ma is túlságosan fortyognak az indulatok, parázslanak az előítéletek, feszülnek az ideológiai görcsök. Még ma is kevés a higgadt, elmélyült, tárgyilagos, sokszempontú elemzés, a bátor kritika, és túlontúl gyakran megkérdőjelezhető egy-egy orgánum (politikai vagy gazdasági) függetlensége. A pártlóláb túlságosan is gyakran kilóg. Az ízlés és a minőség is gyakran hibádzik.

Értelmiség

Magamat is ebbe a csoportba sorolom, és így nyugodtan mondhatom, hogy nincs valami jó véleményem önmagunkról. Nem láttuk el kellőképpen feladatunkat. Nem láttuk el kellő gondossággal elemző, értelmező és kritikai funkciónkat, nem mutattunk példát erkölcsi bátorságból s bölcsességből.[149]

Teljesítményünk az elmúlt tíz évben közepes volt, vagy gyenge. A társadalom adósai maradtunk sok mindennel. Nem segítettük kellőképpen az embereket komoly elemzésekkel és értelmezésekkel tájékozódni egy átalakuló világ kezdeti zűrzavarában. Nem volt erkölcsi bátorságunk az igazi kritikai gondolkodásra: a kétségbevonhatatlan igazság letéteményeseiként csak ellenfeleinket kritizáltuk, nem voltunk képesek önreflexióra, saját nézeteink kritikai elemzésére. Mintha kreativitásunk is megcsappant volna. Bölcsesség helyett pedig hisztériából mutattunk – rossz és veszélyes – példát a magyar társadalomnak. Szerencsére a társadalom, ha talán nem is bölcsebb, de higgadtabb volt, mint mi, s így nem tettünk túl nagy kárt a cseperedő demokráciában.

Állampolgárok

Itt érkeztünk el az elemzés és önelemzés legfontosabb pontjához. Itt próbáljuk feltérképezni azt, hogy a magyar társadalom tagjaiban mennyire vannak meg azok a tulajdonságok, készségek, magatartáselemek, amelyek már-már nélkülözhetetlen jegyei egy demokratikus társadalom demokratikus polgárainak. Egy időben „demokraták nélküli demokráciákként" jellemezték a kelet-közép-európai országokat. Ez azonban fából vaskarika. Demokraták nélküli demokrácia nem létezik. Ami nem azt jelenti, hogy a demokratikus intézményrendszer csak akkor működik, ha minden állampolgár minden

[149] Részletesen írok erről e kötet egy másik tanulmányában (Írástudók árulása).

porcikájában megfelel a kiváló demokrata tankönyvi modelljének. De a demokratikus készségek, hajlandóságok, beidegződések egy bizonyos kritikus tömegére mindenképpen szükség van ahhoz, hogy a demokrácia intézményrendszere viszonylag jól működjön.

Érdemes tehát megnéznünk, hogy mi, Magyarországon hogyan állunk ezzel a dologgal. Hogy mennyire vannak adva a társadalomban ezek az említett készségek, hajlandóságok, magatartásformák.

A továbbiakban felsorolom azoknak a mozzanatoknak a többségét, amelyeket a szakirodalom a demokratikus személyiség, a demokratikus magatartás alapvető feltételeinek és jegyeinek tart.

Biztonságérzet, félelemmentesség

A kép nagyon vegyes. *Politikailag* a társadalom többsége biztonságban érzi magát. A szélsőséges, antidemokratikus erők befolyása csekély, és aggodalmaink ellenére sem növekszik. Szó sincs már arról a politikai-rendőri kiszolgáltatottságról, amely az előző negyven évet jellemezte. De még mindig bizonytalanságban élnek a romák, a vendégmunkások, és más jellegű félelmek is élnek számos magyar állampolgár szívében. Még mindig sokan félnek a hatalomtól, az erőszaktól, a kiközösítéstől, megbélyegzéstől, hatósági zaklatástól, a részrehajló igazságszolgáltatástól. Ezekkel a félelmekkel szemben – akár alaptalanok, akár nem – sokkal határozottabban meg kellene védeniük őket az ország felelős vezetőinek.

Az *anyagi-megélhetési* bizonytalanság és szorongás viszont ma erősebb – a társadalom alsó harmadában-kétharmadában –, mint volt a nyolcvanas években. A *szociális biztonság* is erősen romlott, a szociális háló meggyengült. A biztonságérzetnek ilyen jelentős hiánya mellett csak nehezen s akadozva működhet a demokrácia.

Tulajdonosi tudat

Ez az én országom, az én városom: e tudat hiánya vagy alacsony szintje a mai magyarországi demokrácia egyik súlyos betegsége. Amíg az emberek, az ország valamennyi polgára nem érzi úgy, hogy ez az ország – mindenféle szentimentalizmus nélkül szólva – az ő országa, addig alig-alig várható el, hogy felelősségteljes polgárokként viselkedjenek.

A köz érdeke és az én magánérdekeim átfedik egymást

Az érdekek e két rendszerének a fogaskerekei ma még nem igazán kapcsolódnak össze nálunk. Széles körben él az a keserű tapasztalat és tudat – részben hamis tudat –, hogy magánérdekeink ütköznek a közérdekkel. Ez nagyon is rombolja a demokratikus magatartásra való hajlandóságot. Mert egy jól működő demokráciának épp az az erénye, hogy minden más politikai rendszernél jobban képes a magánérdekek és a közérdek összehangolására. Ez az összehangolás nálunk, ténylegesen és/vagy az emberek tudatában, még alig-alig működik.

Érdekérvényesítési képesség

Alapvető feltétele a demokratikus rend működésének az is, hogy az emberek érezzék: van erejük és lehetőségük arra, hogy saját sorsukat alakítsák, érdekeiket megvédjék és boldogulásukon sikeresen munkálkodjanak. Ez a tudat ma még nagymértékben hiányzik nálunk.

Jó ebben az országban élni

Az emberek jelentős hányada úgy érzi, hogy az ország intézményrendszere s gyakorlata inkább akadályozza, mintsem segíti képességeinek kibontakozását, előbbre jutását, érdekeinek érvényesítését. Bezzeg, ha itt és itt élnénk...

Igazságos ország

Viszonylag kevesen hisznek nálunk abban, hogy igazságos országban, méltányos társadalmi rendben élünk. Ennek a hitnek a hiánya erősen roncsolja az emberek hajlandóságát, készségét arra, hogy magukénak érezzék és építsék, óvják az országot. Mindez együttéve alacsony szinten tart számos olyan magatartáselemet, amelyek előfeltételei egy demokratikus rend jó működésének. Alacsony szinten tartja a polgári felelősségtudatot, a politikai részvétel szándékát, a civil társadalomban való aktív tevékenykedést. És nagyon alacsony szinten tartja a bizalmat a parlamentben, a kormányban, a közintézményekben, a pártokban, és ami a legnagyobb baj: az emberekben, mindenkiben, egymásban. Az általános bizalmatlanságnak ebben a közegében a demokrácia fogaskerekei csikorognak, ropognak.

Szociális felelősségérzet, közösségi szellem

Ezek szintje is alacsony. Ez negyvenévnyi államszocializmus és tíz év mindenki mindenki elleni versenye után érthető, de veszélyességét a demokratikus rend működése szempontjából ez a megértés nem csökkenti.

Tolerancia, nyitottság, pluralizmus

Információim és tapasztalataim ellentmondásosak. Bizonyos (például erkölcsi) kérdésekben a magyar társadalom toleránsabbnak látszik, mint jó néhány nyugati ország lakossága (például a válás, a házasságon kívüli kapcsolatok, az abortusz kérdésében), más kérdésekben pedig jóval merevebb (például etnikai kérdésekben).

Türelem

Egy bizonyos türelem, a dolgok nyugodt kivárása fontos eleme lehet a demokratikus magatartásnak. Ebből a türelemből egyfelől jól vizsgáztak a kelet-közép-európai társadalmak. Szinte hihetetlen, hogy az átmenet súlyos megpróbáltatásokkal teli évtizedét ilyen nyugodtan és fegyelmezetten csinálták végig ezek a társadalmak. Van, lehetséges azonban ennek a (látszólagos) türelemnek több negatív magyarázata is. Lehet ez a szolgaság évszázadaiból ittmaradt „birkatürelem" vagy a reménytelenség türelme, az önvédelem és az érdekérvényesítés eszközeitől megfosztott emberek tehetetlensége, az átmenet zűrzavarában tanácstalanná vált emberek „bogárreflexe".

Másfelől viszont, a mindennapi életben, épp ellenkezőleg: zaklatottság és türelmetlenség jellemzi az embereket. A nagyvárosok utcáin ideges, türelmetlen emberek tömege hömpölyög. Túl sok a gond, túl sokat kell dolgozni, lótni-futni a megélhetésért, túl sok kielégíthetetlen vágyat olt belénk a fogyasztói civilizáció. Idegeink pattanásig feszültek. Felmondják a szolgálatot. Ebben a hektikus légkörben rosszul működik, akadozik a demokrácia gépezete.

Civilizált viselkedés

Távolról sem általános. Sokan és gyakran nem úgy viselkedünk, mint ahogy felelősséggel teljes polgárokként viselkednünk kellene.

Autonóm személyiség

Nincs demokrácia öntudatos, autonóm polgárok nélkül. A harmincas évekhez képest óriási mértékben megnőtt az itt élő emberek öntudata, jogtudata. Az évszázados és kényszerű jobbágyalázatnak, szolgai alázatnak hál' istennek már alig van nyoma, de ez az öntudat, jogtudat gyakran még csak sértettségben, zsörtölődésben, elfojtott dühben és nem az autonóm személyiség erejében s méltóságában jelenik meg. Politikusaink, közintézményeink nem sokat tettek még, s maga a társadalom sem tett eleget ennek az autonómiatudatnak a megerősödéséért. Mindannyian fizetjük s megfizethetjük ennek az árát.

Hit a jövőben

A szakirodalom „reményfaktornak" nevezi. A nyolcvanas években viszonylag erős volt, az elmúlt években – a sok változás és bizonytalanság hatására – nagy társadalmi szóródással – gyengült.

Ez sem használ a demokratizálódás folyamatának.

*

MOZGÓLÉPCSŐ?

Mindezek után újra föl kell tennünk a kérdést, hogy ha még ennyi ponton hibádzik, akkor egyáltalában hogyan működhet nálunk a demokrácia? Mert hogy igenis működik, azt még azok sem vonják kétségbe, akik örülnének, ha sokkal jobban működne. A kérdés nem szónoki. Érdemes volna alaposan elgondolkoznunk rajta, mielőtt válaszolni próbálunk rá. Addig is, míg vállalkozunk erre a végiggondolásra, négy – önmagukban nem elegendő – gyors válasszal szolgálok.

Egy. Méltán tételezhető fel az, hogy a hatalom legfőbb forrása nálunk – mindenféle intézményes hiányosság és torzulás ellenére – a népakarat, s e népakarat viszonylag jól működő, többpártrendszerű parlamentarizmus keretén belül érvényesül. S ha ez így van, akkor politikai rendünk demokratikus mineműsége már nehezen kérdőjelezhető meg. Még akkor sem kérdőjelezhető meg, ha e hatalmat jelentősen korlátozzák különféle gazdasági erők, globális hatások és oligarchikus tendenciák. De azért mindezek viszonylatrendszerét az eddigieknél jóval alaposabban kell majd elemeznie a hazai politikatudománynak.

Kettő. A demokrácia, mint láttuk, rendkívül összetett jelenség, és ez az összetettség igen ellenállóvá teszi a kedvezőtlen külső és belső hatásokkal szemben. Ha néhány alapvető összetevője adva van (például a népakaraton alapuló

többpártrendszeres parlamentarizmus imént említett tényezőcsoportja), akkor számos más fontos alkotóeleme viszonylagos hiányát tartósan el tudja viselni.

Három. A demokrácia nem állapot, hanem folyamat. Állandóan működnek olyan erők és érdekek, amelyek korlátozni, eltorzítani, felszámolni akarják. Csak a felelősségteljes polgárok állandó éber figyelme és részvétele védheti meg, biztosíthatja működőképességét, és azt, hogy válaszolni tudjon egy változó világ újabb és újabb kihívásaira.

Négy. Nincs a világon egyetlen olyan demokratikus rend sem, amelyben a fent felsorolt kritériumok mindegyike teljes mértékben érvényesülne. Minden demokrácia komoly deficitekkel küzd, s minden társadalomnak szünet nélkül dolgoznia kell az adott hiányosságok kiküszöbölésén. A bontakozóban lévő demokráciákra ez különösen vonatkozik.

Ezen kell nekünk is dolgoznunk, itt és most, sok sebből vérző állatorvosi demokratáknak. Higgadtan, egymással együttműködve, nap mint nap. Azzal a jó érzéssel, hogy a történelem mozgólépcsője most – végre-valahára – fölfelé fut velünk.

A FIGYELEMBE VETT MŰVEK JEGYZÉKE

Almond, Gabriel A. – Verba, Sidney 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* Princeton, Princeton University Press.

Almond, Gabriel A. – Verba, Sidney (eds.) 1980. *The Civic Culture Revisited.* Boston, Little, Brown.

Barnes, Samuel H. – Kaase, Max et al. 1979. *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies.* London, Sage.

Barnes, Samuel H. – Simon, Janos (eds.) 1999. *The Postcommunist Citizen.* Budapest, Erasmus Foundation and Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences.

Bruszt, Laszlo – Simon, János – Wessels, Bernhard 1993. *The Codebook of the International Survey on „Political Culture, Political and Economic Orientations in Central-Eastern Europe During Transition to Democracy, 1990–1992".* Berlin, 1993, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.

Dahl, Robert A. 1971. *Poliarchy: Participation and Opposition.* New Haven, Yale University Press.

Diamond, Larry (ed.) 1993. *Political Culture and Democracy in Developing Countries.* Boulder, Colo, Lynne Rinner.

Diamond, Larry 1999. *Developing Democracy. Toward Consolidation.* Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.* Enl. ed. Norman, University of Oklahoma Press.

Inglehart, Ronald 1997. *Modernization – Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies.* Princeton, Princeton University Press.

Inkeles, Alex – Smith, David 1974. *Becoming Modern: Individual, Change in Six Developing Nations.* Cambridge, Mass, Harvard University Press.

Lijphart, Arend 1977. *Democracy in Plural Societies.* New Haven, Yale University Press.

Linz, Juan J. 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration.* Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Linz, Juan J. – Stepan, Alfred 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe.* Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Lipset, Martin 1981. *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai.* Budapest, 1995, Osiris.

O'Donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe – Whitehead, Laurence (eds.) 1986 *Transitions from Authoritarian Rule.* Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Pye, Lucian W. – Verba, Sidney (eds.) 1965. *Political Culture – Political Development.* Princeton, Princeton University Press.

Rose, Richard – Mishler, William – Haerpfer, Christian 1998. *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies.* Oxford, Polity Press.

Rose, Richard 1991. *Between State and Market. Key Indicators of Transitions in Eastern Europe.* University of Strathclyde, Centre for the Study of Public Policy. Studies in Public Policy, 196.

Sartori, Giovanni 1987. *The Theory of Democracy Revisited.* Chatham, Chatham House Publisher.

Schlett István 2000. Az új demokrácia törékenysége – képzelet vagy valóság? Előadás a *Tíz éve szabadon – Átmenet és konszolidáció Közép-Európában, 1990–2000* című konferencián, 2000. október 31. Budapest, XX. Századi Intézet – XXI. Századi Intézet. Gépirat.

The New Russia Barometer.

Vanhanen, Tatu 1990. *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980–1988.* New York, Crane Russak.

Verba, Sidney –Nie, Norman H. – Kim, Jae-on 1978. *Participation and Political Equality. A Seven-Nation Comparison.* Cambridge, Cambridge University Press.

* * *

Fából vaskarikák

Szempontok közgondolkodásunk történetéhez, 1975–2000[150]

(2001)

Mi lett mindabból a gondolatból, tervből, programból, amely a hetvenes-nyolcvanas években kavargott itt, Kelet-Európában, s amely mind a kör négyszögesítésén szorgoskodott? Azon, hogy hogyan lehetne az államszocializmus akadozó gépezetét a nyugati világgal versenyképessé, a társadalmi létet szabadabbá tenni. A feladat csaknem olyan reménytelen volt, mint mondjuk egy Trabantot Mercedessé átalakítani – menet közben.
De jó volt a „reménytelen reménynek" ebben a küzdelmében részt venni.

„Az nem lehet, hogy ész erő,
És oly szent akarat..."
Vagy mégis lehet?

LEVÉL HAJDANI ÖNMAGUNKHOZ

Sokért nem adnám, ha szembejönnétek velem az utcán. Vagy mondjam így: ha szembejönnénk velem az utcán. Abban a bizonyos lódenkabátban vagy gyűrött esőköpenyben, az elmaradhatatlan tarisznyával vagy degeszre tömött, kopott aktatáskával, svájcisapkában vagy hajadonfőtt, feszülten vagy oldottan, vitatkozva-hadonászva vagy gondolatokba merülve, villamos lépcsőjén kapaszkodva vagy ráérősen csellengve. Meglepődve s félszegen néznénk egymásra, nem nagyon tudnánk mit kezdeni magunkkal. – Hát te hogy kerülsz ide? – Hát téged mi szél hozott erre? – Nem tudnánk hirtelen, hogy 1975-ben vagy 2002-ben járunk-e, mert az utcák nem sokat változtak, hacsak nem éppen a globalizáció egyik kisebb szigetén találkoznánk a Belvárosban. Lehet, hogy Trabantok és Wartburgok száguldoznának körülöttünk, lehet, hogy Hondák és Toyoták, lehet, hogy a közért táblája, lehet, hogy a Kaiser's neonfényei alatt állnánk. De ha már túl volnánk a zavaron és a formaságokon, és egy jó vagy rossz duplát kevergetve ülnénk egy enyhén koszos gebines presszóban vagy egy pestiesített ír „pub"-ban, akkor előbb-utóbb megkérdeznétek ti, 1975-beliek

[150] *Új diagnózisok* 2002, 169–215.

minket, 2002-belieket, hogy végül is mi lesz/lett mindabból, amit 1975-ben gondoltatok, reméltetek, tettetek.[151]

Kérdezhetnétek, hogy: mi lett az akkoriban viszonylag magas szinten művelt, józan és bátor társadalomkritikából? Mi lett a második gazdaságból a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas évek minden más kísérletnél, mozgalomnál nagyobb jelentőségű, békés forradalmából? Mi lett az önmagát megszervezni próbáló társadalomból, az akkoriban már szárnyait próbálgató civil társadalomból? Mi lett a lassan újraéledő nemzeti gondolatból, a népi-plebejus és republikánus eszmékből, a szociáldemokrácia akkori óvatos tápászkodásából, a liberális gondolat egyre erőteljesebb megfogalmazásából, a refomer erők társadalmi és gazdasági programjaiból, a hetvenes–nyolcvanas évek nagy morális forradalmából vagy utópiáiból, az „antipolitikából", a „hatalom nélküliek hatalmából" és a többi szépen csengő eszméből?

Könnyen ráväghatnánk kérdésetekre a cinikus választ, hogy no, nem sok; vagy akár keserűen azt, hogy: semmi, semmi, semmi. Csak épp igazságtalanok volnánk. És tévednénk. Becsapnánk önmagunkat. Mert ha alaposabban utánanézünk a dolognak, kiderülne, hogy azoknak a tényeknek s tendenciáknak egy része, jelentős része, amelyeket annak idején feltártatok, még ma is olyan tény s olyan tendencia, amellyel számolni kell. Kiderülne, hogy azoknak a problémáknak egy része, jelentős része, amelyekkel ti akkor küszködtetek, ma is megoldásra várva ágaskodik még, rendszerváltás ide vagy oda.

Az kétségtelen, hogy azoknak a hibrid megoldásjavaslatoknak a többsége, amelyeket ti az akkori torz és szűk keretek között, pengeélen táncolva megfogalmaztatok, 1989 után „okafogyottá" vált. Mert ekkor már nem kellett figyelembe venni az államszocialista uralkodó csoportok ideológiai érzékenységeit és érdekeit, és mindenféle bonyolult taktikázás nélkül hozzá lehetett látni a piacgazdaság és a parlamenti demokrácia építéséhez.

De mindezek ellenére tanulságos egy pillanatra visszafordulni a múltba, és megnézni, hogy ti akkoriban miről s hogyan gondolkoztatok. Mert az akkori gondolatok, elképzelések, törekvések fényében érdekes képet kaphatunk arról, hogy hol tartunk mi most, tíz–húsz–huszonöt évvel később.

A késő hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek az álmodozások kora volt. 1953, 1956, 1968, 1980–1981 jelezte, hogy a kommunista hatalomban repedések,

[151] Olyan lenne ez, mint amikor 1989 novemberében találkozott az első nyugatnémet az első keletnémettel, és hirtelen összeütközött egymással, rácsodálkozott egymásra két világ, két társadalmi rendszer, két élet- és gondolkodásmód – azzal a különbséggel, hogy Németországban térben tolódott el a két rendszer (időben együtt élt a keletnémet államszocialista rendszer és a nyugatnémet piacgazdaság és polgári demokrácia), míg nekünk a múltba kell visszatekintenünk, ha jelenlegi létünket, világunkat, gondolatainkat hozzá akarjuk mérni korábbi létünkhöz, világunkhoz, eszméinkhez.

rianások keletkezhetnek, változások történhetnek. A helyzet tarthatatlansága és a tényleges vagy vélt remények megléte kedvező helyzetet teremtett a „csizmadiapolitizálásra", kiútkeresésre, értelmiségi álmodozásra, reformtervek szövögetésére, valamiféle rejtett vagy csak félig rejtett társadalmi mozgolódásra. Az első elképzelések, tervek, kezdeményezések körvonalai már a hatvanas években kirajzolódtak. A hetvenes–nyolcvanas években pedig már egymás után születtek az újabb és újabb forgatókönyvek arról, hogyan is lehetne az adott keretek között egy emberségesebb társadalmat létrehozni, hogyan lehetne – ahogy akkoriban mondtuk – gúzsba kötve táncolni. Mert hogy a gúzs egyszeriben csak úgy lefoszlik rólunk, azt remélni sem mertük.

Egy korábbi könyvemben számba vettem azokat a „forgatókönyveket", amelyek a hetvenes–nyolcvanas években fogalmazódtak meg.[152] Most, itt, ezekhez nyúlok vissza. E forgatókönyvek tükrében nézem meg azt, hogy mi történt velünk az elmúlt egy-két évtizedben. S hogy hol s hogyan állunk mi, ez az ország a mai világban.

Azt vizsgálom, hogy abba az irányba futott-e az ország pályája, mint ahogy annak idején a forgatókönyvek írói gondolták, vagy másfelé, akár egészen másfelé. Fölösleges volt-e a sok fejtörés, vita, fáradság, mert 1989 után minden megváltozott? Vagy, *mutatis mutandis,* ma is haszonnal forgathatjuk a forgatókönyveket, ha elemezni akarjuk helyzetünket, lehetőségeinket? Lehetséges-e, hogy a problémák egy része, esetleg jelentős része, még ma is eleven, megoldandó probléma?

Kicsit líraibban megfogalmazva, arra a kérdésre keresek választ, hogy vajon mi lett az „álmodozások korából". Mi lett az álmoknak, gondolatoknak, eszmélkedésnek abból a világából, amely megkülönböztető jegye és különös értéke volt a közép-kelet-európai országoknak a hetvenes, nyolcvanas években? Új gondolatok, új eszmék, új látomások világában s lázában élünk ma is, vagy? Vagy...?

Az akkori forgatókönyvek sokaságában kétféleképpen lehet valamiféle áttekinthető rendet teremteni. Egyfelől csoportokba rendezhetők aszerint, hogy diagnózisok/prognózisok voltak-e, vagy cselekvésprogramok. (E kategóriák természetesen átfedik egymást, mert például a diagnózisokból vagy prognózisokból, kimondva-kimondatlan, cselekvésprogramok is következtek.) Másfelől meg lehet őket különböztetni egymástól aszerint, hogy elsősorban gazdasági, politikai vagy társadalmi tényezőkre összpontosították a figyelmüket. Lássuk mindenekelőtt, hogy mi történt néhány akkori diagnózissal, illetve prognózissal.

[152] Hankiss 1989b. A teljesebb angol eredeti: Hankiss 1990. – Ebben a két munkában részletes bibliográfiát talál az olvasó. A jelen tanulmányban csak néhány fontosabb munkára utalok, elsősorban magyar szerzők írásainak első, korabeli megjelenésére.

DIAGNÓZISOK – PROGNÓZISOK

A gazdasági világrendszer forgatókönyve

Arra a veszélyre hívta föl a figyelmet, hogy Magyarország (és általában Kelet-Európa), a legjobb úton van afelé, hogy lecsússzon az úgynevezett fejlődő országok közé.[153] Nálunk Berend T. Iván és Ránki György (1976) vette át ezt a hipotézist és indított vitát arról, hogy vajon a centrum–félperiféria–periféria hármas mezőjében Magyarország hol helyezkedik el. A „három Európáról" szóló híres tanulmányában Szűcs Jenő (1983) fejlesztette tovább e hipotézist máig érvényes tudományos elméletté.

Közép-Kelet-Európa különleges, köztes helyzete ma is sarkköve nemcsak a hazai történettudományi gondolkodásnak, hanem bizonyos fokig az európai integrációval kapcsolatos hazai külpolitikai stratégiának is. Annál is inkább, mert az elmúlt évtized eseményei látványosan igazolták ezt a felfogást. A kilencvenes években ugyanis a térség országainak útja kettévált. Jó néhány ország még ma is a lecsúszás veszélyével küszködik. A kelet-közép-európai országok egy részének viszont sikerült megkapaszkodnia, és ma már jó esélyük van arra, hogy a következő években megszilárdul a pozíciójuk a fejlett országok csoportjában. De a gyorsan globalizálódó világban nekik sem egyértelmű, s nem is könnyű a helyzetük. A gazdasági világrendszer wallersteini modelljét ma is tanulsággal forgathatják. Nem vagyunk még túl a nehezén.

„Geopolitikai" forgatókönyvek

Azt elemezték, hogy a Szovjetunió geopolitikai súlya egyáltalán lehetővé tesz-e bármiféle komolyabb változást Közép-Kelet-Európában vagy a világban. (Például az *Új Jalta* vagy a *Finnlandizáció* forgatókönyve.)[154] A Hruscsov-korszak után sokáig a negatív szcenáriók domináltak, majd a nyolcvanas évek vége felé, Gorbacsov megjelenésével a mérleg egyre inkább a derűlátás irányába billent.

A Szovjetunió összeomlása után ezek a forgatókönyvek, ebben a formában, érvényüket vesztették, illetve új formában fogalmazódtak meg. Átadták a helyüket két másik elemzéstípusnak. Vannak, akik azt vizsgálták, hogy a Szovjetunió összeomlása által hagyott űr és a kelet-európai zűrzavar milyen hatással lehet a világgazdaság és a világpolitika alakulására. Mások azt elemezték, hogy hogyan válhat Oroszország újra fontos geopolitikai tényezővé. Az „egypólusú", „kétpólusú" és „sokpólusú" világ kialakulásának lehetőségeit mérlegelő viták e kérdés körül forogtak, forognak. E viták minket közelről érintenek: politikánknak s külpolitikánknak mind a három lehetőségre fel kell(ene) készülnie.

[153] Wallerstein 1974–1989, 1983.

[154] A kérdés az volt, hogy kiszakadhat-e Közép-Európa a Szovjetunió érdekszférájából? – Kiszakadt.

A „konvergencia" forgatókönyve

E forgatókönyv felvázolói azt fejtegették, hogy a kapitalizmus és az államszocializmus voltaképpen az indusztrializáció és a modernizáció két változata. Mindkettő működési zavarokkal küszködik. Elképzelhető, hogy a két rendszer konvergálni fog a jövőben.[155] Úgy, hogy a kapitalizmus a demokratikus szocializmus irányába mozdul el (a „jóléti állam" kialakulása már ennek lett volna az előjele), az államszocializmusok pedig fokozatosan demokratizálódnak és piacosodnak.[156]

A konvergenciának ez a folyamata, ha egyáltalában létezett, az államszocialista rendszerek összeomlásával megszakadt. A nyugati kapitalizmus pedig a megjósolttal éppen ellentétes irányba kanyarodott: a piaci mechanizmusok dominanciája felerősödött a társadalmi szempontok rovására. Ahogy várható volt, a fejlett nyugat-európai országok nagyobb megrázkódtatás nélkül el tudták viselni ezt a hangúlyeltolódást. Sikeresen ellen tudtak állni a globalizációs erők nyomásának és roncsoló hatásának is. A kelet-közép-európai és kelet-európai országokban viszont a társadalomszerkezet torzulása komoly méreteket öltött. Viszonylagos szegénységünk és kormányaink bizonytalankodó politikája miatt egyelőre messze vagyunk attól az ideális megoldástól, amelyet Svédország, Finnország vagy mondjuk Dánia sikeresen megvalósított: a gazdaság radikális magánosítását és piacosítását a jóléti állam megerősítésével kombinálták.

Történeti forgatókönyvek

Sokan történeti példák elemzésével próbálták fölrajzolni a lehetséges jövőbeli alternatívákat. Az elmaradottság forgatókönyvének szerzői szerint például a kelet-európai országok elmaradottsága két szempontból is gátja lesz az igazi fejlődésnek. Egyfelől túl nagy, szinte behozhatatlan a különbség az elmaradott és a magasan fejlett országok között; másfelől az elmaradott kelet-európai

[155] Meyer 1970.

[156] Brus 1975.

országok újra és újra állami központosítással és erőszakolt fejlesztéssel próbálták behozni a hátrányukat, ami politikai, gazdasági, társadalmi rendszerük eltorzulásához vezetett.[157]

Egyfelől hátrányunk még ma is ijesztő. Lehet, hogy abszolút számokban mérve még nőtt is a kora nyolcvanas évek óta, de potenciálisan – gazdaságunk szerkezetét, országunk intézményrendszerét és az emberek készségrendszerét figyelembe véve – ma alkalmasabbak vagyunk a felzárkózásra, mint voltunk akkor. Másfelől ma is kísért a *központosítva gyorsítsuk a fejlődést* programja, de a globalizálódó világban olyan erős a piacgazdaság és a demokratikus politika vonzása és kényszerítő ereje, hogy ezek a tendenciák itt, az Európiai Unió küszöbén, csak ideig-óráig és erősen „fékezett habzással" érvényesülhetnek.

A *folytonosság forgatókönyvét* megfogalmazók szerint igen rosszak voltak az esélyeink. Mert szerintük Közép-Kelet-Európa és kiváltképpen Kelet-Európa történeti hagyományai, beidegződései, anakronisztikus intézményei nagyon megnehezítik majd, ha ugyan meg nem akadályozzák, hogy ezek az országok modern demokratikus piaci társadalmakká alakuljanak át.

Ezek az aggályok 1989 után is jogosnak bizonyultak a kelet-európai országok többségében. Közép-Kelet-Európa viszont rácáfolt az aggodalmakra: ezek az országok látványosan gyors fejlődésnek indultak, ami nem jelenti azt, hogy a rossz hagyományok s beidegződések nyomtalanul eltűntek volna, s már nem is kell törődni velük.

A *modernizációs forgatókönyvek* többsége is meglehetősen sötét képet festett a kelet-európai országok jövőbeli esélyeiről. Azt fejtegették, hogy a modernizációs versenyben rosszak az esélyei a kelet-európai országoknak, illetve hogy a modernizáció folyamata sajátosan eltorzul ezekben az országokban.[158] Ez a figyelmeztetés még ma is nagyon ránk fér, az európai uniós csatlakozás lázában vagy eufóriájában hajlandók vagyunk megfeledkezni arról, hogy még ma is igen jelentős országunk „modernizációs deficitje". E forgatókönyvek szerzői többek között a következő veszélyeket, problémákat említik.

- A közepesen fejlett, illetve fejlett országok társadalmi struktúrái, textúrái súlyosan megsérülhetnek a modernizációs folyamatban. – Nálunk már a szocialista modernizáció szétroncsolta őket. 1989-től lassú regenerálódás indult meg, ámbár a globalizálódó kapitalizmus és a „fogyasztói civilizáció" robbanásszerű terjedése megakadályozhatja ezt a regenerálódást.

[157] Janos 1982.

[158] Persze komoly veszélyekkel járt a modernizációban úttörő szerepet játszó országok történetében is. – A hazai modernizációs irodalomban természetesen voltak határozottan pozitív vélemények is. Lásd például Berend–Ránki 1976; Berend 1982; 1985. Az orosz modernizáció nehézségeit mutatta be többek között Köves 1987.

- Nem tudják kiépíteni az állandó adaptációra képes új intézményrendszert. – 1989 után a közép-kelet-európai országok látványos sikereket értek el e téren.
- Nem tudják felhalmozni a Rostow-féle nekilendüléshez szükséges erőforrásokat. – Nekünk nem sikerült. Az 1989 előtt összegyűlt óriási adósság még ma is kerékkötője gazdaságunk fejlődésének. A jelentős mennyiségben beáramló külföldi tőke bizonyos fokig pótolta a tőkehiányt, de az ezzel járó függőség és a globális piac mozgásainak való túlzott kiszolgáltatottság veszélyei jelentősek.
- Gazdaságilag túl gyengék ahhoz, hogy felvegyék a versenyt a világgazdaság nagyhatalmaival. Könnyen (félgyarmati) függőségbe kerülhetnek. – A függőség kialakult, de a mérleg egyelőre inkább pozitív, mint negatív. Néhány válságos év után a gazdasági fejlődés felgyorsult, és ma azok az országok a legnagyobb exportpiacaink, amelyektől függünk. Egyébként is, a függetlenségnek és függőségnek, a szuverenitásnak és a szuverenitás hiányának a fogalomrendszere ma már – a globalizálódó világban – gyökeresen átalakult. Újra kell fogalmazni az egész kérdéskört.
- Nem sikerül kifejleszteniük azokat az emberi magatartásformákat, normákat, értékeket, amelyek szükségesek a sikeres modernizációhoz. – Ez az előrejelzés nagyon bevált. Valóban nem, illetve csak kis részben sikerült. A gondolkodásmódok s magatartásformák átalakulása lassabb folyamatnak ígérkezik, mint korábban gondoltuk.[159] Ez az egyik legerősebb kerékkötője fejlődésünknek. Erre visszatérek még.
- Képtelenek végrehajtani az agrárforradalmat, ami pedig a modernizáció sikerének egyik előfeltétele. – Az államszocializmus már végrehajtott egy torzra sikerült „agrárforradalmat". 1989 után a korrekciós kísérletek csak fokozták a bajokat. Itt van ma gazdaságpolitikánk egyik legnagyobb tehertétele.

Az „alapvető trendek" forgatókönyve

E forgatókönyvek sem vesztették el aktualitásukat. Szerzőik azt fejtegették, hogy egyszerre több változásfolyamat fut Magyarországon. Küzdelmük, kölcsönhatásuk jelentős mértékben alakíthatja az ország jövőjét.

- Proletarizáció? Az ötvenes–hatvanas években domináns folyamat volt. A hatvanas évek közepétől fogva fokozatosan ellankadt, elhalt. – A kilencvenes években viszont a társadalom alsó harmadában–felében újra

[159] Lásd erről bővebben a kötet egy másik tanulmányát (Az állatorvosi demokrata).

beindult és ijesztő méreteket öltött. Egyelőre még nem sikerült e folyamatot visszafordítani.

- Kispolgárosodás? A közép- és késő kádárizmus legnagyobb erejű és legpozitívabb társadalmi folyamata volt. A családok túlnyomó többsége fölemelkedett a kispolgári életforma szintjére. – A kilencvenes években ez a folyamat elakadt. Kispolgárcsaládok százezrei kerültek veszélybe, vesztették el a kispolgári létforma feltételeit és lehetőségét. Az új rendszernek ez az egyik legnagyobb deficitje.[160]
- Polgárosodás? A kommunista ideológia ellenére polgárosodás is folyt az országban. Felnőtt egy új szakértő értelmiség, megjelent az áfészes, gmk-s, kisszövetkezetis „vállalkozói életforma". A menedzseri, értelmiségi, professzionális és művészvilágban felbukkantak a nagypolgári életforma jeleimozzanatai is. – 1989 után az európai típusú polgári életforma látványos gyorsasággal hódított teret a társadalom felső harmadában. Ez, minden rossz kísérőjelenség ellenére, nagy eredménye az elmúlt tíz évnek.[161]
- Oligarchizáció? Vannak, akik azt fejtegették, hogy a központosított államszocializmus fokozatosan átalakul oligarchikus rendszerré.[162] – 1989 után a parlamenti demokrácia és a piacgazdaság megszakította ezt a folyamatot, gyorsan lepattintotta az országról az oligarchikus béklyókat. Ez persze nem jelenti azt, hogy a globális gazdaságban, a multik világában és a pártpolitikában ne lennének ma is oligarchikus törekvések.
- A „nagykoalíció" forgatókönyve? Az államszocialista hatalmi elit (fiatalabb tagjainak, családjainak informális szövetsége) átalakítja, gazdasági hatalommá „konvertálja" politikai hatalmát s privilégiumait, és más rétegekkel együtt[163] alkotja majd a piacgazdaság legdinamikusabb csoportját, *grande bourgeoisie*-áját.[164] – Ez az akkor még épphogy csak megmoccant folyamat 1989 után a maga teljességében kibontakozott. Ezt sokan nagy történeti igazságtalanságnak tekintik. Másfelől nézve viszont az országnak haszna volt abból, hogy e réteg tudása, gazdag kapcsolatrendszere nem veszett el – ámbár a hasznok és károk mérlege ma még nem vonható meg.
- Piacosodás és demokratizálódás? Mindkettőnek voltak már jelei a nyolcvanas évek második felében. A szakértők véleménye erősen megoszlott a

[160] Lengyel 1986; Szalai et al. 1988.
[161] Szelényi 1986–1987; 1988. – A negatív kísérőjelenségek közül néhány: A tulajdonosi polgárság kialakulásával nem tartott lépést a társadalmi felelőségtudattal rendelkező citoyen-magatartás kialakulása. Nem elég erős még a középpolgárság. A jövedelmi skála túl nagy mértékben torzult el a felső decilis javára. Az újgazdagok nagyon új gazdagok; stb.
[162] Jowitt 1983.
[163] Vállalkozók, megfelelő pozícióban lévő vállalati káderek és megfelelő tudással rendelkező köztisztviselők és szakértők.
[164] Hankiss 1989a; Szalai E. 1994. – És lásd A Nagy Koalíció című tanulmányt ebben a kötetben.

tekintetben, hogy vajon mik az esélyei e kettős folyamat kibontakozásának. – A makacs optimistáknak lett igazuk: ez a két folyamat 1989 után dominánssá vált.

Már e futó s felületes áttekintésből is kiderül két dolog. Egyfelől az, hogy az akkori elemzések jelentős hányada még ma is megállja a helyét, ami a hetvenes-nyolcvanas évek társadalomtudományi kutatásainak és közgondolkodásának meglehetősen magas színvonalára vall. Kiderül másfelől az, hogy az akkor megfigyelt tények, tendenciák jelentős része még ma is meghatározza létünket, teendőinket. Úgy látszik, minden drámai változás ellenére világunk mégsem változik olyan gyorsan, mint ahogy gondoljuk, vagy szeretnénk, vagy ahogy félünk tőle. Évszázados történetünkből s helyzetünkből nem léptünk, nem léphettünk ki röpke tíz év alatt. Komoly utat tettünk meg ebben a tíz évben, de múltunk s helyzetünk jelentős hányadát – ha hihetünk ezeknek a forgatókönyveknek – ma még magunkkal vonszoljuk.

CSELEKVÉSI PROGRAMOK

Gazdasági reformjavaslatok

E reformjavaslatok már korántsem bizonyultak olyan időtállóknak, mint a fent felsorolt diagnózisok és prognózisok. Az 1989 utáni új helyzetben gyorsan érvényüket vesztették, gazdaságtörténeti vagy még inkább eszmetörténeti kuriózumokká váltak. Ez azonban nem von le szerzőik szellemi teljesítményének értékéből. Kényszerhelyzetben, már-már megoldhatatlan feladat megoldására vállalkoztak. A kört kellett négyszögesíteniük. Mert az államszocialista rendszer minden porcikáját és egészét a leninista ideológia tabui és a hatalmon lévők merev politikai érdekei védték. A legkisebb változtatási szándékra is heves ellenállással reagáltak. A reformjavaslatokat tehát úgy kellett megfogalmazni, hogy ezeknek a tabuknak és érdekeknek a riasztócsengői ne szólaljanak meg (túl korán).[165]

[165] Csak néhányat emelek ki e „nagy csapat" munkái közül: Antal 1985; Antal–Lengyel 1988; Bauer 1982, 1988; Bogár 1983, 1987; Bródy 1983, 1984; Csanádi 1987; Csillag 1983; Csillag–Lengyel 1985; Donáth 1977; Gábor 1986; Gábor–Galasi 1981; Héthy–Makó 1978; Juhász 1987; Kopátsy 1986; Kemény 1984, 1987; Kornai 1980, 1988a, 1988b; Kovács 1984; Laky 1980; Lengyel 1985–1986, 1987, 1988; Liska 1988; Nyers 1986; Nyers–Tardos 1979; Pető–Szakács 1985; Rupp 1983; Sárközy 1986, 1987; Síklaky 1985; Soós 1986; Szalai 1982; Szegő–Wiener 1988; Szelényi 1988; Stark 1985; Tardos 1982, 1985; Voszka 1988; Zsille 1980, 1981. – De lásd még a „reformaták" fiatalabb nemzedékének számos, sokféle irányzathoz tartozó képviselőjét is: Matolcsy György, Bokros Lajos, Surányi György, Várhegyi

Más szóval, összeegyeztethetetlen érdekeket kellett összeegyeztetniük. Mert egyfelől itt voltak a hatalmon lévők, illetve a Szovjetunió érdekei és félelmei, másfelől itt voltak az ország gazdasági és társadalmi érdekeinek, a gazdasági válság feloldásának, a versenyképes gazdaság létrehozásának, a társadalmi jólét növelésének szempontjai, érdekei.[166]

Rendkívüli gondolati tornákra és retorikai bravúrokra volt szükség e feladat megoldásához. És egy kályhára. Illetve három kályhára.

Az egyik kályha a „szocializmus" fogalma, eszméje, valósága volt. Minden javaslatnak le kellett tennie a hűségesküt a szocializmus mellett. Ez volt a varázsszó, az alibi, a menlevél, a garancia. A javaslat csak arra szorítkozhatott, hogy ezt a szocializmust csiszolja, alakítsa, tökéletesítse. A megoldást jelzős szerkezetek kínálták, a „szocializmussal" mint stabil alappal, és a hozzácsapott valamiféle minősítő jelzővel. Így születtek a hetvenes–nyolcvanas években azok a programok, amelyek „menedzserszocializmussá",[167] „galbraith-i szocializmussá",[168] „önigazgató szocializmussá", „vállalkozói szocializmussá", „technokrata szocializmussá",[169] „megvalósítható szocializmussá", „részvényes szocializmussá"[170] akarták átvarázsolni az államszocializmust. De bűvészkedtek a reformerek és reformaták más gondolatokkal, fogalmakkal, szavakkal, képletekkel is annak érdekében, hogy valamilyen formában becsempészhessék a szocialista gazdaságba a magántulajdon, a piac, a piaci verseny, a vállalati önállóság bizonyos elemeit. Munkájukat Freud álommechanizmusához vagy viccmechanizmusához lehetne hasonlítani: ott a felettes én és a morális-racionális tudat szigorú kontrollját játsszák ki a tudatalatti ravasz trükkjei, itt a

Éva, Mizsei Kálmán és mások, valamennyien komoly részt vállaltak ebben a szimbolikus küzdelemben.

[166] Igaz, a késő hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években volt már valami érintkezési pont a hatalmon lévők és a társadalom érdekei között. A hatalmon lévők egyfelől féltek minden társadalmi feszültségtől, konfliktustól, másfelől jelentős hányaduk egyre inkább érdekeltté vált a lassan és torzan alakuló, de alakuló piaci lehetőségekben. Ezt a tényt a reformerek s reformaták ügyesen kihasználták

[167] *Menedzserszocializmus:* A bürokratikus tervezés és a piaci verseny együttműködése. Az 1968-as reformok forgatókönyve (Brus, Ota Sik, Liberman, Nagy Tamás, Erdős Péter, Kornai János). – A hetvenes–nyolcvanas években életképtelennek bizonyult. Nem igazi piacot, hanem az úgynevezett „adminisztratív piacot" hozta létre, amely tartósította e gazdaságok alacsony hatékonyságát és válságát.

[168] *Galbraith-i szocializmus:* A tőkekoncentráció mai szakaszában előnyös lehet az államszocialista gazdaságok helyzete, ha bevezetik a megfelelő piaci mechanizmusokat (Kornai erősen kritizálta ezt a hipotézist). – 1989 után a világgazdaság beáramló erői szétrobbantották ezt a szocialista centralizációt.

[169] *Technokrata szocializmus:* A tervezés és a gazdasági vezérlés számítógépes tökéletesítésével vezeti ki majd az államszocialista rendszereket a válságból (Lange 1970). – 1989 után az állam szintjén folyó tervezés lehetősége megszűnt.

[170] Liska 1988.

hatalmon lévők érdekeit, tabuit, éberségét próbálták kijátszani a reformerek. – Vajon ma szükség van ilyen trükkökre? Valószínűleg, de nyilván sokkal kevesebbre és másra. Manapság a szabadpiaci és pénzpiaci verseny és bizonyos nagyhatalmi érdekek a tabuk.

A másik kályha a „válság" ténye és kissé mitizált képe volt. Az, hogy az államszocializmus gazdasági rendszere súlyos működési zavarokkal küzd, már a hatvanas években kiderült, de újabb és újabb hullámvölgyek után, elsősorban külföldi kölcsönök segítségével, a pártvezetőség újra és újra elodázta a változtatásokat, és elaltatta a félelmeket. A reformerek és reformaták stratégiája éppen arra irányult, hogy e félelmeket ébren tartsák, a helyzet már-már katasztrófával fenyegető válságosságáról meggyőzzék a hatalmon lévőket (és a párt szélesebb körű, irányadó tagságát), és ezzel felpuhítsák ellenállásukat a változásokkal szemben. – A válságpróféciák a kilencvenes évek első felében is divatban voltak, de más volt a funkciójuk, mint korábban. A közgazdák arra használták őket, hogy az éppen adott kormányt radikálisabb intézkedésekre, konszolidációra serkentsék,[171] a politikai pártok pedig arra, hogy egymást lejárassák.

A harmadik kályha, a stratégia harmadik eleme az érdekazonosság hangsúlyozása volt, az érdekazonosság a hatalmon lévők és a társadalom egésze között. Pontosabban: annak állandó ismétlése, hangsúlyozása, garantálása, hogy a változások semmiképpen sem sértik a hatalmon lévők érdekeit és hatalmi pozícióit. Csak a nyolcvanas évek végén fogalmazódtak meg azok a forgatókönyvek, elsőnek a *Fordulat és Reform*,[172] amelyek szerzői már fennen hirdették, hogy a gazdasági átalakulás nem lehet sikeres az ország politikai és társadalmi intézményrendszerének radikális reformja és demokratizálása nélkül. – Az érdekazonosságot egyébként ma nem a reformerek hangoztatják (létezik ma ez az állatfajta?), hanem a gazdasági hatalom birtokosai. A thatcheri és reagani „trickling down"[173] a vezérszó, a minden társadalmi és szociális bajra ajánlott gyógyír.

Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a megfelelően megfogalmazott és becsomagolt reformjavaslatok annak idején hatástalanok maradtak. Legalábbis Magyarországon (és más jelleggel Jugoszláviában) nem maradtak azok. Az óvatos, suba alatti reformok már a hatvanas években elkezdődtek, a második gazdaság hetvenes évekbeli kibontakozása mögött is ott rejtőztek, majd a nyolcvanas években, a kétszintű bankrendszer bevezetésével, a társasági törvénnyel, az óvatosan meginduló spontán privatizációval már egyre fontosabb szerepet játszottak. Ez utóbbi folyamatok – sokak szerint – előkészítették, megkönnyítették az 1989 utáni átmenetet.

[171] Ebből a szempontból különösen Bokros Lajos és Horn Gyula vitái lehettek érdekesek.

[172] Antal et al. 1987.

[173] A piacon megtermelt haszon és gazdagság „lecsorgása" a rosszabb helyzetben lévők világába.

Politikai reformjavaslatok

Ezek is érvényüket, funkciójukat vesztették 1989 után. A feladat itt is hasonló, de még nehezebb volt. Mert minden változtatási javaslat még érzékenyebben érintette a hatalmon lévők érdekeit. Szigorúan be kellett tartani néhány taktikai szabályt.

Mindenekelőtt egyáltalában nem kellett „reformokról" beszélni (legalábbis a nyolcvanas évek közepéig nem), mert a „reform" kifejezés vörös posztó volt a leninizmus főpapjainak a szemében, s fölösleges lett volna provokálni őket.

Úgy kellett megfogalmazni a politikai reformjavaslatokat, hogy azok ne veszélyeztessék a Szovjetunió érdekeit, ne vonják kétségbe hegemóniáját, és ne ütközzenek túl hangos csattanással szigorú tabukba.

Ugyanez volt a feladat a hazai politikai hatalommal szemben is: meg kellett győzni őket arról, hogy egyfelől az adott gazdasági és kormányozhatósági válságból csak a javasolt refomok vezethetik ki az országot, másfelől arról, hogy a javasolt átalakítások nem hogy nem veszélyeztetik az ő biztonságukat, hatalmukat és jövőjüket, hanem épp ellenkezőleg: csak ezek a reformok biztosíthatják mindezt a számukra.

E taktikai meggondolásokból fakadt az is, hogy inkább csak diagnózisok és prognózisok fogalmazódtak meg, és a teendőkre vonatkozó javaslatok csak ezekben elrejtve jelentek meg.

Az adott kereteken belül azután különböző lehetőségek adódtak. Voltak, akik „csődszcenáriókkal", „ítéletnap-forgatókönyvekkel", a Szovjetunió összeomlásának és véres polgárháborúk kirobbanásának, az etnikai szeparatizmus fellángolásának, „neosztálinista restaurációnak", „fundamentalista zsarnokságok" és autoritárius „nemzeti kommunizmusok" kialakulásának veszélyével riogatták vagy biztatták önmagukat, polgártársaikat, kollégáikat s részben a hatalmon lévőket is.[174] Mások hosszan elhúzódó, ciklikus válságokról, az államszocialista rendszer „megreformálhatatlanságáról", a szovjet birodalom lassú bomlásáról, „ottomanizálódásárál", reménytelen „patthelyzetek" kialakulásáról szóltak.[175]

Voltak, akik túllépve a puszta diagnózisokon s prognózisokon, az államszocialista rendszer politikai megújulásának lehetőségeit elemezték. Makacsul keresték az oroszlán észrevétlen megszelídítésének, majd foglyul ejtésének lehetséges és lehetetlen módozatait. Ehhez a gondolati mutatványhoz a leg-

[174] Amalrik 1970; Breslauer 1978; Fehér–Heller–Márkus 1983; Sharlet 1983, 1984; Szabó Miklós 1988. Yanov 1978; Zaslkavsky 1982.

[175] Bahro 1978; Breslauer 1978; Brzezinski 1969; Garton Ash 1988; Hegedüs 1977; Huntington 1968; Huntington–Moore; 1970; Janos 1976, 1982; Meyer 1970; Triska–Cocks 1977; Yanov 1978.

különfélébb fogalmakat kellett kitalálniuk úgy, hogy a változást is jelezze, de a hatalmon lévőket azért túlságosan ne ijessze meg. Így születtek például a különféle „átmenetteóriák". Van, aki a „kizsákmányoló autoritarizmusból" a „konzultatív", majd végső fokon a „részvételi autoritarizmusba", illetve „legális-racionális autoritarizmusba" való átmenetet próbálta elképzelni és eladni.

Mások a „bürokratikus zsarnokságból" vagy a „szisztematikus terrorból" az „organizált konszenzusba", „felvilágosult szocialista abszolutizmusba", a „felvilágosult paternalista abszolutizmusba" való átmenetet tartották elképzelhetőnek.

A revizionisták az „emberarcú szocializmus" kibontakozásában látták a megoldást, mások a társadalmi érdekeket képviselő és védő „újkorporatista rendszerben" vagy akár a „demokratikus szocializmusban".

Voltak, akik a megoldást egy, az országot gazdaságilag rendbe tevő „reformdiktatúrától", „dél-koreai modelltől", Gorbacsov megjelenése után a „jó cártól" várták. Mások azt remélték, hogy be lehet majd vezetni a politikai hatalom feletti „társadalmi kontrollt" anélkül, hogy a társadalmat föl kellene jogosítani a társadalmi döntésekben való részvételre. Voltak, akik első lépésben megelégedtek volna az „intézményeken belüli pluralizmus" kialakulásával, és csak egy későbbi, második lépésben képzelték el „az intézmények közötti pluralizmus" kialakulását. Voltak, akik történeti példákkal illusztrálták azt, hogy az abszolút monarchiák átalakulhatnak alkotmányos monarchiává.[176]

Voltak, akik a törvények zabláját akarták rárakni az egypártrendszerre, illetve egy létrehozandó csillogóan szép alkotmányos rendet akartak párosítani az

[176] Lásd a hatalmas irodalomból a következő néhány munkát:
Ágh 1987a, 1987b, 1988; Andorka 1982; Arato 1981; Bence–Kis 1977; Bruszt 1987, 1988a, 1988b; Brus 1986; Colton 1986; Casals 1980; Connor–Gitelman 1977; Csepeli 1987, 1988; Ferge 1986; Futaky 1983; Garton Ash 1983, 1986, 1988; Gombár 1985–1986, 1986, 1987, 1989; Gomulka 1986; Gustafson 1981; Hankiss 1982, 1989a, 1989b; Halmai 1987; Hegedüs 1977, 1983; Herz 1982; Holmes 1986; Huszár 1984; Janos 1976, 1982; Johnson 1970; Jowitt 1983; Kemény 1984, 1987; Kende 1986; Konrád 1984; Konrád–Szelényi 1979; Kis–Kőszeg–Solt 1987; Körösényi 1988; Kulcsár 1986; Lengyel 1985–1986, 1986, 1987, 1988; Losonczi 1977; Magyar 1986; Manchin 1988; Manchin–Szelényi 1985; Meyer 1970; Mink 1986; Mlynar 1983; Molnár 1985; Morton–Tokes 1974; Pokol 1986, 1988; Pravda 1978; Schlett 1986, 1987, 1989; Schopflin 1983; Schopflin–Simecka 1984; Skilling 1981, 1989; Smolar 1987; Sólyom 1985; Solzhenitsyn 1975; Szabó 1988; Szalai Erzsébet 1980; Szalai Júlia 1987; Szalai Júlia et al. 1988; Szelényi 1986–1987, 1988; Tokes 1979; Tokes–Volgyes 1988; Tölgyessy 1988; Toma–Volgyes 1977; Triska–Cocks 1977; Új Márciusi Front 1989; Volgyes 1986; White et al. 1986; Zaslavsky 1982; Zsille 1980, 1981. – És itt még nem is szóltunk azokról az úttörő munkákról, amelyek a gazdasági és a politikai rendszer mellett a társadalmi lét igazságtalanságainak és nyomorúságainak elemzésére vállalkoztak. Gondolok itt elsősorban Márkus István, Závada Pál és mások kutatásaira és írásaira. – Nem szóltam azokról a munkákról sem, amelyek a társadalmi tudat és az értékrendszer torzulásait elemezték, pedig a köztudat alakításában fontos szerepet játszottak. Lásd például Csepeli György, Kamarás István, Tomka Miklós, Örkény Antal írásait.

egypártrendszerrel. Úgy vélték, hogy a bírói függetlenségnek és a parlamentnek mint független törvényhozó testületnek a megerősítésével, független alkotmánybíróság felállításával, a sajtószabadság és a szervezkedési jog garantálásával, egyfajta „társadalmi szerződés" megkötésével civilizálni-demokratizálni lehet a már gyengülőfélben lévő késő vagy posztkádárista rendszert anélkül, hogy a kommunista pártnak át kellene adnia a hatalmát.[177]

1988-ban azután már megjelent a „korlátozott és tervezett" többpártrendszer gondolata is, vagyis egy olyan „duális politikai rendszer" modellje, amelyben a párt már csak államfőt nevezett volna ki, a parlamentet viszont szabadon választották volna. Vagy szelídebben, az „önkorlátozó demokrácia" jegyében a párt számára 51 százalékos többséget garantáltak volna a parlamentben, de egyébként minden intézmény demokratikusan működött volna.[178]

FÁBÓL VASKARIKÁK?

Lenyűgöző és tiszteletre méltó, de szívszorongató is a reformszándékoknak és gondolatoknak ez a színes, látványos, de a hiábavalóság sötét árnyaival terhes forgataga. Lenyűgöző az a makacsság, az az akarat és bátorság, amellyel emberek három évtizeden keresztül újra és újra fejjel a falnak futottak, újra és újra megpróbálták gondolatok erejével átalakítani a világot, jobb belátásra bírni vagy az orránál fogva vezetni Leviatánt. Vagy inkább szánalmas, tragikomikus, abszurd volt ez a buzgóság? Az, ahogy három évtizeden át gyártottak, gyártottunk fából újabb és újabb vaskarikákat, törtük a fejünket a kör négyszögesítésén, egy parancsuralmi rendszer és egy barbár világbirodalom békés demokratizálásának lehetséges és lehetetlen módozatain?

Hősi küzdelem volt-e ez, briliáns szellemi teljesítmények tűzijátéka, vagy ellenkezőleg: jóravaló és jó szándékú emberek kétségbeesett és szánalmas vergődése, önmaguk illúziókba ringatása, kávéházak füstjébe balga utópiák beleábrándozása? Volt-e hatása az eseményekre, a történelem alakulására?

Egyrészt azt kell mondanom, hogy nem. A szovjet világbirodalom és hazai képviselete nem e gondolatok, eszmék, programok hatására omlott össze. Bármennyire is szomorú, meg kell állapítanunk, hogy a reformgondolatok, megoldásjavaslatok többsége beleveszett a semmibe; a hatalom elzárkózott előlük, megvalósításukra nem nyílt lehetőség, nem zökkentették ki a világot a kerékvágásából. Elhaltak. 1989 után pedig még az emléküket is gyorsan kiseprűzték a politika új urai mint anakronisztikus és balga, harmadikutas

[177] Kis János et al. 1987; Bihari 1985, 1988a, 1988b, 1989, 1990.

[178] Pokol Béla 1986, 1988; Schlett István 1986, 1987, 1989; Gombár 1986, 1987, 1989; Körösényi 1988.

tévelygéseket. Az új, demokratikus politika nem belőlük építkezett, hanem „zöldmezős beruházásként" jól bevált nyugati sablonokat használva építette föl az új politikai és gazdasági rendszert. Csak semmi kísérletezgetés! idézték (pontatlanul) Adenauert újdonsült konzervatív és liberális politikusaink.

Fölösleges volt tehát mindez? Elveszett idő, ész, erő és szent akarat? Utópia? Illúzió? Ez így túl sommás és téves ítélet volna. Egyrészt, mert Gorbacsov személyén s körén keresztül e gondolatok egy része még a világpolitikát is befolyásolta; siettette, lehetővé tette a birodalom átalakítására tett kísérletet, és így közvetve hozzájárult a birodalom összeomlásához.

Másrészt a közép-európai országokban, elsősorban Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában a reformok gondolatával átitatta nemcsak a társadalom egy részének, hanem a párttagság és a pártvezetőség jelentős hányadának is a tudatát. Ennek azután fontos szerepe volt abban, hogy 1988–1989–1990-ben létrejöhetett a dialógus a társadalom és a párt között, és az átmenet békés formában játszódhatott le. A két fél az asztal két oldalán többé-kevésbé már azonos nyelven beszélt, még akkor is, ha érdekeik sok ponton ütköztek egymással.

Harmadrészt kinevelte és életben tartotta a gondolkozó értelmiségiek és közéleti emberek egy körét, akik 1989 után képesek voltak az átmenet levezénylésére, az új rendszer intézményeinek felépítésére.

Nem volt tehát mindez hiábavaló. És bármi lett légyen is a konkrét, kézzelfogható eredménye, társadalmi haszna, egyvalamiben maradjon emlékezetes: sötét kor volt, amelyben az érteni, változtatni, jobbítani akarás gondolatai, eszméi, álmai fényesen ragyogtak. Olyan kor, amelyben néhány tucat, néhány száz, néhány ezer vagy tízezer ember Prágában, Varsóban, Budapesten és a térség számos más városában, falujában a gondolatok erejével akarta legyőzni a zsarnokságot.

Mosolyoghatunk rajtuk, vagy ha mai önmagunkra tekintünk, szégyenkezhetünk előttük. Mai világunk összehasonlíthatatlanul jobb, mint volt az akkori, s lehet, hogy mi is jobbak s nagyszerűbbek vagyunk, mint ők voltak akkoriban. De ami a gondolatoknak ezt a bizonyos fényét illeti, ebből a szempontból nem jó belenéznünk abba a tükörbe, amelyet ők tartanak nekünk, akkori mivoltunk tart mai önmagunknak. Különösen élessé válik a kontraszt, ha a tükröt a morális értékek felé fordítjuk. És szemügyre vesszük azokat a forgatókönyveket, amelyek a hetvenes–nyolcvanas években a morális újjászületés jegyében születtek.

A „MORÁLIS FORRADALOM"

A hatalom nélküliek hatalma

A „morális újjászületésnek", „új evolucionizmusnak", „antipolitikának", „egzisztenciális forradalomnak" ezek a forgatókönyvei a hetvenes évek második felében kezdtek formálódni, és a nyolcvanas évek derekán váltak az úgynevezett demokratikus ellenzék magatartásának domináns meghatározóivá.

1968 s még inkább a lengyelországi megtorlások után a hatalommal való nyílt konfrontálás (egyelőre) reménytelennek látszott, és az ellenzék soraiban kialakult az a meggyőződés, hogy ha politikai eszközökkel nem lehet, akkor az erkölcsi értékek erejével lehet és kell legyőzni a hatalmat. Nem egy csapásra, látványosan, hanem fokozatosan, szívós munkával.[179]

Ki kell törni az elnyomó rendszer hazugságainak a világából, és „igazságban kell élni". Előbb ki kell vívnunk saját, belső, spirituális szabadságunkat, s csak akkor vívhatjuk majd ki az egész társadalom szabadságát. Meg kell teremtenünk erkölcsi integritásunkat ahhoz, hogy képesek legyünk létrehozni a méltányosság és az emberi méltóság társadalmát.

Morális és „egzisztenciális" megújulásra, forradalomra van szükség. Hitelesen kell élnünk, harmóniában önmagunkkal és a világgal ahhoz, hogy legyőzhessük az elnyomó hatalmak hiteltelen és disszonáns világát.[180] Ki kell dolgoznunk az önnevelésnek, a világról való gondolkodásnak, a szabad alkotói tevékenységnek és a másokkal való kommunikálásnak az új formáit. Az „értelmet kell szembeállítanunk az értelmetlenséggel, a kreativitást a rombolással, a tartalmat az ürességgel..."[181] A józan értelmet, az erkölcsiséget, a mindennapi élet emberi gesztusait, tisztaságát, alkotóerejét kell felmutatnunk a romlott és romboló hatalmi politikával szemben.[182]

Meg kell teremteni az autonóm társadalmi létnek, egy „párhuzamos" vagy „alternatív társadalomnak", „párhuzamos politikának", „antipolitikának", az „alternatív" vagy „ellenkultúrának", egy lehetséges „ellenrendszernek" a szféráját, amely független a pártállamtól, és amelyet a bolsevizmus nem tud átszőni a maga korrupt és bürokratikus struktúráival, oligarchikus és kliensi hálóival, destruktív cinizmusával. Hinni kell az erkölcsi bátorság erejében és a „hatalom nélküliek hatalmában".[183]

[179] Michnik 1985, 1988.
[180] Havel 1985.
[181] Kanturkova 1987.
[182] Konrád 1984.
[183] Havel 1985; Konrád 1984; Kanturkova 1987; Benda; 1979 és mások írásai. – Erősen élt a morális megújulás gondolata a nemzeti, népi, plebejusi körökben is, Illyéstől Csoóriig, s talán még erősebben a szovjetunióbeli szlavofil beállítottságú ellenzéki körökben.

E nemes eszmék világában, e morális lázban élt az akkori ellenzék egyik legjelentősebb csoportja, egészen 1987–1988-ig, amikor is újra megnyílt a politikai cselekvés lehetősége. Ez nem jelenti azt, hogy évekig e morális meditációkba merültek el. Gondoljunk csak a cseh Charta'77 megfogalmazására, a lengyel és magyar szamizdattevékenységre, a *Bibó Emlékkönyv* kiadására és így tovább. De a morális és egzisztenciális forradalom fontos meghatározója volt magatartásuknak, és az egyik leggazdagabb forrása volt abban a korban fontos, új gondolatoknak.

A hatalom nélküliek elveszett hatalma

Mi lett mindebből 1989 után? Mi lett a hazugságok megtagadásából, a hazugságoktól mentes élet szép eszméjéből? A hiteles emberi lét igényéből? Az autonóm személyiségek szabad kibontakozásából? A világ hatalmasságait legyőző erkölcsi bátorságból?

A gyors válasz megint csak az, hogy: nem valami sok. Majdnem semmi. Semmi? Végül is nem az „igazság", nem a „morális tisztesség", nem az ellenállók „emberi autonómiája", nem valamiféle „spirituális megújhodás" győzte le a birodalmat. A birodalom egy nála sokszorta hatékonyabb gazdasági és társadalmi rendszerrel való hatalmi küzdelemben vérzett el.

Ez azonban így nem teljesen igaz. Mert az emberi szabadság és autonómia, a hitelesség, az igazság, a tisztesség értékei és eszméi nagyon is benne voltak a nyugati világ győztes sugárzásában, amely a birodalmon belüli merev hatalom és dermedt engedelmesség fellazításában minden bizonnyal jelentős szerepet játszott (még akkor is, ha a jólét sugárzásának még erősebb lehetett a hatása).

Másfelől az, hogy nem ezek az értékek, eszmék, emberi tanúságtételek döntötték meg a birodalmat, nem jelenti azt, hogy nem volt meg a maguk nagyon is fontos történeti szerepe.

Az kétségtelen, hogy kudarc, vereség vagy legalábbis a hatalmi túlerővel szembeni tehetetlenség ténye, élménye volt a forrása a „morális-spirituális forradalom" eszmerendszerének, utópiájának. Az is kétségtelen, hogy a „morális forradalom" eleve utópia volt: nem rejlett benne a hatalom tényleges legyőzésének lehetősége. Másfelől azonban akkor, ott, abban a helyzetben s korban igen nagy jelentősége volt, mert nem lévén sem hatalmi, sem gazdasági, sem politikai tőkéje, az ellenzéknek szüksége volt valamire, amire alapozhatta önbecsülését, öntudatát, identitását, méltóságát. Meglévő kulturális tőkéje, tudástőkéje erre

csak részben volt alkalmas, mert az értelmiségi guruk tudásának akkoriban nem volt igazán keletje. Valami olyasmire volt szükség, aminek erősen pozitív társadalmi kisugárzása van. S ilyen volt a morális és spirituális megújulás eszméje, az erkölcsi bátorság, az emberi méltóság, az autonóm és harmonikus emberi személyiség példája.

Ez a morális forradalom valószínűleg nem előre kiszámított taktikai lépés volt. Igazi személyes élményekből s meggyőződésekből fakadhatott, de aztán a kor néhány tehetséges írója, újságírója, gondolkodója sugárzó modellé, majd mítosszá emelte.

Fontos eleme volt e modellnek egy drámai, már-már manicheista kettősség: egy idealizált önkép és egy egyetemes gonosszá sárkányosított ellenségkép szembeállítása. Fokozta a résztvevők szerep- és hivatástudatát (egyes esetekben akár mártírtudatát is, ami – mint tudjuk – óriási lelkierők forrása lehet), és a példa társadalmi kisugárzását is. Rendkívül jó volt a fogadtatása e magatartásnak, eszmeiségnek a nyugati világban is: jó volt ilyen nemes szövetségeseket tudni a vasfüggöny mögött, s jó volt belelátni emberi s morális nagyságukba a nyugati világ, a nyugati értékek diadalát.

Állíthatjuk-e mindezek után, hogy ez az eszmeiség, ez a magatartásforma 1988–1989 után aktualitását vesztette? Elenyészett? Elsodorta az aktív politikai és társadalmi cselekvés új lehetőségeinek áradata? Amennyiben valóban elenyészett, az nem föltétlen a morális-spirituális megújulás eszméjét minősíti. A morális értékek elhalványulása, társadalmi szerepük csökkenése lehet, hogy minket s a mi mai világunkat minősíti. Mert nem föltétlenül előny az, hogy mai, kényelmesebb világunkban már nem kényszerülünk nap mint nap arra, hogy számot vessünk életünkkel; azzal, hogy erkölcsi bátorság vagy megalkuvás, méltóság vagy méltatlanság, hitelesség vagy hiteltelenség jellemzi-e magatartásunkat, életünket.

Morális utópiák

Nem mindig lehet eldönteni, hogy morális utópiával van-e dolgunk, vagy csak egy-egy olyan ember morális magatartásával, bátor kiállásával, aki hisz az erkölcsi értékek erejében, anélkül hogy világmegváltó, társadalomátalakító hatalmat tulajdonítana nekik.

Zűrzavaros időkben, amikor az adott társadalmi rend megbicsaklik, széthullik, amikor a hagyományos intézmények s hitrendszerek már nem nyújtanak biztonságot az embernek, sokan vannak, főképp a gondolkodó emberek között, akik utolsó menedékként – a szókratészi, ótestamentumi, újtestamentumi, kanti vagy más modellt követve – a minden változásban maradandónak érzett erkölcsi értékekbe kapaszkodnak. Szókratésznél, Marcus Aureliusnál, Montaigne-nél ez a magányos ember magányos harca és bátorsága, méltósága és rezignációja volt. Azé az emberé, aki nem akar megalázódni azzal, hogy a szerencse vagy a sors „sípként játszhat” rajta. Morus Tamásnál már benne volt a mártírnak az a hite s tudata, hogy valamilyen magasabb cél érdekében teszi azt, amit tesz. Erasmusnál e magatartás némi iróniával s öniróniával párosult.

Ha átugrunk az 1980-as évek Kelet-Közép-Európájába: Havelék morális tanúságtétele minden bizonnyal közelebb állt Morus mártírhitéhez, mint Marcus Aurelius sztoicizmusához. Kevesebb volt benne a rezignáció és több a hit abban, hogy a világot is meg kell és meg lehet mozgatni az erkölcsi értékek erejével. S ők nem is csupán Kelet-Európa, hanem az egész emberiség szempontjából fontosnak érezték azt, amit tesznek. Nemcsak Kelet-Európa, hanem az egész nyugati világ morális csődjéről beszéltek. Később, manapság, például Rortynál és több más posztmodern gondolkodónál immár megint felerősödött a rezignáció, amit csak az emberi szolidaritásba és az emberi szenvedések csökkentésének lehetőségébe vetett szelíd és makacs remény színez valamivel derűsebbé.

Kérdés azonban, hogy szükség van-e egyáltalában morális utópiákra, illetve, hogy helye van-e egyáltalában a morális utópiáknak a politikában.

A modern kori európai történelem során, korábban be-betörtek a politikába olyan mozgalmak és eszmerendszerek, amelyek morális megújulást vagy akár morális „forradalmat” hirdettek. Ilyen volt például a reformáció, később a metodizmus, az amerikai függetlenségi háború, a francia forradalom, a korai szocializmus több irányzata.[184] De egy-egy rövid hullámban megjelent a spirituális és morális újjászületés igénye a második világháborúból kibontakozó országokban is. Ma az iszlám fundamentalizmusban és az amerikai evangelizációs vallási konzervativizmusban erős ez a vonulat.

A 20. század „szekularizált” európai demokráciáiban nem játszottak és nem játszanak döntő szerepet ilyen morális megújulási szándékok, retorikák, mozgalmak. Ez nem jelenti azt, hogy a morális értékek és a morális diskurzus ne volna jelen a közéletben. A közmorál romlása vagy javulása például gyakori téma; egy bizonyos morális szintet elvár a társadalom (gyakran hiába) a politikusoktól és a politikától; egy-egy nagyobb morális kibicsaklás nagy port kavar föl; a politikusok egymással szemben nagyon is élnek a morális kipellengérezés fegyverével; a konzervatív és a kereszténydemokrata pártok programjában jelentős hangsúlyt kapnak a morális értékek, szelíd formában még a morális-spirituális megújulás szükségessége is megfogalmazódik; a szélsőséges pártok a baloldalon a társadalmi szolidaritás hiányán, a jobboldalon az ősi nemzeti

[184] És ilyen volt a maga torz, ködös és hazug módján a bolsevizmus és a fasizmus is.

erények megromlásán vagy semmibevételén méltatlankodnak. De az erkölcsi és lelki ujjászületés-programja nincs komoly súllyal jelen a politikai arénában.

Ez így önmagában természetes, hiszen a morál és a jog, a morál és a politika elválasztása fontos eleme volt az európai modernizációnak. De ha közelebbről megnézzük, hogy milyen értékek körül forgott Havelék erkölcsi és spirituális forradalma, akkor a kép már elgondolkoztatóbb. Lássunk közülük néhányat.

Szabadság és autonómia

Alapvető érték és cél volt ez akkor, és ma is az. De alapvetően mást értettek rajta akkor, mint amit mi értünk rajta most.

Annak idején komoly erkölcsi bátorság, akarat és lélekerő kellett ahhoz, hogy az ember kiszabadítsa magát egy elnyomó rendszer szorításából; és komoly veszélyekkel járt az, ha valaki autonóm emberként próbált élni. – Ma ezzel szemben divatja van az autonóm személyiségnek. Nem kell hozzá bátorság. Minden és mindenki arra biztat, hogy legyünk független, erős személyiségek (vagy legalábbis tegyünk úgy, mintha azok volnánk).

Annak idején a szabadság és az autonómia vágya lázadás volt egy teljhatalmú, totalitariánus rendszerrel szemben. – Ma belesimulás egy világrendszerbe, amely cégéreként, legfőbb ismertetőjeleként használja a szabadságot és a kiteljesedő emberi személyiséget.

Annak idején a szabadság és az autonómia kivívása közös ügy volt: a közösség létét, túlélését éppúgy vagy még inkább szolgálta, mint az egyénét. – Ma magánügy.

Annak idején a szabadság az egyik legfájóbb hiány volt az emberek, a társadalmak életében. Ezért forogtak olyan lázas nosztalgiával körülötte mint az elérendő legfőbb jó körül. – Ezzel szemben ma már adva van a szabadság, már-már olyan, mint a levegő, benne élünk, észre se vesszük, megszoktuk, természetesnek tartjuk; csak a politikai vitákban s retorikában van még nagy szerepe. Bár azért még nem ilyen jó a helyzet. Régi beidegződések és új érdekek időnként ma is megpróbálják korlátozni, beszűkíteni. Van még mit tenni.

Annak idején a szabadságnak egzisztenciálisabb vagy akár egzisztencialistább jellege volt. Éreztük, tudtuk, hogy a szabadságot csak állandó küzdelemben lehet kivívni, átélni, megtartani. Éreztük – anélkül, hogy ehhez bárkinek is Sartre-t vagy Heideggert kellett volna olvasnia –, hogy a szabadság nem állapot, hanem tett, cselekvés, döntés. Goethével mondhattuk volna: csak annak jussa élet és szabadság, ki napról napra vívja ki. – Ma adottságnak tekintjük a szabadságot, állapotnak, alkotmányos jogunknak, világunk természetes alkotóelemének.

Annak idején a politikai szabadság hiánya olyan fájdalmas, evidens, égbekiáltó volt, hogy a politikai korlátok elleni küzdelem minden csínját-bínját kitanultuk. Másfelől azonban az emberi szabadságot tápláló vagy korlátozó számtalan más tényezővel nem nagyon foglalkoztunk. Abban a hitben éltünk, hogy a politikai szabadság meghozza majd nekünk a teljes emberi szabadságot. – Ma, minthogy politikai korlátok már nem szorítanak,[185] könnyen abba az illúzióba ringathatjuk magunkat, hogy ezzel tulajdonképpen már meg is oldódott életünkben a szabadság problémája. Pedig szabadságunknak számos új vagy újonnan felbukkant korlátja van. Létünk fizikai, biológiai, időbeli korlátai, anyagi-pénzügyi, társadalmi, az intézményekben, hagyományokban, megszokásokban, beidegződésekben rejlő korlátai, a lelkialkatunk, tudatunk, hitrendszerünk, előítéleteink, tévedéseink, megalkuvásaink korlátai és így tovább. Ritka kivételektől eltekintve ma ezekkel komoly elemzés szintjén nem foglalkozunk.

Korlátok közé szorítja, meghatározza életünket a globalizálódó világgazdaság és világpolitika is. És könnyedén rabul ejt minket a fogyasztói civilizáció, amely fogyasztás formájában kínálja nekünk az emberi szabadság és a személyiség kiteljesedésének minden lehetőségét, miközben bábuként rángat minket varázsigéivel s szemfényvesztéseivel. Az egyik pillanatban a habos jégkrémeket és habzó italokat, a másik pillanatban a fogyókúrákat és színes tusfürdőket mutatja föl az emberi szabadság és boldogság transzcendens szimbólumaiként.

Mindezekről a korlátokról s veszélyekről tudunk, de nem nagyon törődünk velük. Vagy annyira bele vagyunk gabalyodva ebbe a színesen csillogó, kavargó és összevissza beszélő világba, hogy azt se tudjuk már végül, hogy szabadságunkat és személyiségünket az élet habzsolásával vagy épp ellenkezőleg: aszkézissel, aerobikkal vagy mondjuk transzcendentális meditációval vívjuk-e ki.

Erkölcsi integritás és bátorság

Láttuk, a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas évek ellenzéki köreiben fontos, domináns értékek voltak ezek is. Ma kisebb a szerepük. Ma a kompromisszumkészségnek, a hajlékonyságnak, a „magához való ravaszságnak", a csapatjátékosi képességnek, a tapintatos „politikai korrektségnek" van igazi piaci árfolyama. Nem sok példája van a közéletben az erkölcsi bátorságnak. Egy pragmatikus korban, ahol viszonylag kicsik a tétek, talán nincs is olyan nagy szükség rá. Ha manapság valaki komolyan veszi ezt a szerepet, könnyen fura madár hírébe keveredhet.

[185] Ami persze nem jelenti azt, hogy a politika terén már nem is kell tágítani és megvédeni a szabadság érzékeny köreit.

„Igazságban élni"

Annak idején a hatalom minden szava hazugság volt. És hazugságra próbált kényszeríteni mindenkit. Érthető, hogy a *„To live in truth"* olyan fontos és vonzó jelszóvá vált sokak körében. Ma, történetünk e szakaszában szinte nem is értjük már ezt a szép jelmondatot. Bajban lennénk, ha valaki megkérdezné tőlünk, hogyan is kell „igazságban élni". A „légy sikeres" parancsa közérthetőbb.

Méltóság

Annak az embernek a méltóságáról volt akkoriban szó, aki ura önmagának, aki ismeri önnön értékeit, aki nem hajol meg a hatalom előtt, akit nem lehet megalázni; Szókratész vagy Morus Tamás méltósága bírái előtt. Vannak ma is példái ennek az emberi méltóságnak, de egy pragmatikus korban ritka az olyan helyzet, amely igazán próbára teszi és megedzi az emberi méltóságot. Manapság a méltóság szót inkább a „közéleti méltóságok" értelmében használjuk.

Harmónia

Zaklatott korokban nagy érték a lélek belső harmóniája. Zaklatott korban élünk ma is, de ma a harmóniát a magánéletbe, személyes életünkbe visszahúzódva keressük. Annak idején Havelék a brezsnyevi és késő kádári korszak silányságával és disszonanciáival szegezték szembe az emberi lélek gazdag harmóniáját.

Közösségi hálózatok, dialógus

Vágyálom maradt. Társadalmunk ma ugyanolyan szétzilált, mint volt a hetvenes vagy nyolcvanas években.

Társadalmi szerződés, igazságos társadalom[186]

Társadalmunk, országunk hatékonyabbá, dinamikusabbá, versenyképesebbé vált, de egy igazságos és méltányos társadalom ideálképétől még messze vagyunk. Illetve, pontosabban: az igazságosság felé billenti a mérleget az, hogy a teljesítmény ma fontosabb, mint a hetvenes években volt. Az viszont, hogy semmiféle társadalmi megállapodás sincs ma arról, hogy kinek milyen teljesítményért mi jár, hogy jogainkat és kötelességeinket nem rendezi társadalmi szerződés, hogy a gazdagok és a szegények között szélesedett a szakadék, hogy a társadalom elfogadhatatlan nyomorban hagy tengődni százezreket: mindez jelzi, hogy ezen a területen súlyos kudarcot vallottunk az elmúlt tíz évben. És most nincs mentségünk, nem mutogathatunk a kommunistákra vagy az oroszokra. A saját országunkban élünk, az általunk választott kormányok a felelősek a kialakult helyzetért.

[186] E kötet egy másik tanulmányában részletesen elemzem a társadalmi szerződés kérdését (A késlekedő társadalmi szerződés).

Érdekvédelem, önszerveződés, kommunikáció

A hetvenes–nyolcvanas évekbeli állapotokhoz képest jogbiztonságban élünk, de a társadalom önszerveződési, önvédelmi képessége igen alacsony. Az akkori álom az önnön jogaikat megvédeni akaró s tudó, önszervező, egymással gazdag kommunikációban élő emberek „okos gyülekezetéről" álom maradt. Ma viszonylagos jogbiztonságban élő állampolgárok passzív tömegeként létezünk.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy nagyon más világban éltünk akkor, mint élünk most. És ezen nemcsak a két politikai-társadalmi rendszer különbségét értem, hanem azt az éles különbséget is, amely az akkori és mostani önmagunk eszmerendszerét, magatartásrendjét, értékvilágát állítja szembe egymással.

KÉT VILÁG

A hőskorszak után

A 20. század hasonlított a hajdani, mitikus korszakokhoz. Mintha démonok és héroszok csatája folyt volna, valami iszonyú teomachia, az embert védő és pusztító erők csatája. A hagyományos világ küzdött a robbanásszerűen betörő modernitással; parancsuralmi rendszerek küzdöttek a polgári világgal és demokráciával; az államszocialista utópia a piacgazdasággal; világhatalmak küzdöttek egymással világháborúkban és hidegháborúkban.

Az elmúlt tíz év ehhez képest a viszonylag normális és békés élet munkájának s küzdelmeinek jegyében zajlott, s csak azok élték meg ezeket az éveket s küzdelmeket angyalok és ördögök apokaliptikus harcaként, akiknek idegeit az elmúlt évtizedek már túlontúl felőrölték, illetve, akik hozzászoktak a Jó

és a Gonosz küzdelmének egyszerű képletéhez, s nehezen alkalmazkodnak egy veszélyektől távolról sem mentes, de ígéretesebb világ bonyolultabb viszonylataihoz.

Hazai politikusaink közül érzelmeik és retorikájuk szintjén még sokan bennragadtak a múlt század paranoiás világában. De mindennapi munkájukban, a televíziós kameráktól távol többségük már teszi a dolgát egy praktikus világban. Az értelmiség is nehezen ocsúdik: az apokaliptikus küzdelem ihletőbb volt, mint a mai praktikumok világa.

Ami az emberek túlnyomó többségét illeti: valószínűleg Braudelnek van igaza: két történelem van. Egyfelől a nagy politikai, gazdasági, társadalmi események és a hozzájuk kötődő szellemi mozgások történelme; másfelől a mindennapi élet mikrotörténete. Az előbbi időben erősen tagolt, nagy változásokkal, fordulatokkal, kibontakozó folyamatokkal. Az utóbbi évszázadokon-évezredeken át is kevéssé változik, a szokások, életformák, hitek nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak. Van, amikor a két történelmi vonulat találkozik, érintkezik; ilyenkor egyfajta rövidzárlat keletkezik közöttük, nagy energiák szikráznak ki, a mindennapi élet is felkavarodik. Ilyenek lehetnek a nagy gazdasági válságok, lázadások, forradalmak, az országot felperzselő háborúk; ilyen volt 1956 is. Aztán a két vonulat újra szétválik.

A hetvenes, nyolcvanas éveket a magyar társadalom többsége minden bizonnyal nem apokaliptikus küzdelemként élte meg, hanem a mindennapi munka, törődés, gyarapodás, küszködés folyamataként. Az 1989 utáni változások azután többségük életében megszakította ezt a folyamatosságot, sok százezer család életének ezt a relatív biztonságát. Furcsa módon közülük sokan most, a nagy történeti konfliktusok utáni viszonylag békés korban kerültek válságos helyzetbe, egy érthetetlen, fenyegető, ellenséges világba, ahol egzisztenciájuk is veszélybe került. Nagy kérdés és az ország egyik fő megoldandó kérdése a következő években, hogy hogyan lehet e sok százezer család előtt újra megnyitni a kispolgári-polgári gyarapodás útját, s hogyan lehet őket átvezetni egy remélhetőleg nyugodtabb 21. századba. Jó lenne, ha már nekik se kellene úgy érezniük, hogy megfoghatatlan, mitikus hatalmak küzdelmének az áldozatai. Nem tudom, társadalomtudósaink mennyiben segítenek ebben nekik.

Korszakváltás

Sok más szempontból is nagyon más ez a két világ, és nagyon mások vagyunk mi is. Más hajdani és mai önmagunk. Négy tényezővel próbálom leírni e különbséget. Hajdani, hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évekbeli magatartásunkat, a világról való gondolkodásunkat többek között a következők jellemezték:

Reformizmus: Az adott világ rossz, de megjavítható és megjavítandó.

Manicheizmus: A Jó és a Gonosz küzdelme folyik a világban. Ha legyőzzük a Gonoszt, minden jóra fordul.

Moralitás: A tisztesség, az erkölcsi bátorság, az igazság, a lélek szabadsága és harmóniája előbb-utóbb legyőzi a romlás, az elnyomás, a hazugság, az embertelenség hatalmait.

Aszkézis: Amíg nem élhetünk szabadon, addig nincs igazán minek örülnünk. Az aszkézis szép fegyelmét kell vállalnunk.

Ezzel szemben, nagyon leegyszerűsítve, ma a következők magatartásunk és világunk főbb ismertető jegyei:

Opportunizmus: A világ alapvetően jó, élni kell a lehetőségekkel.

Versenyszellem: Nem a „Jó" és a „Gonosz" apokaliptikus harca, hanem egyszerűen csak egyenlő eséllyel rendelkező versenytársak mindennapi küzdelme folyik; ez a verseny viszi előre a világot.

Cinizmus vagy *Realizmus:* Az érdekek harca folyik. Ezt a küzdelmet kell civilizált mederben tartani. Az értékek (vagyis az ideologizált érdekek) harca sok kárt tehet a társadalomban.

Hedonizmus: Élvezni kell és lehet az életet. [...]

Reformizmus kontra opportunizmus: Mai opportunizmusunknak jót tenne, ha a lehetőségek hajhászásán és ügyes kihasználásán túl annak érdekében is tennénk valamit, hogy az adott világ – amely talán mégsem a lehetséges világok legjobbika – egy igazságosabb, hatékonyabb, kevesebb emberi szenvedéssel terhelt világ irányába fejlődjön tovább.

Versenyszellem kontra manicheizmus: Tiszteletre méltó és hasznos a világot előrevivő szabad és nyílt versenybe vetett hit, de egyetlen üdvözítő princípiummá emelve veszedelmes utópiává torzulhat. Mert a verseny, tudjuk, nem semleges, a versenyző felek esélyei távolról sem azonosak. A hatalmasok – ha nem is nőnek föl metafizikus Gonosszá – hajlamosak arra, hogy visszaéljenek erőfölényükkel. Velük szemben valamilyen formában meg kell védeni a gyengébbek, védtelenebbek érdekeit, anélkül hogy a „közjót" metafizikus Jóvá mitizálnánk. Ennek érdekében nem sokat tettünk az elmúlt évtizedben.

Moralitás kontra cinizmus, illetve realizmus: Az erkölcsi értékek világmegváltó hatalmába vetett hit valószínűleg utópia, de az erkölcsnek, az erkölcsi értékeknek az a napfogyatkozása, perifériára szorulása, amely ma jellemzi létünket, már súlyos károkat okoz társadalmunknak. Rosszul, csikorogva, alacsony hatásfokkal működik az a társadalom, amelyet kizárólag a nyers önérdekek harca mozgat.

Aszkézis kontra hedonizmus: Ne sírjuk, nem sírjuk vissza azoknak az éveknek kemény, szikár fegyelmét, amelyek egy elnyomó hatalommal szembeni ellenállás és egy jobb világért való küzdelem jegyében teltek el. Élvezzük mai

lazább, dúsabb életünket. De azért valamit átmenthetnénk akkori életünk, lényünk hivatástudatából, s akár még Don Quijote-i naivitásából, ügybuzgalmából is. Csak éppen nem nagyon tudjuk, hogy ma, ebben az új világban, mi is a dolgunk; mi az a szent ügy, amiért érdemes volna a rozsdásodó páncélt és kardot elővennünk.

ÚJ FORGATÓKÖNYVEK?

Egy bizonyos szempontból könnyebb dolgunk volt a hetvenes–nyolcvanas években. A monolitikus államszocializmus viszonylag egyszerű képlet volt: totális ideológia, totális világrendszer. Könnyű, legalábbis gondolatilag viszonylag könnyű volt totálisan tagadni, és szembeszegezni vele ellentétét, az ugyancsak rendkívül leegyszerűsített, idealizált nyugati modellt.

Ma új vagy újonnan felfedezett jelenségek és folyamatok sokasága teszi szinte áttekinthetetlenül bonyolulttá a képet. A világhatalmi viszonyok gyökeres átrendeződése; a gazdasági és pénzügyi világrendszer gyors átalakulása; a globális folyamatok és struktúrák kialakulása; a „digitális", „kommunikációs", „informatikai" forradalom – akárhogy is nevezzük őket – kibontakozása; az életstílus radikális megváltozása; a nyugati civilizáció gyökeres átalakulása, a fogyasztói civilizáció berobbanása: mindez az egymást keresztező, erősítő és gyengítő, kiszámíthatatlan futású folyamat megnehezíti a tájékozódást, kérdésessé teszi azt, hogy mi erősíti és mi korlátozza szabadságunkat.

Könnyebb volt akkor a dolgunk azért is, mert a hatvanas–hetvenes években a szocialista mítosz már elvesztette vonzerejét, legalábbis itt, Közép-Kelet-Európában.[187] Semmivé foszlottak a korábban körülötte gomolygó remények, utópisztikus látomások, magasztosságok, ígéretek; kialudtak a fényei, csak a kudarc maradt meg, a csőd, a romboló, pusztító erő. Nem volt nehéz az egyetemes rosszal azonosítani.

A ma domináns világrendet és eszmerendszert ezzel szemben nem lehet, illetve botorság volna a „Gonosz Birodalmával" azonosítani.[188] Tele van még energiával, sugárzóan sikeres, és sokak számára sok jó forrása. Demokráciára tanít; hitelt ad, gazdaságunk felvirágzik; segélyt küld az éhező országoknak és lecsillapít gyilkos polgárháborúkat; technikai csodákat produkál, megkönnyíti az életünket; elkápráztat jólétével; mindenki másnál hatékonyabb intézményeket s gépeket kínál; a szabadság és a jólét soha nem látott fokát teremti meg, és példát mutat a társadalmi problémák méltányos kezelésére saját országaiban; fülbemászó zenével andalít, és káprázatos képek sokaságát sugározza szét a világba.

Tudjuk, hogy vannak árnyoldalai is. Tudjuk, érezzük szorítását, éles karmait, ha nem tartjuk be az általa meghatározott játékszabályokat. Tudjuk, hogy saját törvényeit erőszakolja rá a világra (részben azért, mert hiszi – nem is mindig alaptalanul –, hogy ezek a legjobb törvények, részben azért, mert gazdasági érdekei így kívánják).[189] Tudjuk, hogy nemcsak a gazdagság, hanem a rettenetes szegénység forrása is számos országban. Tudjuk, hogy felelőtlenül pazarolja a Föld erőforrásait. Tudjuk, hogy kíméletlenül besepri a maga hasznát még a legszegényebbektől is. Tudjuk, hogy gazdagságának alig egy-két százalékát csurrantja, cseppenti vissza a szegény országokban élőknek. Tudjuk, hogy kíméletlen saját érdekeinek érvényesítésében. Tudjuk, hogy ügyesen manipulálja vágyainkat, s tart fogva a fogyasztás hálójában és az illúziók világában.

Mindezek figyelembevételével mondhatjuk-e azt, hogy ezzel az új világrenddel szemben is meg kellene már fogalmazni alternatívákat? Eljött már az ideje új „forgatókönyvek" írásának? S ha igen, hol s hogyan születnek majd ezek a forgatókönyvek?

Ha nem is az éles alternatívák, de az erőteljes pályakorrekciók igénye már megjelent. Nemcsak a seattle-i és prágai eseményekre gondolok, hanem a gyorsan gyarapodó szakirodalomra és a szemináriumok, konferenciák, kutatási programok sűrűsödő sorára is, amelyek ma már egyre határozottabban fogalmazzák meg kritikai észrevételeiket és a sürgős teendőket, pályamódosítási javaslataikat.

Ebben a folyamatban a hazai, illetve közép-kelet-európai társadalomtudomány és közgondolkodás alig-alig vesz részt. Illetve pontosabban relatíve jóval kisebb szerepet játszik benne, mint játszott annak idején, a hetvenes, nyolcvanas években, az akkori fontos kérdések nemzetközi megvitatásában. Több oka is lehet ennek a viszonylagos passzivitásnak.

Egyrészt a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas években Közép-Kelet-Európa volt a nemzetközileg fontos politikai események egyik fókuszpontja. Minden, ami itt történt, Bonnig, Londonig, Washingtonig visszhangzott, s a térség gondolkodói a történések közvetlen tanúi és nemzetközileg megbecsült szakértői voltak. Ma Közép-Kelet-Európára már a nemzetközi érdektelenség árnyéka vetül (csak az európai integráció ügye emel be minket olykor-olykor az európai újságok má-

[187] Jó néhány fejlődő országban s közülük elsősorban Kínában még ápolták, építették ezt a mítoszt. Nem szólva azokról a nyugati marxista körökről, amelyek makacsul tovább szívták „az értelmiség" e veszélyes „ópiumát".

[188] Bár vannak, akik azzal azonosítják: több fundamentalista irányzat, radikális marxista kritikusok, a radikális zöldek egy-egy csoportja.

[189] A dereguláció, a privatizáció, a monetáris globalizáció, a jogrendszer és a pénzügyi elszámolási rend globális egységesítése stb. Lásd ezzel kapcsolatban sok más munka között Egon Matzner (2000) kitűnő összefoglalását. Lásd továbbá Jessop 1990; Holmes 1986; Cox 1987; Wallerstein 1974–1989; Arrighi 1994; Sassen 1994, 1998; Weiner 1995; Waterman 1996; Ágh 1997; Johnson, 2000.

sodik-harmadik oldalára). Az igazán fontos események ma a globalitás szintjén történnek, vagy legfeljebb Brüsszelben és Washingtonban – s ezekben a kérdésekben nincs különösebben nagy jelentősége annak, amit mi itt, a Duna–Tisza partján gondolunk s írunk. Arról nem is szólva, hogy amerikai kollégáinknak összehasonlíthatatlanul több lehetősége van arra, hogy információkat szerezzenek, kutatási programokat szervezzenek, publikáljanak, mint nekünk.

Sokszor fölemlegettem már, hogy 1989 után elvesztettük önbizalmunkat is. Ránk zúdultak a nyugati politikai filozófiák és ideológiák, a konzervativizmus, liberalizmus és szociáldemokrácia különböző változatai, amelyek most, hogy kikerültünk az államszocialista rendszer szorításából, minden további nélkül nálunk is alkalmazhatóvá váltak. Nem kellett már – szellemi akrobatamutatványokkal – egy különleges és torz helyzetben különleges és torz konstrukciókat kitalálnunk. Lemásolhattuk azt, amit máshol már régen kitaláltak és bejárattak.

Fokozta passzivitásunkat és bizonyos fokú szellemi bénultságunkat az is, hogy – mint fentebb már utaltam rá – rendkívül erős nemzetközi és hazai nyomás nehezedett ránk annak érdekében, hogy különösebb teketóriázás nélkül fogadjuk el a domináns nyugati társadalom- és politikai filozófiát, az említett variánsok egyikében vagy másikában.

*

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ha belenézünk a hajdani forgatókönyvek tükrébe, a tükör mindenekelőtt ürességet mutat. Annak a gondolatgazdagságnak a hiányát, ami a hetvenes–nyolcvanas években jellemezte a közép-kelet-európai értelmiséget. Az elmúlt tíz évben túl könnyen s túl hamar letettük a fegyvert. Nyoma sincs annak a világot megérteni s megváltoztatni akaró láznak, ami akkoriban volt jellemző e kompániára. Túlságosan hamar s túlságosan könnyen elfogadtuk azt, hogy mások már kitalálták a világot, és nekünk csak az engedelmes tanuló szerepe juthat. Társadalomelemző, társadalomkritikai tevékenységünk az utóbbi évtizedben meg sem közelítette a hetvenes–nyolcvanas évekbeli munka színvonalát. Bele-belekaptunk ma divatos – és egyébként fontos – témákba, mint amilyen például a környezetvédelem, a globalizáció, az információs társadalom térhódítása, de nem sok újat tettünk hozzá a máshol már elgondoltakhoz s leírtakhoz.

Egyelőre még valami előszobaláz tart minket fogva. Jól akarunk viselkedni, hogy bekerülhessünk a fejlett világ országainak gazdag társaságába. A globális kapitalizmus roppant erővel sugárzó ideológiájának elemzésébe még alig-alig merünk belefogni, nehogy elmaradott kelet-európaiaknak – és Isten ne adja, kriptokommunistáknak – bélyegezzenek minket. A lehetséges alternatívákon se nagyon illik még manapság gondolkozni; hacsak nem valami langyos és jámbor „third way"-szerű alternatíváról van szó. Mintha hallgatólagosan elfogadtuk volna Fukuyama jóslatát a lehetséges világok legjobbikát immár megvalósító „ideológiátlan" ideológia egyetemességéről és legyőzhetetlenségéről.

Lassanként föl kellene már ocsúdnunk ebből a gondolati-szellemi aléltságból. Tájékozódnunk kellene újra, egy ma már tágasabb világban. Fontos, pregnáns gondolatokkal, hipotézisekkel, értelmezésekkel kellene már megjelennünk a nemzetközi közgondolkodásban.

Nem bánnám azt sem, ha lenne köztük néhány szép, színes, fából faragott vaskarika.

UTÓIRAT ÉS KETTŐS [HÁRMAS] PORTRÉ

Azzal a kérdéssel kezdtem ezt az írást, hogy vajon mi lenne, ha váratlanul találkoznánk hajdani önmagunkkal, meg hogy vajon mi maradt meg akkori önmagunkból, akkori gondolatainkból, hiteinkből, reményeinkből. Megpróbáltam válaszolni ezekre a kérdésekre. De úgy érzem, hogy érdekes volna befejezésül még egyszer szembeállítani ezt a két lényt: az akkorit és a mostanit. Részben megismételve azt, amit már elmondtam róluk, részben néhány további vonással, színnel egészítve ki ezt a kettős portrét.

Persze La Bruyère-re, Rembrandtra és mondjuk Thomas Mannra együttvéve volna szükség ahhoz, hogy ez a kettős önarckép igazán kikerekedjék. De azért valami sokkal szegényesebbel és vázlatosabbal – fekete-fehérben – mégiscsak megpróbálkozom, az olvasó képzeletére bízva, hogy a hiányzó színeket és vonásokat felvigye a képre.

Itt, most csalok. Azt ígértem a kötet elején, hogy nem változtatok semmit az eredeti szövegeken. Itt azonban nem tudom megállni, hogy az eredeti kettős porték mellé (1980 és 2002) ne akasszam oda mai, 2012-es arcképünket, karikatúránkat.

HÁRMAS PORTRÉ

1980	2002	2012
	ISMERTETŐ JELEK	
Hajadonfőtt, sapka	**Kalap, hétvégén baseballsapka**	*Kopaszodva*
Tarisznya	**Diplomatatáska**	*Ugyanaz, kicsit megkopva*
Soványka	**Teltkarcsú**	*Görnyedező*
Ösztövér	**Sportos**	*Tétova*
Trabant, Wartburg, Skoda	**Golf, Peugeot, Seat**	*Ugyanaz, 10 évvel idősebben*
	LAKÁS	
A legvidámabb barakk	**Összkomfortos lakás**	*Jelzálog*
	AZ ÉLET KÖZPONTJA	
A presszó	**A pub**	*Sehol*
A közélet	**A magánélet**	*Egyik se*
	TÍPUS	
A lázadó ember („l'homme révolté")	**A zsörtölődő ember**	*A gondterhelt ember*
„Citoyen"	**„Bourgeois"**	*Se ez, se az*
Entellektüel	**Szakember**	*Azt se tudom, ki/mi vagyok*
	MAGATARTÁS	
Forradalmi, reformer, konfrontáló	**Technokrata, alkalmazkodó kooperáló**	*Ijedt, eltévedt*
	JELMONDAT	
„Igazságban élni" („To live in truth")	**Jómódban élni!**	*Túlélni!*
Harcolj az elnyomás ellen!	**Valósítsd meg önmagad!**	*Szedd össze magad!*
Kockáztass! („Take a risk")	**Vigyázz magadra! („Take care")**	*Vigyázz még jobban magadra!*
	KARDINÁLIS ERÉNY	
Morális bátorság	**„Politikai korrektség"**	*Tűrőképesség*
	HABITUS	
Puritán	**Hedonista**	*Szkeptikus*
Lázongó	**Sztoikus**	*Apatikus*
	GONDOLKODÁSMÓD	
Idealista	**Realista**	*Csodaváró*
Utópisztikus	**Pragmatikus**	*Depressziós*
Modern	**Posztmodern**	*Kusza*
Dualista	**Pluralista**	*Előítéletes*
Manicheista	**Relativista**	*Cinikus*
Apokaliptikus	**Mindennapi**	*Zavarodott*

ALAPFOGALMAK

Szabadság	**Szabad piac**	*Szabadsághiány*
Egyenlőség	**Verseny**	*Viszály*
Társadalmi igazságosság	**Hatékonyság**	*Igazságtalanság*
Függetlenség	**Szerződések**	*Szerződésbontások*
Demokrácia; de melyik fajta?	**Demokrácia? Igen!**	*Demokráca; de nem ilyen*

ILLÚZIÓK

Európa tárt karokkal vár minket	**Az Európai Uniónak tárt karokkal kellene várnia minket**	*Európa viszolyog tőlünk*

FŐ PROBLÉMÁK

A szocializmus	**A demokratikus deficit**	*A válság*
A Szovjetunió	**A globalizáció**	*Mi magunk*
A kör négyszögesítése[190]	**Szeptember 11.**	*A gázszámla*

FÉLELMEK

Sztálinista restauráció	**Gazdasági válság**	*Gazdasági világválság*

JELLEMZŐ MŰFAJOK

Szamizdat	**Reklám, klippek**	*Rémhírek*

[190] Annak idején azt értettük ezen, hogy hogyan lehet az államszocializmust valamiféleképpen demokráciává és piacgazdasággá átalakítani.

HÍRESSÉGEK

Margaret Thatcher („The Iron Lady")	**Julia Roberts („The pretty woman")**	*Angela Merkel*
Ronald Reagan	**Bruce Willis**	*George Clooney*
Brezsnyev	**Bin Laden**	*Barack Obama*

HIVATKOZÁSOK

Ágh Attila 1987a. Védekező társadalom. *Magyar Tudomány,* 1. 1–15.

Ágh Attila 1987b. Politikai reform és civil társadalom. *Magyar Tudomány,* 10. 775–785.

Ágh Attila 1988. Politikai reformalternatívák. *Tiszatáj,* 6. sz.

Ágh Attila 1997. *Globalization and Regionalization in Central Europe: Positive and Negative Responses to the Global Challenge.* Working Paper, Project „Critical Perspectives on Globalization". University of Birmingham, Colin Hay.

Amalrik, Andrej 1970. *Will the Soviet Union Survive until 1984?* New York, Harper and Row.

Andorka Rudolf 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest, Gondolat.

Antal László 1985. *Gazdagságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György 1987. Fordulat és reform. *Medvetánc,* 2. sz. Függelék, 5–129.

Antal László–Lengyel László 1988. Válságok és programok. *Medvetánc,* 1. sz.

Arato, Andrew 1981. Civil Society angainst the State: Poland 1980–1981. *Telos,* 47. Spring, 3–47.

Arrighi, Giovanni 1994. *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times.* London, Verso.

Bahro, Rudolf 1978. *The Alternative Eastern Europe.* London, NLB.

Bauer Tamás 1982. A második gazdasági reform. *Mozgó Világ,* 11. sz.

Bauer Tamás 1988. Stagnálás, függőség, nagykorúsodás. *Külgazdaság,* 2–3. sz.

Bauer Tamás 1985. Reform Policy in the Complexity of Economic Policy. *Acta Oeconomica,* 34. évf. 3–4. sz. 263–274.

Bence György – Kis János 1977. *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel.* Párizs, Magyar Füzetek.

Benda, Václav 1979. *The Parallel Polis.* London, Palach Press Bulletin.

Berend T. Iván 1982. Magyarország helye Európában. *Valóság,* 12. sz.

Berend T. Iván 1985. Az elmúlt négy évtized a magyar történelemben. *Valóság,* 1. sz.

Berend T. Iván – Ránki Görgy 1976. *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* 2. kiad. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Bihari Mihály 1985. *Politikai rendszer és szocialista demokrácia.* Budapest, ELTE ÁJK, Politológiai Csoport, Politikatudományi füzetek, 6.
Bihari Mihály 1988a. *Demokrácia csomagterv.* Budapest, ELTE ÁJK, Politológiai Csoport.
Bihari Mihály 1988b. *A politikai rendszer reformja.* Budapest, ELTE ÁJK, Politológiai Csoport. Később megjelent: *Reform és demokrácia* 1989. Budapest, Pénzügykutató Rt.
Bihari Mihály 1988c. *Tervezett és határolt többpártrendszer. Alkotmányozó Nemzetgyűlés.* Budapest, ELTE ÁJK, Politológiai Csoport. Később megjelent: *Világosság,* 1989. április.
Bihari Mihály 1990. *Reform és Demokrácia: Válság és kibontakozás.* Budapest, Eötvös.
Bogár László 1983. *A fejlődés ára. Gazdasági nehézségeink főbb okainak történeti aspektusa.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Bogár László 1987. Fordulóponton a magyar társadalom. *Századvég, 3.* sz. 140–144.
Breslauer, George W. 1978. *Five Images of the Soviet Future: A Critical Review and Synthesis.* Berkeley, Institute of International Studies, University of California.
Bródy András 1983. *Lassuló idő: A gazdasági bajok magyarázatához.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Brown, Archie (ed.) 1984. *Political Culture and Communist States.* London, Macmillan.
Brus, Wlodzimierz 1975. *Socialist Ownership and Political Systems.* London, Routledge and Kegan Paul.
Brus, Wlodzimierz 1986. Political System and Economic Efficiency: The East European Context. In Gomulka 1986, 24–41.
Bruszt László 1987. A többszólamú politikai rendszer felé. *Valóság,* 30. évf. 5. sz. 87–96.
Bruszt László 1988a. A centralizáció csapdája és a politikai rendszer reformalternatívái. *Medvetánc,* 1. sz. 171–195.
Bruszt László 1988b. Nélkülünk, de érettünk? In Szalai Júlia et al. 1988, 97–110.
Brzezinski, Zbigniew (ed.) 1969. *Dilemmas of Change in Soviet Politics.* New York, Columbia University Press.
Casals, Felipe Garcia 1980. *The Syncretic Society.* White Plains, N. Y., Sharpe.
Colton, Timothy 1986. *Reform in Soviet Politics.* New York, Council of Foreign Relations.
Connor, Walter D. – Gitelman, Zwi 1977. *Public Opinion in European Socialist Systems.* New York, Praeger.
Cox, Robert 1987. *Production, Power, and World Order: Social Forces in the Making of History.* New York, Columbia University Press.
Csanádi Mária 1987. A döntési mechanizmus szerkezetéről. *Társadalomkutatás,* 4. sz. 5–27.
Csepeli György 1987. *Csoporttudat – nemzettudat.* Budapest, Magvető.
Csepeli György 1988. *Structures and Contents of Hungarian National Identity. Results of Political Socialization and Culturation.* Frankfurt am Main:, Peter Lange.
Csillag István 1983. Az új vállalati szervezet alapvonásai. *Valóság,* 7. sz.
Csillag István – Lengyel László 1985. *Vállalkozás, állam, társadalom.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Curry, Jane Leftwich (ed.) 1983. *Dissent in Eastern Europe.* New York, Praeger.
Donáth Ferenc 1977. *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Enyedi György 1980. *Falvaink sorsa.* Budapest, Magvető.

Evans, P. – Rueschemeyer, D. – Huber, Stevens, E. (eds.) 1985. *States versus Markets in the World System.* Beverly Hills, Sage.
Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György 1991. *Diktatúra a szükségletek felett.* Budapest, Cserépfalvi.
Fehér, Ferenc – Heller, Ágnes – Márkus, György 1983. *Dictatorship over Needs.* New York, St. Martin's Press.
Ferge Zsuzsa 1986. Gazdasági reform, szociálpolitika és legitimáció. *Valóság,* 10. sz.
Futaky, István (ed.) 1983. *Ungarn – ein kommunistisches Wunderland?* Hamburg, Augstein.
Gábor R. István 1986. Reformok, második gazdaság, „államszocializmus". *Valóság,* 30 évf. 7. sz. 32–48.
Gábor R. István – Galasi Péter 1981. *A „második" gazdaság. Tények és hipotézisek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Garton Ash, Timothy 1983. *The Polish Revolution: Solidarity.* New York, Vintage.
Garton Ash, Timothy 1990. *A lengyel forradalom. A Szolidaritás.* Budapest, AB.
Garton Ash, Timothy 1986. Does Central Europe Exist? *The New York Review of Books,* October 9., 45–52.
Garton Ash, Timothy 1988a. The Empire in Decay. *The New York Review of Books,* 29. 53–60.
Garton Ash, Timothy 1988b. Reform or Revolution. *The New York Review of Books,* October 27, 7–55.
Gombár Csaba 1985–1986. Jövőképek – képek az ország jövőjéről. *Medvetánc,* 1985. 4.–1986. 1. sz. 159–170.
Gombár Csaba 1986. Demokratikus rendezőelvek. *Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve,* 5. sz. 29.
Gombár Csaba 1987. Velleitásaink. *Századvég,* 4–5. sz.
Gomulka, Stanislaw. (ed.) 1986. *Growth, Innovation and Reform in Eastern Europe.* Madison, Wis., The University of Wisconsin Press.
Gustafson, Thane 1981. *Reform in Soviet Politics.* Cambridge, Cambridge University Press.
Halmai Gábor 1987. Az Országgyűlés szerepének módosulása az ügyrendek tükrében. *Medvetánc,* 2. sz. 51–81.
Hankiss Elemér 1982. *Diagnózisok.* Budapest, Magvető.
Hankiss Elemér 1989a. A nagy koalíció. In Hankiss 1989b, 301–352.
Hankiss Elemér 1989b. *Kelet-Európai alternatívák.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Hankiss Elemér 1990. *East European Alternatives.* Oxford, Clarendon Press.
Havel, Václav 1985. The Power of the Powerless. In Havel et al. 23–96.
Havel, Vaclav et al. 1985. *The Power of the Powerless. Citizens against the State in Central Eastern Europe.* John Keane (ed.). Armonk, N. Y., Sharpe.
Hegedüs András 1977. *The Humanisation of Socialism.* New York, St. Martin's Press.
Hegedűs András 1983. Über politische Reformen eine pluralistische Gesellschaft zu entwickeln. In Futaky ed. 1983, 63–80.
Herz, John H. (ed.) 1982. *From Dictatorship to Democracy.* London, Greenwood Press.
Héthy Lajos – Makó Csaba 1978. *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés.* Budapest, Gondolat.
Hoffmann, Erik P. (ed.). *The Soviet Union in the 1980s.* New York, Academy of Political Science.

Holmes, Leslie 1986. *The Withering Away of the State?* London, Sage.
Huntigton, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies.* New Haven, Conn., Yale University Press.
Huntington, Samuel P. – Moore, Clement H. (eds.) 1970. *Authoritarian Politics in Modern Societies.* New York, Basic Books.
Huszár Tibor 1984. *Nemzetlét – nemzettudat – értelmiség.* Budapest, Magvető.
Janos, Andrew C. 1982. *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945.* Princeton, Princeton University Press.
Janos, Andrew C. (ed.) 1976. *Authoritarian Politics in Communist Europe: Uniformity and Diversity in One-Party States.* Berkeley, University of California Press.
Jessop, Robert 1990. *State Theory: Putting Capitalist States in Their Place.* University Park, Pennsylvania State University Press.
Johnson, Chalmers 2000. *Blowback. The Costs and Consequences of American Empire.* New York, Holt.
Johnson, Chalmers (ed.) 1970. *Change in Communist Systems.* Stanford, Stanford University Press.
Jowitt, Kenneth 1983. Soviet Neo-Traditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime. *Soviet Studies,* vol. 35. no. 3., 275–297.
Juhász Pál 1987. Gondolatok a gazdasági reform intézményi megalapozásához. *Medvetánc,* 2. sz. 249–265.
Kanturkova, Eva 1989. *Listy,* 1987. február. Idézi Skilling 1989.
Kemény István 1984. A második gazdaság Magyarországon. *Magyar Füzetek,* 13.
Kemény István 1987. Hongrie: économie et société civile. 1987. *L'Autre Europe,* 38–59.
Kende Péter (szerk.) 1980. *A lézető kecske. Dialógusok a mozgástérről.* Párizs, Magyar Füzetek.
Kende, Pierre 1986. Réflexion sur l'avenir du socialisme Est-Européen. *L'Autre Europe,* 1, 3–9.
Kis János – Kőszeg Ferenc – Solt Ottília 1987. Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. *Beszélő,* különszám, 1987. június.
Kolosi Tamás 1986. Strukturális csoportok és a reform. *Valóság,* 29. évf. 7. sz. 19–32.
Konrád György 1989. *Az autonómia kísértése. Antipolitika.* Budapet, Codex.
Konrád György – Szelényi, Iván 1978. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Párizs, Európai Protestáns Szabadegyetem.
Kopátsy Sándor 1986. Egy reformkoncepció világgazdasági háttere. *Valóság,* 29. évf. 12. sz. 1–16.
Kornai János 1980. *A hiány.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kornai János 1988a. A magyar reformfolyamat; víziók, remények és a valóság. *Gazdaság,* 21. évf. 2. sz. 1–46., 3. sz. 5–40.
Kornai János 1988b. Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja. *Valóság,* 5. sz.
Kovács János Mátyás 1984. A reformalku sűrűjében. *Valóság,* 27. évf. 3. sz. 30–55.
Körösényi András 1988. Pártpluralizmus és korporatív parlament. *Társadalomkutatás,* 1. sz.
Köves Erzsébet 1987. *Az orosz dilemma.* Budapest, Magvető.

Kulcsár Kálmán 1986. *A modernizáció és a magyar társadalom.* Budapest, Magvető.
Laky Teréz 1980. A recentralizáció rejtett mechanizmusai. *Valóság,* 23, évf. 2. sz. 31–41.
Lange, Oskar 1970. *Papers in Economics and Sociology.* Oxford, Pergamon Press.
Lengyel László 1985–1986. Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében. *Medvetánc,* 1985. 4.–1986. 1. sz. 171–196.
Lengyel László 1986. Felemás polgárosodás. *Medvetánc.*
Lengyel László 1987. Végkifejlet. *Valóság,* 29. évf. 12. sz. 27–42.
Lengyel László 1988. A magyar gazdaságpolitika: Fordulat vagy ingadozások? *Mozgó Világ,* 14. évf. 12. sz. 3–10.
Liska Tibor 1988. *Ökonosztát: Felkészülés a mechanizmusreformra.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Losonczi Ágnes 1977. *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Budapest, Gondolat.
Magyar Bálint 1986. *Dunaapáti 1944–1958. Dokumentumszociográfia.* Budapest, Művelődéskutató Intézet.
Manchin, Robert 1988. Individual Economic Strategies and Social Consciousness. *Social Research,* vol. 55. no. 1–2, 77–96.
Manchin, Robert – Szelény, Iván 1985. Eastern Europe in the Crisis of Transition. In Misztal 1985.
Matzner, Egon 2000. *Monopolar World Order. On the Socioeconomics of US Dominance.* Szombathely, Savaria.
Meyer, Alfred 1970. The Theory of Convergence. In Johnson 1970, 313–342.
Michnik, Adam 1985. *Letters from Prison and Other Essays.* Berkeley, University of California Press.
Michnik, Adam 1988. Toward a New Democratic Compromise: An Interview with Adam Michnik. *East European Reporter,* vol. 3. no. 2, 24–29.
Mink, Zdenek 1986. Pologne de demain. *L'Autre Europe.*
Misztal, B. (ed.) 1985. *Polish Solidarity and Beyond.* New Brunswick, N. J., Transaction Books.
Molnár, Miklós 1985. Sytème communiste et société civile. *Communisme,* 8, 64–78.
Mlynar, Zdenek 1983. *Krisen und Krisenbewältigung im Sowjetblock.* Cologne, Bund Verlag.
Morton. H. W. – Tőkés, Rudolf L. (eds.) 1974. *Soviet Politics and Society in the 1970's.* New York, The Free Press.
Nove, Alec 1983. *The Economics of Feasible Socialism.* London, Allen and Unwin.
Nove, Alec 1990. *A megvalósítható szocializmus.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Nyers Rezső 1986. A kollektív vállalatvezetés és a reform. Bossányi Katalin riportja. *Valóság,* 29. évf. 5. sz. 1–13.
Nyers Rezső – Tardos Márton 1979. Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk? *Gazdaság,* 14. évf. 1. sz. 11–32.
Pető Iván – Szakács Sándor 1985. *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Pokol Béla 1986. Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. *Valóság,* 29. évf. 12 sz. 32–45.

Pokol Béla 1988. A politikai rendszer reformjáról. *Valóság,* 12. sz.
Pravda, Alex1978. *Elections without Choice.* New York, Wiley.
Reform és demokrácia 1989. Budapest, Pénzügykutató Rt.
Rupnik, Jacques 1979. Dissent in Poland, 1986–1978. In Tőkés 1979, 69–112
Rupp, Kalman 1983. *Entrepreneurs in Red: Structure and Organizational Innovation in the Centrally Planned Economies.* Albany, State University of New York Press.
Sajó András 1983. A társadalmi-jogi változás folyamata. *Állam és Jogtudomány,* 26. évf. 2. sz. 181–218.
Sárközy Tamás 1986. *Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Az 1984–85-ös szervezeti váltáshoz.* Budapest, Magvető.
Sárközy Tamás 1987. *Gazdaságpolitika, szervezetrendszer, jogpolitika.* Budapest, Kossuth.
Sassen, Saskia 1994. *Cities in a World Economy.* Thousand Oaks, Calif., Pine Forge/Sage Press.
Sassen, Saskia 1988. *Globalization and Its Discontents.* New York, The New Press.
Schlett István 1986. A reform – óhaj vagy remény? *Társadalomkutatás,* 3–4. sz. 165–169.
Schlett István 1987. Közelítések a politikai rendszer reformjához. *Társadalmi Szemle,* 7. sz. 41–53.
Schlett István 1989. Politikai programtöredékek. *Valóság,* 32. évf. 3. sz. 18–39.
Schöpflin, George 1983. Opposition in Hungary: 1956 and Beyond. In Curry 1983, 69–81.
Schöpflin, George – Tőkés, Rudolf – Völgyes, Iván 1988. Leadership Change and Crisis in Hungary. *Problems of Communism,* 37, no. 5, 23–46.
Sharlet, Robert 1984. Dissent and the „Contra-System" in the Soviet Union. In Hoffman 1984.
Siklaky István 1985. *Koncepció és kritika.* Budapest, Magvető.
Šimečka, Milan 1984. *The Restoration of Order: The Normalization of Czechoslovakia 1969–1976.* London, Verso.
Skilling, H. Gordon 1981. *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia.* London, Allen and Unwin.
Skilling, H. Gordon 1989. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe.* London, Macmillan.
Smolar, Aleksander 1987. Misery and Glory of the Polish Intellectual. Paper read at the Woodrow Wilson Inernational Center for Scholars, 10. December.
Smolar, Alexander 1988. *The Polish Opposition.* Washington, The Woodrow Wilson International Center for Scholars. East European Program. Occasional Papers.
Solzhenitsyn, Alexandr 1975. *From Under the Rubble.* Boston, Little Brown.
Sólyom László 1985. Mi szabad és mi nem. *Valóság,* 28. évf. 8. sz. 15–25.
Soós Károly Attila 1986. *Terv, kampány, pénz.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Staniszkis, Jadwiga 1984. *Poland's Self-Limiting Revolution.* Princeton, Princeton University Press.
Staniszkis, Jadwiga 1992. *The Ontology of Socialism.* Oxford, Oxford University Press.
Stark, David 1985. The Micropolitics of the Firm and the Macropolitics of the Reform: New Forms of Workplace Bargaining in Hungarian Enterpises. In Evans et al. 1985, 247–273.

Szabó Máté 1988. Közösségek, önszerveződés, önsegély. *Valóság,* 30. évf. 10. sz. 105–112.
Szabó Miklós 1988. A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In Szalai Júlia et al. 1988, 23–31.
Szalai Erzsébet 1980. *Kiemelt vállalat, beruházás, érdek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Szalai Erzsébet 1994. *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után.* Budapest, Pesti Szalon.
Szalai Júlia 1987. Társadalmi válság és reformalternatívák. *Századvég,* 3. sz. 121–139.
Szalai, Júlia et al. 1988. *Arat a magyar.* Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
Szegő Andrea – Wiener György 1988. Gazdaságirányítás, politikai intézményrendszer, reform. *Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve.*
Szelényi, Iván 1986–1987. The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on „The Intellectuals on the Road to Calss Power". *Politics and Society,* vol. 15, no. 2, 103–144.
Szelényi, Iván 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary.* Cambridge, Polity Press.
Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, Magvető.
Tardos Márton 1982. Program a gazdaságirányítási és szervezeti rendszer fejlesztésére. *Közgazdasági Szemle,* 29. évf. 6. sz. 715–729.
Tardos Márton 1985. A szabályozott piac kialakításának feltételei. *Közgazdasági Szemle,* 32. évf. 11. sz. 1281–1298.
Toma, Peter – Volgyes, Ivan 1977. *Politics in Hungary.* San Francisco, Freeman.
Tőkés, Rudolf L. (ed.) 1979. *Opposititon in Eastern Europe.* Baltimore, Johns Hopkins University Press.
Tölgyessy Péter 1988. *Gazdasági érdekképviseletek Magyarországon.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
Triska, Jan F. – Cocks, Paul M. 1977. *Political Development in Eastern Europe.* New York, Praeger.
Új Márciusi Front 1989. Az egypártrendszertől a képviseleti demokráciáig. *Magyar Nemzet,* 1989. január 14.
Volgyes, Ivan 1986 *Politics in Eastern Europe.* Chicago, Dorsey Press.
Voszka Éva 1988. *Reform és átszervezés a nyolcvanas években.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Wallerstein, Immanuel 1974–1989. *The Modern World System.* Vol 1-3. New York – San Diego, Academic Press. [A 4. kötet 2011-ben jelent meg a California University Pressnél.]
Wallerstein, Immanuel 1983. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest, Gondolat.
Waterman, Peter 1996. Beyond Globalism and Developmentalism. Review Article. *Development and Change,* vol. 27. no. 1.
Weiner, Myron 1995. *The Global Migration Crisis.* New York, Harper Collins.
White, Steven – Gardner J. – Schöpflin, George 1986. *Communist Political Systems.* New York, St. Martin's Press.

Yanov, Alexander 1978. *The Russian New Right: Right-Wing Ideologies in the Contemporary USSR*. Berkeley, University of California, Institute of International Studies.
Zaslavsky, Victor 1982. *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society*. Armonk, N. Y., Sharpe.
Zsille Zoltán 1980. Fekete ökonómia. In Kende 1980.
Zsille Zoltán 1981. *Tanulmány feketében és pirosban*. Párizs, Magyar Füzetek.

* * *

A rombolás szimbólumai

Szeptember 11.[191]

(2001)

2001. szeptember 11-én a lehetetlen történt meg. Vagy legalábbis az, amit lehetetlennek hittünk. Nemcsak a World Trade Center két tornya omlott össze, hanem mintha a nyugati világ fényes tengelye hasadt volna meg. Mi váltotta ki ezt a roppant hatást?

Memento mori!

A Kennedy-gyilkosság óta semmi sem rázta meg annyira a nyugati világot úgy, mint az, ami szeptember 11-én történt New Yorkban.[192]

Arról, hogy a hatás Amerikában miért volt olyan döbbenetes, már sok szó esett. Fájdalmas és súlyos volt a gyász. Megrendült az emberek évtizedes, ha nem évszázados biztonságérzete. Az a mélyen beléjük ivódott érzés, hogy a világban sok a bizonytalanság és a szörnyűség, de Amerikában biztonságban és békében élhet, él az ember. Megrendült a hit Amerika sebezhetetlenségében, legyőzhetetlenségében, csaknem azt mondhatnám: halhatatlanságában. Megrendült a bizalom az intézményekben. Abban, hogy képesek minden körülmények között megvédeni az ország polgárait. Súlyosan megsérült az amerikai társadalom önérzete, nemzeti öntudata. Fájdalmas volt átélni azt, hogy néhány sehonnai kis terrorista ilyen csapást tud mérni egy nagyszerű és hatalmas országra. Elszorította a félelem, a bizonytalan jövőtől való félelem az emberek szívét. Döbbenetes volt az, ahogy néhány óra leforgása alatt megváltozott körülöttük a világ.

Szeptember 11. azonban nemcsak Amerikát, hanem az egész nyugati világot megrázta. Mindannyiunkat.[193] Ez egyfelől természetes és érthető. Ugyanannak a világnak, kultúrának, civilizációnak vagyunk a részei, ezer emberi és intézményi kapcsolat és hagyomány, érdek és érték, közös vállalkozás és terv köt minket

[191] *Új diagnózisok* 2002, 123–134.
[192] A két tragédia közt van bizonyos hasonlóság. Mindkét támadás Amerika értékeinek, érzelmeinek, eszméinek szimbolikus központját sebezte súlyosan meg. De vannak fontos különbségek is. Egyik ilyen az, hogy a támadás most nem belülről, hanem kívülről érte Amerikát, amit talán még nehezebb elviselni. Más és új az is, hogy szeptember 11. után a korábbinál elemibb erővel tört rá az emberekre a félelem és a szorongás.
[193] Bizonyos fokig még azokat is, akik nem rokonszenveznek Amerikával.

össze. De a megrendülés, a sokk Amerikán kívül is olyan döbbenetes és elemi erejű volt, hogy azon már érdemes, és el kell gondolkoznunk.

KIZÖKKENT A VILÁG

A három becsapódó repülőgép nemcsak emberi életek ezreit oltotta ki, hanem kizökkentette a világot is a maga megszokott forgásából. Mintha a World Trade Center két tornya lett volna az a fényes tengely, amely körül forog, forgott a világ, mitha ez a tengely pattant volna el, porladt volna el abban a lángetengerben és omlásban.

Ezek nagy és fellengzős szavak, de az elmúlt évtizedekben Amerika már valóban a világ tengelyeként, központjaként működött. A szónak nemcsak tényleges, hanem szimbolikus értelmében is. Egyre erősödött egy-egy kitüntetett amerikai intézmény, épület, város, táj szimbolikus ragyogása.

Vegyük példaképpen a Fehér Házat. Aligha vitatható, hogy az elmúlt évtizedek során a politikai hatalom globális középpontjává vált. Az egész világot érintő legfontosabb döntések itt, ebben az épületben születnek meg. De nemcsak a szó fizikai értelmében vált világközponttá. A maga fehér falaival, szép arányaival, görögös oszlopsorával és timpanonjával, derűjével és harmóniájával a nyugodt és harmonikus erő, a méltóságteljes és jóakaratú augustusi hatalom szimbolikus központjává is vált. Nem véletlenül s nem csak úgy magától. A médiumok erősítették, erősítik fel szimbolikus ragyogását azzal, hogy napi rendszerességgel sugározzák a világgá ennek a ragyogó palotának, az Oval Room gazdag eleganciájának, a „president's men" lélegzetelállító professzionalizmusának és makulátlan fehér ingeinek, a helikopterből már-már a görög istenek könnyedségével, játékos kutyájának társaságában a smaragdszínű gyepre leszökellő, laza eleganciájú elnöknek a képeit.

És a Fehér Ház csak egyike ezeknek a tényleges és szimbolikus világközéppontoknak Amerika területén. Íme itt egy csokor belőlük:

Amerika mint a világ szimbolikus közepe

A World Trade Center	A globalizációnak, a nyugati világ diadalának legismertebb kettős szimbóluma
A Wall Street	A gazdasági világhatalom szimbolikus központja
A Fehér Ház	A politikai hatalom világközpontja és szimbóluma
A Pentagon	A katonai hatalom központja és szimbóluma
Harvard, Yale Stanford	A tudás és tudományos kutatás központjai
Szilikon-völgy	A digitális világ és a technikai haladás központja
San Francisco	A „flower power" központja
Kalifornia	Az életöröm, az új „lifestyle" központja és szimbóluma
Hollywood	A kor nagy mítoszainak és isteneinek központja
CNN	A világ híreinek a központja; az történik a világban, amit a CNN képernyőjén látunk
Az amerikai dollár	A jólét és hatalom világszimbóluma

Bármennyire is hihetetlen, a szeptember 11-i dráma e szimbólumok mindegyikét megrendítette.[194] A World Trade Center, a globalizációnak, a pénz fantasztikus hatalmának, a nyugati világ diadalának szimbóluma óriási robajjal omlott le. A Pentagont súlyos találat érte. A Fehér Ház valószínűleg csak hajszál híján kerülte el a pusztulást. A Wall Street, a technikai haladást szimbolizáló Szilikon-völgy, az amerika dollár megrendült. A CNN hirtelen megzavarodott, képernyőjén üresen futottak a százszor ismételt képek, majd a semmiből hirtelen felbukkant egy arab televízió, az Al Dzsazira, és a következő hetekben már az egész világ az ő képeiket nézte, az ő szemükkel látta, hogy mi történik – ha nem is az egész világban, de legalább – Afganisztánban.[195] S hogy továbbmenjünk: a „flower power" színei hirtelen elhalványultak. A kaliforniai életöröm megkeseredett. Hollywood megzavarodott: sugározhatja-e ugyanazt a mítosz- és illúzióvilágot, ugyanazokat az üres mosolyokat, mint eddig? Lehet-e, szabad-e továbbra is terroristákkal, lángoló tornyokkal, légi katasztrófákkal riogatnia, izgalomba hoznia egy immár korántsem unalmas és biztonságos, hanem veszélyekkel teli világban élő nézőit?

AZ ARKHIMÉDÉSZI PONT

Túl ezeken az alapszimbólumokon, Amerika az elmúlt egy-két évtizedben még a hajdani Rómán vagy a 19. századi Anglián is túltett abban, hogy legfőbb forrásává, kisugárzó központjává vált kora alapeszméinek. A jelen esetben: az egyéni szabadságnak, a demokráciának, a szabad piaci versenynek, a

[194] Talán csak a Harvard, Yale, Stanford falai nem remegtek meg.

[195] Lengyel László hívta fel erre a fontos és talán szimbolikus jelentőségű fordulatra a figyelmemet.

vállalkozószellemnek, az emberi személyiség apoteózisának, a siker, a teljesítmény kultuszának, a fogyasztói társadalom mítoszainak. Legfőbb forrásává vált az új gondolatoknak, elméleteknek, új értékeknek, hiteknek, tudományos felfedezéseknek, technikai bravúroknak. Forrásává vált az új fogalmaknak, új szavaknak, új mozgalmaknak, divatoknak, zenei stílusoknak, műfajoknak. És mindenekelőtt: egy új életeszmének, életmodellnek, életstílusnak. Az „Ígéret Földjeként", a korlátlan lehetőségek hazájaként, a gazdag kertvárosok és szédítő felhőkarcolók, a pálmafák és homokos tengerpartok, az űrhajók és rózsaszín Cadillacek, a fiatalság és az életöröm országaként gazdag forrásá vált álmainknak, álmodozásainknak is.

Arkhimédészi ponttá vált a nyugati világban élők életében (és a nyugati világon kívül is sok százmillió ember életében), a szabadság, a biztonság, a jólét, a békés fejlődés garanciájává. S még a fejlődő világban is – minden ellenérzés és csalódottság ellenére – a remény forrása volt sok százmillió ember számára.

Mindez megrendült, ha csak egy pillanatra is, vagy akár tartósan, szeptember 11-én. Ijesztő űr támadt a világ szimbolikus középpontjában, és bizonytalanság, szorongás költözött az emberek szívébe. Mert úgy látszik felnőtt emberekként és társadalmakként is szükségünk van valamilyen biztos pontra a világban, valamiféle középpontra. Az értékeknek és eszméknek, a szabadságnak és a rendnek, a vonzásnak és taszításnak valamiféle középpontjára. Egy pontra, amelybe belekapaszkodhatunk. Amelynek fényében, vagy amellyel szembeszegülve, megfogalmazhatjuk magunkat.

Amerika, minden ellentmondásossága ellenére, betöltötte ezt a szerepet. Mert körülötte forogtunk, és forogtak azok is, akik küzdöttek ellene. A helyi közösségek és a nemzetállamok már nem tudják kellőképpen betölteni ezt a szerepet.

Félelmetes élmény volt az, amikor megbicsaklott, megroppant életünknek ez a képzeletbeli központja.[196]

MÉLYRÉTEGEK

De talán még mindez együttvéve sem teljesen magyarázza azt a máig tartó, mély döbbenetet, amely szeptember 11-én rázta meg az embereket.

[196] Fontos volna számba venni és elemezni azt az érzelmi, gondolati és szimbolikus hatást is, amelyet szeptember 11. azokban az emberekben, társadalmakban, kultúrákban váltott ki, amelyek kritikusak Amerikával szemben, és amelyek a maguk nyomorúságáért Amerikát teszik felelőssé (gyakran megfeledkezve arról, hogy mindenekelőtt saját haduraik és despotáik áldozatai). A továbbiakban visszatérek még erre a kérdésre.

Mintha tudatunk, érzelemvilágunk, lelkünk mélyebb rétegeit is megbolygatta volna az, amit láttunk és átéltünk. Egy Freud, Jung, Rank, Róheim, Eliade, Campbell valószínűleg arra utalna itt és most, hogy a szeptember 11-i események tudatalattink vagy a kollektív tudatalatti, a mitikus képzelet, az archetípusok, az atavisztikus élmények és félelmek mélyrétegeit bolygatták meg bennünk, és az így felkavarodó, szokatlanul erős érzelmi energiák hatása alól nehéz kivonni magunkat. Hadd utaljak néhány olyan mozzanatra, amely alátámaszthatja ezeket a feltételezéseket.

A látvány. Döbbenetes és felejthetetlen volt már maga a látvány. Az, ahogy a repülőgép szép ívben kanyarodik a város fölött, majd hirtelen becsapódik a toronyba, lángtengerbe borítva maga körül mindent. A döbbenetet talán a meteorbecsapódások ősi, mitikus rettenete s emléke is fokozta. És fokozhatta a hihetelen és iszonyatos átváltozás: ahogy a kék égen repülő, ezüstösen csillogó, szelíden behemót gép, a szabadságnak és a békének egyik szép szimbóluma, egy szempillantás alatt félelmetes, pusztító fegyverré vált: a békegalamb gyilkos ragadozóvá, az ezüstösen csillogó angyal félelmetes démonná.[197]

Apokalipszis. A hirtelen pusztulás már-már apokaliptikus méretű volt. A világunkra lecsapó bosszuló angyal mintha már a *Jelenések könyvé*nek egy látomását villantotta volna föl előttünk. De felvillanhatott a görög mitológia félelmetes bosszúálló istennőjének, Nemezisznek is a képe is.

Apokalipszis, most. A film és a televízió teremtette virtuális világban nap mint nap a szemünk láttára halnak emberek, emberek százai, ezrei, tízezrei kínhalált. Városokra hull bombazápor, szétroncsolt tankokból próbálnak menekülni, égő fáklyaként, katonák, sárlavinákban fuldokolnak emberek, a szemünk előtt halnak meg csonttá soványodott, éhező s beteg gyerekek. De a történések és köztünk mindig ott van az idő átlátszó védőfala. Néhány óra, nap, hét, hónap a rettenetes történés között és aközött, amikor fotelünkben ülve mi nézzük, kellő szörnyülködéssel, e rettenetek immár ártalmatlanná virtualizált változatát. Szeptember 11. volt talán az első találkozásunk a halállal, közvetlenül, szimultán, az időeltolódás védelme, pajzsa nélkül. „Élőben" láttuk, amint emberek százai, ezrei zuhannak tehetetlenül a pusztulásba. Ez volt az igazi *„reality show"*, százszor döbbenetesebb, megrázóbb, mint a *„Big Brother"* legizgalmasabb jelenete.

[197] Érdekesen elemzi az események képi világát Schubert Gusztáv Képeltérítők című cikkében (*Filmvilág*, 44, 11, 2001. november, 4–7.). Számba veszi azokat a korábbi filmeket, amelyekben kísértetiesen hasonló és rettenetes jelenetek játszódtak le (*King Kong* [1933]; *Függetlenség napja; Pokoli torony; Armageddon; Menekülés New Yorkból; A.I.* [Kubrick, 2001]).

A képtelen. Döbbenetes volt az is, ahogy a szemünk láttára megtörtént a lehetetlen. Ahogy racionális mindennapjainkba hirtelen betört az irracionális, az elképzelhetetlen.[198] Ahogy rendezett világunkba berobban az eszeveszett rombolás. Berobbant a káosz, amitől mióta világ a világ, mindig bennünk bujkált a félelem, amitől mindig próbáltuk óvni a dolgok megteremtett s nehezen fenntartott, törékeny rendjét.

A negatív csoda. A becsapódás pillanatában hirtelen a visszájára fordultak a dolgok. A teremtés vagy a gyógyítás csodája helyett a szemünk láttára történt meg egy ördögi csoda, a pusztítás pokoli csodája. Hollywood mítoszainak világában és hatására sokunk képzeletében az amerikai hős volt képes a lehetetlenre, a „*mission impossible*"-ra. Keserű és kegyetlen fordulat, hogy most az ellenfél vállalkozott, sikeresen, a lehetetlenre.

Bábel tornya. A két égbe nyúló torony összeomlása hogy is ne idézné fel a bábeli torony omlását.[199] És a mélybe zuhanó emberek rettenetes látványa hogy is ne villantaná föl a

Hercegek bukásának ősi, archetipikus motívumát,[200] vagy a **Fortuna kerekéről,** a hívságok magasságából a mélybe zuhanó emberek ősi, rettenetes vízióját. *Hic transit gloria mundi*, mondhatnánk, annál is inkább, mert e két torony valóban a nyugati világ dicsőségének és hívságainak büszke szimbóluma volt.

Axis mundi. A két torony nem csak Bábel tornyát idézi. Eliade-tól és másoktól tudjuk, hogy a magasba szökő hegyeket, fákat, tornyokat „*axis mundi*"-nak, világtengelynek látja ősidők óta a mitikus képzelet. Világtengelynek, amely összeköti a földet az éggel, a profán világot a szent szférájával, az ember világát Istennel. Ezt a világtengelyt törte derékba a két repülőgép, és szakította meg ezzel a kapcsolatot ember és Isten között. És törte meg az „*imitatio dei*" lázában égő mai ember önapoteózisának lendületét.

Mózes kőtáblái. Talán még annak feltételezése sem volna teljesen alaptalan, hogy volt valami hasonlóság a két torony, a nyugati civilizáció diadalának kettős szimbóluma, és a között a két kőtábla között, amely annak idején egy új civilizáció legszentebb alapelveit hirdette, diadalmasan.

[198] Voltaire tanúsága szerint az 1755-es lisszaboni földrengésnek lehetett ilyen romboló hatása az emberi rációba vetett fenntartás nélküli hitre és a felvilágosodás sok tekintetben naiv optimizmusára.

[199] A Bastille lerombolása teljesen más szimbólumvilágot idéz föl.

[200] A „Fall of Princes" egyik fontos műfaja volt a késő középkori és a reneszánsz irodalomnak. Shakespeare is sokat merített ebből a hagyományból.

Dárdák és nyilak. Vannak, akik mártíriumként élték s élik meg a két torony áldozatainak megrázó sorsát. De a mártírium fogalma kiterjeszthető akár magára a toronyra is. Mert nem sok képzelőerő kell ahhoz, hogy a tornyot dárdaként, nyílvesszőként átfúró repülőgép képe Szent Sebestyén mártíriumának ezerszer megfestett jelenetét idézze fel bennünk.

Horror vacui. Amikor a robbanás pora kezdett elülni, döbbenetes volt látni a semmit, az űrt, a hiányát annak, ami néhány perccel korábban még ott volt, létezett a maga teljes valóságában és pompájában. Szinte az exisztencialisták Semmijébe, a sarte-i *Néant*-ba meredtünk bele. Filmekben már számtalanszor láttuk, ahogy a rendezők valamilyen trükkel egy szempillantás alatt eltüntetnek valakit a képen látható világból, volt–nincs, de a valóságban még sohasem éltük át a létnek, létezésnek ezt a hirtelen megsemmisülését.

Sátán. Az ellenkép. Föltámad a Gonosz. A mai emberek képzelete, amely korántsem annyira mentes a mitikus-archetipikus elemektől, mint azt racionális pillanatainkban hinni szeretnénk, és amelyet a médiumok roppant erővel toltak s tolnak ebbe az irányba, hogy is ne látta volna oda, a két torony mögé, a világot fekete szárnyaival (kaftánjának szárnyaival) betakaró, sötétségbe borító Sátán képét.

A világsajtóban meg is jelent egy kép, amelyen sokan a toronyból kicsapódó lángörvényben Sátán képét vélték fölfedezni.

A Jó és a Gonosz. A döbbenetes élmény hatására sokakban, sokunkban felvillanhatott újra a Jó és a Gonosz küzdelmének, a világosság és a sötétség, a teremtő és romboló erők küzdelmének mitikus képe. E nagy tettekre ösztönző, de ugyanakkor romboló kettősség manicheista víziója ellen mindig is küzdött a judeo-keresztény hagyomány, de ennek ellenére újra és újra elhatalmasodott egy-egy közösségen, korszakon. Szeptember 11. hatására, remélhetőleg csak ideig-óráig, újra foglyai lettünk, s lett különösen az amerikai társadalom, ennek a világlátomásnak.

Pedig a hidegháború befejeztével már azt hittük, hogy egyszer s mindenkorra megszabadultunk e veszedelmes kettősségtől. Azt hittük, azt mondták nekünk, hogy a történelem végéhez érkeztünk el, egy békés korszakba, ahol a Jó és a Gonosz e nagy küzdelmének már nincs helye és lehetősége a világban. Tévedtünk.

Szentségtörés. A manicheizmussal együtt jár az, hogy az ember önmagát azonosítja a Jóval, és ellenfelét a Gonossszal. Önmaga igazát tartja az egyetlen helyes és lehetséges igazságnak. A Szent Igazságnak. *Unus es Deus. Una es veritas.* Egyedül te vagy az igazság. Egyedül a mi igazságunk az igazság. Mindenki más igazsága botorság, veszélyes tévedés vagy gonosz fondorlat.

Szeptember 11. az arcunkba vágta önnön szent igazságunk tagadását. Döbbenetes szentségtörés. Voltak közöttünk, akik elbizonytalanodtak, megzavarodtak. Mások még hevesebben s felháborodottan kapaszkodtak, kapaszkodnak bele a maguk egyetlen igazságába.

Ikarosz. Az amerikai civilizációnak egyik legnagyobb varázsa abban rejlett, hogy – talán minden eddigi civilizációnál nagyobb mértékben – hirdette, sugározta a hitet az emberben. Sugározta azt a hitet, hogy az értelem, akarat és erő segítségével az ember mindenre képes; nincs, amit ne tudna megoldani; képes a világ diadalmas átalakítására, jobbá tételére. Ez a hit alapvetően meghatározta az amerikai emberek mentalitását, magatartását, mindennapi kultúráját. Nagy teljesítményekre sarkallta őket, és modellként erő forrásává vált milliók számára szerte a világban. Milliók számára, akiket hagyományos kultúrájuk inkább elbátortalanított, vagy legalábbis a világgal való harcukban nem eleve győztesként kezelt.

Az amerikai embert szinte egész civilizációja erre ösztönözte. Az emberi személyiség apoteózisa, az erő, a teljesítmény, a siker, a „pozitív gondolkodás", a verseny, a professzionalizmus kultusza. És nem utolsósorban a hősök kultusza. A hősöké, akik újra és újra megoldják a megoldhatatlant. Esténként, a televíziók ernyőjén, újra és újra lázasan tevékenykedve mentik az orvosok a vészhelyzetbe került betegeket. Pusztulás fenyegeti a világot, jön az árvíz vagy pláne, az özönvíz, kitör a vulkán, támadnak a marslakók vagy az óriáshangyák, tébolyult terroristák fel akarják robbantani Washingtont, süllyed a hajó, zuhan a repülőgép, a szakadék szélére sodródik az emberiség. Ámde: megjelenik a hős katona, pilóta, rendőr, orvos, tűzoltó, Walker vagy Rambo, és az utolsó, legeslegutolsó pillanatban megmenti a haldoklót, a süllyedő hajó utasait, a lángoló torony foglyait.

És most, szeptember 11-én döbbenten meredtünk a képernyőre, mert azt láttuk, hogy a hős tűzoltók a többiekkel együtt zuhannak a mélybe, vagy tehetetlenül, tétován tébláboInak a füstölgő romok között. A minden megoldhatóság mítosza is összeomlott ott, tizenegyedikén. És összeomlott az ember mindenhatóságának illúziója is bennünk.

A halál diadala. Némi túlzással azt mondhatnám, hogy szeptember 11-én összeomlott a halhatatlanság illúzója is. Milyen értelemben?

Abban, hogy mi, a mai fogyasztói civilizáció polgárai, olyannyira hinni akarunk a dolgok, minden dolgok megoldhatóságában, hogy már-már elhitettük magunkkal, hogy a végső és legmegoldhatatlanabb probléma, a halál problémája is megoldható. Vagy legalábbis: a halál gondolata kiküszöbölhető és kiküszöbölendő az életből.

A mai kor mértékadó elemzője szerint „a halál tagadása" jellemez minket, a fogyasztói társadalomban élő embereket, s jellemzi különösen az amerikai embereket.[201] A fiatalság, az élet, az életöröm kultusza dominál manapság, a halál témájának kizárása a civilizált és politikailag korrekt társalgásból, az idősek és betegek elkülönítése a fiatalok világától, a különös temetkezési szokások, a siker hajszolása, a gyarapodás láza, a képernyőkön nyüzsgő szellemek, angyalok, időutazók, halálból visszatértek, az amerikai katona, akinek úgy kell megnyernie a háborút, hogy ő maga nem halhat meg, mert azt nehezen viselné el az otthonmaradottak társadalma. Az amerikai kultúra minden kétséget kizárólag sokkal kevésbé forog az elmúlás, a halál gondolata körül, mint tette ezt a hagyományos európai (és sok más tradicionális) kultúra.

És most, hirtelen, szembesülnie kellett mindenkinek azzal, hogy milyen törékeny az emberi élet. Nem lehetett félrefordítanunk a fejünket. Nem lehetett a beteljesedő emberi élet mítoszának, a szelíd és költői elmúlásnak a fátylát vonni szeptember 11. rettenetes látványa elé. Ha csak átmenetileg is, beköltözött a halál az emberek szívébe.

A rombolás szimbólumai alapos munkát végeztek.

GLOBÁLIS VÁLASZOK

Fontos volna tudnunk, hogy vajon az iszlám világában is szimbólumokban ilyen gazdag volt-e a szeptember 11-i dráma. A kérdés persze így megválaszolhatatlan, mert az iszlám világ ugyanolyan tagolt, mint a judeo-keresztény világ. Legfeljebb az mondható el, hogy az iszlám hitvilágban kevesebb a nagy, drámai látomás, nincs Apokalipszis, a *Korán*ban nem találunk a *Jelenések könyvé*hez hasonló fejezetet, Sátánnak sincs olyan nagy, drámai szerepe, mint a keresztény hagyományban. A judeo-kereszténységben újra és újra felbukkanó manicheista vízió a Jó és a Gonosz, a Fény és a Sötétség gigászi harca az iszlámban, ha nem is ismeretlen, de halványabb.

Igaz, a 20. században, s különösen az 1970-es, 1980-as évek óta, az algériai, az izraeli–palesztin és más konfliktusok kiéleződése óta széles körben fölerősödtek

[201] A kifejezés Ernest Beckertől (1973) származik, aki azonban a *„denial of death"* fogalmát csak az amerikai társadalomra vonatkoztatja.

a Nyugat-ellenes indulatok, de ezek többnyire megmaradtak a sértettség, az igazságtalanság fölött érzett harag, a szociális indulatok szintjén, s legfeljebb csak szűkebb fundamentalista körökben mitizálódott a Nyugat már-már a Gonosz megtestesülésévé. S ha a nyugati világban élők képzeletében Bin Laden könnyen mitizálódott félelmetes, fekete Sátánná, az iszlám hívők a történtekben legfeljebb az igazságtevő, de láthatatlan Allah haragjának jelét látták.

Arról nem is szólva, hogy az iszlám hitvilágban kisebb szerepe van a képiségnek, a vizualitásnak, mint a keresztény hagyományban, s így náluk talán a szeptember 11-i döbbenetes látvány sem keltett annyi vizuális, képi és szimbolikus asszociációt, mint nálunk.[202]

Fontos volna tudnunk azt is, hogy milyen hatást váltott ki szeptember 11. a világ többi országában, kultúrájában. Hogyan reagáltak a drámai eseményekre a különböző közösségek Kínában, Indiában, Dél-Amerikában, Oroszországban és másutt. A hatást felerősítették-e, vagy épp ellenkezőleg, tompították mitikus-szimbolikus hagyományok? Mi volt és mi ma a mérleg a különféle reakciók között: az együttérzés – a káröröm – a gyász – a szorongás és félelem – a remény között?

Fontos volna minderről többet tudniuk a nyugati társadalmaknak azért, hogy jobban elhelyezhessék magukat a globális nyilvánosság terében; hogy tükörbe nézhessenek; hogy jobban átgondolhassák globális szerepüket, és körültekintőbben kidolgozhassák magatartásuk normáit egy gyorsan változó világban. Mert szeptember 11. félelmetes lángjai nemcsak rettenetet kelthetnek. Fényt is vethetnek világunk és életünk eddig rejtett dimenzióira.

Legalább valami jó is kikerekedhetne így ebből a nagy bajunkból.

HIVATKOZÁS

Becker, Ernest 1973. *The Denial of Death.* New York, The Free Press.

* * *

[202] Simon Róbert és Tüske László észrevételeire támaszkodom az itt leírtakban.

Két tanmese[203]

(2009)

„Hercegek bukása"

Azt szokás mondani, hogy nehéz dolga van politikusainknak. Ennek azonban az ellenkezője is igaz. Relatíve nagyon könnyű és jó dolguk van manapság. Könnyű és jó dolguk van egyfelől azért, mert a nyugati országokhoz képest nálunk a politika és a politikusok társadalmi (és jogi-bírósági) ellenőrzése csekély, halvány, egyelőre még csökevényes: politikusaink sokkal többet megengedhetnek maguknak, mint nyugati kollégáik; sokkal kevésbé kell számot adni tevékenységükről a társadalomnak; alig volt két évtizedük, mégis máris erősebben kasztosodtak, mint nyugati kollégáik. Jelentősen nagyobb mértékben összefonódtak gazdasági klienseikkel, és a köz vagyonából jóval nagyobb sápot kanyaríthattak ki maguknak, mint amazok. A demokratikus rend erős oligarchizálódásának ők a haszonélvezői. És így tovább.

Relatíve jó helyzetben vannak akkor is, ha a politikában-közéletben hajdan tevékenykedő elődeikhez hasonlítjuk őket. Hadd mondjak el ezzel kapcsolatban – csak a tréfa kedvéért, nehogy komolyan vegye valaki – két kedves tanmesét.

AZ ELSŐ

Az első tanmese az alázatról és a szolgálatról szól.

Idéztem már másutt Victor Turner (2002 [1969]) híres könyvét, *A rituális folyamatot*. Itt most egy rövid részletét elemzem. Tanulságos. Politikusaink figyelmébe ajánlom felekezetre és pártállásra való tekintet nélkül.

A könyvében a szerző Arnold Van Gennep (2007 [1909]) alapján az „átmenet" rítusait elemzi, az emberi élet fontos és drámai átmeneteit; például a serdülőkorból a felnőttkorba, az életből a halálba, vagy – és most ez érdekel minket – közemberi sorból fontos közéleti szerepbe. Ez utóbbit a zambiai ndembu törzs életéből vett példán mutatja be. Azt a rítust elemzi, amellyel a kiválasztott személyt átvezették a közemberlétből a törzsfőnöki létbe.

Mindenekelőtt építettek neki egy nyomorúságos kis kunyhót körülbelül egy mérföldre a törzs főfalujától. A kunyhót *Kafu*nak vagy *kafui*nak nevezték:

[203] *Új diganózisok* 2002, 219–223.

a szó a Ku-fua igéből származott és azt jelentette, hogy meghalni. A jövendő főnöknek itt kell majd „meghalnia" mint közönséges halandónak, közembernek, mielőtt törzsfőnökként újjászülethet. Ezek után az illetőt megfosztották minden jelvényétől, ruhájától, gyakran még a nevétől is (Audi 6-osuk és kacsalábon forgó villájuk még nem volt). Rongyokba öltöztették mint egy rabszolgát, majd napnyugtakor a kunyhóhoz vezették. A kunyhóba rangidős felesége vagy egy rabszolganő kísérte el (szex szigorúan kizárva!). A kunyhóban alázatosan össze kellett kuporodnia, miközben felesége vagy a rabszolganő különféle gyógynedvekkel és a szomszédos szent folyóból hozott vízzel öntözgette. Ezután következett a *Kumukindyala*, vagyis az ócsárlás, becsmérlés, gyalázás rítusa. A szidást felesége vagy a rabszolganő kezdte el, a következőképpen:

> Maradj csöndben (Fogd be a szád)! Hitvány, önző, zsémbes bolond vagy. Nem szereted embertársaidat, haragszol rájuk! Aláváló tolvaj vagy! Tedd félre az aljasságot, tedd félre a haragot, hagyj fel a paráználkodással. De azonnal! Rád bízzuk a törzsfőnökséget. Együtt kell majd enned embertársaiddal, együtt kell velük élned jó viszonyban. Ne kotyvassz boszorkányitalt, hogy aztán felfalhasd társaidat a kunyhójukban – ez tilos! Téged és csak téged akartunk törzsfőnöknek. Készítsen a feleséged ételt az embereknek, akik idejöttek a falvakból. Ne légy önző, ne magad javára használd a törzsfőnökséget! [...] Ne hozz részrehajló ítéletet semmiféle peres ügyben, s kiváltképpen ne, ha a gyerekeid is érintve vannak a dologban. Azt kell mondanod: „Ha valaki lefeküdt a feleségemmel, vagy megkárosított engem, nem szabad igazságtalanul megítélnem az ügyet. Nem lehet harag a szívemben."

És ezzel még nem volt vége a dolognak. Jöttek egymás után a törzs tagjai, és aki csak akarta, szidhatta, vádolhatta, becsmérelhette a jövendő főnököt. Közben a felesége, mint valami mihasznát, lökdöste, taszigálta, de neki mindezt némán és alázattal kellett tűrnie, ott kuporogva.

Megalázták, megszégyenítették, megsemmisítették mint egy rabszolgát – hogy sohase felejtse majd el, honnan jött; hogy mindenkor emlékezzék majd arra, mit jelent szegénynek, megvetettnek, kiközösítettnek lenni. Hogy a hatalom éveiben is megőrizze alázatát, esendőségének, semmiségének a tudatát. Hogy egy pillanatra se higgye, hogy előbbre való a többieknél... És csak a gyötrődés hosszú órái után, másnap reggel került sor az újjászületésre, a főnöki tisztségbe való beiktatás ünnepélyes ceremóniájára.

Tanulságos tanmese mai politikusoknak, a Parlament jobb- és baloldalán, na meg a közepén, egyaránt. Múltbeli, mai és jövendő vezetőinknek. Gondoljanak néha arra a bizonyos kunyhóra, és maradjanak néhanapján, egy pillanatra: csöndben.

A MÁSODIK

A második tanmese a politikusok szerencséjéről szól.

Mármint a mai politikusok szerencséjéről. Mert elődeik korántsem voltak ilyen szerencsések. Néhány évszázaddal ezelőtt a politizálás még meglehetősen kockázatos mesterség volt. Nem babra, hanem vérre ment a játék. Nem, ne ijedjenek meg, nem akarom felsorolni az összes lefejezett, megfojtott, vízbe fullasztott, karóba húzott, kibelezett, megnyúzott, megmérgezett, megvakított, felnégyelt, felkoncolt, felrobbantott, agyonlőtt, ablakon kidobott, börtönben agyonsenyvesztett királyt, királynét, trónörököst, nagyherceget, kancellárt, minisztert, elnököt. Vége-hossza nincs leporellólista lenne belőle. De az azért bosszant, hogy politikusaink folyton-folyvást panaszkodnak, hisztériáznak, a parlamenti vitákat háborúskodásként élik meg, és méltatlankodnak azon, hogy mennyire eldurvult nálunk a politikai élet. A kérdés ugyanis az, hogy: mihez képest?

Mert a magyar politikai élet legforróbb pillanatai és leghevesebb csatározásai is édenkerti idillek ahhoz képest, ami a korábbi századok tiszteletre méltó s nagy műveltségű Európájának politikájában újra és újra lejátszódott. Igen, le-„játszódott", mert a politika nemcsak ma, a televízió világában, hanem korábban is játék, színjáték volt, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy sokkal véresebb játék volt, mint manapság.

Olvasom Huizinga (1976) remek könyvét *A középkor alkonyáról*. Különösen Az élet feszültsége című fejezetet ajánlom a mai állapotokkal elégedetlen politikusaink szíves figyelmébe.

Ne feledjük, Huizinga könyve, a százéves háború korszakáról, a burgundiak és armagnacok véres háborújának s polgárháborújának, a kegyetlenül elfojtott jobbágyfelkeléseknek, pestisjárványoknak, éhínségeknek, dinasztikus és vallási gyűlölködéseknek, bosszúknak és ellenbosszúknak korszakáról szól. (Talán csak a 17. és a 20. század volt Európában még ennél a kornál is véresebb.) Ebben a nehéz korszakban a politikusoknak se volt könnyű dolguk. Mai utódaik hálát adhatnak az Istennek, hogy nem akkor éltek. Idézem Huizinga szavait:

> „Gyakran megtörtént, hogy nagyurak kerültek a vérpadra, ilyenkor a köznép nagy gyönyörűséggel szemlélhette a szigorú igazságszolgáltatást, és a földi nagyság mulandósága is nyilvánvalóbb volt, mint akárhány festmény vagy prédikáció nyomán. A hatóságok gondoskodtak róla, hogy a mély benyomást keltő színjátékból semmi se hiányozzék: a halálba indulókat magas állásuknak megfelelő díszes ruhában vezették a vérpadig. Jean de Montaigu, királyi főszertartásmester, Félelemnélküli János áldozata, magas szekéren ül, előtte két kürtös lovagol. Hivatali díszruháját viseli, föveget, félig fehér, félig piros

kabátot és nadrágot, aranysarkantyút; így aranysarkantyúsan függött a lefejezett holttest az akasztófán."[204]

Vagy:

„Maître Oudart de Bussy visszautasította a felajánlott parlamenti helyet, fejét XI. Lajos külön parancsára kihantolták, és skarlátvörös prémes süvegben, »parlamenti tanácsnok módjára« közszemlére tették Hesdin piacán – magyarázó versezettel ellátva."[205]

Vagy:

„Mons város lakói drága pénzen megvásároltak egy rablót, egyedül a szórakoztató felnégyelés kedvéért, »ami jobban tetszett a népnek, mintha egy újabb szent támadt volna fel halottaiból«. Miksa római király brugge-i fogsága idején, 1488-ban, a nép nem tud betelni azzal a látvánnyal, hogy a vásártéren, magas emelvényen megkínozzák az árulással vádolt városi tanácsosokat; hiába könyörögnek a szerencsétlenek, újra meg újra elhalasztják a kivégzést, hogy a nép minél többször végigélvezhesse gyötrelmeiket."[206]

Vagyis más szóval, sajátos és nem különösebben kellemes módon a politikusok még halálukban is szolgálták a közt, vagy ahogy akkor mondták: a népet. Mert – ha hihetünk forrásainknak – az embereknek szüksége volt az élet és a halál, az emberi nagyság és bukás e drámai jeleneteire. Ha már nem volt demokrácia, és nem volt igazság, legalább a szerencse forgandóságában akartak hinni, és ki nem merülő érdeklődéssel csüngtek azokon az eseményeken és történeteken, amelyek a nagyok, a hatalmasok, a gazdagok, a királyok bukását mutatták be. (Az Erzsébet-kori tragédiákat is részben ez a népi-emberi igény éltette.)

Mindez szerencsére már a régmúlt. Már nem folyik vér a politikában, már nem az élet, hanem legfeljebb a karrier a tét. Ma már a parlamenti „csata", a „lebunkózás", a „pengeváltás", az „ostorozás", „kibelezés", a „törzsi háború" csak afféle üres metafora; csak szó, szó, szó... S ha ez így van, akkor érdemes volna talán átváltani egy olyan diskurzusra és magatartásformára, amelyben a hajdani csatakiáltásokat s hadi erényeket a polgári lét fogalmai s erényei váltanák föl; a Parlament valamennyi szektorában és egészében. Nem volna ez talán olyan látványos szerep, mint hajdanában a vérpadon, a tömeg se rivallna olyan önfeledten. De mindenki jól járna.

[204] Huizinga 1976, 11.
[205] Uo.
[206] Uo. 20. o.

Mindettől függően vagy függetlenül a korábbiakhoz képes gyöngyélete van manapság a politikusoknak. Meg kellene becsülniük magukat. És talán egy kicsit szorgalmasabban s odaadóbban dolgozhatnának az ország sorsának jobbra fordulásán. Nem utolsósorban egy Új Reformkor kibontakozásán.

Eddig szól a második tanmese.

HIVATKOZÁSOK

Huizinga, Jan 1976. *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században.* Szerb Antal et al. ford. Budapest, Helikon.

Turner, Victor 2002 [1969]. *A rituális folyamat: Struktúra és antistruktúra.* Orosz István ford. Budapest, Osiris.

Van Gennep, Arnold 2007 [1909]. *Ártmeneti rítusok.* Vargyas Zoltán ford. Budapest, MTA NKI – L'Harmattan.

* * *

Csapdák és egerek (2009)

Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország?

Avagy:

Nem szeretem Magyarországot[207]

(2005)

Nem szeretem Magyarországot. Ez persze így nem igaz. De nem szeretem olyannak, amilyen. Tehetetlenkedő, szétesett, marakodó. Elherdálja értékeit, elherdálja lehetőségeit. De miért? Miért? Miért? Mik az okai ennek a történeti és jelenkori önsorsrontásnak?

„Az optimisták azt állítják, hogy minden lehetséges világok legjobbikában élünk. A pesszimisták attól tartanak, hogy ez igaz."
James Branch Cabell

HADITENGERÉSZET

Ismerik a történetet:

„*Haditengerészeti tiszt:* Kérem, hogy az ütközés elkerülésére módosítsa pályáját 15 fokkal észak felé.

Civil: Javaslom, hogy az ütközés elkerülésére *Önök* módosítsák pályájukat 15 fokkal dél felé.

Haditengerészeti tiszt: Itt az Egyesült Államok Haditengerészetének hajóskapitánya beszél. Ismétlem, módosítsanak pályát.

Civil: Nem. És ismétlem, *Önök* módosítsák pályájukat.

---

[207] *Csapdák és egerek* 2009, 17–29. – E karcolat egy korábbi változata megjelent a *Magyarország politikai évkönyve 2005* című kötetben.

Haditengerészeti tiszt: Ez itt az *Enterprise* repülőgép-anyahajó. Az Egyesült Államok Haditengerészetének nagyméretű hajója. *Azonnal módosítsák pályájukat!*

Civil: Ez itt egy világítótorony: Döntsenek."[208]

Mintha magunkra ismernénk. Dagad a keblünk, fenn a vitorla, hajózunk vaktában, rosszabbnál rosszabb döntéseket hozunk, aztán csodálkozunk, hogy belefutunk a sziklafalba.

1849, 1914, 1918–1920, 1944, 1948, 1957, 1973 után most újra zátonyokon recsegünk, ropogunk. Megint ránk szakadt a mennybolt. Az elmúlt években s kiváltképpen az elmúlt hónapokban mélyreható gazdasági, politikai, társadalmi válság bontakozott ki az országban. Szégyenteljesen lemaradtunk a kelet-közép-európai országok versenyében. 2008 októberében alig-alig kerültük el az államcsődöt. Az Európai Unió beteg országává sorvadtunk. Szégyenkezünk, pironkodunk, gyűrjük a kalapunkat, s csak bámulunk, keserűen, a mellettünk elszáguldó Szlovénia, Csehország, Szlovákia után.

Mi történt velünk? Hogyan jutottunk idáig? Hogyan s miért zárultak ránk a csapdák?

Kezdem némi szubjektív sirámokkal.

NEM SZERETEM MAGYARORSZÁGOT

Ez persze így nem igaz. Mert mindent ennek az országnak köszönhetek. Azoknak, akik a földeken, gyárakban, iskolákban dolgoztak, tanítottak, s ezzel lehetővé tették, hogy a gondolatok szabad világában éljek akkor is, amikor az ország fuldokolt a szabadság hiányától.

Mégis azt kell mondanom most, hogy nem szeretem ezt az országot. Nem szeretem olyannak, amilyen. Amilyenné lett. 1989 előtt hihettük azt, hogy a „rendszer" a hibás mindenért. Társadalmunk, életünk, tudatunk eltorzulásáért. Ma, tizennyolc évvel azután, hogy kezünkbe vehettük országunk, társadalmunk, önmagunk sorsát, nincs már alibink. Mi vagyunk felelősek azért, amik s amilyenek vagyunk. Igaz, van okunk az örömre és az elégedettségre is. Mert sok minden jobbra fordult. Kiépültek a demokrácia és a piacgazdaság intézményei, megnyíltak határaink, visszafogadott minket Európa, élvezzük a szabadság gyönyörűséges örömeit, a kilencvenes évek második felében kezdett fölfelé ívelni gazdaságunk (igaz, az elmúlt hat-hét évben mélyrepülésbe kezdtünk).

[208] A rádióbeszélgetést az Egyesült Királyság Haditengerészeti Műveleteinek főnöke idézi a Brit Columbiában szolgáló Sunshine Coast hajóraj *The Bilge Pump* című hírlevelében, 1994. október. Idézi Barrow 2005, 148.

De ha alaposabban körülnézünk, egy olyan ország, egy olyan társadalom képe bontakozik ki előttünk, amelyet nehéz szeretni. Vagy mondhatnám inkább úgy, hogy nem szabad szeretni. Nem szabad elfogadnunk olyannak, amilyen.

Nem szeretem például azért, mert egy-két éve hirtelen mindenki nagyon szeretni kezdte. Zengett az ország a (konzervatív oldalon megszokott, a baloldalon újdonsült) szerelmi vallomásoktól. Már csak azt várta az ember, hogy erre is, arra is felcsendüljenek a nemzeti nóták. Például a hajdani *Hamburgi menyasszony* című operett slágerrefrénje:

Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország,
Gyönyörűbb, mint a nagyvilág!
Ha szól a zeneszó,
Látom ragyogó orcád!
Táltos paripákon odaszállunk,
Hazahív fű, fa, lomb, virág. Úgy hív a hegedű,
Vár egy gyönyörű szép ország!

Vagy a Petőfi-versből a 19. század végén népiesített nemzeti csasztuska:

Ha a Föld Isten kalapja-kalapja,
Úgy hazánk bokréta-réta rajta,
Oly szép ország, oly virító,
Szemet-lelket andalító-lító.

A Petőfi-vers későbbi sorait-strófáit persze már nem énekelik hozzá:

S ilyen áldások dacára
Ez a nemzet mégis árva,
Mégis rongyos, mégis éhes,
Közel áll az elveszéshez…

Nem szeretem ezt a Magyarországot, mert felveri a gaz. Mert – lehet ugyan, hogy Isten kalapja, s ragyog az orcája, de – utcái piszkosak, szemetesek. Hatvan évvel a második világháború után még mindig omladozik a házak vakolata. Nem szeretem, mert közösségei szétzilálódtak, polgárai fáradtak, közönyösek, rosszkedvűek, békétlenek, türelmetlenek, indulatosak, mindennel és mindenkivel szemben bizalmatlanok.

Nem szeretem ezt a Magyarországot, mert pazarló. Mert hagyja tönkremenni azt, amije van. Amit ma épít, azt holnap már javítgatni kell. Nem szeretem, mert ezer éven át hagyta, hogy földjeit elöntse az ár- és a belvíz, ahelyett hogy

megásta volna a szükséges árkokat, csatornákat, megépítette volna a gátakat, mint tették volt Európa szorgalmasabb s felelősségteljesebb népei. Mit csináltunk ezer évig? Árokásás helyett mindig csak abban reménykedtünk, hogy most már majd nem jön több eső. Aztán mégiscsak újra és újra a nyakunkba zúdult. Ma is csak tovább tocsogunk.

Nem szeretem, mert igazságtalan. Mert ezer év alatt sem tudta (akarta?) megoldani azt, hogy az országban ne éhezzenek gyerekek tíz- és százezrei, ne fázzanak télen magányos öregei. Nem szeretem, mert a szegénysorról az elmúlt öt-tíz évben szinte nehezebb volt feltörni a polgári létbe, mint volt ötven vagy akár száz évvel ezelőtt.

Nem szeretem, mert a várható életkor tekintetében az utolsók között szorongunk a fejlett világban. Mert idegen nyelv tudásában csaknem valamennyi európai ország megelőz minket. Mert Kelet-Közép-Európa egyik legeladósodottabb országa vagyunk. Mert – a saját hibánkból – az államcsőd szakadékának szélén kapaszkodunk.

Nem szeretem, mert falvainak főutcáján hetven-nyolcvan kilométeres sebességgel száguldanak át barbár úrvezetői, nem törődve azzal, hogy bármely pillanatban halálra gázolhatnak valakit úri jókedvükben. Nem szeretem, mert még mindig sokan kínozzák itt az állatokat. Vagy mert 2005-ben, a madárinfluenza okozta hisztéria idején, a közszolgálati televízió műsorvezetője újra és újra szó nélkül hagyta azokat a többször levetített jeleneteket, amelyek során fertőzés elleni védőöltözetben lévő emberek élve gyömöszöltek be hápogó kacsákat, sikoltozó tyúkokat, futkározó kiscsibéket, még az utolsó pillanatban is kackiás kakasokat műanyag zsákokba, a zsákok száját bekötötték, a zsákokat teherautókba és dömperekbe dobálták, majd mély gödrökbe zúdították le és meszet öntöttek rájuk, vagy meggyújtották őket. Folytassam?

Nem szeretem Magyarországot, mert nem becsüli meg a teljesítményt. Mert körülményes, bürokratikus. Mert korrupt. Mert fenn van már megint az ernyő, és üres a kas. Nem szeretem, mert önámító. Régen azzal büszkélkedett, hogy „lovas nemzet", hogy elhivatott „kompország", hogy hamarosan „Kelet-Európa Svájca" lesz. Nemrég még azzal ámította magát, hogy a „tehetségesek országa" (miközben nem becsülte meg, elűzte tehetségeit), hogy „dübörög" és „lendületben van" (holott legfeljebb csak nyikorgott és vánszorgott), hogy „európai középhatalom" (s nem elég hangosan tette hozzá, hogy csak akkor válhatott volna azzá, ha politikusai és polgárai felelősségteljesen és kitartóan dolgoztak volna ezen).

Nem szeretem, mert tehetetlenkedik, nem tud dönteni. Mert nem bízik önmagában. Zavaros a jövőképe, kapkod, tizenöt év sem volt elég arra, hogy kidolgozza fejlődéspályájának komoly stratégiáját. Még ma sem igazán tudja, hogy milyen szerepet akar játszani az Európai Unióban és a nagyhatalmak

alkotta erőtérben vagy akár csak saját kisebb térségében. Hagyja, hogy lemaradjon a kelet-közép-európai országok versenyében. Ahelyett hogy győzelemre törne, eleve alibiket keres a kudarcra. Vádolja ellenlábasait, a világgazdasági helyzetet, csak épp nem néz a tükörbe.

Nem szeretem, mert a kilencvenes évek remek indulása után és óta egyfolytában rongáljuk a demokráciát. Évek óta folyik a hatalom centralizációja, csökkent az országos intézmények autonómiája; a kormányzás nem vált kiszámíthatóbbá, átlátszóbbá, felelősebbé, ellenőrizhetőbbé; folyamatosan sérül a törvény előtti egyenlőség elve; nem vált igazságosabbá, méltányosabbá a társadalmi rend; gyengült vagy legalábbis nem erősödött a törvények tisztelete, a jogkövető magatartás; nem erősödött a polgári felelősségtudat.[209]

Nem szeretem, mert nem működik. Vagy legalábbis a lehetségesnél rosszabbul működik a politika, a parlament, a közigazgatás, a regionális rendszer, a gazdaság, a mezőgazdaság, az egészségügy, az oktatási rendszer, a sajtó. Nincs semminek foganatja, és majdnem semminek sincs következménye. Rendetlen, szétzilált, lompos ország.

Hogyne merülne föl a kérdés, hogy: *Miért?* Miért van mindez? Miért mennek dolgaink rosszabbul, mint mehetnének? Hogyan jutottunk idáig?

HOGYAN JUTOTTUNK IDÁIG?

A kérdést tulajdonképpen így kellene feltenni: Hogyan kerül az *állatorvosi* ló az asztalra? Ma ugyanis Magyarország meglehetősen hasonlít ehhez a szegény állathoz. Annyi baja van, hogy szinte számba sem lehet venni. Hogyan vált egy hajdani dicső lovas nemzet paripájából állatorvosi gebe?

Nem áll valami jól a szénánk. Zsörtölődünk, panaszkodunk, vádaskodunk is eleget. Soroljuk a bajokat, bírálunk mindent és mindenkit. De mindennapjainkban, a mindennapi közbeszédben viszonylag ritkán keressük a bajok *okát*. Nem tesszük föl a „*Miért*?" kérdéseket, vagy ha feltesszük, többnyire gyorsan és indulatosan rávágja ki-ki a maga válaszát. A kormány, az ellenzék, az MSZP, a Fidesz, Gyurcsány Ferenc, Orbán Viktor, a vadkapitalizmus, a multik, a maffia, nemzetközi összeesküvés vagy ennek a szerencsétlen országnak a múltja és örökös peche felelős mindenért.

Ezekkel a zsigeri válaszokkal persze nem sokra megyünk. Álválaszok, félválaszok, felszínes válaszok, téves válaszok – nem segítik, inkább hátráltatják a valóban súlyos problémák megoldását. Jelenlegi kritikus helyzetünk kiala-

[209] Részletesen elemzi ezt a kötet egy másik tanulmánya (Az állatorvosi demokrata. A demokrácia esélyei Magyarországon).

kulásának igazi okait kell keresnünk. Arra kell választ találnunk, hogy – az 1989-es jó start után, már-már nyerő pozícióból – hogyan s miért sodródtunk, csúsztunk, süllyedtünk bele mostani válságos-zsombékos helyzetünkbe. A szakértők sok fontos tényezőre mutattak már rá, de – a döntéshozók köreiben különösen – kevesen hallgatják, hallják meg őket.[210]

A továbbiakban nagyon egyszerű feladatra vállalkozom. Felsorolok gyakran emlegetett tényleges vagy vélt problémáink közül néhányat, és makacsul, újra és újra felteszem velük kapcsolatban a *Miért?* kérdést. Célom ezzel a kicsit iskolás vagy retorikai gyakorlattal mindössze az, hogy belesulykoljam mindannyiunk fejébe ezeket a *Miért?*-eket; és az, hogy arra biztassam önmagunkat: keressük jelenlegi helyzetünk igazi okait. Kezdem.

Miértek az államgépezetben

Hogyan és miért alakult ki nálunk a mai „kliensállam", vagyis az az állam, amely saját gazdasági környezetének a foglyává vált? Miért váltunk az elmúlt tizennyolc évben Európa egyik legkorruptabb országává? Miért nem lehet érvényt szerezni a törvényeknek? Miért fojtogatja az országot a bürokrácia? Miért születtek az elmúlt másfél évtizedben sorozatosan silány, az országnak súlyos kárt okozó, az ország fejlődését gátló döntések? Miért nincs az országnak jól átgondolt, távlati cselekvési terve? Gazdasági, politikai, társadalmi stratégiája? Miért kapkodnak, bizonytalankodnak az ország vezetői? S miért mulaszt el az ország miattuk sok kínálkozó lehetőséget? Hiányzik a megfelelő ember, gondolat, szakértelem, bátorság, akarat? Vagy a rejtett érdekharcok zilálnak szét, silányítanak erőtlenné minden kezdeményezést ezen a téren?

Miértek a politikában

Miért akadozik a demokrácia gépezete? Miért nem alakult ki nálunk a „felelős kormányzás" gyakorlata az elmúlt két évtizedben? Ha igaz az, hogy a demokrácia létének s jó működésének előfeltétele, záloga az egymástól független, autonóm intézmények egymást kiegyensúlyozó, szabad összjátéka, akkor nálunk miért tart hosszú évek óta ezeknek az autonómiáknak a megnyirbálása, beszűkítése, megbénítása? Miért? Ha igaz az, hogy a politikusoknak választóik és az ország érdekeit kell képviselniük, akkor miért olyan nyilvánvaló az – vagy nem nyilvánvaló? –, hogy magatartásukat, döntéseiket olyan kirívóan befolyásolják párt- és magánérdekeik?

[210] A sok kiváló elemzés közül itt most csak Lengyel László (2004, 2006, 2008) és Tölgyessy Péter (1999) munkáit említem meg. *Csapdák és egerek* (2009) című könyvem bibliográfiájában utalok sok más kitűnő elemzésre s elemzőre.

Igaz-e az, hogy a nagy országos beruházások, projektek mögött ingatlanspekulációs és pártpolitikai érdekek is meghúzódtak, meghúzódnak? S ha igaz, miért nem vetett s vet gátat ennek senki, ...ugyan ki?

Igaz-e az – s mindannyiunk érdeke az, hogy ne legyen igaz –, hogy rejtett cinkosság van a két nagy párt között? Hogy mindkettőnek vaj van a fején, s következésképpen nem bolygatják egymás bolygatni való ügyeit; sorra kenik el az országnak súlyos károkat okozó, botrányos ügyeket?

Ha igaz az, hogy válságok s nagy megpróbáltatások idején a sikeres európai társadalmak polgárai s pártjai képesek félretenni a maguk belső ellentéteit, képesek összefogni s országuk gyarapodásán közösen dolgozni, akkor mi miért nem vagyunk képesek erre? A két nagy politikai erő miért nem állapodik meg legalább néhány, az országot súlyosan érintő kérdés kezelésének módjában? Milyen tényezők, érdekek, szempontok, hitek és tévhitek, hatalmi és anyagi előnyök, félelmek és remények akadályozzák meg őket ebben?

Ha igaz az, hogy a magyar társadalom felnőtt, felelősségteljes polgárok gyülekezete – és szeretnénk hinni, hogy az –, akkor e polgárok miért viselkednek olyan gyakran felelőtlenül? Miért veszik oly gyakran semmibe a közérdeket, az ország közös érdekeit? Felelőtlenek? Vagy nincs lehetőségük a cselekvésre? Félnek?

Miértek a gazdaságban

Miért tört meg a korábbi, dinamikus gazdasági fejlődés lendülete? Négy-öt éve gyülekeznek a felhők. Drámaian nőtt az államadósság, tátong a költségvetési hiány, elapadtak a külföldi beruházások, az euró bevezetésének reménye a ködbe veszett, nyilvánvalóvá vált, hogy gazdaságpolitikánk elhibázott, miközben Szlovákia, Észtország diadallal elszáguldott mellettünk: miért nem kapott észbe a kormány? Vagy ha észbe kapott, miért nem próbált kurzust váltani, s főképpen: miért titkolta a problémákat s végül a közelgő államcsődöt? Ha az Európai Unió nem fújja meg a vészkürtöket, s kiváltképpen ha nem jön a nemzetközi pénzügyi válság, meddig ment volna még a „fenn az ernyő, nincsen kas" dínomdánomja? Ez a kedélyes és felelőtlen haláltánc? Mi lesz a forinttal? Az adóterhekkel? Az egészségügyi ellátással? A nyugdíjakkal? Fenyeget-e még mindig az államcsőd? Miért magas 1972 óta csaknem megszakítás nélkül a költségvetési deficit? Miért költekezik túl folyton-folyvást az ország? Miért olyan feltűnően széles körű nálunk a feketegazdaság? Kitől kaphatunk választ ezekre a kérdésekre?

Mik az ország esélyei a globális versenyben? Mit tesz a kormány annak érdekében, hogy javuljanak ezek az esélyek? Mik az ország lehetséges kitörési pontjai? Milyen országot kellene, szeretnénk kiépíteni a következő évtizedekben? Mi lehetne az a cél, az a közös ügy, amely mozgósíthatná a magyar társadalmat?

Ha igaz az, hogy jelentős mértékben az innováció, a kreativitás, az új gondolatok, találmányok, felfedezések, technikák sokasága rejlik a dinamikusan fejlődő országok sikerei mögött, akkor nálunk miért vész el az új gondolatok többsége? Miért fut zátonyra, a közöny, a hivatali packázás, a korrupció zátonyára?

Miértek a társadalomban

Miért jelentősen nagyobbak nálunk a társadalmi különbségek, mint az Európai Unió országainak többségében? Miért olyan lassú a polgárosodás folyamata? Miért nem kötöttünk meg mind a mai napig a társadalmi szerződést? Miért érzi ma az emberek jelentős hányada – ha nem a többsége – úgy, hogy igazságtalan társadalomban él? Hogy kevesebbet kap a társadalomtól, mint amit ő ad neki? Miért lehet még mindig azt mondani, hogy Magyarország (ha nem is három, de) egymillió koldus országa? Ha igaz az, hogy az országban milliók tengődnek nyomorúságos körülmények között, akkor a politikai osztály, ahelyett hogy velük törődne, miért osztogat olyan bőkezűen magamagának és klienseinek pénzt, paripát, pozíciót? Miért teszi, teheti ezt meg?

Miért nincs válasz, miért nem kapunk választ olyan kérdésekre, amelyek mindannyiunk sorsát, az egész ország sorsát érintik?

Folytassam?

JÁTSZOM A NAIVAT

E *Miért?*-ek jelentős hányadára kézenfekvő a válasz. De ha kézenfekvő, akkor miért nem történik semmi? Vagy legalábbis miért nem valamivel vagy akár sokkal több?

Persze az is lehet, hogy csak hisszük, hogy nyilvánvalóak, kézenfekvőek a válaszok. Sok az ilyen álevidencia, álválasz, mert – láttuk az imént – könnyű rávágni minden problémára, hogy hát persze, a felelőtlen, korrupt, hatalommániás, alkalmatlan, országáruló kormány vagy a hasonszőrű ellenzék a felelős mindenért. Valójában azonban az igazi okok mélyebben rejlenek: történelmünkben, társadalmunk struktúráiban s szöveteiben, tudatunkban, az átmenet rendkívüli nehézségeiben, a globális folyamatok bonyolult, ellentmondásos hatásaiban. Ezektől a problémáktól nem lehet ördögűzéssel, egymás

kiátkozásával megszabadulni, mint ahogy politikusaink teszik, és az általuk megbolondított emberek hiszik.

Nehéz munka vár az országra, ha ki akar szabadulni azokból a csapdákból, amelyekbe befutott, belefuttatták. Weöres Sándor intelme a múltból szól hozzánk:

Én megmondtam már ezerszer,
hogy hibás a mai rendszer,
államreform kéne régen,
persze nem hitték. Na tessék!
Adó, lakbér... nem csekélység!
Öt gyermekem van, kérem!

HIVATKOZÁSOK

Barrow, John D. 2005 *A semmi könyve*. Erdeős Zsuzsanna ford. Budapest, Akkord.
Lengyel László 2004. *Szorongás és remény*. Budapest, Osiris.
Lengyel László 2006. *Illeszkedés és kiválás*. Budapest, Osiris.
Lengyel László 2008. *A halál kilovagolt Magyarországról*. Budapest, Corvina.
Tölgyessy Péter 1999. *Elégedetlenségek egyensúlya. Válogatott írások*. Budapest, Helikon.

* * *

Az ismeretlen múlt csapdája[211]

(2008)

Mint amikor valakit fejbe kólintnak, lassan ocsúdunk, mintha mi magunk sem tudnánk, hogy a mi hazai „Big Bang"-ünk, vagyis 1989 óta valójában mi is történt, történhetett velünk. Néhány értelmezési kísérletet mutat be ez a tanulmány, de természetesen a bizonytalanság ettől még nem lesz kisebb. Ami nagy baj, mert ha nem tudjuk, hogy milyen erők alakították az országot az elmúlt két évtizedben – ha egyszerűen csak vakon sodródtunk és sodródunk –, akkor jóval kisebb az esélye annak, hogy a következő két évtizedben mi magunk tudjuk alakítani az ország pályafutását.

„A múltat még nehezebb megjósolni, mint a jövőt."

HOMÁLY

A nemzetek többsége homállyal, zavaros illúziókkal, kancsal mítoszokkal teli múlt terhét cipeli magával. Igyekszik e tehertől megszabadulni, diadalok hangos csinnadrattájával elfojtani a kudarcok, méltatlanságok, szégyenek, embertelenségek emlékét. Vagy agyonsajnálja magát, s mártírként mindent megbocsát magának.

Különösen nehéz a bűnökkel elszámolni. Nagyon kevés nemzet volt képes megkövetni azokat, akik áldozataik voltak, akiknek sok szenvedést okoztak, akikkel igazságtalanul bántak. Senki sem kért bocsánatot a harmincéves háború borzalmaiért. Ki számolt el a gyarmatosítás szörnyű bűneivel, amelyek miatt még ma is százezreket elpusztító polgárháborúk dúlnak? Ki kért bocsánatot az ipari forradalom milliókat megnyomorító kegyetlenségéért, Verdun sárba-vérbe fulladt százezreiért? Igaz, vannak kivételek. 1970. december 7-én Willy Brandt német kancellár letérdelt Varsóban a gettó emlékműve előtt, az egész német nép nevében megkövetve az áldozatokat. Vonakodva és kissé bizonytalankodva ugyan, de az Egyesült Államok is megkövette a hajdani rabszolgákat és az indiánokat.

[211] *Csapdák és egerek* 2009, 44–52.

Zavaros és feldolgozatlan a mi múltunk is. Ki kért bocsánatot 1849 leveréséért? A világháború kirobbantásáért? A vörös- és a fehérterror kegyetlenségeiért? A földreform elszabotálásáért és – a harmincas években – milliók nyomoráért? A haláltáborokért? A kitelepítésekért? A Rákosi-korszak véres terrorjáért? 1956. november 4-ért és az utána következő megtorlásokért? Bár ez utóbbival kapcsolatban hangzottak el már félszeg mentegetődzések.

De ha e véres események világából a mindennapi élet szürkébb, de azért sok szenvedést okozó történései felé fordulunk, vajon megkövette-e a politikai osztály a magyar társadalmat azokért a rossz döntésekért, amelyeket tudatlanságból vagy önös érdekből hozott? Azért, hogy 1990 után az elkerülhetetlennél nagyobb mértékben szabadjára engedte a privatizációs harácsolást? Hogy tönkretette a magyar mezőgazdaságot és ezzel sok százezer család megélhetését, biztonságát? Hogy alantas anyagi haszon reményében szabadjára engedte a korrupció szörnyetegét, és ezzel nemcsak a gazdaságot bénította meg, hanem súlyosan roncsolta az emberek erkölcsi érzékét, magatartását, a társadalmi szolidaritást? Vagy – az utóbbi néhány évre utalva – hogy hatalmi érdekből, pártérdekből félretett minden józan gazdasági megfontolást, és ezzel a jelenlegi mély gazdasági válságba, az összeomlás szakadékának szélére sodorta az országot? Veszélyeztetve több millió ember megélhetését, elviselhető, békés életét.

Még a mai nehéz helyzetben is képtelenek az ország vezető politikusai beismerni súlyos hibáikat. Kicsit, így-úgy-amúgy, de nem komolyan mentegetődznek, hibáikból erényt faragnak, mellébeszélnek, kölcsönösen vádaskodnak. Szájzáruk van. Benne vergődnek a hatalom mindenáron való akarásának csapdájában. És ezzel nemcsak önmagukat béklyózzák meg, nemcsak a válságból való kijutás esélyeit csökkentik, hanem a reménytelenség és tehetetlenség csapdájában tartják az országot is.

Ám nemcsak a be nem vallott és fel nem oldott múlt, hanem az *ismeretlen* múlt is csapdaként működik.

AZ ISMERETLEN MÚLT CSAPDÁJA

Tudjuk-e, hogy mi történt velünk 1989 óta? Nem nagyon. Vagy legalábbis egyelőre még nem.

Az az úgynevezett „átmenet" ugyanis, amely az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon (és bizonyos eltérésekkel a többi kelet-közép-európai országban) zajlott le, igen bonyolult folyamat. Úgy is mondhatnám, hogy folyamatok, gazdasági, politikai, társadalmi, tudatbeli folyamatok kusza fonata, szövedéke. Egyetlen egyszerű képlettel nem írható le. Különböző jellegű és szintű – egymással párhuzamosan futó, illetve egymást keresztező, módosító, egymással ütköző

– történéssorok eredőjeként értelmezhető majd, ha a szálakat szétbontottuk, egyenként elemeztük, kölcsönhatásaikat gondosan megvizsgáltuk. Mégpedig különböző módszerekkel, minél több szögből, minél több szempontból.[212]

Az általam ismert értelmezési kísérletek egyike sem ad teljes körű magyarázatot, de többségük az átmenet egy-egy fontos mozzanatára világít rá.[213] A későbbiek során kell majd összevetni és súlyozni őket, s megvizsgálni azt, hogy melyek azok az elemek, amelyekből megszerkeszthető egy többé-kevésbé hiteles összkép az átmenet komplex folyamatáról. Íme néhány a legismertebb értelmezési kísérletek közül.

Függetlenség és új függőség. Az elmúlt másfél évtizednek fontos mozzanata volt az, hogy kiemelkedtünk a gyarmati-félgyarmati sorból, és újra független állammá váltunk. De bármennyire is nagyszerű s jelentős változás volt ez, viszonylag csekély a magyarázó ereje. Mert egyfelől igaz ugyan, hogy visszanyertük tényleges állami szuverenitásunkat, és kiszabadultunk a szovjet függőségi rendszerből, másfelől azonban tény az is, hogy az elmúlt másfél évtizedben függetlenségünket erősen beszűkítették új tényezők: az Európai Unió, Amerika világpolitikai hatalma, a globális gazdaság erőinek összessége. Korlátozott szuverenitásunkat egy más jellegű korlátozott szuverenitásra váltottuk át.

A függőség–függetlenség fogalompárjával tehát, mint magyarázó elvvel, körültekintően kell bánnunk. Pontosan meg kellene határoznunk, hogy mit vesztettünk-nyertünk a réven és a vámon; miben lettünk függetlenebbek, s hol keletkeztek, s optimálisan hogyan kezelhetők az új függőségek.

Ellentmondásos a kép. Ami a *gazdaságot* illeti: Az új függőségi rendszer rugalmasabb és láthatatlanabb, mint volt a Szovjetunió acélszorítása, de egy kialakuló, gyenge piacgazdaság recseghet-ropoghat a külső hatások súlya alatt (hogy milyen végletesen nagy mértékben, azt épp az utóbbi hónapokban tapasztaltuk meg). Piacokat nyertünk és vesztettünk. Gazdasági fejlődésünk felgyorsult, de nemzeti vagyonunk – ha csak átmenetileg is – drámaian leértékelődött. Gazdaságunk modernizálódott, de az új érdekszférán belül versenyképességünk relatíve csökkent. Bekapcsolódtunk a világgazdaságba, ennek minden előnyével és veszélyével. A közvetlen, ukázszerű külső irányítás megszűnt, de alapos

[212] E fejezet egy korábbi változata Közelmúltjaink címen jelent meg (1999). Lásd még a Korszakváltás Magyarországon (1999) című tanulmányt. Mindkettő a *Proletár reneszánsz* (1999) című kötetben jelent meg.

[213] A tudományos kutatás szempontjain túl azért is fontos ezeknek az értelmezési kísérleteknek a számbavétele és leírása, mert szertelenül keringenek és veszélyesen csaponganak a köztudatban s közbeszédben. S minthogy többségük csak egy-egy részmozzanatot emel ki az elmúlt másfél évtized történetéből, igen alkalmasak arra egyfelől, hogy különböző politikai erők igazolják velük törekvéseiket, s másfelől, hogy – minden más értelmezést eleve kizárva – tévhitté torzuljanak, és politikai szenvedélyek forrásaivá váljanak.

vizsgálatra szorul az, hogy a jelenlegi helyzetben, a nemzetközi gazdasági és politikai erők szorításában milyen területeken nőtt, illetve csökkent a kormány gazdaságpolitikai döntéseinek a szabadsága. És így tovább.

Sokat nyertünk a *társadalmi lét* területén. De az átmenet ezen a téren is bonyolult, egyszerre romboló s teremtő folyamat volt. Sok szempontból szabadabbak lettünk, de a demokráciának és a piacgazdaságnak ebben a kezdeti szakaszában sokan nem tudnak élni a szabadság új lehetőségeivel. A változások sora szétzilálta a társadalmi hálókat, a mindennapi élet szöveteit; kifordította sarkaiból embermilliók életét; széttörte a megszokott élet kereteit. Mindez roppant teherként nehezült s nehezül még ma is az emberekre. Arról nem is szólva, hogy a társadalom mintegy harmada-fele elvesztette korábbi, az esetek többségében szerény anyagi biztonságát. Nagy árat kellett tehát fizetni a szabadságért s azért, hogy bekapcsolódhassunk az európai élet vérkeringésébe és a globális versenybe. A nyereségek és veszteségek mérlegét ma még nem tudjuk megvonni.

Rendszerváltás. Vannak, akik rendszerváltásként írják le s értelmezik az elmúlt másfél-két évtizedet. Azt fejtegetik, hogy részben belső indíttatásból, részben erős külső nyomásra, az ország 1989-ben hozzálátott az államszocialista rendszer és a szétzilálódó tervgazdaság demokratikus politikai rendszerré és nyitott piacgazdasággá való átalakításához – elszenvedve ennek az átalakulásnak megannyi nehézségét és nyomorúságát, s kihasználva a megnyíló lehetőségek egy bizonyos, nem jelentéktelen hányadát.

Ezek a változások mindenképpen indokolják azt, hogy az elmúlt másfél évtizedet rendszerváltásként értelmezzük. De sokan mégis megkérdőjelezik ezt, mert szerintük egy tényleges rendszerváltásnak néhány, jó néhány eleme hiányzik a képből. Éspedig:

Befejezetlen rendszerváltás. Igaz ugyan – úgymond –, hogy intézményi szinten a rendszerváltás gyorsan előrehaladt. Létrejöttek a demokratikus politika és a piacgazdaság alapvető intézményei. Ámde, ha a tényleges rendszerváltás szerves része nemcsak az intézmények átalakítása, hanem az intézményeket működtető gazdasági-társadalmi-politikai hatalmi viszonyok és tulajdonviszonyok átalakítása is, akkor a folyamat még nem fejeződött be (s a korábbi elképzelések, elvárások jegyében már nem is fog befejeződni).

Az ancien régime és a nouveau régime sajátos, zagyvalék **keveréke** alakult ki. Mert igaz ugyan, hogy az államosított tulajdon túlnyomó hányada újra magánkézbe került, de e tulajdontömeg nagy részét azok szerezték meg, akik az államszocializmus éveiben pozíciójuknál fogva rendelkeztek ezzel a tulajdontömeggel, s így bizonyos fokig kvázi birtokolták azt. S következésképpen a tulajdonok, tulajdonjogok újraelosztása valamiféle méltányosság jegyében nem történt meg. Ugyanez a helyzet a hatalmi pozíciókkal is: társadalmi újraelosztásukra csak részben került sor. Mindez lehetővé tette ugyan a békés átmenetet, de egyben sok súlyos konfliktus forrásává is vált. Más megfogalmazásban:

„Forradalom, felülről".[214] Ez persze önellentmondás, de a szakma mégis használja e fogalmat. Azt jelenti, hogy a vezető rétegek indítanak el és vezérelnek le olyan folyamatokat, amelyek a valódi forradalmakban alulról indulnak el (s céljuk nem utolsósorban épp az adott uralkodó réteg hatalmának a megdöntése). A felülről irányított „forradalmak" is komoly gazdasági-politikai-társadalmi átalakulásokhoz vezethetnek, de úgy, hogy az adott hatalmi viszonyok, a „fent" és a „lent", a hatalmon lévők és a hatalomnak alávetettek viszonya lényegesen nem változik meg. S következésképpen a társadalom túlnyomó többsége csöndes elégedettséggel fogadja a változásokat, vagy – ha kárukat vallja – legfeljebb morogva, zsörtölődve, de passzívan eltűri őket.

Burzsoá forradalom. Vannak szakértők, akik szerint nem polgári, hanem burzsoá forradalom játszódott le nálunk az elmúlt másfél évtizedben. Különféle külső és belső erők szétzilálták, szétrobbantották az államszocialista rendszert, majd igen gyorsan kialakult egy „nagypolgárság", a szocialista rendszer vezető apparatcsikjaiból, vörös és zöld báróiból és klientúrájukból, valamint a politikai és gazdasági életbe máshonnan felemelkedő újgazdagokból, újhatalmasságokból s klientúrájukból. Ez az új burzsoázia, úgymond, akképp viselkedett s viselkedik, mint 19. századi elődje: gyors meggazdagodásra, maximális profitra törekedett, törekszik, s ezzel rendkívül igazságtalanná torzította a társadalom struktúráját. Tisztelet a remek kivételeknek, szociálisan meglehetősen érzéketlen. Tevékenységét csak a 20. század második felére kialakult emberjogi normák és a jóléti társadalom szelleme, s az ezt még mindig képviselő nyugati demokráciák jelenléte tartja valamelyest kordában.

Ellenforradalom. Még szélsőségesebb értelmezés az, hogy 1989 után a megfelelő pozícióban lévők, vagy abba kerülők többsége nem a jóléti állam kiépítésének útját választotta, mint például a szlovének, hanem – megfosztva a társadalmat az önvédelem minden lehetőségétől – kiszolgáltatta az országot (a neokonzervatív, neoliberális ideológia jegyében) a nemzetközi gazdasági-pénzügyi erőknek és saját mohóságának. Haszonélvezőként elősegítette az ország „újragyarmato-

[214] „Tárgyalásos forradalomként", illetve „elit forradalomként" is szerepel ez a folyamat a szakirodalomban.

sítását". (Megjelennek itt a globális összeesküvést emlegető teóriák is.) Igaz, ezzel gyors gazdasági fejlődést indított el, és a „lecsorgás" reagani elve alapján juttatott valamit a javakból a középosztálynak is, de a társadalom alsó harmadát-felét újra reménytelen proletár nyomorba taszította. A jelenlegi „megszorító intézkedések" – nem szándékuk szerint, de hatásukban – tovább erősítik ezt a folyamatot. Súlyosbítja a helyzetet, hogy az óriási ideológiai nyomás alatt a munkavállalók szervezkedése, érdekvédelme, önvédelme szinte lehetetlenné vált. Már-már olyan helyzetben vannak – ideológia, öntudat, szervezetek hiányában –, mint amilyenben az ipari forradalom munkástömegei voltak a 19. századi munkásmozgalmak kibontakozása előtt.[215]

Újkádárizmus. Rejtett folytonosság. Egyre több szakértő látja úgy, hogy – *mutatis mutandis* – a Kádár-rendszer gazdasági gyakorlatának, politikai mechanizmusainak és emberi magatartásformáinak számos eleme túlélte az elmúlt másfél évtized egyébként jelentős változásait. A kialakult politikai rendszer a „váltakozó egypártrendszer" egyre több jellegzetességét mutatja; a kamarillapolitika újra bevett gyakorlattá vált; a döntésfolyamatok továbbra is homályosak; a döntésekben való társadalmi részvétel lehetősége minimális; az autonóm intézmények egymást egyensúlyozó kölcsönhatása gyengül; az esélyegyenlőség inkább romlik, mint javul; a klientúrák hatalma erősödik. Nyugalom, minden rendben van, bízz bennünk – szólal meg a síron túlról a kádárizmus szirénhangja. Igaz, jön egy-két szűköcske esztendő, kicsikét és szeretettel megszorítgatjuk a nadrágszíjadat, de hamarosan minden jóra fordul, csak maradj csendben, hajtsd le szépen a fejedet; aki nincs ellenünk, az velünk van; „érted dolgozunk, de nélküled";[216] és így tovább.

Sodródás – irányítottság. Vita folyik arról is, hogy az elmúlt másfél évtizedben a kelet-európai országok milyen mértékben tartották a kezükben s irányították gazdasági-politikai-társadalmi folyamataikat, illetve mennyiben volt az átmenet tehetetlen sodródás.[217] A külső hatásoknak, a nyugati hatalmaknak és a globális folyamatoknak mindenképpen nagy sodró ereje volt és van. Az országok váltakozó sikerrel tutajoztak ebben a sodrásban. A szlovének bizonyultak a legjobb hajósoknak. A kedvező áramlatokat előbb a magyarok, majd a balti államok és Szlovákia használta ki a legjobban. Az utóbbi öt-hat évben Magyarország zátonyokkal teli mellékágba sodródott.

[215] Vagy amilyenben a globalizáció proletárjai vannak manapság világszerte.
[216] Bruszt Lászlónak (1988) jelent meg a nyolcvanas években egy kiváló tanulmánya *Without Us but for Us – Political Orientation in the Period of Late-Paternalism in Hungary* címmel.
[217] Vagyis „rendszer*váltás*"-ként és „rendszer*változás*"-ként is leírható ez a folyamat.

„Trial and error" folyamat. Mások higgadtan arra figyelmeztetnek, hogy csak semmi pánik! Mindenki őrizze meg nyugalmát. Indokolatlan a hisztéria az elmúlt másfél-két évtizedben történtekkel vagy a jelenlegi helyzettel kapcsolatban. Az országok, társadalmak fejlődése mindenütt – nem csak Magyarországon – hullámhegyeken s hullámvölgyeken át halad, bukdácsol előre. A problémákat hol sikerül megoldani, hol nem; gyakran újra kell próbálkozni, más megoldásokat kell keresni. A demokratikus rendszer és piacgazdaság a fejlett országok többségében is küzdelmek és konfliktusok, válságok és föllendülések, megtorpanások és újrakezdések során alakultak ki. Az elmúlt másfél évtizedet Kelet-Közép-Európában is ilyen *trial and error* folyamatnak kell tekinteni, és különösebb hisztéria nélkül csak arról lehet és indokolt vitatkozni, hogy a jelenlegi hullámvölgyből hogyan lehet kijutni.

Nem az „átmenet" a lényeg. Felvetődik a kérdés, hogy nem szenved-e az itt felvetett értelmezések mindegyike ugyanabban a hibában. Abban, hogy bezárta magát az „átmenet" fogalmának kalitkájába. Vagy másképp megfogalmazva, bezárta magát két időhatár, két évszám, 1989 és 2008 közé, és kizárólag ezt a történeti folyamatból kivágott időszakaszt elemezte.

Nem kell széles körű szakirodalomra hivatkoznunk itt annak bizonyítására, hogy a történelem nem egymástól élesen elhatárolt időszakaszok sorozata, hanem folyamatok folytonos egybefonódása és kibomlása. S bár e folyamatok időnként létrehoznak olyan alakzatokat, struktúrákat, *Gestalt*okat, amelyeknek van bizonyos állandóságuk (például „korszakok", „civilizációk", „városok", „államok"), de ezek az alakzatok is állandóan tovább változnak, beleolvadnak a történelmi folyamatba, átmennek más formákba.[218]

Ha ez így van – s lehet, hogy így van –, akkor tulajdonképpen önkényesen beszélünk egy feltételezett, 1989 és 2008 közötti átmenetről az „államszocializmus"-ból a „demokratikus piacgazdaság"-ba. A magyar társadalom és a magyar állam évszázadok óta folyamatos változásban van, ezernyi egymás mellett-alatt-fölött futó részfolyamat alakította s alakítja ma is, s még az olyan markáns eseményeken is, mint mondjuk a Magyar Köztársaság kikiáltása volt 1989. október 23-án, szinte pillanatnyi megtorpanás nélkül futott át az idő s a történelem. Nincs ezeknek a folyamatoknak közös kezdő- vagy végpontja; nem tudjuk megmondani, hogy pontosan melyik mikor kezdődött, és nem tudjuk meghatározni a feltételezhető „végpontjukat" sem.

Sok minden következik ebből az „átmenet" vizsgálatával kapcsolatban is. Többek között az, hogy nem kiszakítva, önmagában, hanem egy hosszú távú,

[218] Georg Simmel történelemszemlélete erre az egyik legpregnánsabb példa. De a történeti „korszakolás" nehézségeiről vagy lehetetlenségéről talán Huizinga (1959b) ír a legmeggyőzőbben.

bonyolult folyamat részeként kell vizsgálnunk ezt a korszakot. Lehetséges, hogy az „államszocializmus" és a „demokratikus piacgazdaság", mint az elemzés két végpontja, rossz keret, nem a legfontosabb változásfolyamatokra irányította, irányítja a figyelmet. Lehet, hogy ha fél évszázad távlatából visszanéz majd valaki, nem ez az „átmenet" lesz a domináns meghatározója e korszaknak. Hanem mondjuk az, hogy a nagy geopolitikai átrendeződés vagy globalizáció szökőárja, vagy a nyugati civilizáció földrengésszerű átalakulása ezekben az évtizedekben érte el ezt a felkészületlen, törékeny országot.

Mindenképpen érdemes tehát kinyitni a korszakhatárokat és elemezni néhány olyan történeti folyamatot is, amely a magyar társadalom alakulását hosszabb távon meghatározta, s még a jövőben is meghatározhatja.

Annál is inkább, mivel ha nem tudjuk, hogy milyen történelmi trendek, tendenciák, erők mozgattak s mozgatnak minket, alakították s alakítják pályánkat, akkor vajon hogyan számíthatjuk ki a jövő lehetséges fejlődéspályáit? Azt, hogy milyen erők mozgatnak majd minket az elkövetkező években, évtizedekben. S nem kerülünk-e így máris bele az ismeretlen jövő csapdájába?

HIVATKOZÁSOK

Bruszt László 1988. Nélkülünk, de érettünk. In Szalai Júlia és mások, 97–110.

Hankiss Elemér 1999. *Proletár reneszánsz*. Budapest, Helikon.

Huizinga, Johan 1959a [1920]. *Men and Ideas. History, the Middle Ages, the Renaissance. Essays.* New York, Meridian Books.

Huizinga, Johan 1959b. The Problem of the Renaissance. In Huizinga 1959a, 243–287.

Szalai Júlia és mások (szerk.) 1988. *Arat a magyar.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

* * *

Morbus Hungaricus

avagy

A regresszió csapdája[219]

(2009)

E kötet egy másik tanulmánya (A szabadság sokkja) is szól arról, hogy a rendszerváltás sokakat sokként érintett. Többnyire nem rajtuk múlt ugyan, de nem tudták kihasználni az új lehetőségeket, és védekezésképpen furcsa, torz, esélyeiket tovább rontó magatartásokba „regrediáltak", húzódtak vissza, merevedtek bele. E magatartásformák közül elemez néhányat ez a tanulmány.

„Az ember létezése szorongással van tele, és értelmetlenség fenyegeti."
Paul Tillich

A pszichológusok, úgy tudom, akkor beszélnek regresszióról mint kóros folyamatról, amikor valaki nem tud szembenézni önmagával vagy a világgal, és védekezésképpen valamilyen korábbi magatartásformába, tudatállapotba húzódik vissza. Az elmúlt másfél évtizedben ez történt a magyar társadalommal, vagy legalábbis az emberek jelentős hányadával.[220]

Egy egyre inkább összekuszálódó világban képtelenek voltak (voltunk) szembenézni az előttük feltornyosuló feladatokkal. Megtorpantak, hátrahőköltek, visszahúzódtak, belemerevedtek a bénultság különböző formáinak csapdájába. Visszariadtak a hirtelen jött szabadságtól.[221] A szabadság sokak számára a bizonytalanságot, a kiszolgáltatottságot, a szegénységet hozta magával; és egy áttekinthetetlen, kiszámíthatatlan, igazságtalan társadalmi rendet; kilátástalanságot, reménytelenséget. Akik jobban vagy akár sokkal jobban jártak, még azok is nehezen tájékozódnak ebben a bonyolult, új világban. Erős és széles körű tehát a visszahúzódásra, regresszióra való késztetés.

---

[219] *Csapdák és egerek* 2009, 85–95.

[220] Itt, ebben a tanulmányban *regresszión* a társadalmi tudat bezárulását, közéleti passzivitást, a magánéletbe való visszahúzódást, a perspektívák elvesztését, valamiféle társadalmi depressziót, bénultságot értem. *Progresszión* pedig a társadalmi tudat kinyílását, az emberek aktivizálódását, a jövő és a világ felé fordulását, a felelősségteljes polgári lét felé való elmozdulását értem.

[221] Lásd például Erich Fromm (1993) kitűnő és közismert könyvét: *Menekülés a szabadság elől.*

Az itt tárgyalandó regressziós tünetek nem sajátosan magyar jelenségek: jelen vannak más társadalmakban, a fejlett nyugati társadalmakban is. De nálunk különösen veszélyessé teszi őket az, hogy egy bonyolult átmeneti folyamat kellős közepén vagyunk, s ebben a folyamatban különösen fontos volna – fontosabb, mint egy már kialakult, fejlett országban –, hogy nagyon is tudatosan, felnőttként, céltudatosan viselkedjünk. Nem engedhetnénk meg magunknak a regresszió fényűzését. De sajnos megengedjük.

Íme a tünetek.[222]

Regresszió a bogárreflexbe. Sokan vannak közöttünk, akik ijedtükben bezárkóztak, begubóztak, moccanni sem mernek. Nem akarják látni, hallani azt, ami körülöttük történik. Elhessegetik a külvilágot, elhessegetik még önnön gondolataikat is. A *csigareflex* ugyanennek a regressziótípusnak valamivel szelídebb formája. Sok embertársunk vált szuperérzékennyé: a csigaházból időnként óvatosan kinyújtják a nyakukat, hogy aztán ijedten, érzékenyen és sértődötten újra visszahúzódjanak a rejtőzködés sötét, párás melegébe.

Depresszió. „Rosszkedvünk telén" – mondhatnánk Shakespeare-rel. Volt nekik is, van nekünk is elég okunk a rosszkedvre. Annak idején „melankóliá"-nak nevezték, ma – sokkal kevésbé költőien – depresszióként emlegetjük. A depresszió sok esetben valóban betegség, de manapság sokan már-már önszántukból húzódnak be a rosszkedvű tompultságnak ebbe a menedékébe.

A pánik is regresszió: „elvesztem a fejem", vagyis elvesztem életem fölött az ellenőrzés képességét, amelynek kiépítésén évezredeken át dolgozott az emberiség. Regrediálunk egy korábbi védtelenebb, tehetetlenebb állapotba. Ugrálunk, csapkodunk, mint a megrémült majomsereg.

Gyakori formája a regressziónak a **paranoia**: a bizalmatlanságba, a mindenki-mindenkinek-az-ellensége állapotba való visszazökkenés is. Hobbes a „társadalmi szerződés" megkötése előtti, félelemmel teli, ősi állapotként írta ezt le. Talán nem véletlen az, hogy a társadalmi szerződést mi még nem kötöttük meg.

De visszahátráltak sokan a **dzsungelbe** is, vagy legalábbis abba a hitbe, hogy dzsungelben élnek. Egy olyan világban, ahol nincs törvény, nincsenek jogok

[222] Meglepő és megdöbbentő, hogy a Kádár-rendszer évtizedeiben megfigyelt regressziós jelenségek és stratégiák egy része ma újra megjelent és fölerősödött. Azért meglepő ez, mert annak idején egy diktatúra betonfalai késztették, kényszerítették visszahúzódásra, regresszióra az emberek többségét. Úgy látszik, hogy a mai láthatatlanabb falakba is nagyon bele lehet ütközni. A *Diagnózisok* (1982, 2004a) és a *Diagnózisok 2* (1986) című köteteim tanulmányainak többsége az 1960-as, 1970-es években gyakori regressziós tüneteket elemezték.

és kötelességek, csak erőszak van. Ahol az erősebb az úr. Nap mint nap erősíti bennük ezt a hitet a sajtó, amely az erősebbek és erőszakosabbak diadalairól ad folyton-folyvást hírt. És közvetve ezt a hitet erősíti az a számtalan tévéfilm is, amelyekben estéről estére izomkolosszusok verik, rúgják, marcangolják agyon egymást a legnemesebb vagy nemtelenebb kőkorszakbeli hagyományok szerint. És mi – akárcsak a világon mindenfelé sokan – gyönyörűséggel teli borzongással nézzük őket.

A regressziós folyamattal **értelmi vakság** is együtt jár. Vannak, akik a bezáruló értelem, a „closed mind" szindrómájára utalnak ezzel kapcsolatban. Vagyis arra, hogy az emberek tudata rugalmatlanná válik; gyengének, bizonytalannak érzik magukat ebben a zűrzavaros, átmeneti korszakban, és – ahelyett hogy a turneri modell szerint[223] izgatottan keresnék az új gondolatokat, megoldásokat – görcsösen kapaszkodnak eddigi, készen kapott „igazságaikba", anakronisztikussá váló hiteikbe, tévhiteikbe. Nem merik elengedni a fogódzkodókat, az új gondolatokat meg sem akarják hallani, képtelenek váltani, pánikszerűen ragaszkodnak a maguk meggyőződéséhez. Mindenki más csak tévedhet, vagy szántszándékkal, gonosz szándékkal hamisítja meg a tényeket.

Regresszió a családba. A regresszió egyik leggyakoribb formája – mindenhol a világban, de talán nálunk most, a jelenlegi helyzetben különösen – a családba való visszahúzódás. Sok olyan ember van manapság, aki nem lát túl, és nem is akar túllátni azon a bizonyos „kertfalon", „pincegádoron";[224] aki nem tud, nem akar, nem mer törődni a világgal. Családjában és családja körül pörög olyan serényen, hogy ne kelljen egy pillanatra se kitekintenie egy „idegen világba".

Veszélyesebb ennél a **regresszió a nyájba,** a Ionesco-féle rinocéroszhordába. Ez volt a 20. század legnagyobb, legszégyenteljesebb, legpusztítóbb regressziója. Százmilliók érezték gyengének vagy akár senkinek magukat, és „csatlakoztak a hadhoz", menekültek bele a nyájmelegbe, pótolták nem létező személyiségüket nyájszemélyiséggel, s váltak gyakran, akarva-akaratlan gyilkos hatalmak cinkosaivá. 1989 után volt valami halvány esélye annak, hogy négykézlábról két lábra álljunk, vállalva a független, felnőtt, autonóm emberi lét kockázatát és veszélyes örömét. De csalódtunk. A szétzilálódó világ új félelmei és a félelmekből fakadó gyűlöletek nagyon hamar betereltek minket, vagy legalábbis közülünk sokakat, valamelyik új keletű nyáj, mozgalom, párt, világnézet, csorda karámjába, csapdájába. Személyiségük, személyiségünk, függetlenségünk, polgári méltóságunk siralmasan összetöpörödött.

[223] Turner 2002 [1969]. Gondolatainak részletesebb elemzését lásd Az átmenet mint „liminalitás" című fejezetben.

[224] Kosztolányi Dezső ír arról az emberről, aki „bezárja életét is, mint a boltot", „Hazája ház", „határa kertfal, tyúkól, pincegádor" (*Számadás*).

Vissza lehet hátrálni a **múltba** is. Többféleképpen. Lehet ez a múlt egy hajdan volt, vagy hajdan sem volt „aranykor"; például a Kádár-rendszer, a Horthy-korszak, a dicsőséges nemzeti múlt aranyködbe vesző homálya. Ha azért merülnénk el a múltba, hogy erőt gyűjtsünk a jövőre, akkor nem is volna ez rossz stratégia. Csakhogy többnyire üres nosztalgiákról, a jövő építését akadályozó múltbeli roncsokba kapaszkodásról van szó.

Rokon ezzel a **gyerekkorba** való regresszió. A gyermekded felelőtlenségbe, nyafogásba, duzzogásba való visszasüllyedés. A hetvenes években írtam az akkori magyar társadalom kényszerű infantilizálódásáról, a felelősségteljes, autonóm polgári magatartás elsatnyulásáról (vagy elrejtőzéséről).[225] 1989-ben azt hittem, hogy végre valahára túl vagyunk ezen a négykézláb mászkáló, gügyögő, hátulgombolós állapoton. Tévedtem. Virágzik hazánkban az újinfantilizmus. Számos jele van ennek.

Ilyen infantilis vonás például a **zsörtölődés**. Sokan vagyunk ebben az országban, akik folyton-folyvást csak duzzogunk, zsörtölődünk, ahelyett hogy felnőtt emberként megpróbálnánk valamit változtatni a világon. Vannak, akik a regresszió kellemesebb formáját választották, választják: **zsírpárnák** pólyájába bújnak. Szorongásukat halászlébe, makarónihegyekbe, csokoládékrémekbe fojtják. Vagy gondoljunk a megannyi televíziós műsor butácska gügyögésére, a játékok, társasjátékok, sportjátékok, találós kérdések mindent elöntő divatára (a nyugati civilizáció történetében nem volt még olyan kor, amelyben a felnőttek nap mint nap ennyit játszottak volna). De utalhatok a fogyasztói civilizáció egy másik meghatározó jegyére, a *hedonizmusra*, az élvezetek hajhászására; az örömelvűség, a mindenáron való örömszerzés és azonnali vágykielégítés hajdanában inkább csak a gyerekekre jellemző magatartására. Mindezek világjelenségek, de mint említettem, nálunk negatívabb szerepet játszanak, mint a fejlett, polgárosodott országokban.

Visszamenekülhet az ember az **ösztönök világába** is. A szexuális forradalom például minden bizonnyal felszabadulás volt, áttörése azoknak a korlátoknak, amelyekkel a nyugati civilizáció túlzottan elfojtott alapvető emberi vágyakat. Másfelől azonban megvolt s megvan benne a regresszió mozzanata is, a regresszióé egy civilizáció előtti állapotba. Mert tudvalevő, hogy a civilizáció fogalmában elidegeníthetetlenül benne van a szabályozó, korlátozó, „visszanyeső" momentum. S következésképpen egy olyan „civilizáció", amely napi huszonnégy órán át hirdeti a vágyak már-már korlátlan kielégítésének lehetőségét s parancsát, legalábbis ebből a szempontból megkérdőjelezi önmaga civilizációs jellegét. Persze minden civilizációban voltak olyan hosszabb-rövidebb korszakok, hetek, napok, hónapok (dionüszoszi ünnepek, karneválok stb.), amikor az ösztönök kiszabadulhattak e szabályozó rendből. De a mai fogyasztói civilizáció „örökös karnevál" jellege, amelyről sok kiváló tudós ír, már-már szétfeszíti az adott civilizáció kereteit. Nem tudom, hogy nálunk, Magyarországon, erősebb-e például a szexkultuszban a regressziós mozzanat, mint Nyugaton, de a szexuális szabadság mindenképpen kapóra jöhetett s jöhet azoknak, akik az élet gondjaival és szorongásaival szemben menedéket keresnek.

[225] Az infantilizmus. *Diagnózisok* 1982, 254-304.; *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. 2004, 301–333.

Lehetőség van arra is, hogy az ember – ha az élet problémái nagyon kínozzák – **megszabaduljon önmagától,** személyiségétől, énjétől. A legegyszerűbb alkohol segítségével regrediálni ebbe az én-nélküli állapotba. S minden bizonnyal a hazai alkoholizmus magas foka is tünete annak a nagy regressziónak, amelyet itt elemzünk (ámbár itt már inkább a regresszió évszázados gyakorlatáról van szó – hiszen korábbi korszakainkban is bőven volt oka az embereknek az öntudatlan bódultságba hátrálni a világ megannyi baja, nyomorúsága elől). De vannak szelídebb s nem kevésbé hatásos módszerek is. Megszabadulhat az ember a személyiségétől úgy is, hogy föladja, lerombolja, vagy mondjuk „szétszórja". Ez utóbbinak például az a módja, hogy – ha az ember nem akar felnőtt személyiségként szembenézni az élettel, az élet lehetőségeivel és problémáival, akkor – a szó szoros értelmében szétszórja, illetve pontosabban „szétszórakozza" az életét és önmagát. Ez ma különösen könnyű, mert korunk civilizációja, a fogyasztói civilizáció a nap huszonnégy órájában erre ösztönöz minket: feledkezz meg magadról és a világról, ne törődj semmivel, élvezd az életet, szórakozz, szórd szét magad az élet színes forgatagában.[226]

A világ sokak számára – nálunk és másutt – olyan kuszává, bonyolulttá és érthetetlenné vált, hogy a felvilágosult értelem és ráció több évszázados kibontakozása után felerősödött bennük a hajlandóság arra, hogy visszameneküljenek az **irracionalitás félhomályába.** A parapszichológia, az asztrológia, a mítoszok, a *New Age* típusú irányzatok és művek óriási divatja jelzi a felnőtt racionalitásnak ezt az apályát.[227]

Hogy csak egy példát említsek, az *Amazon* elektronikus könyváruház az *okkult* címszó alatt a következő témaköröket sorolja föl, s mindegyiken belül könyvek sokaságát ajánlja: földön kívüli lények, asztrál sugárzások, aurák és színek, vitatott tudás, termésforgók, kultuszok és démonizmus, ESP, kabbala, mágia, metafizikai jelenségek, okkultizmus, parapszichológia, rózsakeresztesség, sátá-

[226] Hadd idézzek csak egy jellegzetes címet a szakirodalomból: Postman, Neil 1986. *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business.* (Halálra szórakozzuk magunkat. Közbeszéd a show-business korában.)

[227] Bővebben írtam erről *Az ezerarcú én* című könyvemben (2007). A következő bekezdést ebből a könyvből idézem.

nizmus, sámánizmus, spiritizmus, természetfelettiek, ufók, megmagyarázatlan misztériumok, bájitalok, boszorkányság.[228]

Mint látható, az irracionalitás divata megint csak nem magyar sajátosság – mi is a nemzetközi irracionalitásipar termékeit fogyasztjuk. De jelenlegi nehéz helyzetünkben fontos volna némi önmérsékletet tanúsítanunk, mert nálunk most különösen szükség volna minden épkézláb gondolatra, rációra, értelmes, higgadt együttgondolkodásra.

Ha nem is a maga, de a többi ember számára veszélyesebb stratégia az, ha valaki az **agresszió** állapotába regrediál. Tör, zúz, rombol, másokon, a világon veri le tehetetlenségének, frusztrációinak kínját. Ez az atavisztikus dühök világába való visszahátrálás az egyik legelterjedtebb regressziótípus nálunk manapság. Kisebb-nagyobb mértékben majdnem mindannyian szenvedünk benne. Csörtetünk a tömegben, mint őseink a bozótban, már-már dühödt orrszarvúként rohannánk neki az előttünk araszoló autónak, a „plafonra mászunk", ha valami nem történik azonnal a kedvünk szerint, gyilkos indulatoktól majd fölrobbanunk, ha valaki keresztbe tesz nekünk.

Bele lehet menekülni a **közönybe**, a reménytelenségbe is. Ha nem látunk semmiféle kiutat, semmi lehetőséget, akkor a hiábavaló reménykedés fájdalma ellen beburkolózhatunk az önként vállalt, hitvallássá tett reménytelenségbe. „Nincsen remény" – kesereghetünk együtt a költővel, és máris enyhül a kín. Ha ezt a tompult reménytelenséget filozofikus rezignációvá tudjuk nemesíteni, akkor még büszkék is lehetünk magunkra.

Vissza lehet vonulni a **cinizmus** bástyái mögé. Ha sikerül elhitetni magunkkal, hogy nincs és nem is lehet semmi érték, semmi jó, semmi tisztesség, semmi emberség a világban, mindenki lop, csal és hazudik, akkor nem fáj annyira az értékeknek és értékes embereknek a hiánya. A cinikus öngyógyításnak ez a kísérlete mindenképpen regressziónak tekinthető, ha hiszünk azoknak a filozófusoknak – a filozófusok egy nem elhanyagolható hányada ebbe a csoportba tartozik –, akik szerint mindennek ellenére van a világban lehetőség tisztességes, szabad, méltósággal teli életre.

[228] Felsorolom itt még néhány olyan könyv címét is, amelyek mostanában állnak az amerikai könyvesboltok polcain: *Advanced Candle Magic (Gyertyamágia haladóknak); Talking to Heaven (Beszélgessünk a mennyországgal); The Hidden Truth of Your Name (Neved rejtett igazsága); Numerology (Számmisztika); Tarot Basics (Tarokk alapismeretek); To Stir a Magic Cauldron (Hogyan kavard a mágikus üstöt); Green Witchcraft (Zöld boszorkányság); The 21 Lessons of Merlin (21 lecke Merlin varázslóról); Celtic Wisdom (Kelta bölcsesség); Everyday Karma (Mindennapi Karma); The New Revelations (Az Új Kinyilatkoztatások); The Art of Shen Ku (A Shen Ku művészete); The New Chinese Astrology (Az új kínai asztrológia); Astrology for the Soul (Asztrológia a lélek számára); Technology of Gods (Istenek technológiája); Atlantis (Atlantisz); The Secret Doctrine (A Titkos Tan).*

Vissza lehet menekülni a **mártírtudat** kellemes állapotába is. Emlékszünk még, az ötvenes-hatvanas években sokan vállalták a mártíriumot nálunk is, a térség többi országaiban is.[229] Életüket, biztonságukat, karrierjüket áldozták föl egy szent ügy védelmében. Mára azonban megfakultak vagy eltűntek a szent ügyek, a gonosz hatalmak is puha angórakesztyűt húztak karmaikra, simulékonyak és udvariasak, nehéz fogást találni rajtuk. Nincs nagyon lehetőség és szükség igazi mártíriumra. Ennek ellenére sokan húzódnak vissza a mártírtudatba, az ártatlanul szenvedő nemes lelkű ember szerepébe, akinek a szenvedés jutott osztályrészül. Hajdanában a mártíromság vállalása új világot építő bátor tiltakozás volt egy rossz és bűnös világ ellen. Ma a világ elől menekülő ember szerepe ez, azé, aki valamiféle glóriával akarja kárpótolni magát a kudarcokért.

Az angolszász szakirodalom „self-handicapping"-nek nevezi az **önbénítás** regressziós stratégiáját. Akkor beszélnek erről, amikor valaki maga állít akadályt magának. Gondoljunk például egy olyan sportolóra, aki nem készül teljes szívvel, lélekkel egy következő versenyre. A nem megfelelő felkészülés csökkenti ugyan a siker esélyét, de egyúttal kézenfekvő mentséggel is szolgál arra az esetre, ha kudarcot vall az ember a versenyen. Ez az önbénítás vagy másképpen kifejezve a sikerorientáltsággal szemben a kudarckerülő magatartás választása a hetvenes-nyolcvanas években is sokakra jellemző volt Magyarországon és valószínűleg egész Kelet-Európában. Érhető módon, mert egyfelől kevés lehetőség volt az igazi sikerre, másfelől a sikernek, az átlagból való kiemelkedésnek megvoltak a maga veszélyei. A kudarckerülő lavírozás sok esetben bölcs stratégia volt.

Az elmúlt másfél évtizedben azonban a lehetőségek sokasága nyílt meg az emberek előtt. Ez jó is, meg rossz is. Mert egyfelől nagyobb az esélye a sikernek, és kisebb a veszélye a kudarcnak. Másfelől azonban most már nincs, vagy kevesebb a mentség. Az esetleges kudarc okát önmagában kell keresnie az embernek. S hogy ezt a fájdalmas megszégyenülést elkerülhessék, sokan hajlanak az önbénításra: ahelyett hogy mindent megtennének a siker érdekében, inkább nem is próbálkoznak: a körülmények sújtotta, tehetetlen, szerencsétlen ember állapotába húzódnak vissza.

Visszahúzódhat az ember a **kiskertbe** is, a paprikabokrok, sarkantyúvirágok, barackfák közé. Zseniális húzása volt a Kádár-rendszernek, hogy sok százezer családnak osztott ingyen vagy fillérekért, nem szántóföldet, hanem kiskertet. Nem földreform volt ez, hanem valóban zseniális „agyreform". Izgága, keserű, türelmetlen, kiszámíthatatlan, politizáló, kritizáló, változást követelő, az utcán, kocsmában tengő-lengő-összeröffenő, boldogtalan proletárokat alakított át néhány év alatt békés, kiszámítható, boldog kispolgárokká. Mert akinek kertje van, az nem ér rá utcán, kocsmában ácsorogni, politikáról vitatkozni, elégedet-

[229] Részletesebben írok erről e kötet egy másik tanulmányában (A szabadság sokkja).

lenkedni, rendszert szidni; az már nem kiszámíthatatlan, izgága elem, hanem kiszámítható kertész; mert kiszámítható például az, hogy ekkor meg ekkor a barackfákat kell megmetszenie, a szőlőt permeteznie (ami nem halasztható el holmi zajongó tüntetésért); de ideje sincs az embernek, mert deszkát-téglát kell hajszolnia, hogy felépíthesse a szerszámoskamrát vagy a hétvégi kalyibát. A kiskerttulajdonos már nem annyira a politikai változást, mint inkább az esőt vagy a napsütést várja; nem ér rá „gyülekezni", legfeljebb egy-két percre támaszkodik rá az ásójára, és vált néhány szót a szomszédjával, és akkor sem a politikáról vitatkozik, hanem arról, hogy melyik gyomirtó szer a jobb; már nem a rendszert szidja, hanem a pajort meg a vakondokot; a diófa alatt issza meg a maga kis borát, nem a füstös és izgága kocsmában a fröccsöket. Vagyis az öntudatos, harcos, politizáló proletár vagy polgár önként és békésen visszavonul egy ősi állapotba, a kertész hajdani idilli-édenkerti világába. (Arról itt most nem szólok, hogy ez a visszahúzódás csak közéleti szempontból regresszió. Mert a kiskert – másfelől – a felnőtt, felelősségteljes, gondolkodó emberi személyiség kiváló iskolája.)

Ennyit a leggyakoribb regressziós stratégiákról. Ha egyik stratégia sem válik be, akkor a megoldatlan, megoldhatatlan feladatok okozta szorongás állandó feszültségben, szívet görcsbe rándító, gyomrot maró neurotikus állapotban tarthat embert és társadalmat. A társadalmi csapdák egyik legveszélyesebb változata.

HIVATKOZÁSOK

Fromm. Erich 1993 [1941]. *Menekülés a szabadság elől.* Bíró Dávid ford. Budapest, Napvilág.

Hankiss Elemér 1982. *Diagnózisok.* Budapest, Magvető.

Hankiss Elemér 1986. *Diagnózisok 2.* Budapest, Magvető.

Hankiss Elemér 2007. *Ezerarcú én.* Budapest, Osiris.

Hankiss Elemér 2009. *Csapdák és egerek.* Budapest, Menedzser Kiadó.

Postman, Neil 1986. *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business.* New York, Penguin.

Turner, Victor 1969. *The Ritual Procerss. Structure and Antistructure.* Chicago, Aldine.

Turner, Victor 2002. *A rituális folyamat: Struktúra és antistruktúra.* Orosz István ford. Budapest, Osiris.

Van Gennep, Arnold 2007 [1909]. *Átmeneti rítusok.* Vargyas Zoltán ford. Budapest, MTA NKI – L'Harmattan.

* * *

Egérutak

Az átmenet mint „liminalitás"[230]

(2009)

A válság rombol és épít. Illetve építhet is. Lerombolja a rosszul működő intézményeket, és megnyithat új lehetőségeket. Az átmeneti („liminális") korok lehetőségeit azonban csak (vagy elsősorban) azok a társadalmak tudják kihasználni, ahol megvan a tapasztalat, tudás, akarat, társadalmi szolidaritás. És mindenekelőtt, ahol szóhoz jutnak az autonóm, felelősségteljes állampolgárok. – A mai Magyarország ilyen ország? Mik az esélyeink?

„Szeretem azokat, akik nem tudják, hogyan éljenek. Mert ők azok, akik átkelnek a túlsó partra."

Nietzsche

„LIMINALITÁS"

A történelemben számos példa van arra, hogy egy-egy ország súlyos válságba kerül, majd hosszabb-rövidebb idő után, kisebb-nagyobb, általában nagyobb áldozatok árán, kiszabadul a csapdahelyzetből. Példák sokaságát hozhatnám föl ennek illusztrálására. Később még visszatérek rájuk. De előbb teszek egy szokatlan kitérőt. Kilépek a szociológiai-politológiai elemzés köréből, és egy másik tudományág szemszögéből vetem föl azt a kérdést, hogy hogyan zajlik le s miben is áll tulajdonképpen egy társadalom megújulása.

Victor Turner (1969, 2002) híres „liminalitás-elméletének" fényében próbálom meg elemezni azt a változásfolyamatot, amelynek az elmúlt másfél évtizedben a magyar társadalom tárgya és szereplője volt.[231] Azért vállalkozom

[230] *Csapdák és egerek* 2009, 97–111.

[231] A latin *limes* szó eredeti jelentése az volt, hogy „mesgye". Vagyis két megművelt földdarabot elválasztó, megműveletlenül hagyott földsáv. Később a Római Birodalmat védősávként körülvevő „gyepű"-t is így nevezték. Victor Turner (1969, 2002) két rendezett, strukturált térbeli vagy időbeli egység (két élethelyzet, két kialakult társadalmi rend, két kialakult intézményrendszer) közötti rendezetlen, kötetlen, kaotikus átmeneti helyzet, sáv, korszak jelölésére használja. Legfőbb példája, amelyet alaposabban elemez, a törzsi társadalmakban széles körben elterjedt beavatási szertartások eseménysora, amelynek folyamán a törzs felcseperedő ifjait többnyire titokzatos, gyakran fájdalmas megpróbáltatások és részletesen kidolgozott szertartások során átvezetik a gyerekkorból a felnőttkorba, amellyel a

erre a szakmánkban szokatlan lépésre, és azért választottam ezt a modellt, mert Turner kifejezetten az emberek és embercsoportok *megújulásának lehetőségeit* s módozatait elemzi. Vagyis azt, ami itt, ma Magyarországon is a legfontosabb kérdés. Az ugyanis, hogy – a politikai és gazdasági intézmények átalakulása mellett – milyen mértékben sikerült és sikerül majd megújulnia a magyar társadalomnak, az itt élő emberek közösségének.

Turner azt fejtegette, hogy vannak az emberek és emberi közösségek élettörténetében a gyökeres átalakulásnak és megújulásnak olyan korszakai, „liminális" helyzetei-folyamatai, amelyek során beindul egy romboló/teremtő folyamat: föllazulnak vagy széthullnak a korábban kialakult életformabeli-gondolkodásbeli struktúrák, és kialakulhat egy új energiákkal teli közösség, *communitas*, amely valamiféle teremtői lázban új formákat, megoldásokat, emberi kapcsolatrendszereket teremt. (A liminalitásnak ezt az állapotát Turner „antistruktúrának" is nevezi.)

Turner szerint erre a sajátos állapotra, a liminalitás teremtő káoszában való létre leginkább olyan embercsoportok képesek, amelyek átmenetileg vagy tartósan elszigetelődnek a társadalomban. Ilyen átmenetileg vagy tartósan elszigetelt emberek vagy közösségek lehetnek a Turner által elsősorban elemzett hajdani törzsi beavatási szertartások, a dionüszoszi ünnepségek vagy egy modern karnevál résztvevői. Permanens liminalitás állapotában élhetnek szerzetesrendek, vallási vagy hippiközösségek, szubkultúrák, próféták, alternatív művészek és még sokan mások. Ezek az emberek, közösségek, liminális korszakok – Turner szerint – szimbólumokban, mítoszokban, új gondolatokban, a világ új, sajátos látomásaiban gyakran igen gazdagok. S forrásává válhatnak a fennálló társadalmi rend, a kialakult és megmerevedett struktúrák, gondolkodásmódok, emberi kapcsolatrendszerek megújulásának.

Turner ezekre az alternatív közösségekre összpontosítja figyelmét,[232] de nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy egész társadalmak átmehetnek ilyen liminális korszakokon. Például az adott társadalom környezetének hirtelen megváltozását követően, háborúban vagy mondjuk egy nagy természeti katasztrófa idején. De ezekkel a nagy társadalmi változásokkal viszonylag kevesebbet foglalkozik, s következésképpen munkáiban nem kap kellő hangsúlyt a liminalitás drámai kettőssége. Az, hogy egy kiépült, megmerevedett struktúra (életforma, gondolkodásmód, társadalmi rendszer stb.) felbomlása egyaránt vezethet remek megújuláshoz és pusztító válsághoz, összeomláshoz.

személyiség teljes megújulása, új viselkedés- és gondolkodásmód, új életforma, igazi jogok és kötelességek és egy új, felnőtt azonosság járt.

[232] Mestere, Arnold Van Gennep 2007 [1909] *Átmeneti rítusok* [*Les rites de passage*] című, alapvető könyvében kizárólag ősi beavatási szertartásokat elemzett.

Egy gazdasági-politikai-társadalmi struktúra összeomlása és az új struktúra kialakításának rendkívüli nehézsége olyan nagy terhet róhat az adott társadalomra, amely szétzilálhatja és eltorzíthatja e társadalom tagjainak tudatát, magatartásrendjét. Nem alakul ki a „communitas", nem tűnnek el, hanem megnövekszenek a társadalmi különbségek, kiélesednek az ellentétek, nem igazán buzognak föl az alkotó energiák, nem a közösségi szellem, hanem a magánérdekek ricsaja hatja át a társadalmat. Az adott ország, az adott társadalom olyan mély válságba süllyedhet, amelyből hosszú időn át egyáltalában nem, s később is csak igen nagy nehézségek árán tud kivergődni, anélkül hogy igazán megújulna, anélkül hogy a korábbinál egy minőségileg jobb és jobban működő struktúrát képes volna létrehozni. Vagyis – más szóval – a liminalitásnak, liminális átmenetnek van egy inkább pozitív és egy inkább negatív változata.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA ÉS A LIMINALITÁS

Megítélésem szerint a kelet-közép-európai országok elmúlt másfél évtizedbeli története valahol a liminalitás e két típusa között helyezhető el. Átmeneti állapotban vannak. Egy minden problémája ellenére inkább pozitív, mint negatív modell kiépülése felé haladnak, de a társadalmi, gazdasági, politikai megújulásnak sok eleme hiányzik még, és valószínűleg még jó ideig hiányozni fog e folyamatból – a térség minden országában.

Éppen ezért tanulságos lehet a kelet-közép-európai átmenet ellentmondásos folyamatát a turneri pozitív liminalitás néhány mozzanatával egybevetni. Erre vállalkozom a következőkben. Annak érdekében, hogy a megoldandó problémák jól kirajzolódjanak, az indokoltnál valamivel sötétebb és élesebb kontrasztokkal dolgozom.

Struktúrák és átmenet. A kelet-európai országok az átmenet során klasszikus értelemben vett turneri „liminális helyzetbe" kerültek. Kiestek a szocialista rendszer „struktúrájából", és elindultak egy új struktúra: a demokratikus-kapitalista rendszer struktúrája felé. Az államszocializmus intézményeit szét kellett törniük, majd hozzá kellett látniuk az új intézményrendszer kiépítéséhez; s végül, a romokon és káoszon átjutva be kell majd illeszkedniük az új struktúrába. Veszélyes vállalkozás. Egy metaforával élve: a szilárd – bár már meglehetősen ingatag – talajról el kellett rugaszkodniuk, be kellett ugraniuk egy ismeretlen, örvénylő folyóba, és most, a következő években fel kell kapaszkodniuk a másik partra. Nem minden országnak sikerül ez majd egyszerre és egyformán jól. Magyarország esélyei pillanatnyilag nem különösebben kedvezőek.

Nagyon fontos volna azonban, hogy az emberek higgyenek abban, hogy a felkapaszkodás sikerülhet, legalábbis akkor, ha mindenki részt vesz ebben az erőfeszítésben. Ahogy az észtek vagy a szlovének hittek ebben. Nálunk az ország vezetői nem sokat tettek s tesznek annak érdekében, hogy az emberek visszanyerjék a hitüket önmagukban és az országban. Pedig e nélkül a legjobb gazdasági elképzelések is roskadoznak majd.

Káosz. Turner számos példán mutatta be, hogy a liminalitás többnyire átmeneti káosszal jár. A régi intézmények, kapcsolathálók szétzilálódnak, az újak meg csak lassan alakulnak ki. Az előbbi metaforát tovább bontva, úgy próbálnak az új EU-tagországok kimászni ebből a kissé mocsaras zűrzavarból, mint a televízióban látható afrikai állatcsordák, mikor átúszva a folyón, próbálnak felkapaszkodni a meredek túlparton. A szlovén antilopoknak már sikerült, a szlovák zebrák is már-már kikapaszkodtak, a többiek vegyes nyája, köztük a magyar csapat, épp most csúszott vissza a síkos partoldalon az örvénylő árba, amelyben még krokodilok is leselkednek rá. Kevés vigasz, hogy a román és bolgár igyekvők még a folyó közepén kapálóznak, tempóznak.

Egy rossz és merev régi rend fölbomlása után következő káosz félelmetes ugyan, de egy bizonyos szabadságot, a megújulás lehetőségét kínálja a társadalomnak. Az a baj, hogy nálunk csak viszonylag keveseknek, elsősorban a hatalom klientúrájának s nem a társadalom széles rétegeinek kínálta s kínálja mindezt. A politikai osztály egyik legnagyobb tévedése és felelőssége az, hogy nem próbálta, vagy nem próbálta eléggé megnyitni a lehetőségeket a társadalom szélesebb rétegei előtt. Autópályát épített, ami nagyon dicséretes, de hagyta, hogy százezernyi kisebb vállalkozás, kezdeményezés belevesszen a dűlőutak porába. Nem vagy nem eléggé segített az első lépések megtételében. A jelenlegi pénzügyi-gazdasági válságban megindult ugyan a segítőkész kapkodás, de egy súlyosan eladósodott ország vezetésének most, sajnos, nem sok lehetősége van e téren.

Beavatók. A hajdani beavatási szertartásokban fontos szerepet játszottak a „beavatók". Esetünkben nem a Turner által leírt törzsi társadalmak vénjeiről, varázslóiról, hanem a nem kevesebb (mágikus és nem mágikus) hatalommal rendelkező brüsszeli Bizottságról, az IMF-ről, a World Bankról, a Wall Streetről s még néhány hasonló intézményről van szó. Úgy is viselkednek, mint a hajdani beavatók: szigorúak, olykor kíméletlenek, titkolóznak, örök igazságokat kántálnak, ellentmondást nem tűrnek, megszégyenítenek, kasztrálókéssel fenyegetnek, ha kell, megkötik kezünket, lábunkat, és mindezt abban a szent hitben, illetve azzal mentegetőzve, hogy minden a mi érdekünkben történik: a beavatási rituálé végeztével felnőtt emberekként lépünk majd be a felnőtt

Európába s világba. Az esetek többségében sikeres lehet ez a folyamat, ámbár a hivatásos beavatók a világ számos pontján már sok országot, társadalmat, embercsoportot tettek tönkre, nyomorítottak maradandóan meg.

Sajnos, nekünk is szükségünk van rájuk, bár tévedéseikért mi is nagy árat fizethetünk.

Sámánok és próféták. Az átmeneti, liminális korszakban általában felerősödnek a társadalomban az irracionális hajlamok, gyengül a racionális elemző- és ítélőképesség. Ebben a légkörben hip-hop megjelennek a sámánok, akik elvarázsolják híveiket, illetve a próféták, akik apokalipszisről vagy egy eljövendő Új-Jeruzsálemről prédikálnak. Mintha a mai Magyarország ilyen és olyan színű vezetői is meg volnának áldva ilyen képességekkel. Vagy tévedek? Mert időnként inkább úgy festenek, mint a varázsló inasai, s csak reménykedhetünk abban, hogy adott esetben eszükbe jut majd az özönvíz leállítására hivatott jelszó is.

Nehéz átmeneti korszakokban erőskezű, szilárd jellemű, világos stratégiával rendelkező, saját s pártjának érdekeit az ország érdekeinek alárendelő államférfiakra van szükség. Rooseveltekre, Adenauerekre, Willy Brandtokra, Thatcherekre, Robert Schumanokra. Talán nálunk is felnő majd valaki.

Tricksterek. Megjelennek az átmeneti korszak zűrzavarában a „tricksterek" is, azok az okos és ravasz gnómok, akik fontos szerepet játszottak s játszanak számtalan civilizáció mítoszvilágában, rombolva és teremtve, az ártatlant játszva és ravaszkodva, az embereket becsapva vagy kisegítve, a világot felforgatva, máskor meg újra alakítva; nem lehet tudni róluk, hogy a javunkat vagy pusztulásunkat akarják; trükkjeikkel elbolondítják vagy elkápráztatják, szerencsétlenné vagy boldoggá teszik az embereket.[233] Van trickster jellege még olyan kiváló politikusnak is, mint mondjuk Clinton vagy Tony Blair: ők a charme-os, mosolygós tricksterek. A tengeren túl Schwarzenegger a hétmérföldcsizmás óriás trickster. Európában Milošević, Mečiar, a Kaczynski testvérpár, Berlusconi, Putyin pályázhatna jó eséllyel a trickster címre.

Nálunk is felbukkant ez a típus, több példányban is, de az olvasó fantáziájára bízom azt, hogy kikre gondolok.

[233] Több kitűnő tanulmányban Horváth Ágnes (1998, 2006) elemezte a trickster szerepét a kelet-európai politikában. Beszédei alapján Rákosi Mátyást írta le a trickster szélsőségesen negatív típusaként.

Rendcsinálók. Turnernél a rendcsinálók általában a liminális közösségeken kívül, a hivatalos társadalomban jelennek meg. Nálunk, mivel itt, most, Kelet-Európában az egész társadalom átalakulásáról, átmenetéről van szó, a társadalmon belül ütik fel a fejüket, és azt hiszik, hogy az átmenet szükségszerűen bonyolult és kaotikus folyamatában szigorú rendeletekkel, adminisztrációs eszközökkel s ha kell, karhatalmi erővel lehet és kell mindenáron rendet teremteni. „Rendnek muszáj lenni", úgymond, s ha rend lesz, máris átértünk a túlsó partra, a rendes európai országok kies tájaira.

Rendre természetesen szükség van, de csak olyanra, amely nem fojtja el a liminális korszak spontán, teremtő erőit. Arról nem is szólva, hogy a rendcsinálás önmagában nem oldja meg az ország gondjait. Mert egy ráncba szedett ország is lehet szegény, topoghat egy helyben, vagy süllyedhet bele, vigyázzállásban, az európai periféria mocsarába.

Communitas. Itt nem stimmel a turneri hasonlat. Ő ugyanis azt írja elemzésében, hogy amíg az emberek eredeti, „normális" világukban voltak, elsősorban individuumokként, személyes érdekeik alapján cselekedtek. Amikor megtalálják a helyüket az új struktúrában, új világban, újra individuumokká, „individualistákká" válnak. De a köztes, liminális korszak veszélyekkel teli, kaotikus világában egymás segítségére szorulnak, összefognak, *communitas*szá alakulnak, felerősödik bennük az összetartozás és a közös cselekvés szelleme. Turner valóságos himnuszát zengi e *communitas*oknak.

Ennek a közösségképződésnek nálunk az elmúlt másfél évtizedben, a nagy átmenetben, nem vagy alig volt nyoma. Épp ellenkezőleg: a közösségi szellem és összefogás, a közösségi szolidaritás szinte teljes hiánya jellemezte s jellemzi jelentős mértékben még ma is a magyar társadalmat. Üveges szemmel, közönyösen néztük a kilencvenes évek elején azt, hogy másfél millió polgártársunk az utcára kerül, s önmagunk szorongásaiba belegabalyodva közönyösen nézzük ma is, hogy tíz- vagy százezrek vesztik el a munkájukat. Szinte a kisujjunkat sem mozdítjuk értük.

Nemcsak morálisan visszataszító ez, hanem jövőnk szempontjából is ijesztő. Mert azt jelenti, hogy ebből a szempontból a „beavatás", az új világhoz való felnövekvés egyelőre meg nem sikerült. Ami azért különösen nagy baj, mert egy szétzilált társadalomnak – amelyben az emberek elvadultak egymástól – nincs igazán helye az európai társadalmak közösségében. A társadalmi szolidaritás, az emberek egymás közötti bizalma ugyanúgy nélkülözhetetlen eleme egy európai társadalomnak, mint a kiegyensúlyozott költségvetés vagy a villámgyors, elegáns, tiszta, percnyi pontossággal közlekedő vonatok. S talán még az euró gyors bevezetésénél is fontosabb.

A kreativitás és hiánya. Említettem, Turner szerint a liminalitás korában felbuzognak az emberek, az emberi közösségek alkotó energiái. Új gondolatok, kezdeményezések, kísérletek teszik gazdaggá és izgalmassá a kort, és termékenyítik, termékenyíthetik meg az egész társadalmat. Az alternatív vallási közösségben élők megújult hite, a hippiközösségek, a *flower power*, a *New Age*-mozgalmak új értékei, a popkultúra új dallamai, harmóniái, formái kézenfekvő példák erre.

Ebből a szempontból nagy csalódás a kelet-európai átmenet. Vagy legalábbis a magyar átmenet, hogy csak a saját házunk előtt seperjünk. Megszégyenültünk, amikor egy kiváló külföldi tudós – kissé fölényesen, de nem alaptalanul – megállapította, hogy a kelet-európai átmenetek semmi újat nem alkottak, nem találtak ki új modelleket, intézményeket, nem hoztak új felismeréseket, nem adtak új válaszokat; mindent a Nyugatról másoltak le. Igaz, nem jöhet el kétháromévtizedenként a film-, a zene- és a képzőművészet reneszánsza, s igaz az is, hogy az irodalmi alkotások terén nem kell szégyenkeznünk. De ami az új gondolatokat, a világ újraértelmezési kísérleteit vagy akár csak a közgondolkodást illeti, szívszorongató az elmúlt két évtized sivársága. Különösen akkor, ha a nyolcvanas évek szellemi pezsgéséhez hasonlítjuk.[234]

Néma társadalom. Turner a *communitas*t eleven, zsibongó, gazdag eszmecserében élő közösségként írja le. A mai magyar társadalom ezzel szemben – legalábbis a közélet tartományában – mintha inkább néma volna. Vagy ha megszólal, akkor legfeljebb morog, zsörtölődik, szitkozódik. Mintha elfelejtette volna, hogyan kell emberi hangon, csendesen, higgadtan vitatkozni-beszélgetni egymással. Meg sem igazán tanulta. Mert nem sok lehetősége volt arra, hogy megtanulja a civilizált közbeszédet. Évszázada heccelik urai egymás ellen, szembefordították a „magyart" és a románt, svábot, cigányt, szlovákot, szerbet, keresztényt és zsidót, katolikust és protestánst, ahogy szembefordítják most, úgymond, a „baloldaliakat" és „jobboldaliakat".

Persze az embereket érdekeik s hiteik is szembefordítják egymással, de ezeket az érdekeket és hiteket meg lehetne értelmesen s higgadtan is vitatni, ha a pártpolitika, a kliens-ételmiség és a kliens-sajtó az értelmes beszédben, s nem a ricsajban volna érdekelt.

[234] Bővebben írok erről a kötet egy másik tanulmányában (Írástudók árulása).

Identitás és identitásvesztés. A turneri beavatási szertartás vagy más liminális átmenet új, gazdag, erősebb identitással jutalmazza meg azokat, akik végigküzdötték az átmenet folyamatát. Ezzel szemben Kelet-Európában, az adott világ, adott társadalmi struktúra összeomlásának következtében megsérült, megzavarodott az emberek azonosságtudata. A társadalmi környezet megváltozása, az emberi kapcsolathálók szétszakadozása, a bizalmi válság, a munkahelyek elvesztése, a szakmai tudás leértékelődése, a migrációs kényszer gyengíti, rombolja az emberek önképét, önazonosságát. Ez a folyamat Magyarországon drámai erővel játszódott le az elmúlt másfél évtizedben.

Igaz, megindult az új identitások keresése is. Ez azonban manapság igen nehéz és lassú folyamat. Sokaknak egyelőre még nem is sikerült. Benne ragadtak az identitászavar, identitásvesztés fájdalmas és bénító állapotában. Mások – kínjukban – *részidentitást* dolgoztak ki maguknak, és ehhez kötődnek, foggal-körömmel. Ez a részidentitás lehet a még csak homályosan sem igazán megfogalmazott jobb- vagy baloldaliság, a felekezeti hovatartozás, lehet egy erős nemzettudat vagy többnyire még gyenge európai polgártudat. A foglalkozás, ha igazi hivatástudattal jár, dús forrása lehet a tartalmas azonosságtudatnak. A pusztán a pozícióhoz kötődő identitás viszont többnyire üresen kong. Nehéz az új, európai identitás megteremtése is, mert össze kell egyeztetni a nemzettudattal, és ma már össze kell egyeztetni a világpolgársággal, a globális polgári tudattal is. Ez még a nyugati társadalmakban élőknek sem megy könnyen.

A Turner és mások által leírt természetes népeknél a beavatási szertartás végén kész identitás várta a beavatandókat: új nevet kaptak, és megkapták a törzs felnőtt tagjainak jogait, kötelességeit, öntudatát, azonosságtudatát. A mai beavatók azonban, Brüsszelben és másutt, egyáltalában nem törődnek a kelet-európai társadalmak identitásproblémáival (törődhetnének?). Legfeljebb a piaci játékszabályokat és a demokratikus eljárásmódokat tanítgatják. Ennél is nagyobb baj az, hogy a hazai politikai osztály – az értelmiség és a sajtó nagy részének támogatásával – épp ellenkezőleg: túlontúl sokat törődik az identitással. Az utóbbi másfél évtizedben, szerencsétlen és torz módon, az identitáskérdés került a politika vagy legalábbis a politikai diskurzus középpontjába. A politikus urak és hölgyek – és értelmiségi, sajtóbeli kardhordozóik – arról vitatkoznak, hogy ki a jó, s ki a rossz magyar, ahelyett hogy azon dolgoznának, minden lehetséges eszközzel, hogy Magyarország és a magyar társadalom mihamarabb igazi európai országgá s társadalommá váljon.

Látomás és vakság. Turner szerint a liminális állapotba-helyzetbe került közösségekre gyakran jellemző a látomásosság. Az, hogy a múltról és jelenről,

a világmindenségről, az emberi lét mélységeiről igazi, nagy felismeréseik, látomásaik vannak.

Ezzel szemben ma a magyar társadalomra – durva hasonlattal élve – inkább a vakság jellemző. Vakság, mert ha hátrafordul és visszafelé néz, a múltba, sötétséget lát vagy legfeljebb homályos zűrzavart. Nem, vagy nem igazán tudja, hogy mi történt vele az elmúlt évtizedekben, a múlt században: a világháborúk, Trianonok és Jalták, halál- és fogolytáborok századában; a forradalmak és ellenforradalmak, véres és napfényes Kádár-rendszerek, az ide- majd odahúzó katonai szerződések századában; a tudomány fényes diadalainak és a túlontúl fényesen villanó atombomba századában; a szörnyeteg és emberarcú szocializmus, az emberarcú és szörnyetegarcú globális kapitalizmus világában; a bőség, az ínség és az éhhalál századában; a sikeres vagy elfuserált rendszerváltások századában; a jogok és jogtalanságok, remények és reménytelenségek korában; az Európán kívüliség és belüliség, a fényes és sötét jövő 20. és kora 21. századában. Senki nem magyarázta el neki, hogy mi történt vele az elmúlt másfél évszázadban vagy másfél évtizedben.

Progresszió és regresszió. Turner az átmenetet „progresszió"-ként írja le, vagyis olyan folyamatként, amelynek során egy ember vagy embercsoport előre és feljebb lép, gyermekből felnőtté válik, megtalálja a helyét a világban, előrehalad az életpályáján, érettebbé, bölcsebbé, életerősebbé válik.

A kelet-európai átmenetekben keveredik ez a két mozzanat. Magyarországon is. Az ország betegeskedő államszocialista rendszerből rekordidő alatt működőképes – bár súlyos problémákkal küszködő – demokráciává és úgy-ahogy működő piacgazdasággá alakult át. Részévé vált a nyugati világnak, tagja lett az Európai Uniónak és a NATO-nak, bekapcsolódott a nemzetközi hálózatokba; megerősödött az emberi jogok védelme és így tovább. Vannak területek azonban, ahol nem sikerült előrelépnünk. Sőt. A jóléti állam szocialista változata megroppant, a javak elosztása igazságtalanabb lett, a korrupció nem csökkent, hanem növekedett, az ország veszélyesen eladósodott, az ország nemzetközi versenyképessége, a kezdeti sikerek után, romlott; a jelenlegi gazdasági válság tartós stagnálással is fenyegethet; és így tovább.

*

Vonjuk le mindebből azt a tanulságot, hogy az átmenet egyik rendszerből a másikba általában nehéz és kritikus korszak egy társadalom történetében. De az átmenet bonyolult folyamata és zűrzavara lehet „*teremtő* rombolás" is,

a megújulás veszélyes, de sikeres kalandja, az emberi és társadalmi energiák gazdag felbuzgása.

A turneri antropológia tükrében azt látjuk, hogy Magyarország vezető rétege és a társadalom nagyobbik fele egyelőre még nem igazán képes kihasználni ennek az örvénylő korszaknak a nagy lehetőségeit. Energiái, öntudata, vállalkozó kedve még nem pezsdült fel igazán. Pedig az ország vezető csoportjainak épp az volna az egyik legfőbb feladata, hogy e lehetőségeket megtalálja és megnyissa önmaga és a társadalom széles rétegei előtt. Sajnos ennek egyelőre nem sok jele van.

Veszélyes helyzet. Az ország jövője a tét. Az, hogy képes lesz-e az ország a következő években, évtizedekben felzárkózni Európa élvonalához, vagy egyre inkább leszakad. S ez korántsem szónoki kérdés. Mert jobb, ha nem felejtjük el, hogy egyelőre még nem – évszázados vergődés után és megannyi sikeres és sikertelen erőfeszítés ellenére sem – tudtunk közelebb kerülni Európa fejlett országaihoz.

De ne felejtsük el azt sem, hogy ez a kudarc nem szükségszerű. Nem szükségszerű az sem, hogy továbbra is benne ragadjunk az elmaradottság keserű és megszégyenítő állapotában. Minden bizonnyal vannak megoldások, egérutak, kiutak. Érdemes volna az eddigiél nagyobb buzgalommal és szakértelemmel keresnünk őket.

HIVATKOZÁSOK

Horváth, Ágnes 1998. „Tricking into the Position of the Outcast: A Case Study in the Emergence and Effects of Communist Power." *Political Psychology* 19, 3, 331–347.

Horváth Ágnes 2008. „Mythology and the Trickster: Interpreting Communism." In Wöll and Wydra 2008, 27–44

Turner, Victor 1969. *The Ritual Procerss. Structure and Antistructure.* Chicago, Aldine.

Turner, Victor 2002. *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra.* Orosz István ford. Budapest, Osiris.

Van Gennep, Arnold 2007 [1909]. *Ártmeneti rítusok.* Vargyas Zoltán ford. Budapest, MTA NKI – L'Harmattan.

Wöll, Alexander – Wydra, Harald (eds.) 2008. *Democracy and Myth in Russia and Eastern Europe.* London, Routledge.

* * *

Új Reformkor?

Lehetőségek és lehetetlenségek[235]

(2009)

Égetően szükség volna Magyarországon a megújulásnak egy olyan korszakára, mint amilyen annak idején a hajdani reformkor volt. A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy adva vannak-e ma azok a társadalmi és emberi feltételek, amelyek annak idején a reformkort az ország történetének egyik legígéretesebb korszakává emelték.

„Csak kétféleképpen élheted az életed.
Egyfelől úgy, hogy nincsenek csodák.
Másfelől úgy, hogy minden csodálatos."
Albert Einstein

MIT CSINÁLNA DON QUIJOTE...?

Kezdjük egy játékkal. Komolytalan komoly játékkal. Ha már az ország vezetői nem tudják, s nem tudjuk mi sem, hogy mit kellene tennünk, hogy hogyan húzhatnánk ki az ország szekerét a mai kátyúból, a tréfa kedvéért kérdezzük meg, hogy más korok hajdan létezett vagy elképzelt nagyjai vajon mit csinálnának, ha mostanában körülnéznének ebben az országban; ha nekik kellene megoldaniuk a mi problémáinkat. Mit tenne például Szókratész vagy – nagyot ugorva a korok között – Széchenyi, Churchill vagy Kossuth, Deák Ferenc vagy Adenauer? S mit tennének mások? Találgatok.

Szókratész. Nem csodálkoznék, ha minden további nélkül kiinná a bürökpoharat.

Nagy Sándor. Elővenné a kardját. És egy suhintással átvágná a magyar politikai élet kibogozhatatlan csomóját. Ámbár lehet, hogy ebben az esetben még az ő kezében is kicsorbulna a penge.

[235] *Csapdák és egerek* 2009, 113–134.

Erasmus. „Balgaságaink dicséretéről" állandó rovata lenne a *Népszabadság*ban és/vagy a *Magyar Nemzet*ben.

Michelangelo. Új motívumokat keresne – s találna – freskójához, az *Utolsó ítélet*hez.

Machiavelli. Mindenekelőtt keresne egy alkalmas fejedelmet.

Shakespeare. Emmy-díjat kapna az évtized legsikeresebb szappanopera-sorozatának, a *Sok hűhó semmiért*nek a szerzőjeként. De nem tudna igazán örülni a sikernek, mert *Szonett*jeit egyetlen kiadó sem volna hajlandó kiadni. „Ugyan már, Shakespeare úr, ki olvas ma verseket?"

Don Quijote. Venné gerelyét és pajzsát, fölkapaszkodna Rocinantéra, és nekirontana az első McDonald's fényreklámjának vagy a Moulin Rouge szélmalmának. Ki kell űzni a világból a gonosz szellemeket.

Molière. Körülsétálna Budapest belvárosában, a budai dombokon, és újraírná az *Úrhatnám polgárt*.

Napóleon. „Csak a bolondok szótárában található meg az, hogy lehetetlen." Én is megpróbáltam. Próbálják meg Önök is. (A győri incidensre pedig borítsunk fátylat.)

Balzac. Magyarországi látogatása után újra kiadná az *Emberi komédiát* *Emberi tragikomédia* címen.

Baudelaire. A magyaroknak ajánlaná *A Romlás virágai* új kiadását.

Bismarck. Előkeresné a vaskesztyűjét.

Nietzsche. A szamár nyakába kapaszkodva zokogná: „Én egyáltalában nem így gondoltam azt, hogy lépjünk túl Jón és Rosszon!"

Clemenceau. „Talán mégis jobb lett volna – gondolná –, ha a csehszlovák-szerbhorvát határt a Balatonnál, a román határt a Tiszánál húztuk volna meg." „S mi lenne a Duna–Tisza közével?" – kérdeznénk. „Az hol is van?" – kérdezne ő vissza.

Churchill. Kiesne a szájából a szivar.

Adenauer és **Erhard**. Remélem, rögtönöznének egy kis „magyar csodát".

Ionesco. „De hát ennyi rinocérosz így együtt! Ez abszurdabb, mint az én darabom."

Münchhausen báró (a mocsárból húzva ki magát). „Látják, nekem sikerült!"

De hallgassuk meg magyar elődeinket is. Mit tennének ők, ha idecsöppennének?

Árpád vezér. Csóválná a fejét, majd megszólalna, ómagyarul. „Látjátok, feleim, nem lett volna szabad itt megállnunk. Tovább kellett volna lovagolnunk nyugat vagy délnyugat felé. Én mondtam! Igaz, a lovak már nagyon fáradtak voltak..."

Szent István. Nem tehetne semmit. Mert ha megjelenne, tüstént elküldenénk Brüsszelbe EU-biztosnak. Nehogy a fejünkre nőjön. Vagy forró ólmot öntögessen.

Nagy Lajos. Keresné, de nem találná az országot. „Úgy látszik az én három tengerem nem mosta, hanem elmosta ennek az országnak a partjait."

Mária Terézia. „Kedves alattvalóim, az én *Ratio Educationis*omban legalább volt valami ráció..."

Vörösmarty Mihály. „Lehet, hogy tévedtem? Akkor, amikor 1836-ban ezt írtam:

Az nem lehet, hogy ész, erő,
És oly szent akarat
Hiába sorvadozzanak
Egy átoksúly alatt.

Lehet, hogy mégiscsak lehet."

Petőfi Sándor. Lóra pattanna, és felkiáltana: „Itt a nyilam! Mibe lőjem?..." – majd látva, hogy a Parlamentben nem egy királyi, hanem 386 kiskirályi szék áll, legyintene egyet, és továbbvágtatna. Segesvár felé.

Arany János. Újraírná *Az elveszett alkotmány*t? Tetemre hívná az országot? Elsiratná újra Széchenyit? Vagy egyszerűen csak kisétálna a Margitszigetre (ha éppen nem lenne lezárva a Margit híd), és elővenné a *Kapcsos könyv*et.

A fiatal Kossuth. Újraindítaná az *Országgyűlési Tudósítások*at, majd a *Pesti Hírlap*ot. Gatyábā rázná a képviselőket, és lánglelkű szónoklatokkal próbálná felrázni az egész országot. Rodostóra még nem gondolna.

Az idős Kossuth. Életet lehelne a Visegrádi négyek-ötök együttműködésébe, és elkezdene egy majdani dunai/kelet-közép-európai konföderáció létrehozásán dolgozni.

Széchenyi. Beutazná a világot, és elhozna minden új gondolatot, találmányt, módszert, ami az országot sikeressé tehetné. Újraírná a *Hitel*t, s végrevalahára megoldaná a hazai vállalatok hatékony hitelezésének kérdését. 150 év után befejezné a hazai folyók szabályozását és a Vásárhelyi-tervet. Újraalakítaná a Védegyletet. Fölajánlaná birtokainak egyéves jövedelmét a magyar Harvard Egyetem megalapítására.

Deák Ferenc. Elkezdene dolgozni egy „Új Kiegyezés"-en?

Eötvös József és **Trefort Ágoston.** Létrehoznák újra a világhírű magyar közoktatást.

Wekerle Sándor, Széll Kálmán és mások. Megteremtenék újra azt a gazdasági környezetet, amelyben olyan magyar „multik" nőhetnének föl, mint volt hajdan a Ganz vagy a Tungsram.

Baross Gábor. Világszínvonalúvá és nyereségessé fejlesztené a magyar vasutakat. Francia–magyar gyártmányú villámvonatai keresztül-kasul száguldanának Európán.

Kamermayer Károly és Bárczy István. Körülnéznének kedvenc városukban, és kétségbeesnének. Mit tettek ezzel a várossal ezek a barbárok? Aztán küldöncöt szalajtanának Ybl Miklósért, Schulek Frigyesért és Steindl Imréért, újraalakítanák a Fővárosi Közmunkák Tanácsát, és munkához látnának.

Mikszáth Kálmán. „Tiszteletlen ház" címen jelentetné meg parlamenti karcolatait.

Ferenc József. Látva a helyzetet, szíves-örömest lemondana a magyar trónról és Magyarországról. Erzsébet királyné ejtene egy könnyet, de hiába keresvén Andrássy grófot, sóhajtana egyet és elmenne a Genfi-tó partjára, nyaralni.

Bethlen István. Venné a kalapját, s búcsúzna: „Uraim, én csak konszolidálni tudok. Konvergálni nem."

Ady Endre Párizsban maradna.

Még egyszer **Kossuth és Széchenyi.**

A Grabenen sétálgatnak. Széchenyi cilinderben, Kossuth hajadonfőtt.

– Kedves kormányzó úr, gondolja-e kegyed, hogy érdemes volt annak idején megpróbálnunk? Tíz emberöltő telt el azóta, s szeretett honunk még mindig ott fulladozik a keleti pusztaság porfelhőjében...

Kossuth egy darabig némán baktat mellette. Aztán megszólal:

– Igen, igen, gróf uram, de ha akkor Görgey nem adja ki azt a parancsot, akkor...

Széchenyi rápillant beszélgetőtársára, mélyet sóhajt, és megáll. Mellette a fényes kirakatban (Graben No.17) faragott csontnyelű, csillogó pisztolyok sorakoznak, kék, vörös és fekete bársonytokokban.

*

De fordítsuk komolyabbra a szót. Az imént „reformkort" emlegettünk. Ámde van-e bármiféle esélye annak, hogy az elkövetkező években, évtizedben kibontakozik nálunk valami, ami hasonlít Széchenyiék, Kossuthék hajdani reformkorára? Vagy már a kérdés is képtelenség?

Talán könnyebb lesz válaszolnunk a kérdésre, ha tudjuk: a reformkor nem aranykor. Nem egy utópia kiteljesedése. Küzdelmekkel, kudarcokkal és sikerekkel teli korszak. És egyben egy szellemiség, egy magatartás-kultúra, amely megpróbálja a dolgokat valamelyest jobbra fordítani. Amely nem a „kijavíthatatlant" igyekszik kijavítani,[236] hanem megpróbál valamit javítani a javíthatón.

REFORMKOROK

Reformkor? A most folyó felemás konszolidációnak és kiigazításoknak nem sok közük van ahhoz, aminek emléke „reformkor"-ként él a magyar köztudatban. És aligha van bármi köze azokhoz a bátor és radikális reformokhoz, „reformkorokhoz", amelyekre legtöbb nyugati országban sor került egyszer s másszor történetük folyamán. Angliában például a chartista mozgalmak

[236] Cioran 2005, 131.

idején az 1840-es években; Svédországban, a Társadalmi szerződés megkötésekor a kora 1930-as években; Amerikában Roosevelt New Dealjének éveiben (1933–1938) vagy a Kennedy/Johnson-féle reformok korában (1961–1969); Spanyolországban, a Moncloa Pactumot (1977. október 25.) megelőző s követő években; Finnországban az 1990-es években.

Vigyázni kell azonban a „reformkor" fogalmával: ahány, annyiféle reformkor volt az elmúlt évszázadokban. Mert például az európai demokráciák folyamatosan „reformálták" s reformálják magukat, csiszolják, fejlesztik intézményrendszerüket; ez a dolgok normális menete, s ezek a törekvések viszonylag ritkán válnak olyan intenzívvé és sűrűvé, hogy „reformkor"-ról lehetne beszélni. Figyelnünk kell arra is, hogy a reformkoroknak két típusa van (bár e két típus időnként keveredik egymással). A fent említettek egy része „alulról" bontakozott ki. De volt a történelem során több kifejezetten „fentről" irányított reformkor is; gondoljunk csak Nagy Péter, Nagy Frigyes vagy II. József reformtörekvéseire, vagy arra, ahogy a kelet-ázsiai tigrisek vezetői egy-két évtized alatt radikálisan átalakították, „megreformálták" országukat. E két típusnak vannak közös és egymástól eltérő jegyei, mechanizmusai. Mindegyik szolgálhat példákkal arra, hogy mit érdemes tanulni másoktól, s mitől ajánlatos óvakodni.

A történeti analógiák természetesen pontatlanok, hamisak, könnyen félrevezethetnek. De azért ne higgyünk fenntartás nélkül G. B. Shaw-nak, aki valahol azt írta, hogy: „Hegelnek igaza volt, amikor azt mondta, hogy a történelemből csak azt tanulhatjuk meg, hogy semmit sem tanulhatunk meg belőle." Hátha a hajdani magyar reformkor és a mai „milyenis?-kor" történeti (vagy történetietlen) összehasonlításából mégiscsak tanulhatunk valamit.

Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy ma inkább egy „reformkor" *után*, mintsem *előtte* vagyunk. Mert ha visszatekintünk múltunkba néhány évtizeddel, azt látjuk, hogy 1964 és 1989 között kirajzolódtak egy olyan korszak körvonalai, amely – csikorogva és ellenkezve – óvatos és bátor, elsikkadó vagy legalább részben sikeres reformtervek és reformkísérletek egész sorát vonultatta fel. Igaz, ugyanez a kor a szolgaság, az elnyomás kora is volt, de nem volt ez másképp annak idején, I. Ferenc (1792–1835) és V. Ferdinánd (1835–1848) uralkodásának évtizedeiben sem.

Ha viszont a jelen felé fordulunk, egy a hajdanihoz hasonló reformkornak nem nagyon vagy egyáltalában nem fedezhetjük fel előjeleit. A mai politikát inkább a tétovázás és az ideges sietség, az akarom-is-meg-nem-is-akarom bizonytalansága, a közérdeket figyelmen kívül hagyó kicsinyes haszonlesés, nem a kibontakozás, hanem a romlás jellemzi.

Itt azonban máris elakadunk. Mert egy kettős tabuba ütközünk.

Tabuk. Ha valaki elkezdi feltárni a Kádár-korszak bűneit és súlyos tévedéseit, a baloldal kapásból kiátkozza. Ha ez a valaki e korszakban valami figyelemre és elismerésre méltót is talál, a jobboldal hördül fel máris. Ez így még rendben is volna, vagy legalábbis nem volna különösebben nagy baj. Az igazi nehézség az, hogy a Kádár-korszakról rendkívül nehéz higgadtan s a tárgyilagosság igényével írni. Túl sokan vannak még a sértettek és sértők, a haszonélvezők és a kárvallottak; azok, akik a korszak vélt biztonságába szeretnének visszamenekülni, illetve akik minden bajuk forrását e korszakban látják. Időben is túl közel van még; a következő évtizedekben sokszor és sokszorosan újraértelmezik majd.

Annyi azonban talán már most megállapítható, hogy a Kádár-korszak sok szempontból a romlás korszaka volt. Véres terrorral kezdődött, és a terrorban közvetlenül vagy közvetve részt vevők egy része végig fontos szerepet játszott a közéletben. A félelem „háttérsugárzása", bár hullámokban és fokozatosan gyengült, negyven éven át jelen volt az országban. A rendszer véglegesen szétzilálta a magyar társadalmat. A jó király/boldog jobbágy ravasz ideológiájával homo kadaricussá nyomorította az embereket. Újraépítette, más szereplőkkel, a harmincas évek késő feudális, uram-bátyám rendszerét. Százmilliárdokat pocsékolt el az életképtelen nehéziparra s más államszocialista programokra. Hagyta tönkremenni az ország csaknem teljes infrastruktúráját. Fenntartandó saját hatalmát a fenn az ernyő (bár nem volt kas) illúziójába tartotta a magyar társadalmat, amely ebből az illúzióból a mai napig képtelen kilábolni (sőt az utóbbi években még nagyobb ernyőt feszített a semmi fölé). Óriási adósság felhalmozásával évtizedekre lefékezte az ország gazdasági fejlődését. Amenynyire lehet, elzárta az országot, az embereket a külvilágtól. És így tovább. Az az unos-untig hangoztatott alibi s érvelés, hogy az adott gyarmati helyzetben még ez volt a legkevésbé rossz megoldás, csak részben fogadható el.

Másfelől viszont voltak pozitívumai is a kornak. Például a terror és elnyomás fokozatos lazítása, több százezer család fölemelése a proletár és agrárproletár sorból a kispolgárság soraiba, a hagyományosan jó magyar oktatás színvonalának fenntartása (bár ezzel sok anakronisztikus elemet is továbbörökített), egy új, első generációs értelmiség/szakértelmiség fölnevelése, a viszonylagos társadalmi egyenlőség megteremtése, a gondolatszabadság bizonyos fokának és a reformkísérletek bizonyos körének eltűrése, családi vállalkozások tolerálása, a határok lassú, óvatos megnyitása, a mindennapi élet bizonyos fokú kényelmének megteremtése és így tovább.

Mindezeket a pozitív tényezőket figyelembe véve sem mérhető azonban e korszak a reformkor óriási teljesítményéhez. Még akkor sem, ha nem a reformkor idealizált, hanem reálisabb képe lebeg a szemünk előtt. Mert gyarmati sorban küszködött az ország; kíméletlen volt az elnyomás; fontos tényező volt

az aulikus arisztokrácia és az előjogait féltő köznemesség; a bécsi kancellária bürokratáinak és titkosrendőreinek szorításában élt az ország.

Ennek ellenére úgy vélem, hogy a hajdani reformkor és az 1964–1989-es korszak között viszonylag sok a hasonlóság. Most azonban, 2009 elején – nevezzük ezt harmadik korszaknak – alig van jele egy újabb reformkor esetleges kibontakozásának. De azért ne adjuk fel túl gyorsan a reményt. Hátha vannak kiutak. A sok közül egy-két lehetőséget felvázolok a továbbiakban. Nem újdonságok. Sok szó esett már róluk. De úgy látszik, mindig újra kell kezdeni a gondolkodást, együttgondolkodást.

KÉT REFORMKOR MAGYARORSZÁGON?

Nézzük meg mindenekelőtt, az előző két korszak fényében, egy esetleges Új Reformkor kibontakozásának lehetőségét, illetve lehetetlenségét a következő évtizedben.[237]

Válság és kiút. Reformkorok értelemszerűen kritikus, válságos korszakokban bontakoznak ki. De a válság önmagában még nem elegendő. Szükség van arra is, hogy a társadalom minél szélesebb s mértékadó körei felismerjék az alapvető gazdasági-társadalmi-politikai változások szükségességét és a változások, változtatások lehetőségét. Ezek a feltételek – több-kevesebb erővel – adva voltak/vannak mind a három korszakban.

Ámbár – mint majd látjuk – a jövővel kapcsolatos elképzelések ma mintha zavarosabbak, elmosódottabbak volnának, mint voltak az 1840-es vagy az 1980-as években.

Korszellem. Az első két korszakban a különböző ideológiák, érdekek, elképzelések, konfliktusok ellenére kialakult a közös gondolatok, eszmék, törekvések egy meglehetősen széles köre. Wesselényi, Széchenyi, Kossuth, Vasvári, Táncsics, Eötvös, Kemény elképzelései között éles különbségek voltak, mégis áthatotta őket valami közös szellem és törekvés. *Mutatis mutandis* és kisebb mértékben ugyanez mondható el másfél száz évvel később Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Liska Tibor vagy az ellenzék különböző csoportjainak eszméiről is, bár a közös szellemiség ebben a korban halványabban, szakadozottabban jelent csak meg.

[237] Itt most átugrok egy köztes reformkort: az 1867 és 1914 közötti korszakot. Ezzel valószínűleg hibát követek el, mert ez a korszak legalább annyi tanulsággal szolgálhatna ma nekünk, mint az 1964–1989 közötti korszak.

Ma viszont fájdalmasan hiányzik az eszméknek ez a harmonikus-diszharmonikus egybecsengése. Farkasindulat és farkasvakság, bizonytalanság és zűrzavar jellemzi e kort.

Célok, tervek. Reformkor: Wesselényinek, Széchenyinek, Kossuthnak, a radikálisoknak, a centralistáknak a harmincas, illetve negyvenes években már határozott elképzeléseik voltak. Egyre határozottabb elképzelései alakultak ki az 1980-as években Nyers Rezsőnek, Fehér Lajosnak, Hetényi Istvánnak, Antal Lászlónak, a reformközgazdáknak, a demokratikus, a népnemzeti és a polgári ellenzéknek is.

Ma: kínos hiány van jól átgondolt elképzelésekben, tervekben, világos jövőképben. Vagy a potenciális szereplők – taktikai vagy más okokból – jól rejtegetik őket.

Nagy feladatok. Jellemző volt a reformkorok többségére, hogy a megoldandó problémák nagy horderejűek, az egész társadalmat érintő kérdések, a célok pedig nagyok, fénylők, milliók számára vonzóak voltak.

Annak idején Széchenyiék is a semmiből indultak el, és másfél évtized alatt korszakalkotó célok, programok egész sorát fogalmazták meg s kezdtek hozzá megvalósításukhoz. Beleszédül és szégyenkezik az ember, ha csak néhányat felsorol a legfontosabbak közül: Nemzeti függetlenség, Jogegyenlőség, Jobbágyfelszabadítás, Közteherviselés, Polgári társadalom, Ősiség eltörlése, Szabadság, Egyenlőség, Testvériség, Szabad tulajdon, Vasút, Folyók szabályozása, Politikai szabadságjogok, Sajtószabadság, Respublica, Kiművelt emberfők, Társasági élet, Társadalomszervezés, a Nemzet csinosodása, Magyar nyelv, Magyar színház és így tovább. 1964 és 1989 között is nagy, vonzó célok fogalmazódtak meg: Függetlenség, A diktatúra fokozatos felszámolása, Korlátozott parlamentarizmus, Demokrácia, Emberi jogok, Gazdasági reformok, Szabad vállalkozás, Szabad(abb) sajtó, a Magyar modell, Európa...

1989–90-ben is nagy lendülettel vágtunk bele a fent említettekhez hasonló nagy programokba. Ez a lendület azonban azóta megtört. Az elmúlt években az ország hajója – többé-kevésbé felelőtlen vezetőivel és önfeledt vagy szorongó polgáraival a fedélzeten – már célok, igazi kezdeményezések, programok nélkül, tehetetlenül sodródott.

Polgári társadalom és gazdaság. A reformkorban: Céhek, monopóliumok megszüntetése, Birtokszerzés joga, Szabad polgári tulajdon, Hitel, Szabad pénzforgalom, Szabad kereskedelem és ipar, Nemzeti iparosítási program, Közlekedésfejlesztés, Védegylet, A polgári társadalom kibontakozása... 1964–1989:

Szocialista piacgazdaság, Szociális piacgazdaság, Piacgazdaság, Magántulajdon, Tőke, Vállalkozási formák, Polgárosodás.

1989 után, említettük már, a kádári kispolgárság jelentős hányada visszasüllyedt a proletár vagy félproletár sorsba. Igaz, kialakult egy vállalkozó burzsoázia, és lassanként a középosztály is magára talált. De a polgári, polgárosodott társadalom valóságától még messze vagyunk.

Jelentős személyiségek. A reformkorban döntő szerepet játszottak. Gondoljunk csak Kölcsey, Wesselényi, Széchenyi, Kossuth, Vasvári, Petőfi, Deák, Eötvös, Kemény, Szalay teljesítményére. Az 1964–1989-es korszak neveit (Nyers Rezső, Fehér Lajos, Fock Jenő, Pozsgay Imre, Donáth Ferenc, Illyés Gyula, Mészöly Miklós, Szűcs Jenő, Kis János, Csoóri Sándor és mások) az emlékezés még nem csiszolhatta ilyen fényesre, s lehet, hogy teljesítményük sem ér föl elődeikével, de történeti jelentőségüket még kritikusaik sem tagadhatják.

Jelenkori történetünk még kissé kócos, kiforratlan szereplőiről (Orbán, Gyurcsány, Surányi, Bokros, Járai, Kósa, Fodor és mások) ma még nem állapítható meg, hogy közülük ki nő majd föl államférfivá. Olyan közéleti jelentőségű költők, írók pedig, mint amilyen annak idején Vörösmarty, Petőfi vagy száz-egynéhány évvel később József Attila és Illyés Gyula volt, ma mintha nem szorgoskodnának.

A társadalom aktivizálódása. A reformkorra különösen jellemző volt ez. Az „értelmiség" viszonylag hamar megmozdult (orvosok, ügyvédek, tanítók, diákok; az 1840-es években mintegy 50 000-re tehető a diplomások száma). A köznemesség egyre szélesebb rétegei álltak – több-kevesebb fenntartással – a reformok oldalára. A főnemességben és a városi polgárság köreiben is terjedt a reform szelleme; küzdöttek egymással a konzervatív, a szabadelvű, a centralista és a radikális eszmék. Ugyanez mondható el az 1964–1989 közötti korszakra: az imént említett társadalmi csoportokon kívül (reformközgazdák, a demokratikus, a népnemzeti és a polgári ellenzék) az aktivizálódók közé tartoztak a korai vállalkozók (gmk, vgmk, melléküzemágak), és nem utolsósorban a változásokat jó előre megsejtő majdani „hatalomkonvertálók".

Ma furcsa a helyzet. Egyrészt a társadalom túlnyomó többsége robotol, zsörtölődik, politikailag passzív. A politikai baloldal elbizonytalanodott; úgy-ahogy meggyőzték, hogy változtatni kell, de fél a változásoktól. A másik oldal türelmetlen, lázban ég, várja, hogy bukik a hatalom, és megnyílik a lehetőség... de mire? Elmondták-e az embereknek, hogy milyen lenne ez a jobb, polgárosodó Magyarország? Nem szép szavakban, hanem konkrét programokban, intézményekben, gazdaság- és társadalompolitikában? Mitől lesz jobb, sikeresebb, igazságosabb? Mitől bontakozik ki egy „Új Reformkor"? S mit kell tennie ennek is, annak is, mindannyiunknak annak érdekében, hogy kibontakozzék?

A közélet felpezsdülése. A hajdani reformkor ebben is példaként szolgálhat. Zsibongtak a reformországgyűlések, egymás után alakultak a klubok, társaságok, kölcsönös segélyező egyletek (számuk az 1840-es években meghaladta a 250-et), megnyílt a Nemzeti Kaszinó (1827), megalakult a Kisfaludy Társaság (1836), majd a Nemzeti kör (1837), amely egyesülve a Pesti Körrel 1847-ben felvette az Ellenzéki kör nevet (itt fogalmazták meg az *Ellenzéki Nyilatkozat*ot, a reformkor végső, radikális követeléseit). Az 1960-as, 1970-es években működött a modern diktatúrák eszköztára, szigorúbb volt az ellenőrzés, nehezebben jöttek létre, vagy a föld alá szorultak a klubok, társulások, együtt gondolkozó csoportok. De ennek ellenére a reformgondolkodásnak sok műhelye volt, ellenzéki baráti körökben, tudományos intézetekben, egyetemi tanszékeken, ifjúsági szervezetekben, majd később a reformkörökben, végül Monoron és Lakitelken.

Ma nyüzsögnek a klubok, társaságok, egyletek, civilszervezetek, zümmögnek a think tankek, de a közgondolkodás ereje, hatása mintha ennek ellenére gyengébb volna, mint volt mondjuk két-három évtizeddel ezelőtt.

A nyilvánosság terei. A sajtószabadság követelésével tulajdonképpen a nyilvánosság tereinek létrehozását és szabadságát követelte a reformerek többsége. A reformkorban gazdagon kibontakoztak ezek a terek az almanachok majd a folyóiratok lapjain. Ekkor jelent meg, egymás után az *Aurora* (1822), az *Országgyűlési Tudósítások* (1832), az *Athenaeum* (1837), Kossuth *Pesti Hírlap*ja (1841), a *Honderű* (1843), a *Pesti Divatlap* (1844), az *Életképek* (1844). Elementáris reformáló ereje volt az 1970-es, 1980-as évek néhány folyóiratának is, elsősorban a máig visszasírt *Valóság*nak, de fontos szerepet játszott a *Kritika*, az *ÉS*, a *Kortárs*, a *Tiszatáj*, az *Alföld*, később a *Mozgó Világ*, a *Medvetánc* és még sok más folyóirat.

Az elmúlt másfél évtizedben elsivatagosodott a folyóiratvilág, a társadalmi tudatot formáló ereje erősen csökkent, s mintha még a legkiválóbb lapok is – képzavarral élve – a falra hánynák a borsót. Másfelől viszont, felületesebben ugyan, de megindult az eszmék cseréje a világhálón.

Gondolatok, könyvek. A reformkor ebből a szempontból is gazdag volt. Emlékezzünk csak Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című munkájára (1826), Wesselényi cikkeire, röpirataira, Széchenyi könyveire (*Hitel*, 1830, *Világ*, 1831, *Stádium* 1931, *Kelet Népe*, 1841) és így tovább. Gazdag volt fontos tanulmányokban és

könyvekben az 1964–1989 közötti korszak is. Gondoljunk Liska, Kornai, Antal munkáira vagy Bibó István korábbi, de igazi társadalmi hatóerővé ebben a korban váló tanulmányaira, a szamizdat-irodalomra, majd a *Fordulat és Reform*ra (1987), a *Társadalmi szerződés*re *(1987)*, illetve *a Reform és demokráciá*ra (1990 [1989]).

Ma? Kiváló elemzők vannak. Lengyel László, Tölgyessy Péter, Stumpf István és mások, és az új keletű *think tank*ek körül is edződnek már az ifjú elmék. De egy esetleges reformkornak programot adó tanulmányok, könyvek (mint annak idején mondjuk Kossuth cikkei és Széchenyi könyvei voltak) nehezen akarnak megszületni.

Igazi viták is fontos elemei voltak a reformkornak. Elég, ha Széchenyi és Kossuth, Széchenyi és Dessewffy pengeváltásaira vagy a „fontolva haladás" kontra „radikális változások", „monarchia" kontra „függetlenség", „nemesi nemzet" kontra „polgárnemzet" körüli vitákra utalok. Igazi, vérre menő viták folytak a hetvenes-nyolcvanas években is a „hatalmon lévők" és az „ellenzékiek", illetve „reformaták", a „keynesiánusok" és „hayekiánusok", az „emberarcú szocializmus" és a „piacgazdaság" hívei, az „egypártrendszert védelmezők" és a „korlátozott demokráciát", illetve „demokráciát" követelők között.

Intézeteken, műhelyeken, pártfrakciókon belül minden bizonnyal ma is vannak komoly viták, de a közéletben inkább csak a veszekedés ricsaja hallatszik. Ahelyett hogy a józan ész lámpásai világítanának, a gyűlölködés tábortüzei égnek-füstölögnek.

Civilizálódás. A reformkorban fontos volt Széchenyi és mások „civilizátori" szerepe, a társadalom polgárosodásának elősegítése, a nyugat-európai civilizáció meghonosítása, a polgári életforma elterjesztése. Többek között ennek volt eszköze a sajtó: ekkor indult meg például a rendkívüli hatást kifejtő „divatlapok" sorozata is (*Pesti Divatlap* [1844], *Életképek* [1845], *Honderű* [1845]). Ma *lifestyle* magazinoknak neveznénk őket, amelyeket olvasva nemzedékek tanulták meg az új, európai, polgári módit.

A hetvenes évek óta a mai napig ezt a „civilizatorikus" funkciót a Nyugatról beözönlő használati tárgyak, igazi és bulvárosított eszmék, televíziós műsorok, internetportálok és közösségi oldalak özöne végzi, felemás eredménnyel.

Nyitás a világra. A reformkor különösen kiválóan teljesített a zárt magyar világ kinyitásában. Széchenyi és arisztokrata társai az angol gazdaság, az ipar, a technika, a társas élet, Eötvös, Szalay, Kemény a demokrácia, a jogrend, a modern közgazdaság, köznevelés, européerség, Petőfi, Táncsics és mások

a franciaországi republikánus és forradalmi eszmék hírnökei és szószólói voltak itthon. Ha Kazinczy kora a magyar nyelv megújításának, modernizálásának, a reformkor a hazai gondolkodás megújításának, európaizálásának korszaka s egyik első fénykora volt. Az 1970-es, 1980-as években, az erős ideológiai szűrés ellenére a hazai véleményformáló gondolkodás, bár gyakran rejtőzködve, együtt örvénylett a párizsi, berkeley-i, prágai, varsói eszmékkel. A könyvkiadás és (óvatosabban) a televízió is sok ablakot nyitott a világra. De a negyvenes-ötvenes-hatvanas évek nagy kiesését csak részben lehetett pótolni, a világtól való hosszú elzártság szellemi aszályát máig nem tudtuk kiheverni.

Az elmúlt másfél-két évtizedben csak részben éltünk a világra való nyitás, kinyílás lehetőségével. Kitártuk a kapukat a beözönlő áruk és a beözönlő fogyasztói civilizáció előtt. De túlontúl belemerültünk saját gondjainkba, nem igazán figyeltünk oda, hogy mi történik a világban, milyen új gondolatok, kezdeményezések, megoldások születnek. Mintha jól éreztük volna magunkat provinciális kis világunkban.

Mentalitásváltás, magatartásváltás. Patternváltásnak nevezi a pszichológia azt a fordulatot, amikor valaki új szemszögből és más rendszerben próbálja meg látni a világot, a megoldandó problémákat, feladatokat.[238] Erre a szemléletváltásra a reformkorban és az 1964–1989 közötti korszakban sor került. A reménytelenség évtizede(i) után a társadalom mértékadó s egyre szélesebb körei kezdtek ráébredni arra, hogy lehetőség van a változásra, változtatásra. Kezdett kirajzolódni előttük egy lehetséges jobb gazdasági-társadalmi rend mintázata. S ezzel beindultak a változásokat generáló gondolkodás, eszmecsere, társadalmi szerveződés folyamatai.

Ezzel szemben az elmúlt években nincs sok jele egy ilyen gyökeres szemléletváltásnak. A politika, a gazdaság, a közgondolkodás, az emberi magatartások sokasága egyelőre még benne fut, vagy inkább benne ragadt a régi, rossz kerékvágásban.[239]

*

[238] Az angol *pattern* szó azt jelenti, hogy minta, mintázat, sablon, módszer. A patternváltás tehát arra utal, hogy egy adott mintázatban, valóságképben hirtelen egy másik mintázatot fedez fel az ember; vagy hogy más sablont, sémát illeszt rá a valóságra; más módszerrel, más szemszögből közelít a valósághoz.

[239] A néhány hónapja kirobbant pénzügyi-gazdasági világválság kizökkentheti a magyar társadalmat ebből a kerékvágásból. A kérdés azonban az, hogy egy nyíltabb, szabadabb, felelősségteljesebb, a világban tájékozódni akaró s tudó gondolkodás pályájára állunk-e majd rá, vagy egy a változásoktól megijedt, bezárkózó, provinciális gondolkodás zsákutcájába futunk bele.

Összefoglalva megállapíthatjuk tehát, hogy egyelőre nagyon kevés feltétele van adva, de elvben megvan a lehetősége egy Új Reformkor kibontakozásának. Annak, hogy ha nem is öt, de tíz-tizenöt éven belül ez az ország célratörő, dinamikus országgá – az újítás, kezdeményezés, bátor problémamegoldás országává, az együttműködés, a kölcsönös türelem országává, egy méltányos és igazságos társadalom országává, a szabad, autonóm, civilizált, felvilágosult, felelősségteljes polgárok országává váljon.

Ez persze így olyan szép lenne, hogy nem is lehet igaz. De azért jó tudni, hogy nem vagy nemcsak azokon a haszontalan politikusokon, hanem rajtunk, a társadalom valamennyi szereplőjén is múlik az, hogy beindul-e vagy sem egy ilyen folyamat.

És hát: beindul-e? Nem föltétlen. Hasonlatokkal élve:

- Évekig, évtizedekig gázolhat, bukdácsolhat egy ország a zsombékos mocsárban.
- Hullámvölgy után jöhet egy hullámhegy, s mi elkezdhetünk felfelé kapaszkodni ezen a síkos-vizes emelkedőn.
- Lehet, hogy a jelenlegi válság jól fejbe kólint minket, megrázzuk magunkat, négykézlábról talpra állunk, és elkezdünk felnőtt emberekként viselkedni; és az eddiginél sokkal nagyobb lendülettel, szakértelemmel és felelősségtudattal újra hozzálátunk egy európai ország felépítéséhez.

Azt hiszem, Einstein mondta valahol, valamikor:

„A nehézségek kellős közepén rejtőzik: a lehetőség."

A nehézségeket már látjuk, patópálosan naponta fölpanaszoljuk. Talán itt van már az ideje annak, hogy a lehetőségek keresésével is foglalkozzunk.

HIVATKOZÁSOK

Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György 1987. Fordulat és reform. *Medvetánc*, 2. sz. Függelék, 5–129.

Bihari Mihály 1988. *A politikai rendszer reformja.* Budapest, ELTE ÁJK, Politológiai Csoport. Később megjelent *Reform és demokrácia* 1989. Budapest, Pénzügykutató Rt.

Bihari Mihály 1990 [1989]. *Reform és demokrácia. Válság és kibontakozás.* Budapest, Eötvös.

Cioran E. M. 2005. *Történelem és utópia.* Fázsy Anikó ford. Budapest, Nagyvilág.

Kis János – Kőszeg Ferenc – Solt Ottília 1987. Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. *Beszélő*, különszám, 1987. június.

* * *

Magyarország: Volt? Nincs?[240]

(2007)

Gondolatkísérletre vállalkozik ez a tanulmány. Felteszi azt a majdnem képtelen kérdést, hogy mi történne, ha Magyarország egyik napról a másikra, hipp-hopp, eltűnne Európa térképéről?

De valójában arra a kérdésre keres választ, hogy mi ennek az országnak a helye, szerepe, jelentősége a világban. S vajon van-e esélye annak, hogy előbb-utóbb újrafogalmazódik majd Esterházy Péter különös mondata: Magyarország „kicsi, fantasztikus, jelentéktelen" ország.

„Magyarország nem volt, hanem nincs."
Ferenc Józsefnek tulajdonított elszólás

Régen érdekel az a kérdés, hogy mi történne, ha Magyarország egyik napról a másikra, se szó, se beszéd, eltűnne a Föld színéről. Lekerülne a világtérképről. Észrevenné-e a világ? Kik vennék észre? Kik sajnálnák, illetve örülnének neki, hogy ez megesett? Mit vesztene (vagy nyerne?) a világ ezzel a furcsa kataklizmával?

Több szempontból is fontosnak tartom, hogy elgondolkozzunk ezeken és az ezekhez hasonló kérdéseken. Egyrészt, mert kíméletlenül éles fénnyel világítanak rá arra, hogy – meglátásunk szerint – mi a helye és értéke Magyarországnak a világban; és másrészt mert rávilágítanak arra is, hogy – érzésünk szerint – a rokonszenvek és ellenszenvek milyen európai erőterében mozog/feszeng az ország; s melyek azok az igazi értékek, amelyekre föl lehetne építeni az ország jövőjét.

A *HVG* szerkesztősége 2007 végén lehetővé tette, hogy – jön a szilveszter – feltegyek olvasóiknak néhány furcsa, szokatlan kérdést. Azért, hogy egy kicsit meglepődjön a kérdezett; hogy egy kicsit kizökkenjen s kizökkenjünk mindannyian, gondolkodásunk rossz rutinjaiból, a napi politika s az ország napi gondjainak zakatolásából; hogy eljátsszunk egy-két képtelen (vagy nem is annyira képtelen) ötlettel: hátha ráhibázunk valami fontos problémára, új lehetőségre.[241]

[240] Hankiss 2007.
[241] A vizsgálat eredményeit elemző, az itt közöltnél jóval bővebb cikk Szilveszteri kérdések és válaszok. *HVG* 2007. év végi számában jelent meg.

A válaszokat itt nem elemzem részletesen, inkább csak kiindulópontként vagy kontrasztként használom őket néhány (komolytalan/komoly?) gondolat kifejtéséhez.

Az természetes, hogy válaszolóink úgy vélték, közvetlen szomszédaink figyelnének föl leginkább arra, hogy eltűntünk (románok, szlovákok, osztrákok, oroszok s mások), a távolabbi nemzetek közül csak a németek és lengyelek kapnák fel a fejüket; a franciák, olaszok, angolok, amerikaiak szinte a fülük botját sem mozdítanák.[242]

De játsszunk el – számok és statisztikák nélkül is – a gondolattal. Kérdezzük meg újra: ki venné észre eltűnésünket?

Lehet, hogy senki? Emlékeznek Brueghel híres képére, az *Ikarosz bukásá*ra? Ikarosz lezuhan a magasból, már csak a lába kalimpál ki a tengerből, de a parton senki sem veszi észre, nyugodtan horgászik tovább a horgász, tereli nyáját a juhász, és mintha mi sem történt volna, szánt tovább a szántóvető.

A mi esetünkben azért nem ilyen rossz a helyzet. Sokan észrevennék bukásunkat. De vajon mit gondolnának? Találgassunk.

Közvetlen szomszédaink minden bizonnyal felfigyelnének a dologra. Nem kis meglepetéssel és talán némi kárörömmel. De azért egy darabig nem tudnának mit kezdeni magukkal meg az új helyzettel. Azzal, hogy ki honnan, hova, meddig vonuljon be az immár lakatlan területre. Talán még össze is vesznének. Talán még arra is ráébrednének, hogy nem is volt olyan rossz ötlet az, hogy Magyarország ott szorongott közöttük. Sőt talán arra is rájönnének, hogy a legjobb megoldás a béke és az együttműködés lett volna e régióban. Ebben a pillanatban újra felbukkanhatnánk és leülhetnénk egy új kelet-közép-európai együttműködés kerekasztala köré. – Álom, utópia, de azért lehet, hogy a kerekasztalt ácsolják már valahol.

A *lengyeleket* egy pillanatra szíven ütné a dolog, elmorzsolnának néhány könnycseppet az állítólag ősi lengyel–magyar barátság emlékére, meg mondjuk Báthoryra emlékezve. – Az oroszok végképp Ausztriába terveznék a nagy gáztároló megépítését, és gyorsan átkeresztelnék a MALÉV-et valami őszláv szent nevére. A franciák? Politikusaik szívéről leesne az a kis kavics vagy porszem, ami talán ott sem volt soha, bár ott lehetett volna Trianon miatt. Néhány értelmiségi talán emlegetné 1956-ot. A borászok újracímkéznék *Tokay*ként boraikat. Sarkozynek meg már nem kellene feszengenie, ha származását firtatják.

[242] A megkérdezettek 11%-a mondta azt, hogy „senki sem venné észre eltűnésünket". 18%-uk szerint „senki sem sajnálná", illetve 21%-uk szerint „a világ semmit sem vesztene azzal", ha Magyarország füstbe menne.

A németek? Emlékmúzeumot állítanának hajdan idevándorolt honfitársaik emlékére; kiadnák újra Pukánszky Béla könyvét az erdélyi szász irodalomról; a Lufthansa járatait késedelem nélkül Bukarestbe és Belgrádba irányítanák; Kohl baráti körben megemlékezne Antall Józsefről; Márai-életműkiadást indítanának; Herder pedig boldogan forogna a sírjában.

Az angolok megkönnyebbülnének: soha senki nem dörgölhetné már az orruk alá a 6:3-at meg 7:1-et. A spanyolok Puskás öcsit végképp hazájuk fiának fogadnák. Az amerikaiak? A CIA, a Világbank, az IMF szakértői villámgyorsan felmérnék a helyzetet, és megállapítanák, hogy világpolitikai, hadügyi, gazdasági, pénzügyi szempontból egyáltalában semmit sem jelent a távoli Kelet-Európában megjelent fekete lyuk; rövid úton lezárnák az aktákat és nyugdíjaznák néhány fölöslegessé vált ügynöküket. Sokan emlékeznének még Kossuthra, néhányan Klapkára, mások Szilárd Leóra vagy Teller Edére, ámbár többségük nem tudná, hogy az elsüllyedt országból keveredtek oda ki.

Brüsszelben némi megkönnyebbüléssel vennék tudomásul egy izgága, problémákkal teli ország udvarias és csöndes kimúlását, és kiszámítanák, hogy mennyi pénzt spórolnak meg ezzel.

A zenészek tovább játszanák Lisztet, Bartókot, Kurtágot. A nyelvészek meg izgalommal csapnának le egy frissiben halott nyelv tanulmányozásának lehetőségére.

*

Furcsa szilveszteri kérdéseinket később, 2008 nyarán föltettük olyan közéleti szereplőknek – íróknak, tudósoknak, művészeknek, üzletembereknek, tanároknak, politikusoknak –, akik fontos szerepet játszanak a hazai társadalom önképének, társadalomképének, jövőképének alakításában. Válaszaik a *Magyarország, le is út, fel is út. Mi lenne, ha Magyarország máról holnapra eltűnne?* című kötetben jelentek meg.[243]

Sok érdekes és fontos gondolat merül föl ebben a kötetben is.

Alig egy-két szerző hárította el a felkérést, mondván, hogy nem válaszol ostoba és felesleges kérdésekre. A túlnyomó többség belement a játékba, a játékosan komoly gondolkodásba, s a válaszokból végül a szempontok, ötletek, új gondolatok sziporkázó tűzijátéka bontakozott ki.

[243] Hankiss–Heltai 2008.

A Budai Vár helyén rozzant csőszkunyhó áll majd, a Moszkva tér elsüllyed, a Parlament belecsúszik a Dunába – írja, a tréfa kedvéért, egyikük. Az elsüllyedt ország helyén megjelenik újra a Pannon-tenger, és kompjárat köti majd össze Pozsonyt és Szabadkát – jósolja valaki más. A Magyarország helyén tátongó lyuk köré kerítést építenek, hogy bele ne essenek az errefelé játszadozó kis szlovákok, románok, osztrákok – így egy harmadik. Magyarország lovas nemzetként vágtat el, a nyeregben Gábor Zsazsa és Széchenyi, hónuk alatt számítógép, hidrogénbomba, Rubik-kocka, kezükben 56-os lyukas zászló. „A sírt, hol nemzet süllyed el", körülállják az osztrákok, finnek, horvátok, szlovákok, s ki-ki a maga tört magyarságával búcsúztatja el – nem különösebben meghatódva –, ezt a jobb sorsra érdemes társaságot.

Van, aki egy félig nyitott ajtót lát, amelyen valaki örökre távozott...

Nem mindenki rejti játékos formába mondandóját. Vannak, akik nagyon is komolyan elemzik Magyarország helyzetét, múltját, jelenét, jövőbeli lehetőségeit, s keresik azt, ami igazi érték ebben az országban; amit adtunk s a jövőben adhatunk a világnak. Aminek hiányát – bármennyire is kicsi ez az ország – megérezné Európa s akár az egész világ.

Nem egy lélekszámát tekintve viszonylag kis ország eltűnésére nagyon is felfigyelne a világ. Ha például Hollandiát öntené el az emelkedő tengerár, akkor jó időre megbénulna a hajózás, zavar támadna a bank- és biztosítási piacon, bezárnák mindenhol a Shell-kutakat, és nem volna krizantém a temetőkben. Ezt világszerte észrevennék. Ha Finnország süllyedne el a hóban, katasztrofális hiány támadna a mobiltelefon-piacon, és eltűnne annak egyik leglátványosabb bizonyítéka, hogy milyen sikereket érhet el egy társadalom, ha komolyan veszi az oktatás ügyét, és ráadásul még sok pénzt is szán rá. Ausztriával, hegyeivel, zúgó patakjaival, barokk városaival egy soha nem volt idilli s harmonikus életforma, csillogó Bécsével pedig az európai kultúra egyik sugárzó központja tűnne el. Világszerte milliók siratnák.

Nehéz számvetés ez. Mert fülünkbe csengnek Esterházy Péter szavai: Magyarország „*kicsi, fantasztikus, jelentéktelen*" ország. Hogy kicsik vagyunk, nem mindig halljuk szívesen. Fantasztikusak vagyunk? Igen, igen, mondjuk, hisszük, szeretnénk hinni, és megdobban a szívünk, megpezsdül a vérünk. De máris jön a hideg zuhany: jelentéktelenek volnánk?

Kicsi ország? – Igen. Ámde Svájc, Írország, Belgium, Finnország, Szlovénia is kicsi, a vikingek se voltak valami sokan. De nem tudunk róla, hogy sokat foglalkoztak volna vagy foglalkoznának kicsiségükkel. Sőt. Sok szempontból élvezik kicsiségük előnyeit. Egész jól megvannak. Közben mi még mindig önképzavarral küszködünk. Összetévesztjük a Mátrát a Tátrával, a Drávát a Szávával, és tekintetünk a távolban még mindig a Kárpátokat keresi. Még mindig nem tudjuk egészen elfelejteni, hogy ötszáz évvel ezelőtt nagyok voltunk, s még mindig nem találjuk helyünket, szerepünket Európa kisebb országai között.

Fantasztikus ország? – Igen. Valóban voltak az országnak fantasztikus pillanatai és teljesítményei. 1848, a Ganz, a Tungsram mérnökeinek világraszóló találmányai, a Nobel-díjasokat nevelő tündöklő iskolák, 1956, a határnyitás 1989-ben. Az elmúlt években azonban legfeljebb az a teljesítményünk volt hihetetlen, érthetetlen vagy akár fantasztikus, hogy a kelet-közép-európai országok versenyében az első helyek egyikéről néhány év alatt az utolsó helyek egyikére sikerült lecsúsznunk. Lezuhannunk. Cinikusan azt mondhatnánk, hogy ehhez is tehetség kell. Pozsony kárörvendően mosolyog.

Jelentéktelen ország? – Igen. Ez a szó ugyanis egyfelől azt jelenti, hogy „nem fontos". És Magyarország manapság valóban nem túlságosan fontos a világnak (hacsak mint probléma nem zavarja a világ vizeit). Másfelől viszont a jelentéktelen szó mintha azt is sugallná, hogy valami „nincs *jelen*". S Magyarország mintha valóban nem volna igazán jelen a világban. Mellőzhető. Észrevehetetlen. Áttetsző, átlátszó országgá váltunk. Abban az értelemben, hogy ha valaki – mondjuk – nyugatról kelet felé néz, átsiklik a tekintete rajtunk.

Ahogy nem siklik át a tekintet, mondjuk, amikor a távolban kirajzolódnak a firenzei dómnak a körvonalai; az Alpok havas csúcsai és Mozart csillogó dallamai; a Mercedes csillaga és a kiváló minőség ragyogó fényei; Dánia tehenei és 21. századi demokráciájának remek intézményei; a távolban Kína viharos kibontakozásának felhői-villámai; vagy akár Szlovákia bátor, gyors, kackiás felemelkedésének szikrái.

Voltak korok, amikor mi is látszottunk. Említettük már, a kalandozások kora volt eddigi legsikeresebb s leglátványosabb PR-akciónk. De fel-felvillantunk az Anjouk korában és Nándorfehérvár bástyáin; 1848–49-ben; sütkéreztünk a Habsburg-monarchia kissé zavaros fényében; 1867 és 1914 között valóban „dübörgött" az ország gazdasága; 1953: 6:3; 1956-ban berobbantunk a világ köztudatába; az 1980-as években „a legvidámabb barakként" tollászkodtunk (képzavar); 1989-ben határnyitásunkkal nagyot csattantunk; a kilencvenes évek elején egy utolsót sziporkáztunk. Ma inkább csak erőlködünk, próbálkozunk. Ágaskodnak gémeskútjaink, ropják a táncot népi táncosaink, emelgetjük nagy művészeink és tudósaink transzparenseit, a világot járják kiváló zenészeink.

Ez mind jó és fontos. Ámde Magyarország csak akkor kezd majd igazán láthatóvá válni és sugározni, ha a kultúra, a művészet, a tudomány csillogó függönye mögött kirajzolódnak egy szorgalmas és tisztességes, dinamikus és sikeres ország körvonalai.

Ha ez bekövetkeznék, akkor már könnyű volna valami szexepiles szlogent, emblémát találni az országnak. Mondjuk angolul, efféléket:

SMART Hungary
EXTREMELY Hungary
Hungary: **THE SURPRISE**
Hungary: **THE DISCOVERY**
Hungary: **THE CHALLENGE**
Hungary: **FUN**
Hungary: **IS DIFFERENT**

Jó volna, ha előbb-utóbb megrezzenne a világnak az a bizonyos gyémánttengelye akkor, ha ez az ország történetesen kiesne a világ országainak közösségéből. Más szóval: itt az ideje, hogy komolyan és rendszeresen gondolkozzunk azon, hogyan kerülhetnénk fel (újra) a világ térképére. Mit kellene tennünk annak érdekében, hogy az ország körvonalai kirajzolódjanak – világszerte – az emberek tudatában. Vagy – hogy a furcsa kérdések s válaszok világában maradjunk – mondjuk inkább így: mit kellene tennünk annak érdekében, hogy az a bizonyos Pannon-tenger ne buzogjon föl a mélyből, s ne komp járjon majd Szabadka és Pozsony között.

Ha a következő néhány évben kibontakozik az a bizonyos Új Reformkor, amelyet annyit emlegettünk ebben a kötetben, akkor talán nem lesz szükség erre a kompjáratra.

Addig is: itt abbahagyom. Egy rövid párbeszédre emlékezve, Vonnegut egyik regényéből:

– Épp egy mondat közepén vagyok – mondtam.
– Ki nem? – mondta.

HIVATKOZÁSOK

Hankiss Elemér 2007. Szilveszteri kérdések és válaszok. *HVG*, 2007. 52.

Hankiss Elemér – Heltai Péter (szerk.) 2008. *Magyarország: Le is út, fel is út. Mi lenne, ha máról holnapra eltűnne.* Budapest, Médiavilág.

* * *

Újabb tanulmányok (2009–2012)

Igazságtalan ország?

Reménytelenség és remény[244]

(2009)

(Részlet)

Egy hosszabb tanulmány harmadik része ez. Arra a kérdésre keres választ, hogy maguk az állampolgárok, közösségek, civil kezdeményezések mit tehetnek azért, hogy csökkenjenek az országban a kirívó társadalmi egyenlőtlenségek. Számos megszívlelendő hazai és külföldi példát mutat be, különös figyelmet szentelve az internetre épülő, úgynevezett „e-charity" kezdeményezéseknek.

„Csontot dobni a kutyának: nem jótékonyság. Az a jótékonyság, ha osztozol a csonton, amikor ugyanolyan éhes vagy, mint a kutya."
Jack London

TÁRSADALMI SZOLIDARITÁS

A társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésének nélkülözhetetlen eszköze az emberek és embercsoportok egymást segítő tevékenysége. A második világháború előtt a helyi közösségekben viszonylag erős volt ez az öngondoskodó, egymásról gondoskodó szellem és gyakorlat. De a kölcsönös segítségnyújtásnak ezeket a hálóit széttépte a világháború, mesterségesen szétszaggatta, megsemmisítette az erőltetett urbanizáció és a minden – az állam által nem kontrollált – közösségi cselekvést üldöző államszocialista rendszer; majd tovább zilálta a rendszerváltás után meginduló eszeveszett versengés a pozíciókért, a hatalomért, a munkahelyekért, a túlélésért. Ma egymástól többnyire elvadult emberek szedett-vedett gyülekezete a magyar társadalom.

De itt már túlzok. Mert a szolidaritásnak is vannak remek példái, és az utóbbi években ezek a példák gyorsan szaporodtak, szaporodnak. Nehéz áttekinteni e kezdeményezések sokaságát és sokféleségét. A továbbiakban mindössze arra

[244] *Új Reformkor 2009. november 14.* – http://ujreformkor.hu/hankiss-elemer-igazsagtalan-orszag-remenytelenseg-es-remeny-0.

vállalkozom, hogy bemutatok közülük néhányat, úgy válogatva őket, hogy minél többféle tevékenységre kerüljön példa.[245]

Az elmúlt években nálunk is kezdett meghonosodni az a tevékenység, amelyet legtalálóbban az angol „**trickling down**" kifejezéssel jelölhetnénk. Azokról a tevékenységi formákról van itt szó, amelyek lehetővé teszik azt, hogy ami feleslegessé válik a társadalom jobb módú, felsőbb rétegeiben, „lecsurogjon" a szerényebb körülmények között élőkhöz. Itt természetesen különösen gondosan kell eljárni, mert egyfelől ez a lefelé „áramoltatás" könnyen megsértheti a rászorulók érzékenységét, s mert másfelől nem könnyű megtalálni azokat a befogadó közösségeket, amelyek valóban jól gazdálkodnak ezekkel a lehetőségekkel.

A nagy **szeretetszolgálatok** például (Máltai Szereteszolgálat, Ökumenikus szeretetszolgálat, Baptista Szeretetszolgálat, Katolikus Karitász) sok olyan élelmiszert eljuttatnak a rászorulókhoz, amelyek szavatossága még nem járt le, de a nagy élelmiszer-áruházak már nem teszik ki őket a polcaikra.[246]

Működik már az első magyarországi **Élelmiszerbank** is (Magyar Élelmiszerbank Egyesület[247]), amely néhány nagy élelmiszer-áruház lánc és gyártó cég (Tesco, Danone, Rauch, Gyermely, Cora, Metro, Unilever, Syngenta és mások[248]) adományait juttatja el mintegy 450 szeretetotthonba, árvaházba, önkormányzathoz, szigorúan ellenőrizve, hogy az élelmiszereket a valóban rászorulók kapják meg. Ez egy nagyszerű magánkezdeményezés, még akkor is, ha tudjuk, hogy az Amerikai Egyesült Államokban kétszáznál több, Franciaországban nyolcvan-egynéhány és még Lengyelországban is már húsz-egynéhány élelmiszerbank működik.

Hasonló feladatot látnak el több európai országban az úgynevezett **charity shop**ok. Ezek adományokból, hagyatékokból, olcsón beszerzett cikkekből összeálló árukészletüket értékesítik, olcsón, és a befolyó hasznot jótékonysági célokra költik. Amerikában, Nyugat-Európában, Ausztráliában kiterjedt hálózatokkal rendelkeznek, és jelentős szerepet játszanak a társadalmi segítségnyújtásban. Egyedül csak az angol Oxfam alapítványnak 700 ilyen boltja van világszerte.[249]

245 A fontos munkát végző szervezeteknek, alapítványoknak, csoportoknak természetesen csak elenyésző töredékét tudom itt megemlíteni.

246 http://maltai.hu; http://www.hia.hu; baptistasegély.hu; caritas.org.hu.

247 Tevékenységük leírását lásd az elelmiszerbank.hu honlapon. – Lásd még: Kőszeghy Lea: Az Élelmiszerbankról. Új Reformkor. http://www.ujreformkor.hu/koszeghy-lea-az-elelmiszerbankrol.

248 A támogatók teljes listája a http://www.elelmiszerbank.hu/tamogatok.html honlapon érhető el.

249 http://en.wikipedia.org/wiki/Charity_shop#Popularity_of_charity_shops. – Lásd még például a Charity shopok angliai szövetségének honlapját: http://www.charityshops.org.uk/charityshops.htm.

A hozzánk legközelebbi példa: sokat tanulhatnánk az osztrákoktól, az ottani szociálisbolt-hálózat és az úgynevezett CARLA áruházak gyakorlatából.[250]

Nálunk még nem szerveződött meg a társadalmi segítségnyújtásnak ez a formája. A fölöslegessé váló élelmiszerek és más javak többsége (kivéve talán a használt ruhákat) a szeméttelepekre, égetőkbe, zúzdákba kerül. Rengeteg itt még a pazarlás, a lehetőség, a teendő. – De örömmel hallom, hogy az első Charity shop nálunk is megnyílik október elsején.[251]

Más jellegű a MAGOSZ kiépülőben lévő **szociálisbolt-hálózata**. Ennek az a célja, hogy a kereskedőláncok kikapcsolásával közvetlenül a vásárlókhoz juttassa el a gazdák terményeit. (Vagyis ez inkább „trickling up" tevékenység.) Ha jól számolom, ez év augusztusában Budapesten már 19, vidéken 17 ilyen bolt működött. A tervek szerint a hálózatot végül 200 bolt alkotja majd.[252] A közelmúltban a Védegylet szakértői is megfogalmaztak egy jogszabály-módosítást, amely a vidéki gazdaságok élénkítését, a kistermelői élelmiszer-feldolgozást és -forgalmazást segítené elő.[253] – A self-help és a trickling up fontos eszközei lehetnek azok a modern, dán típusú szövetkezetek is, amelyek már Magyarországon is megjelentek. Az egyik legfontosabb ilyen szerveződés a Hangya Szövetkezeti együttműködés.[254]

Tulajdonképpen „trickling down" tevékenység az is, amit **falvak örökbefogadásaként** már sokszor leírtunk.[255] A kölcsönös haszonnal járó társadalmi segítségnyújtásnak ez a Magyarországon kidolgozott formája már kezd terjedni az országban. Egy lehetséges következő lépésként ez év októberében „örökbefogadó börzét" rendezünk, ahol összejöhetnek majd az ebben a programban érdekelt falvak és az érdeklődő intézmények, vállalatok, egyesületek, klubok,

250 Leírásukat lásd az ujreformkor.hu honlap Szolidaritás rovatában, Szászi Júlia cikkében. Ugyanő ír arról, hogy Ausztriában megszervezték a fölöslegessé váló mobiltelefonok „zacskós" begyűjtését; a készülékek, illetve alkatrészeik árát azután jótékonysági célokra fordítják.

251 http://www.korhazionkentes.hu/index.php?news&id=18&PHPSESSID=48947240537b0f0f91677e6c27cb2d01 – http://www.vatera.hu/listings/index.php?us=charityshop.

252 http://www.gazdakorok.hu/index2.html. Lásd még: Budai Gyula: A szociális bolthálózat kialakulása és továbbfejlődésének lehetősége (videóval). Új Reformkor. http://www.ujreformkor.hu/dr-budai-gyula-szocialis-bolthalozat-kialakulasa-es-tovabbfejlodesenek-lehetosege-videoval.

253 http://www.vedegylet.hu/modules.php/modules.php?name=AvantGo&op=ReadStory&sid=1062.

254 http://www.hangyaszov.hu. – Csak megjegyzem, hogy 1940-re már a Hangya Szövetkezeti Központ több mint 2000 tagszövetkezete 700 000 taggal és 400 Hangya-bolttal működött Magyarországon! A hatalmas szervezetnek 30 saját konzervgyára és 20 ipari üzeme volt. http://tanulokozosseg.mindentudo.hu/s_doc_server.php?id=1035.

255 Pankucsi Márta kezdeményezésére a Miskolci Egyetem egyik intézete fogadta örökbe Sajópálfalát. Lásd az ujreformkor.hu honlapon Pankucsi Márta cikkét a Kincsestár rovatban. „Az 'örökbefogadott falu', avagy egyetem Sajópálfalán."

magánszemélyek. – Kiterjeszthető az örökbefogadás gondolata többek között például iskolákra és kórházi osztályokra is. Örökbe fogadhatnak például jobb módú és jobb színvonalú iskolák rosszabb körülmények között dolgozó (falusi és nem falusi) iskolákat. Tankönyvvel, bútorral, tanácsadással bemutató órákkal, tantervekkel, cserediákokkal, korrepetálással, közös táborozással segíthetik őket, és erősíthetik önmaguk közösségi szellemét.

Kórházi osztályok örökbefogadásánál nemcsak nagyvállalatok adományai kerülhetnének szóba (technikai felszerelések, gyógyszerek stb.), hanem az is, hogy például egy-egy iskola vagy iskolai osztály vállalja: rendszeresen látogatja egy-egy kórház krónikus osztályának vagy gyerekosztályának betegeit, beszélgetve, játszva velük, felolvasva nekik, elintézve ügyes-bajos dolgaikat, felkeresve rokonaikat. Szerencsére vannak már Magyarországon ilyen kezdeményezések. Lásd például a Csodalámpa Alapítvány munkásságát.[256]

Számos más formája is működik a társadalmi segítségnyújtásnak. Ilyen például a már említett Máltai Szeretetszolgálat „Befogadó faluprogramja" (Tarnabod), „Tabán Integrációs programja", „Jelenlét Programja" (Pécs), „Idősbarát lakásprogramja", – A Magyar Ökumenikus Szeretet Szolgálat „Család- és gyereksegítő programja", „Hajléktalan programja", „Roma-programja", „Szenvedélybetegségeket segítő programja", – a Katolikus Karitász és a Baptista Szeretszolgálat EU-támogatással működő „Élelmiszersegély programja", és így tovább.

Civilszervezetként aktív érdekvédő tevékenységet folyat – sok más mellett – a Nagycsaládosok Egyesülete, a Gyermekétkeztetési Alapítvány, a Szövetség az élő Tiszáért, a Menhely Alapítvány, működik a Kórházi Önkéntes Segítő Szolgálat,[257] és ezzel csak néhányat említettem a fontos és sokféle munkát végző civilszervezetek közül. – Különös figyelmet érdemelnek a hospice szolgálatok. Munkájuk áttekintéséhez és regionális-városi központjaik megtalálásához jó kalauz a Magyar Hospice-Palliative Egyesület honlapja.[258] – A fogyatékosság is komoly forrása a társadalmi egyenlőtlenségeknek. Ezen a téren is sok szervezet és alapítvány működik.[259] – Igen fontosak a közvetlenül a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésén, a kisebbségek esélyeinek növelésén dolgozó szervezetek, alapítványok, például az Autonómia Alapítvány, a Polgár Alapítvány az Esélye-

[256] http://www.csodalampa.hu/csodalampa/Nyit%C3%B3lap. – Fontos külföldi példák: http://www.wuenschdirwas.de/; http://www.herzenswuensche.de.
[257] http://www.korhazionkentes.hu.
[258] http://www.hospice.hu.
[259] Csak egyet említek itt, most, a különlegesnek számító Ability Parkot, amely megfelelő támogatás híján épp most került veszélybe. http://www.abilitypark.hu/.

kért, a Védegylet, az Élőlánc Magyarországért és mások.[260] – Fontos szerepet játszik ezen a téren néhány nagy **magánalapítvány** is. Például Demján Sándor, illetve Csányi Sándor alapítványa, amelyek elsősorban a nehéz körülmények között élő tehetséges gyerekek iskolai pályafutását támogatják. [261]

Komoly **CSR tevékenység** is folyik az országban.[262] E tevékenység hatékonyságát erőteljesen növelni lehetne, ha szorosabb együttműködés alakulna ki a vállalatok, az állami és helyhatósági szervek, a civilszervezetek és az egyházak között – írja a kérdés egyik kiváló szakértője, C. K. Prahalad.[263]

Vannak fontos **új kezdeményezések** is. A főváros egyik kerületében például már sikeresen működik a „Senior Mentor Program",[264] amelynek keretén belül nyugdíjasok vállalják diákok korrepetálását. Mindenki jól jár: a nyugdíjasok újra fontos és szép munkát végezhetnek, a gyerekek pedig élvezik az odafigyelést, a segítséget, a személyes törődést.

Szerveződnek az országban az önfenntartó közösségek is (helyi élelmiszer-ellátás, vízellátás, közlekedés, munkahely stb.), és alakulóban van az **élőfalu**-hálózat is. A jövő nemzedékek országgyűlési biztosa 2009-ben *A fenntarthatóság előörsei* címmel indított el az ökofalvakkal kapcsolatos önálló programot.[265] – Nagy jelentősége lehet és már van is a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésében a Nyírő András által 2008-ban indított WIFI Falu programnak, amelynek keretén belül már az első fél évben több mint száz nagyon szegény faluban szereltek fel routert és körsugárzó wifiantennát templomtornyokra, hidroglóbuszokra és máshova, több ezer családnak téve ezzel lehetővé, hogy bekapcsolódjon az internethálózatba.[266]

Amerikai mintára nálunk is terjed az ügyvédek körében a **pro bono** tevékenység, vagyis az, hogy az ügyvédek és ügyvédi irodák munkaidejük bizonyos

[260] http://www.autonomia.hu/; http://www.polgaralapitvany.hu/; http://www.vedegylet.hu; http://www.elolanc.hu.
[261] http://www.mehok.uni-miskolc.hu/2007/09/28/demjan-sandor-alapitvany-szocialis-osztondija; http://www.csanyialapitvany.hu.
[262] A CSR a „Corporate Social Responsibility" rövidítése, és a vállalatok társadalmi felelősségére utal. Lásd http://www.csrhungary.eu/ – Lásd továbbá a vállalatok charity-tevékenységét elősegítő és koordináló nemzetközi és hazai szervezeteket. European Foundation Centre, http://www.efc.be/ – Magyar Adományozói Fórum, http://www.donorsforum.hu/.
[263] Prahalad 2006.
[264] http://www.civilvallalkozasok.hu/.
[265] http://www.okofalu.info/index.php?oldal=okofalvak_listaja. – És lásd például Kajner Péter (2009) cikkét az ujreformkor.hu című honlap Polgárosodás rovatában.
[266] „Száz wififalut, ezeret! Index, 2009 szeptember 3. – http://index.hu/tech/net/wifa8557/.

százalékában (Amerikában ez az 5% százalékot is elérheti) térítés nélkül végzik rászorulók jogi képviseletét. De folytatnak pro bono tevékenységet más szakmák képviselői is (például az orvosok). Egyébként 2007-ben Budapesten rendezték meg az első Európai Pro Bono Fórumot.[267]

Vannak még bőven további, s nálunk még (részben) kihasználatlan lehetőségek is.

Az úgynevezett **önsegítő csoportoknak** óriási jelentőségük van az emberi szenvedések enyhítésében (gyász, magány, betegség, drogfüggőség stb.). Amerikában és Nyugat-Európában széles körű, könnyen elérhető hálózatuk van. Az 1970-es 80-as években, Buda Bélának és kollégáinak kezdeményezésére nálunk is dinamikusan terjedtek ezek a csoportok. Az elmúlt egy-két évtizedben azonban megtört ez a lendület.

Újra kellene kezdeni, vagy felgyorsítani szerveződésüket.

Meg lehetne s kellene újra vizsgálni a **szociális földosztás** lehetőségét mint a vidéki szegénység fokozatos felszámolásának, és ezen belül többek között a romakérdés megoldásának egyik eszközét. Annak idején miért állt le vagy lassult le ez az elsősorban Bíró András nevéhez fűződő kezdeményezés? Hogyan lehetne feleleveníteni? Vagy nem kellene-e az olyan sikeres – bár a közelmúltban nehézségekbe ütköző – kezdeményezéseket felmutatni, s példájukból tanulni, mint mondjuk a Nógrád megyei Igriciben élő Roma-közösség uborkaültetvénye.[268]

Érdemes lenne utánanézni néhány **EU-támogatás hazai felhasználásának** is. Úgy tudom, például, hogy az EU a parasztgazdaságok almatermésének almalévé való feldolgozásának költségeit 90 százalékos hozzájárulással támogatja. Portugália például szinte teljes egészében kihasználja ezt a lehetőséget. Az iskolások tejjel és almával való ellátását is támogatja az Unió. Magyarországon mi a helyzet ezekkel a programokkal?

Felmerül annak a kérdése is, hogy nem kellene-e újra megvizsgálni a **mikrohitel**-hálózat megszervezésének lehetőségét. Tudom, hogy mások itt a körülmények, mint Indiában vagy Bangladesben, de talán kidolgozhatók az adaptálás módszerei. Van a mikrohitelezésnek internetes formája is. Működik például egy nemzetközi honlap, a Kiva.org,[269] ahol százával jelentkeznek a fejlődő országokból olyanok, akik mikrohitellel elkezdhetnének egy kis vállalkozást, és a hitelt nyújtók kiválaszthatják, hogy a sok száz vagy ezer jelentkező közül

[267] http://www.jogiforum.hu/hirek/16769.
[268] Lásd például: http://www.szabadfold.hu/cikk?19906. – Video: http://www.youtube.com/user/polgaralapitvany#play/all/uploads-all/0/gxO1mDvn-Ik.
[269] http://www.kiva.org/app.php?page=businesses.

kinek, kiknek adnának 20-50-100 dollárt. A KIVA csoport gyűjti a pénzeket, majd mikor összejön egy-egy projektre a szükséges pár száz dollár, átutalja a kérelmezőnek, és szigorú szerződések alapján behajtja a kamatokat – miközben rendszeresen informálja a kölcsönadókat arról (szöveges, fényképes beszámolókkal), hogy a vállalkozás hogyan alakul. Majd végül a kölcsönadott tőkét visszajuttatja a kölcsönzőknek.[270]

Magyarországon 2005–2007 között az Autonómia Alapítvány és a Mikrohitel Rt. kezdeményezett egy mikrohitelprogramot, ez azonban nem volt igazán sikeres. Most Felcsuti Péter, Polgár András és Ujlaky András készít elő egy új programot, amelynek több esélye lehet a sikerre.[271] A Raiffeisen Bank is indít egy hasonló kísérletet.[272] Az egyik akadálya a gyorsabb indulásnak az, hogy az amerikai gyakorlattól eltérően a magyarországi szabályozás tiltja, hogy magánszemélyek kamatelvárással adjanak kölcsön, függetlenül a kölcsön vagy a kamat mértékétől.

Különösen fontos volna alaposan körülnézni a világban, mert az új típusú charitynek, a kölcsönös segítés hálózatainak, a társadalmi felelősségvállalásnak, sok tanulságos és sikeres formája van. Elsősorban az **e-Charity**, vagyis az internetes segítőrendszerekre gondolok.[273] Ezek bevezetése, a hazai viszonyokhoz illesztése új lendületet adhatna az ilyen típusú tevékenységeknek. Két-három példát említek.

Adaptálni kellene, lehetne például az amerikai **DonorsChoose**[274] rendszert. Ez úgy működik, hogy egy interaktív honlapon szegényebb iskolák jelezhetik, hogy mire volna szükségük (tankönyvek, tanszerek, ceruzák, tollak, elektronikus táblák, laptopok, lámpák, tornafelszerelések), és az adakozni kívánók pénzben ajánlják fel segítségüket. Majd a honlapon ellenőrizhetik, láthatják, hogy adományuk eljutott-e a címzettekhez. (E rendszer magyarországi bevezetésének előkészítése folyamatban van.[275])

[270] A IWIW alapítói, Petrovics Péter vezetésével elindítottak egy KIVA típusú internetes mikrohitel rendszert Magyarországon is. Lásd: https://www.noba.hu/index.action.
[271] Lásd például a Bankvilágban 2009 május 15-én megjelent cikket: „Szegények Bankja". http://hitel.co.hu/bankvilag-hirei/szegenyek-bankja-hamarosan-indulhat_939/7.html.
[272] http://www.remenypenztar.hu/.
[273] Érdemes odafigyelni az olyan új fogalmakra is mint: méltányos kereskedelem, fair trade, felelős turizmus és hasonlók.
[274] http://www.donorschoose.org/.
[275] A vizsgálat tárgya egyfelől az, hogy iskolákon kívül be lehetne-e kapcsolni ebbe a rendszerbe más intézményeket is, például kórházi osztályokat, hátrányos helyzetben lévő falvakat; másfelől megvizsgálandó az, hogy természetbeni adományok is elkerülhetnének-e a címzettekhez.

SEL – Systèmes d'Échanges Locaux.[276] Remek francia kezdeményezés. Ezek egy-egy városban vagy térségben működő internetes rendszerek, amelyeken bárki felajánlhat szolgáltatásokat (baby sitting, vízvezeték-szerelés, pályázatírás, születésnapitorta-sütés, korrepetálás, segítés gyümölcsszedésnél, betegápolás stb.). A szolgáltatásokért nem pénzt kap, hanem az elvégzett munka időtartamának megfelelő „SEL-egységet", amit ő maga más szolgáltatásokra válthat be. – Hasonló jelleggel működik az angliai Local Exchange Trade System.[277]

Ilyen hazai kezdeményezés a **Szívesség.net**[278] is: ezen a honlapon kérni lehet és fel lehet ajánlani a legkülönfélébb tárgyakat, szolgáltatásokat, segítségeket.[279] Tudomásom szerint a NIOK is kísérletezik egy ilyen interaktív felület létrehozásával, „Kőleves" címmel.[280] Az eBay-nek ez a társadalmi változata sokat segíthetne a régvolt, de megszakadt kölcsönös segítség társadalmi hálóinak újraszövődésén. (Azt hallom egyébként, hogy már politikai körökben is felmerült a hajdani „kaláka" jellegű tevékenységek valamiféle támogatása.)

Angliai kezdeményezés a **TheFundingNetwork**,[281] amely országszerte hasonló gondolkodású emberek csoportjait hozza létre, akik bizonyos rendszerességgel (negyedévente, félévente) jól előkészített prezentációk alapján közösen döntenek arról, hogy milyen jótékonysági kezdeményezést támogatnak. Az az előnye ennek a rendszernek, hogy az emberek egyenként nehezebben tájékozódnak és döntenek ilyen ügyekben: közösen, alaposan megvizsgált jótékonysági projekteket szívesebben támogatnak.

Social Enterprise London[282] nonprofit ügynökség, amely az úgynevezett társadalmi vállalkozásokat köti össze a felmerülő társadalmi igényekkel, civilszervezetekkel, önkormányzatokkal, intézményekkel. A társadalmi vállalkozások olyan cégek, amelyek a legkülönfélébb közösségi igényeket elégítik ki, úgy, hogy profitjuk jelentős részét vagy egészét további közösségi munkákba fektetik be.

276 http://selidaire.org/spip/; –http://www.wikiberal.org/wiki/index.php?title=Syst%C3%A8me_d'%C3%A9changes_locaux.
277 http://www.letslinkuk.net/.
278 http://szivesseg.net. – Lásd még: http://www.szivessegbank.hu/node/119.
279 Nyaralás, munkahely, tárgy, örökbefogadás, állat, gyerekholmi, segítség kérés, egyéb gyermekholmi, munka, munkahely, lelki élet, szállás, fuvar, utaztatás, társaság, mentálhigiénia, otthoni munka, bútorok, információ, tárgy kölcsönzése, anyagi segítség, emberi közöség, szállás, társ, lakhatás, nyaralás, iroda stb. Ruha, cipő, fordítás, tanács, egyéb.
280 http://www.adhat.hu/szerv/talalatok?q=k%F5leves&minositett=on.
281 http://www.theFundingNetwork.org.uk.
282 http://www.sel.org.uk/.

Óriási szerepet játszhatnának a **médiumok** is a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésében. Egyrészt, természetesen, tényfeltáró, a szolidaritást erősítő, a társadalom segítőkészségét serkentő műsorokkal. De követhetnék a BBC vagy a német ZDF példáját. Ez utóbbi például szinte napi rendszerséggel sugároz olyan műsorokat, amelyek arra tanítják az embereket, családokat, hogy hol, min takarékoskodhatnak anélkül, hogy életminőségük szükségszerűen csökkenne. Vagy sugározhatnak olyan a társadalmi tudatot és a felelősségteljes polgári magatartást erősítő műsorokat, mint például megint csak a ZDF-nek az a valóságshow-ja, amelyben egy-egy magas rangú politikus, üzletember vagy üzletasszony öt napra helyet cserél például egy nehéz munkát végző gyári munkással vagy egy szerény körülmények között élő, többgyerekes háziasszonnyal. Óriási sikere s minden bizonnyal szemléletformáló hatása is van ennek a középkori Bolondok ünnepére emlékeztető műsornak (akkoriban a nagyurak és szolgáik cseréltek évente egy-két napra helyet).

Folytathatnám a már meglévő és a lehetséges társadalmi kezdeményezések felsorolását. De talán fontosabb arra felhívnom a figyelmet hogy: Magyarországon manapság még segíteni is nehéz.

NEHÉZ SEGÍTENI

Egy most elkészült vizsgálat eredményei arról tanúskodnak, hogy a magyar társadalom tagjaiban az általában feltételezettnél nagyobb készség van az adakozásra, jótékonyságra, fontos társadalmi célok támogatására. 2008-ban például a felnőtt lakosság „negyede adományozott pénzt, hetede adott természetbeni adományt, s tizede végzett önkéntes munkát", derül ki a TÁRKI kutatásából.[283] Ez még akkor sem rossz adat, ha a tanulmányból kiderül, hogy például a lengyeleknél csaknem kétszer ennyien hajlandók segíteni másokon.

A hazai számok is magasabbak volnának, ha nem volna sok (bosszantó és ostoba) akadálya a meglévő segítőkészség érvényesülésének és általában a jótékonyságnak. Rengeteg a bürokratikus akadály és nemtörődömség, a hiányos vagy rossz a törvényi szabályozás és így tovább.[284] Ha fel lehetne számolni őket, a társadalmi szolidaritás és a jótékonyság – úgy vélem – ugrásszerűen megnövekedhetne. De itt most mindössze két más jellegű akadályt említek.

283 „Adakozunk." http://www.tarki.hu/hu/news/2009/kitekint/20090828.html.
284 Nehéz segíteni azért is, mert például az élelmiszeradományok után, amelyeket ingyen kapnak és osztanak szét a szeretetszolgálatok, áfát kell fizetniük az adományozóknak. (Igaz, még így is jól járnak, mert a maradék élelmiszer megsemmisítése többe kerülhet, mint a jótékonyságot terhelő áfa.)

A tájékozatlanság. Az emberek nem tudják, hogy kinek mit, hol, s hogyan kellene s lehetne adniuk. A néhány nagy szeretetszolgálaton és egy-két közismert kórházon kívül nem könnyű megtalálni azokat a szervezeteket, címeket, intézményeket, akik befogadnák az adományokat. Ha valaki felesleges élelmiszerét, még kitűnően működő jégszekrényét, televízióját, vagy akár használt autóját adná oda szívesen rászoruló embereknek, családoknak vagy intézményeknek, még Budapesten is főhet a feje, hogy megtalálja a befogadó helyet. Vidéken pedig szinte lehetetlen feladatra kellene vállalkoznia. Miért nincs sokszorta jobban kiépítve az információszolgálat, amely megkönnyítené az adományok megfelelő helyre való eljuttatását? – És ez felveti a bizalmatlanság még komolyabb problémáját.

Bizalmatlanság. Nehezen szánják rá magukat az emberek és vállalatok arra, hogy adakozzanak, mert nem tudják, hogy melyik civilszervezetben, magát jótékonysági szervezetként vagy alapítványként hirdető szervezetben bízhatnak meg. Olyan nagy a visszaélés lehetősége, annyi riasztó hír kering, hogy az emberek elbizonytalanodtak, és inkább nem is szánják rá magukat arra, hogy segítsenek. (Épp olvasom a *HVG*-ben, hogy Oroszországban még nagyobb ez a probléma: szakértők szerint a jótékonysági adományok mintegy fele kerül csalók kezébe.[285])

A megoldás pedig, ha nem is egyszerű, de adva van. Több országban akkreditáló, hitelesítő, értékelő intézményeket hoztak létre, amelyek igazolást adnak ki olyan jótékonysági szervezeteknek és alapítványoknak, amelyek hatékonyságához és feddhetetlenségéhez nem fér kétség.[286] Amerikában például van több olyan könnyen elérhető és széles körben ismert honlap, a legismertebb talán a *Charity Navigator* (vagyis Jótékonysági Navigátor), amely felsorolja, ismerteti, folyamatosan ellenőrzi és rangsorolja a jótékonysági szervezeteket.[287]

Tudomásom szerint Magyarországon, sajnos, nincs ilyen értékelő és tájékoztató rendszer. A NIOK tervezi, hogy nyugati mintára kidolgoz egy ilyen rendszert, amely állami és társadalmi civilszervezeti listákra és további kutatásokra alapozva építene fel egy olyan adatbázist, amely már megbízható tájékoztatást adna mindenkinek az országban működő civilszervezetek tevékenységéről, hatékonyságáról és megbízhatóságáról.[288] Egyelőre azonban csak egyszerű, felsorolásszerű jegyzékek vannak. A legteljesebb a http//:www.adhat.hu honlapon található. A Szociális és Munkaügyi Minisztérium Szociális Információs

[285] Adományvadászok. *HVG*, 2009. augusztus 15., 36.

[286] Lásd ezzel kapcsolatban az *ICFO International Committee on Fundraising Organizations* tevékenységét. http://www.icfo.de/.

[287] http://www.charitynavigator.org.

[288] http://www.niok.hu.

Portálján,[289] a Szociális címszó alatt 796 szervezet adatai, a Jótékonyság címszó alatt 31 szervezet adatai jelennek meg. Külön figyelmet érdemel a Magyar Élelmiszerbank Egyesület honlapján található lista, mert ez már sokszorosan ellenőrzött, valóban komoly munkát folytató szervezeteket és önkormányzatokat sorol fel.[290] Van jegyzéke a Külügyminisztériumnak is több tucat olyan civilszervezetről, amelynek külföldi kapcsolatai vannak.[291]

De egyelőre még mindezeknek a gyengesége az, hogy nem minősítik a felsorolt szervezeteket, nem adnak információt arról, hogy a jegyzékben szereplő szervezetek mennyiben megbízhatóak, mennyire hű és hatékony sáfárai a rájuk bízott adományoknak.

MÉLTÁNYOS TÁRSADALOM

Mindezek után: van-e remény arra, hogy az ország, jelenlegi rossz állapotában, képes lesz elindulni egy méltányosabb társadalmi rend kialakításának az útján? Sok elkedvetlenítő tény és baljós jel ellenére látok erre lehetőséget. Mindössze néhány mozzanat megemlítésével indokolom ezt az óvatos bizakodást.

Ha a gazdasági fejlődés újra beindul, akkor elvben lehetőség nyílik majd az elosztásrend korrigálására. Arra, hogy a nemzeti jövedelem növekményéből relatíve nagyobb mértékben részesüljenek a társadalom alsóbb rétegei, illetve a fejletlenebb régiók.

A közelmúlt gazdasági és politikai sokkja, az elmúlt évek katasztrofális gazdasági-társadalmi politikája végül már mintha fejbe kólintotta volna a politikusokat is. Talán végre rádöbbennek arra, hogy így nem mehet tovább. Több rombolást, tévedést, vak önzést, korrupciót már nem tud elviselni az ország. Haladéktalanul hozzá kell látni dolgok rendbetételéhez, egy jól átgondolt gazdasági-társadalmi stratégia megfogalmazásához és megvalósításához, a demokratikus intézményrendszer restaurálásához, a hozzá nem értés és a rossz döntések áradatának megfékezéséhez, a személyes és pártérdekek visszaszorításához.

Ez így persze csak reménykedés és álmodozás. Mert a tények önmagukban nem változtatnak meg semmit. A társadalmi fejlődés többszereplős játék: a politikai, gazdasági és társadalmi szereplők küzdelme alakítja. És itt ná-

[289] http://www.civil.info.hu.

[290] http://www.elelmiszerbank.hu/partnerek.html.

[291] http://www.mfa.gov.hu/kum/hu/bal/Kulugyminiszterium/kozkapcsolatok/Civil+szervezetek/ – Sok értékes információ található a Google-on, a Jótékonysági szervezetek címszó alatt is.

lunk komoly bajok vannak. Egyet, talán a legfontosabbat emelem ki közülük. Az erőviszonyok eltorzulását.

A **politika** rosszul működik, de érdekérvényesítő képessége rendkívül erős. Erős az **üzleti világ** érdekérvényesítő képessége is. A harmadik szereplő azonban, a **társadalom** az elmúlt két évtizedben erőtlenül vergődött. Fel kell nőnie, meg kell erősödnie ahhoz, hogy a közéleti küzdelmekben betölthesse szerepét és ellensúlyozhassa a másik két szereplő hatását.

És: itt van a lehetőség és a remény. Mert ma még gyenge a társadalom, de az elmúlt néhány évben mintha már kezdett volna aktivizálódni, két lábra állni. Mintha kezdene rájönni arra, hogy nem elég négyévente szavaznia (vagy nem szavaznia), hanem az élet minden területén felelősségteljes polgárrá kell válnia. És többek között a maga területén mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy lassan nálunk is kibontakozzék egy méltányosabb társadalmi rend.

Az ebben az összefoglalóban leírt társadalmi-közösségi tevékenységek erősödése egyik jele lehet annak, hogy ez a folyamat – minden baj és konfliktus ellenére – már megindult ebben a botladozó országban.

HIVATKOZÁSOK

Kajner Péter 2009. Végkiárusítás előtt – A magyar vidék elmúlt nyolc éve és egy vidékpolitikai fordulat körvonalai. – http://ujreformkor.hu/cikk/vitaindito-kajner-peter-vegkiarusitas-elott-magyar-videk-elmult-nyolc-eve-es-egy-videkpolitikai. – A cikk szerkesztett változata megjelent a *Hazárdjáték – A szocialista-liberális kormányzás nyolc éve* című kötetben (Budapest, Századvég Kiadó, 2010).

Prahalad, C. K. 2006. *Esélyek a piramis alján: Társadalmi felelősségvállalás és profit.* Budapest, HVG.

* * *

Játsszuk azt, hogy játszunk megint...[292]

(2009)

Fáradtak, feszültek, görcsösek vagyunk. Ezer gonddal-bajjal küszködünk. És ezek a gondok, bajok megbéklyóznak minket.
Hogyan szabadulhatnánk e gondok, görcsök, bajok béklyójából?
Talán úgy és akkor, ha képesek volnánk újra játszani. Ha azt játszanánk, hogy igazán szabadok vagyunk. Ha komolyan vennénk a demokrácia bonyolult, de nagyszerű játékát. Ha azt játszanánk, hogy valamit tenni akarunk és tudunk ezért az országért s akár a világért. Ha azt játszanánk, hogy minden baj ellenére van célja s értelme az életünknek...

„Nem vagyok teljesen biztos abban,
hogy az angyalok, Istent dicsőítve,
egyre csak Bachot játszanak.
De biztos vagyok abban, hogy
családi körben Mozartot játszanak."
Karl Barth

Nemrég láttam egy kétperces svéd videofilmet. Egy metróállomás kijárati lépcsőit látjuk: egy mozgólépcsőt és mellette a szokásos betonlépcsőt. Természetesen mindenki a mozgólépcsőn álldogálva emelkedik felfele. Majd éjjel, zárás után, munkások jelennek meg, és átalakítják a betonlépcsőt egy zongora billentyűzetévé. De nem egyszerűen csak fehérre és feketére festik a fokokat, hanem igazi billentyűkké alakítják őket, úgy, hogy ha valaki fölszalad a lépcsőn, kétoktávnyi zongorahang cseng fel a léptei alól. Reggel az emberek nem tudják mire vélni a változást, óvatosan lépnek az első lépcsőfokra. Kicsit meghökkennek, mikor a lépcső megszólal, majd egyre inkább nekibátorodnak, kezdenek egyre feljebb lépegetni, majd úgy belejönnek a játékba, hogy egész dallamokat táncolnak ki a lépcsősoron.

A filmecske azzal zárul, hogy néhány nap múlva az emberek kétharmada már a billentyűsoron fut felfelé, s ezzel nemcsak az egészségesebb élet elvének

[292] Hankiss 2009. Előadás formában elhangzott *Az elkötelezett iskola című* nemzetközi oktatási konferencián, amelyet a Gallup, az Európa Nova és az Új Reformkor közösen rendezett 2009 novemberében.

hódolnak, hanem élvezik a játék szabadságát is. Ami korábban fárasztó lépcsőmászás lett volna, azt most: könnyűség és öröm.

Persze nem a svédek találták ki azt, hogy jó és érdemes játékká varázsolni a munkát. Hadd utaljak egy korai magyar példára.

Ha jól emlékszem, van Móricz Zsigmondnak (vagy Móra Ferencnek?) egy rövid novellája. Egy kisfiúról szól, akit elküldenek a szomszéd faluba, hogy vigyen el, vagy hozzon valamit. Tikkasztó hőségben indul útnak a gyerek, és másfél-két óra múlva érkezik haza. Megkérdik tőle, hogy nem fáradt-e nagyon el a hosszú gyaloglásban. „Nem gyalog jöttem, karikáztam" – vágja rá kackiásan a kisfiú, nem is igazán értve a kérdést. Vagyis gyaloglás-futás közben egy karikát hajtott maga előtt, és így mindez már nem izzasztó munka, hanem örömteli játék volt. (Gyerekkoromban még mi is sokat szaladgáltunk karikát hajtva.) Mert játék és játékos munka közben sokkal könnyebben elindul az a bizonyos „flow", amelyet manapság – Csíkszentmihályi Mihály nyomán – olyan sokat emlegetnek. Nem kellene már az iskolában megtanulnunk, hogy hogyan lehet játékká varázsolni a munkát?

Ámde lehet-e játszani egy „idegen világban"? Az iskola, amikor a gyerek először lép be az ajtón, idegen és félelmetes világ. S van, aki számára hosszú éveken át az is marad. Hogyan lehet vajon barátságos világgá, a gyerek, az ember világává varázsolni? Jürgen Moltmann német teológus és filozófus idéz egy sort egy rabszolgaidőkből származó spirituáléból: „Hogyan játszhatnék, amikor egy idegen világban járok?"[293] A dal szívbemarkolóan szép, de a szöveg az ellenkezőjéről is szólhatott volna. Azt mondhatta volna, hogy épp azért énekelek és játszom, mert egy idegen világban járok. És az énekkel, zenével, játékkal otthonná alakíthatom át ezt az idegen világot. – Ezt az építkezést jó volna már az iskolában elkezdeni.

Játsszuk azt, hogy ez a mi világunk. Azért, mert mi alakítjuk ki, közösen, a játékszabályokat; vagy legalábbis önként fogadjuk el őket. Mi döntjük el, hogy akarunk-e, s mit akarunk játszani. Az életben nem ez a helyzet. Ott készen kapjuk a szabályokat. Vajon volna-e lehetőség arra, hogy az iskola világát a játék szellemében építsük fel? Fontos volna, mert akkor talán, később, felnőttvilágunkban is képesek volnánk erre az építkezésre.

Játsszuk azt, hogy játszunk. Játsszuk a valóságot. Erről szól a következő történet.

[293] Moltmann 1972, 2. – Lásd még Huizinga 1944 (1938).

Az édesapa belép gyereke szobájába. A gyerek épp elmerülten játszik. Vonatot. Felállított egy sor széket. Ő ül elöl, ő a mozdony. Mögötte a többi szék: a vagonok. Édesapja odamegy hozzá és megsimogatja a fejét. A gyerek összerezzen, elhárítja a simogatást és így szól: „Apu, ne csókold meg a mozdonyt, mert akkor a vagonok nem hiszik el, hogy igazi." Íme a kettősség: a gyerek is tudja, hogy a szék az szék, ő meg ő. De ugyanakkor azt is átéli, hogy ő a mozdony, a székek pedig vagonok. Egyszerre van itt jelen, ebben a világban, a valóság és a játék.

Kölcsönvéve a német filozófus – Hans Vaihinger – híres fogalmát, az „Als Ob"-ot („Mintha"), lehet, hogy érdemes volna mindennapi életünkben is e kettősség játékát játszani. Úgy élni, mintha ez a világ a mi világunk volna. Úgy élni, mintha felelős polgárai volnánk ennek az országnak. Mintha érdemes volna dolgozni ezért az országért. Ha már az iskolában megtanulnánk ezt a játékot, mire felnövünk, talán már valósággá válna a játék.

Játsszuk azt, hogy szabadok vagyunk. Nem könnyű játék, de érdemes megpróbálni. Sok minden köt, béklyóz, korlátoz minket: a genetikánk, a családi és a társadalmi környezet, országunk törvényei, a hatalom fondorlatai, saját gyengeségünk. De ha már az iskolában a szabadság nagyon is komoly játékát játszanánk minden nap, akkor felcseperedvén szabadabb emberek lehetnénk. Igen erősek a korlátok, de van lehetőség a szabadságra is. F. J. J. Buytendijk, a híres biológus-antropológus írta valahol, hogy: „Egyszerűen arról van szó, hogy a madarak sokkal többet énekelnek, mint amennyit Darwin engedélyez nekik."

Játsszunk egy igazságos világot. Valóságos világunk végtelenül igazságtalan. A játék: maga az igazságosság világa. Mert a játékban nincsenek előre és végelegesen leosztva a szerepek. Nincsenek szépek és csúnyák. Szegények és gazdagok. Főurak és jobbágyok, urak és szolgák. Egyszer én kapok jó kártyát, egyszer te. Játék közben lehet igazán megtanulni, mi az, hogy egyenlő esély. A futballpályán térfelet is cserél a két csapat, hogy még a szél vagy a szellő se kedvezzen egyik félnek sem.

A középkorban a Bolondok ünnepén, évente egy napra helyet cseréltek az urak és a szolgák. Úgy tudom, vannak már olyan iskolák, ahol egy napra a tanárok és a diákok cserélnek helyet. Érdemes volna talán követni a példájukat. – Említettem, hogy máshol is kísérleteznek ezzel. Van egy kitűnő műsora a második német közszolgálati televíziónak, a ZDF-nek. Hogy csak egy epizódot említsek: egy hétre elmegy egy miniszter asszony egy panzióba mindenesnek, miközben a panzió tulajdonosa elmegy egy hétre egy wellness szállodába. A miniszter asszony pedig bevásárol, főz, mosogat, súrol, ágyaz, takarít, mos, könyvel, mindezt egy héten át. Megtanulja, hogy úgy mondjam, a „kun miatyánkot". Ráférne ez hazai minisztereinkre is. Vagy akár mindannyiunkra. Mi lenne, ha

tanárként most kellene zárthelyire vagy érettségire készülnünk? Mondjuk egy hétig? Lehet, hogy nem volna valami kellemes játék.

Játsszunk áttetsző világot. A valóságos élet tele van áttekinthetetlen, nyomasztó zűrzavarral. A játék világa, ezzel szemben: áttetsző világ. Áttetszőek, világosak a szabályok, a jogok és kötelességek. Nem bozótban, hanem a világos szabályok gyémánterdejében mozgunk. S felnőve talán majd mi is részt veszünk a bozót irtásában.

A játék az ártatlanság világa. A játékban mindenki tiszta lappal indul. A játékban nincs eredendő bűn. A játékban lehet mindenki kíméletlenül önző. Le kell győzni a másikat, de a győzelemmel nem jár rossz lelkiismeret. Győzelem van, de nem folyik vér. Nincs Káin és Ábel. Fontos volna, hogy az iskolában megerősödjék vagy kialakuljon a gyerekekben az az érzés, hit, meggyőződés, hogy van ártatlanság a világban. Persze úgy, hogy azt is érezzék, tudják, hogy épp ezért nagyobb is a felelősségük: ellen kell állniuk a romlásnak.

Játsszuk azt, hogy egészséges, erős, autonóm személyiségek vagyunk. A játék segíthet ebben, mert itt, a játékban nincs depresszió, nincs elfojtás, nincs Ödipusz-komplexus, nincs bűntudat, nincs megalázkodás és megalázás. A játék szellemével átitatott iskola is könnyebben megszabadulhatna ezektől a terhektől.

Játsszuk a lehetőségek és kockázatok játékát. A játék ugyanis, akárcsak az élet, tele van lehetőséggel. De tele van kockázattal is. Mindkettőre fel kell készülnie az embernek. Élnie kell a lehetőségekkel, de vállalnia kell a kockázatokat is. Nem könnyű dolog. Készen kell lennie a győzelemre is és a kudarcra is. „Readiness is all" – mondja Hamlet, a hajdankori sztoikus filozófusokat visszhangozva. A játék is erre tanít.

Az akarat és a véletlen játéka. Triviálisan hangzik, mégis igaz, hogy a labda az emberi élet egyik fontos „szabadsággenerátora". Bevezeti a játékba a véletlent, az előre nem láthatót, nem kiszámíthatót. Az emberi akarat és a véletlen küzd és táncol itt egymással. A labdajáték egyesíti önmagában az emberi akaratot és a véletlent, az emberi szabadságot és az emberi korlátokat, a sikert és a kudarcot, a reményt és a remény pillanatnyi elvesztését. Jó iskola ez: mert az életben is ezt a játékot kell, kellene minél jobban játszanunk.

A játékban nincs elmúlás és halál. A játék arra tanít meg minket, hogy mindig megvan az újrakezdés lehetősége. Ezt meg kellene tanulnia minden gyereknek.

A dolgok elmúlnak, nem minden sikerül az életben, de mindig lehet, mindig meg kell próbálni újra kezdeni. Ahogy mondani szokták, még százéves korban is érdemes diófát ültetni.

Hogy egy konkrét példát is mondjak: **játsszunk az iskolában demokráciát.** Sok kiváló kísérlet és módszer van erre, nem kell ismertetnem őket. – Vagy ha már kikerültünk az iskolából, *játsszuk azt, hogy újra fiatalok vagyunk,* és van dolgunk ebben a világban.

Játsszuk azt, hogy tudunk játszani. Ez sem könnyű, ezt is meg kell tanulnunk. Sok gyerek és sok felnőtt nem tud játszani. Kimarad az életükből a játék öröme, szép szédülete, szabadsága. Szegényebbek maradnak.

Játsszuk azt, hogy valamit tenni akarunk a világért. Egy lépéssel többet, mint amit eddig tettünk. – Játsszuk azt, hogy minden nap felfedezünk valami újat a világban és önmagunkban. – Játsszuk azt, hogy nemcsak munka, kötelesség, harc, hanem áhítat, öröm és szabadság is az élet. – Játsszuk azt, hogy játék az élet, és ugyanakkor azt is, hogy: nem játék az élet. A kettőt egyszerre kell megtanulnunk. A kettő együtt igaz.

Játsszuk azt, hogy van és lesz valami értelme az életünknek. Ez talán a legnehezebb játék. Amit az is jelez, hogy ha megkérdezi valaki tőlünk, hogy mi az életünk értelme, zavarba jövünk, elnémulunk, dadogunk, többnyire nem tudunk válaszolni. Nem azért, mintha szemérmesek volnánk és nem szívesen beszélünk életünk titkairól. Hanem azért, mert: nem tudjuk a választ. Nem tudjuk, mert a) nagyon nehéz erre a kérdésre jó és hiteles választ találni, b) életünk zakatoló rutinjában, mindennapi feladataink sodrásában nincs időnk és erőnk ilyen kérdésekkel foglalkozni, c) ha néha mégis felvillan előttünk ez a kérdés, többnyire ijedten s idegesen elhárítjuk magunktól.

Kár. Mert előbb-utóbb mindenképpen beleütközik az ember. Fiatalon, élete delelőjén vagy idős korában. Nem tud kitérni előle. Előbb-utóbb számot kell adnia az életéről. Saját magának. Vagy legalábbis előbb-utóbb jó volna tudnia, megtudnia, hogy mi az értelme, mi volt az értelme az életének. Hogy nem teljesen értelmetlenül élte le a maga néhány évtizedét. Hogy nem tűnik el teljesen, nyomtalanul. Hogy valami értelme volt annak, hogy itt volt.

Nehéz kérdés, nehéz megtalálni rá a választ. Föl kell készülni arra, hogy az ember képes legyen feltenni magának ezt a kérdést, és választ tudjon keresni rá. Fontos volna már az óvodában, a szó szoros értelmében „eljátszani" a kérdéssel, és a gyerekek, azt hiszem, nyitottabbak volnának erre a játékra, mint mi, felnőttek. De folytatni kellene az egyre komolyabb játékot az iskolában

is, és később, a felnőttkorban is. Az írók, művészek, a médiumok, a népszerű műfajok sokat segíthetnének ebben a tanulásfolyamatban.

Itt, most nem teszem fel a kérdést senkinek. Se másnak, se magamnak. Inkább csak Bereményi Géza és Cseh Tamás egy sorát idézem. Nemcsak a diákoknak, tanároknak, hanem mindannyiunknak üzen:

„Játsszuk azt, hogy játszunk megint".

HIVATKOZÁS

Hankiss Elemér 2009. Játsszunk igazi iskolát. http://ujreformkor.hu/cikk/jatsszunk-igazi-iskolat.

Huizinga, Jan 1944 [1938]. *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására.* Máthé Klára ford. Budapest, Athenaeum.

Moltmann, Jürgen 1972. *Theology of Play.* New York, Harper.

* * *

A késlekedő társadalmi szerződés[294]

(2012)

A gazdasági világválság újra felszínre dobott egy fontos fogalmat: a „társadalmi szerződés" fogalmát. Azt a gondolatot, hogy egy ország csak akkor működhet jól, ha állampolgárainak többsége elfogadja a társadalmi együttélés alapvető játékszabályainak bizonyos együttesét. – A tanulmány azt vizsgálja, hogy Magyarországon miért késik évszázadok óta egy ilyen írott vagy íratlan szerződés megkötése, illetve hogy ma mik volnának az előfeltételei egy ilyen szerződés megkötésének.

„Mennyi munka maradt végezetlen!"
Babits Mihály

BEVEZETÉS

Nem vagyok felhevült anarchista. És még csak nem is azért örülök a világra és ránk szakadt válságnak, mert most végre méltán szidhatom a Wall Street urait és a magunk kis országának vezetőit, akik az elmúlt nyolc-tíz évben ránk hozták ezt a tengernyi bajt.

Azért örülök, mert a válság nemcsak rombol, hanem megnyithatja az újrakezdés, az új megoldások keresésének lehetőségét is. Rádöbbentheti a világot, az országokat és az embereket, hogy a dolgok nem mehetnek tovább úgy, ahogy eddig mentek. Hadd idézem ezzel kapcsolatban korunk egyik legnagyobb és legjózanabb történészét, Eric Hobsbawm-t, (1998 [1994]), aki a 20. századról szóló könyvét ezekkel a mondatokkal fejezte be:

> „Történeti méretű válság küszöbére érkeztünk ... Nem tudjuk, merre megyünk ... Ha a múltra vagy a jelenre építjük a harmadik évezredet, akkor kudarcot vallunk majd. És a bukás ára, vagyis társadalmunk megváltoztatásának az alternatívája: a sötétség."

[294] Több, korábban megjelent írás bővített változata. Lásd például Gombár 2012, 9–45.

Szüksége van a világnak s különösen szükségünk van nekünk, itt a Duna–Tisza partján, erre a fejbe kólintásra. „El ne mulassz egy jó kis válságot!" – valahogy így szól egy közismert amerikai mondás. Mi pedig hajlamosak vagyunk erre az elmulasztásra. Kapkodunk, pánikba esünk, egymást vádoljuk, marakodunk, ahelyett hogy a megoldásokat keresnénk. Vagy ami még rosszabb és veszélyesebb: átalusszuk a válságot, a felágaskodó kérdéseket valamiféle lomtárba visszatuszkoljuk, megoldásukat a végtelenségig halogatjuk.

Pedig végre itt az alkalom. A világot s minket ért sokk hatására felébredhetnénk. Felébredhetnénk arra, hogy mi történt velünk az elmúlt évtizedekben, mire jutottunk, mit rontottunk, mulasztottunk el, hol a helyünk és mik a lehetőségeinek egy átalakuló világban.

Kellett a fejbe kólintás, mert az elmúlt húsz évet javarészt elfecséreltük.

Voltak, vannak ugyan eredményeink, de a dolgok dandárját elvégezetlenül hagytuk. Csak néhány ilyet említek kudarcaink közül.

Politikai rendszerünk

Most ébredünk rá arra döbbenetes és elkeserítő tényre, hogy húsz év alatt nem sikerült igazi, hiteles, jól működő európai demokráciává cseperednünk.

Történelmi lehetőséget mulasztottunk el. Az elkerülhetetlen „tanulási folyamat" felemásra sikerült. Politikusaink jelentős hányada nem is nagyon akart tanulni. A remek indulás után politikai rendszerünk már-már pusztán „választási demokráciává" üresedett ki, oligarchizálódott, a politikai hatalom és a társadalom közötti igazi párbeszéd nem jött létre. A végrehajtó hatalmat ellensúlyozni hivatott autonóm intézmények másfél évtized óta – hol lassabban, hol gyorsabban, de – folyamatosan gyengülnek.

Döntéshozatali mechanizmusunk hol anarchizálódott, hol autoriterré keményedett. Politikusaink hol döntésképtelenné bénultak, hol meggondolatlanul ugrottak bele veszélyes és gyakran rossz döntésekbe. Igaz, egyvalamiben jeleskedtek: abban, hogy érdekeiket, tévedéseiket, cinizmusukat hogyan kell fellengzős retorikába rejteni.

Persze nemcsak a politikusokról van szó, hanem a közélet minden szereplőjéről és minden magyar állampolgárról. Mert még mindig fenyeget az a Bibó István által gyakran emlegetett veszély, hogy az ország benne rekedhet a „demokraták nélküli demokrácia" vermében.

Vajon elég erősen fejbe kólint-e most minket, mindnyájunkat a válság? Hogy tükörbe nézzünk, és elborzadjunk azon, hogy egy nem-európai arc tekint vissza ránk? És hogy húsz év után ott folytassuk, immár következetesebben és a sunyi pártérdekektől és tömeges közönytől megszabadulva, ahol 1989-ben elkezdtük?

Gazdaság

Hitegethetjük magunkat ezzel-azzal, de érdemesebb volna bevallani, hogy az elmúlt két évtized gazdaságpolitikája még csak nem is félsiker. Hagytuk tönkremenni mezőgazdaságunkat, és nem mentettük meg iparunknak még azokat a szereplőit sem, amelyeknek esélyük lett volna arra, hogy a nemzetközi térben is versenyképesekké váljanak. Igaz, hála a külföldről jövő beruházásoknak, gazdaságunk egy része ma nemzetközileg versenyképesebb, mint volt a nyolcvanas években. Igaz, vannak kiváló üzletembereink, és felnőtt egy új, a piacon már otthonosan mozgó vállalkozói nemzedék. De összességében még nem sikerült közelebb kerülnünk a nyugat-európai országokhoz, és nem sikerült megtalálnunk a helyünket s szerepünket az európai és a világgazdaságban. Többé-kevésbé a fejlettebb gazdaságok beszállítóivá, bérmunkásaivá süllyedtünk le.

Vajon felráz-e végre minket úgy istenigazában a válság? És elkezdünk-e komolyan dolgozni azon, hogy egy-két területen a globális gazdaság jelentékeny, kezdeményező szereplőjévé, a „kiválóság szigetévé" váljunk?

Méltatlan politikai civakodások és magánérdekek mohó hajszolása helyett (vagy mellett), húsz éve kellett volna hozzálátnunk ehhez a munkához.

Társadalom

Teljesítményünk talán ezen a téren a legsilányabb.

1989 kegyelmi pillanat volt. Évszázados késéssel megköthettük volna a magunk társadalmi szerződését. Nem tettük. Meg se kíséreltük. Elmulasztottuk a történelmi lehetőséget. És most itt állunk egy szétzilált, mindenben s mindenkiben bizalmát vesztett, sértett embertömeggel, Európa egyik legigazságtalanabb s legéletképtelenebb társadalmi rendjével, társadalmi rendetlenségével.

Jó volna, ha a jelenlegi válság arra késztetne, kényszerítene minket, hogy megteremtsük egy ilyen szerződés kialakulásának, megkötésének előfeltételeit. A továbbiakban e folyamat kibontakozását szeretném elősegíteni azzal, hogy néhány kérdésre választ keresek. Mi is értendő pontosan azon, hogy „társadalmi szerződés"? Mi a szerepe, miért van rá szükség? Kik kötnek, köthetnek meg egy ilyen szerződést. Miről kell megállapodniuk? A történelem folyamán milyen társadalmi szerződések köttettek meg? Nálunk történtek-e kísérletek egy ilyen szerződés megkötésére? Ma mik az akadályai és mik a lehetőségei egy ilyen szerződés megkötésének? Melyek volnának az első, legfontosabb lépések ezen a téren?

A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS FOGALMA

Az európai történelem során a társadalmi szerződés fogalmát sokféleképpen határozták meg. Manapság egy olyan írott és/vagy íratlan megállapodásnak szokás tekinteni, amelyet egy adott társadalom meghatározó szereplői kötnek egymással arról, hogy melyek legyenek

- a társadalmi együttélés fő játékszabályai;
- a szerződő felek kölcsönös érdekeinek és biztonságának garanciái, különös tekintettel az államhatalom és az állampolgárok viszonyára;
- a társadalom különböző csoportjainak és állampolgárainak jogai és kötelességei;
- a javak társadalmi elosztásának a szerződő felek számára (többé-kevésbé) elfogadható elvei.

Ez azonban így még nagyon tág és laza meghatározás. Sok kérdést megválaszolatlanul hagy. Nem tisztázza azt, hogy

- hogyan, milyen folyamat során alakul, alakulhat ki egy társadalmi szerződés;
- kik kötik, köthetik meg a szerződést;
- egyáltalában megkülönböztethető-e egy par excellence társadalmi szerződés más, a társadalmi együttélést szabályozó diktátumoktól, megállapodásoktól (paktumoktól).

Hogy a problémáknak legalább egy részét megvilágítsam, a történetileg legismertebb három társadalmiszerződés-elmélethez – Hobbes (1651 [1970, 2010]), Locke (1689 [1986, 1999]) és Rousseau (1762 [2001, 2003]) – fűzök néhány megjegyzést.

Hobbes. Az angol polgári forradalom és a polgárháború okozta zűrzavarban és arra reagálva írta híres könyvét (*Leviatán, avagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*), amelynek első kiadása 1651-ben jelent meg. Ebben Hobbes kifejti, hogy minden ember szabadnak született, de ez az egymásnak feszülő sok egyéni szabadság a „mindenkinek harca mindenki ellen", veszélyes és pusztító anarchiájához vezet. Ezt belátva az emberek lemondanak saját, korlátlan szabadságukról, és egy uralkodóra (Hobbesnál a monarchára, királyra) bízzák az ország irányítását, a társadalmi együttélést, jogokat és kötelességeket meghatározó törvények megalkotását és érvényesítését. Ezen a renden belül az emberek biztonságban, sőt, megszabadulva az anarchia rabságából, szabadabban élhetnek (annál is inkább, mert minden olyan dologban ők dönthetnek, amelyet a törvények nem szabályoznak).

Valójában ilyen szerződés sohasem jött, és sohasem jöhetett létre. Mert egy többmilliós embertömeg nem tud megállapodni „önmagával", s nem tud megállapodni egy külső féllel, mondjuk egy uralkodóval sem. A társadalomnak előbb – különböző érdekek, meggyőződések, törekvések mentén – tagolódnia kell, és minden csoportnak ki kell fornia a maga vezető rétegét, vezetőit, akik előbb egymással, majd később a külső féllel tárgyalni s megállapodni tudnak.

Hobbes Angliájában sem a társadalom és az uralkodó állapodott meg egymással. A Dicsőséges Forradalmat követő évben, 1689-ben elfogadott *Bill of Rights*ban a társadalom néhány domináns, elit szereplője: a király, illetve vele szemben az arisztokrácia, a köznemesség és a nagypolgárság vezetői állapodtak meg egymás jogairól/kötelességeiről.

Rousseau elképzelésében a társadalmi szerződés megkötésének első lépése az, hogy a szabad és minden szempontból egyenlő polgárok megállapodnak egymással abban, hogy mi mindnyájuk közös érdeke, vagyis a közjó. – Második lépés: Az állampolgárok feltétel nélkül alávetik magukat a közjónak, mintegy lemondva eredeti, természet adta szabadságukról, és a közösség tagjaiként erkölcsi szabadságra tesznek szert. A közjót egy legfelső közhatalmi testület testesíti meg, véd, érvényesíti, amelynek az is a joga s kötelessége, hogy az állampolgárokat a közösség biztosította, az eredendő természeti szabadságnál teljesebb, közösségi-erkölcsi szabadságra kényszerítse.

Az, hogy emberek tagolatlan sokasága meg tud állapodni abban, hogy mi a közjó, ugyanolyan képtelenség itt, mint ahogy volt – láttuk – Hobbes esetében. Arról nem is szólva, hogy legjobb tudomásunk szerint sohasem létezett olyan néhány vagy néhány tucat főnél népesebb embercsoport, amelyben minden szempontból egyenlő emberek éltek. Az pedig, hogy az emberek feltétel nélkül alávetik magukat a közjónak, illetve a közjót érvényesítő, teljhatalmú elitnek, még a legfejlettebb modern demokráciákkal kapcsolatban sem állítható.

Locke (időben korábbi) szerződéselméletének is hasonló – bár társadalomfilozófiailag más – a kiindulópontja. Úgy véli, hogy – a természetjog szellemében – eredendően minden ember teljesen szabad. S így, első lépésként, önként köt szerződést polgártársaival önmaga s minden polgártársa szabadságának, jogainak, tulajdonának és biztonságának védelmére. – Második lépés: együttesen szerződést kötnek a kialakuló államhatalommal, amelynek feladata pusztán az, hogy a fentiek jegyében a társadalmi együttélést és az ország hatékony működését biztosítsa. Amennyiben az államhatalom erre nem képes, vagy veszélyezteti a polgárok jogait és szabadságát, a polgárok felmondhatják az államhatalommal kötött szerződést.

A maga idejében óriási gondolati és politikai tett volt annak hangsúlyozása, hogy természeténél fogva minden ember szabad, és szabadon állapodhat meg polgártársaival az együttélés szabályairól. De valójában, az emberek jogai/lehetőségei között olyan óriási különbségek voltak, még évszázadokon át, a legpolgárosultabb társadalmakban is, hogy a polgároknak csak töredéke vehetett részt, szabadon, a játékszabályok meghatározásában. Mint majd látjuk, az ilyen elit-megállapodások csak a demokratikus intézmények, készségek, és a demokratikus gyakorlat fokozatos elterjedése során dúsulhatnak fel társadalmi szerződéssé.

Mielőtt tovább közelítenénk a tényleges társadalmi szerződésekhez, néhány szempontot még fel kell vetnünk az elit-megállapodásokkal, paktumokkal kapcsolatban.

DIKTÁTUM – KOMPROMISSZUM – PAKTUM

Diktátum. A játékszabályokat az ismert történelem évezredeiben az uralkodók, zsarnokok, abszolút monarchák, a szűk körű patrícius demokráciák vagy újkori diktátorok alakították ki és kényszerítették rá társadalmukra. Ezek a játékszabályok is működtek, mert az alattvalóknak kénytelen-kelletlen engedelmeskedniük kellett e szabályoknak.

Kompromisszum. Vannak olyan történelmi helyzetek, amelyekben a különböző társadalmi csoportok kompromisszumra kényszerülnek. Például olyankor, amikor a konfliktusok, érdekellentétek már annyira kiéleződtek, hogy veszélyeztették a társadalom működőképességét, és veszélyeztették már az uralkodó osztályok érdekeit is. Vagyis itt egy másik típusú kényszer érvényesült, de úgy, hogy a kompromisszumot megkötő főszereplők mindegyike valamit nyert a megállapodással. Gondoljunk csak a Bismarck által kikényszerített kompromisszumra a junkerek (nagy földbirtokosok), a birtokos parasztság, az erősödő kereskedő és iparos polgárság, az ugyancsak erősödő munkásság és az államhatalom között. Ez a kompromisszum volt az első lépés a német jóléti állam kiépülése felé.

Elit megállapodás, paktum. Ez sem mentes a kényszer és a kompromisszum mozzanatától, de a döntő tényező itt az, hogy a szerződő felek önként, szabad akaratukból vesznek részt a szerződés kidolgozásában, elfogadásában és érvényre juttatásában. Több más mellett klasszikus példa erre a svédek Saltsjöbadeni megállapodáss 1838-ban, amikor is a kormány, a munkáltatók és a szakszervezetek között köttetett meg Európa egyik első, már formálisan is társadalmi szerződésnek nevezhető megállapodása.

Sokat vitatott kérdés itt az, hogy a megállapodáshoz egyenrangú felek szükségesek-e vagy sem. Az üzleti világ példáit alapul véve a válasz valószínűleg az, hogy nem. A felek abban egyenlők, hogy partnerük nem kényszeríti őket a megállapodás aláírására – de lehetnek olyan helyzetben, hogy többé-kevésbé rákényszerülnek erre az erősebb fél által részben diktált feltételek elfogadására. Itt a dolguk és lehetőségük az, hogy minél kedvezőbb feltételeket érjenek el, s jobban járjanak annál, mint ha a szerződést nem kötnék meg.

És most próbáljuk meg tisztázni azt, hogy a hobbes-i, rousseau-i és részben locke-i lebegő elképzelésekkel, illetve a diktátumokkal, elit kompromisszumokkal és paktumokkal szemben hogyan határozhatnánk meg azt a valamit, amit valóban „társadalmi szerződésnek" nevezhetnénk.

TÁRSADALMI SZERZŐDÉS ÉS DEMOKRÁCIA

Minden társadalmi szerződés részleges. Nincs olyan szerződés, amely a társadalom valamennyi szereplőjének jogait, kötelességeit, lehetőségeit méltányosan rendezni tudná.

A késő 18., 19. századi patrícius típusú megállapodásokat például a fogalom általunk javasolt értelmében nem tekinthetjük társadalmi szerződéseknek, mert a társadalom töredékének, kisebbségének érdekei és eszméi alakították ki az együttélés játékszabályait, s e szabályokat a társadalom többi csoportja, többsége csak kényszerből, majd később, a feltételek javultával, csak jobb híján fogadta el. A demokratikus intézményrendszer és gyakorlat fokozatos kiszélesedésére volt s van szükség ahhoz, hogy egy elit-megállapodás egyre szélesebb körben váljon igazi, a társadalmi együttélést szabályozó erővé.

Jó példa erre az angol *Reform Actek* sorozata (1832–1928), amelyek száz éven át fokozatosan engedték be a választójoggal rendelkezők körébe a polgárság majd a munkásság különböző csoportjait (és végül a nőket), és építették ki az állampolgárokat védő szociális hálót. Az így kialakuló társadalmi rendet és szabályrendszert az angol társadalom egyre szélesebb rétegei fogadták el többé-kevésbé. – A harmincas években, majd a második világháború után, a birodalom felbomlása nyomán kibontakozó gazdasági válság és a thatcheri diktátumok alaposan szétzilálták a társadalmi együttélés kialakult szabályrendszerét. Az elmúlt két évtizedben azonban a társadalom főszereplői által kötött kompromisszumok sorozatának eredményeképpen újra kialakult a társadalmi együttélésnek egy olyan rendje, amelyet a társadalom többsége többé-kevésbé és hallgatólagosan elfogadott, s amely már íratlan társadalmi szerződésnek tekinthető. – Ezt fenyegeti most a kibontakozóban lévő globális gazdasági és politikai válság, és az egyelőre még szervezetlen, de egyre erősödő társadalmi proteszmozgalmak megjelenése.

Hasonló történet játszódott le a nyugati világ számos más országában is. A demokrácia fokozatos kialakulásával és térhódításával a 19–20. századi Nyugat-Európában is többszereplős megállapodások köttettek meg. Eleinte – mint láttuk – az államhatalom, az arisztokrácia, a köznemesség és a kereskedő/iparos polgárság (mai szóhasználatban az üzleti világ) között jöttek létre ezek a gyakran újrafogalmazott paktumok. Később, a 19. század második felében bekapcsolódott a munkásság és a parasztság is. A 20. század második felében azután tovább folyt a pluralizálódás, és a szerződések kialakítását és megkötését megelőző küzdelmekbe, tárgyalásokba egyre több társadalmi, gazdasági, világnézeti érdekcsoport kapcsolódott be.

E folyamat során a szereplők súlya is megváltozott. A birtokos arisztokrácia fokozatosan vesztett súlyából. Hasonlóképpen az államhatalmat az erős nyugati demokráciák fokozatosan korlátozták. A gazdasági szereplők befolyása viszont fokozatosan erősödött. Később, az elmúlt néhány évtizedben az úgynevezett civil társadalom súlya is növekedni kezdett.

Az 1968-as mozgalmak után világszerte fellángolt, majd az elmúlt egy-két évben újra felparázslott egy alapvetően új társadalmi szerződés megkötésének az igénye. Egy olyan szerződésé, amelyben a civil társadalom már az államhatalommal és az üzleti világgal szemben követeli a világ gazdasági, politikai és társadalmi rendjének újragondolását, átalakítását.

TÁRSADALMI SZERZŐDÉS ÉS A NEMZET

Fontos tisztáznunk e két fogalom viszonyát. Mert egyfelől részben átfedik egymást, s másfelől összekeverésük komoly zavarokat okozhat.

A *nemzet* és a *nemzettudat* nélkülözhetetlen kerete és kohéziós ereje a társadalmi együttélésnek. Közös nyelv, múlt, emlékek, értékek, szokások, szimbólumok, mítoszok, közösségtudat: a vallások mellett ez ma még a legfontosabb integráló erő. – De a nemzet valóban csak az *integrálásra* képes. Lényege az, hogy homogén közösségként éli meg magát, és így nem lehet alkalmas arra, hogy kezelje, egyeztesse a társadalmi érdekeket, ellentéteteket, konfliktusokat, kialakítsa és érvényesítse a játékszabályokat, szabályozza a különböző társadalmi rétegek, csoportok együttélését.

Erre a *társadalom* hivatott. Erre alakultak ki a társadalmi intézmények, az érdekvédelmi és konfliktuskezelő mechanizmusok, szociális ellátórendszerek, a jogrendszer, a társadalom tagjainak s különböző csoportjainak jogait és szabadságát védő intézmények.

Mindez témánk szempontjából azt jelenti, hogy a nemzet mint homogén közösség legfeljebb önmagával szerződhetne, ami természetesen képtelenség.

A nemzetnek és a nemzettudatnak, az összetartozás tudatának abban viszont fontos szerepe lehet, hogy a szerződés a társadalom különböző csoportjai között létrejöjjön és tartósan, hatékonyan szabályozza a társadalmi együttélést.

TÁRSADALMI SZERZŐDÉS ÉS AZ ALKOTMÁNY

Az alkotmányok többsége elit-megállapodásként született; az uralkodó csoportok állapodtak meg az adott ország minden lakosára vonatkozó játékszabályokban. S következésképpen az alkotmányok csak akkor s annyiban tekinthetők társadalmi szerződésnek, vagy a szerződés egyik fontos elemének, amennyiben a társadalom jelentős hányada, lehetőleg többsége elfogadja ezeket a játékszabályokat. Elfogadja őket, mert

- neki is viszonylag kedvező életfeltételeket biztosítanak;
- magánérdekei viszonylag nagy mértékben egybecsengenek a (egyébként nagyon nehezen meghatározható) közérdekkel;
- lehetővé teszik az ő számára is fontos, lehetőségeket és biztonságot kínáló társadalmi-közösségi együttélést;
- az adott körülmények között nincs reális lehetőség e szabályrendszernél kedvezőbb szerződés, társadalmi szerződés megkötésére.

Éppen elit-megállapodás jellegük miatt többnyire bizonytalan az új alkotmányok legitimációs státusa. Ezért kötik elfogadásukat gyakran kétharmados vagy négyötödös parlamenti többséghez, illetve népszavazáshoz.

Új alkotmány megfogalmazásának szüksége gyakran akkor merül fel, amikor egy adott ország igyekszik – új intézményrendszerrel, új játékszabályokkal – kilábolni egy súlyos válságból. Békeidőben viszont többnyire akkor kerül sor jelentős alkotmánymódosításra, vagy akár új alkotmány megfogalmazására, amikor a társadalmi viszonyok meglehetősen kiegyensúlyozottak, a konszenzusra való hajlandóság erős, az új alkotmány előnyei a társadalom többsége számára kézenfekvők. Lásd például Finnország új alkotmányát (2000) vagy Ausztriában az új alkotmánytervezetet (2011). Ezeknek az alkotmányoknak a társadalmi elfogadottsága már olyan magas, hogy méltán tekinthetők társadalmi szerződések formális, írott keretének.

TÁRSADALMI SZERZŐDÉS: ELIT-MEGÁLLAPODÁS VAGY EMERGENCIA?

S mindezzel még mindig nem tisztáztuk kellőképpen a társadalmi szerződés fogalmát. S kiváltképpen nem tisztáztuk a társadalmi szerződés létrejöttének „irányát", vagyis azt – bármennyire furcsa is ez a megfogalmazás – hogy a

társadalmi térben felülről lefelé vagy alulról felfelé jön-e létre. Hayek, Popper és mások ezzel kapcsolatban a) megkonstruált, illetve b) kibontakozó vagy emergens, rendről beszél.[295] Vagyis:

- előbb a társadalom domináns szereplőinek elit-megállapodása jön létre, formális szerződés, paktum vagy akár alkotmány formájában, s csak ha a társadalom többsége fokozatosan elfogadja, interiorizálja, a magáénak tekinti a kodifikált szabályrendszert, akkor következik be, hosszabb-rövidebb folyamat során a metamorfózis: a szabályrendszer átalakulása társadalmi szerződéssé.
- A közösségi-társadalmi együttélés szabályrendszere a mindennapi gyakorlatban fokozatosan formálódik, csiszolódik, bontakozik ki, és ha viszonylag békés szakaszában jár a gazdasági/társadalmi fejlődés, akkor egy idő után sor kerülhet arra, hogy a társadalom domináns szereplői kodifikálják, „paktumba", törvényekbe vagy akár alkotmányba rögzítsék.

Mint azt Sólyom László többször – legutóbb a *HVG* hasábjain[296] – kifejtette, az alkotmány ugyan a társadalmi együttélés szabályrendszerének legmagasabb szintű, formális kerete, de önmagában „légüres térben" lebegő „puszta szöveg", amely csak akkor válik eleven erővé, ha „lassú, szerves fejlődés alakította, ha szálai mélyen gyökreznek „a társadalom szövetében", a hazai és nemzetközi „alkotmányos kultúrában", az adott társadalom „értelmi és érzelmi kultúrájában", egy „intellektuális és politikai közösség" eszméiben és magatartáskultúrájában.

Az így létrejövő alkotmánynak ez a történetileg kibontakozó társadalmi, kulturális, eszmei mélyrétege alkotja a társadalmi együttélésnek azt az informális szabályrendszerét, amelyet a társadalmi szerződés informális tartományának nevezhetünk, s amelyet az alkotmány (vagy a szokásjog) fog formális keretbe.[297]

[295] Hayek 1982; Popper 2001. Lásd még Krugman 1996.

[296] Sólyom László 2012. Az alkotmányosság esélyei. *HVG*, 2012. január 1., 1. sz., 20–25.

[297] Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a társadalmi szerződés nem mindig rögzítődik írásban. Vannak esetek, amikor a szerződés nemcsak hogy írásban, de még szóban sincs formálisan rögzítve. Lehet, hogy nem más, mint a gyakorlatban kialakult, kialakuló alapvető játékszabályok hallgatólagos elfogadása. Annak elfogadása, hogy kinek mi jár, kinek mik a jogai és kötelességei egymással és a közösséggel szemben, mit lehet és mit nem lehet, illetve mit illendő s mit nem illendő tenni. Ez a hallgatólagos elfogadás egyébként nélkülözhetetlen eleme a formális, írott társadalmi szerződéseknek is. Nélküle a legjobban megfogalmazott, írott társadalmi szerződés is csak csikorogva, vagy egyáltalában nem, működik.

TÁRSADALMI MEGÁLLAPODÁSOK/SZERZŐDÉSEK: NYUGATON

A Nyugaton viszonylag hosszú története van a társadalmi megállapodások létrejöttének.[298] Íme néhány példa.[299]

Anglia. Kíméletlen és kegyetlen társadalmi küzdelmek után Anglia 1832-ben tette meg a társadalmi kiegyezés első lépését az úgynevezett reformtörvénnyel *(Reform Act)*; majd jöttek az újabb és újabb reformtörvények, amelyek a szavazati jogot fokozatosan kiterjesztették a társadalom egyre szélesebb rétegeire (1867, 1871, 1884, 1885, 1918 és 1928). Legalább ilyen fontos volt a jóléttel és szociális biztonsággal kapcsolatos törvénykezés. Lloyd George már 1911-ben javasolta az országos egészségügyi biztosítás és a munkanélküli-segély bevezetését. 1948-ban, Sir William Beveridge korábbi javaslata alapján létrejött a széles körű társadalombiztosítási rendszer, amely már a társadalom minden tagja számára biztosította az egészségügyi ellátást, nyugdíjat, munkanélküli-segélyt és más szolgáltatásokat.

Svédország. Súlyos társadalmi válsággal küszködve a svéd parlament 1847-ben és 1853-ban szavazta meg az első szegényeket támogató törvényeket. 1898-ban megalakult a máig hatalmas befolyással rendelkező svéd Szakszervezeti Szövetség *(Landsorganisationen i Sverige)*. 1913-ban nem a Szociáldemokrata Párt, hanem a Liberális Párt szavazta meg az Országos Nyugdíjtörvényt. 1938 december 20-án, az úgynevezett Saltsjöbadeni Egyezségben megállapodott egymással a Svéd Munkaadók Társulása és a Svéd Szakszervezeti Konföderáció, hogy együttműködnek, vitáikat tárgyalásos úton rendezik; a kormány pedig komoly adókedvezményt adott minden olyan vállalkozásnak, amely méltányos béreket és széles körű szociális biztonságot nyújtott alkalmazottainak. Az ötvenes–hatvanas években még tovább erősödtek a jóléti társadalom intézményei. Svédországban (vagy Norvégiában, Finnországban) adva van egy társadalmi szerződés informális mélystruktúrája, kultúrája, és adva van formális, kodifikált kerete is.

[298] A társadalmi szerződések történetének hatalmas irodalma van a jogtudományban, történelemtudományban, politikatudományban. Csak néhány fontosabb címet sorolok itt fel, lehetőleg minél több területet és megközelítési módot emelve ki. Binmore 1994–1998; Birnbaum et al. 1978; Boucher–Kelly 1994; Gough 1978; Ilyas 1994; Kittrie 1995; Kolm 1985; Ludassy 1999; Macneil 1980; McCormick 1987; Penner et al. 2000; Polányi 2004 [1957]; Replogle 1989; Riley 1982; Rogge 1987; Vicente 1990. – John Rawls (1997, 1999 [1971]) igazságelméleti monográfiájában rengeteg fontos szempont merül fel. – Magyar nyelven fontos tanulmányok találhatók a *Nemzeti Érdek*, 2008, 2. évf. 7. számában.

[299] A továbbiakban átveszek néhány bekezdést *Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben és tovább* című könyvemből.

Németország. Éles társadalmi konfliktusok után s közepette, 1869-ben alakult meg a Német Szociáldemokrata Munkáspárt; 1875-ben fogadták el a Gothai programot, amely egy évszázadra meghatározta az európai szociáldemokrácia szellemiségét, arculatát. Az államhatalom oldaláról, Bismarck kezdeményezésére az 1870-es években indult meg a szociális biztonságot garantáló törvények kidolgozása és elfogadása, amely azután – a 20. század második felében – Adenauer, Brandt, Schmidt idejében a ma ismert német jóléti társadalom kialakulásához vezetett, amely egyaránt épül a közösségi együttélés kulturális mélystruktúrájára és kodifikált, formális szabályrendszerére.

Amerika. Az 1930-as évek elején az Amerikai Egyesült Államok mély gazdasági és társadalmi válságba süllyedt, tízmilliók mentek tönkre, szegényedtek el, egymást követték a hatalmas sztrájkok, éhségmenetek, összeütközések. A kiegyezés lehetősége 1933. március 4-én nyílt meg, amikor Roosevelt benyújtotta a Kongresszusnak radikális gazdasági-társadalmi reformprogramjának, a *New Deal*nek első törvényeit. A nagy viták és harcok árán, de végül is megszavazott törvények leértékelték a dollárt, szabályozták és átalakították a bankrendszert, elengedték a túlélésért küzdő farmerek adósságait, országos szinten megszervezték a közmunkát, bevezették a munkanélküli-segélyt, szabályozták a munkaidőt, meghatározták a minimálbért, nagy közmunkaprogramokat indítottak, több millió munkahelyet teremtettek, kezdték kiépíteni a társadalombiztosítási rendszert. – A következő nagy horderejű lépéssorozatra a hatvanas–hetvenes években került sor, a polgárjogi mozgalmakkal és az afroamerikai közösség integrálásával. – Obama egészségügyi reformja egy újabb nagy lépés az amerikai társadalmi szerződés fokozatos kialakulásának a folyamatában.

Ausztriát is józan, pragmatikus megállapodás mentette ki egy súlyos válságból és a társadalom kettéhasadásának mély szakadékából. 1934-ben Dollfuss, az akkori kancellár, még ágyúval lövette szét Bécs utcáin a munkásfelkelést. De 1945-ben, kijőve az internálótáborokból, a nagy ellenfelek, a két nagy párt, a konzervatív Néppárt és a baloldali Szociáldemokrata párt vezetői megállapodtak abban, hogy a jövőben együtt kormányozzák majd az országot. Az 1955-ös új alkotmány szellemében a fontosabb politikai-közéleti-gazdaságpolitikai posztokat egyenlő arányban osztották el egymás között. Nagykoalíció alakult, amely egészen 1966-ig fennállt. Közben kialakult a máig működő osztrák korporatista rendszer. Ennek lényege az, hogy a politikai döntések előtt a társadalom három legfőbb érdekcsoportjának (a munkaadók, az ipari-kereskedelmi dolgozók és a földművelők „kamaráinak") vezetői megállapodnak egymással, majd a politika többnyire ezeket a megállapodásokat szentesíti. És a polgárok többsége egy írott/íratlan társadalmi szerződés elemeinek tekinti őket.

Spanyolországban a polgárháború, a Franco-rezsim évtizedei és e rezsim megdöntése után robbanásig feszültek az ellentétek. De az ország vezetőinek egymással szemben álló csoportjai ennek ellenére képesek voltak a kiegyezésre. 1977. október 25-én aláírták az úgynevezett Moncloa-paktumot, amelyben a francoista és velük szemben a demokratikus, jobb- és baloldali politikai pártok, gazdasági érdekképviseletek, szakszervezetek megegyeztek a politikai, gazdasági, társadalmi együttműködés legfőbb szabályaiban. Lezártnak tekintették a múlt véres küzdelmeit, biztosították az ellenzék politikai jogait, a sajtószabadságot, kidolgozták a gazdasági fejlődés felgyorsításának stratégiáját, lépésről lépésre bevezették az általános egészségbiztosítást, nyugdíjat, munkanélküli-segélyt – vagyis válságos és veszélyes évtizedek, évek után közös akarattal lerakták egy új spanyol társadalomnak és a társadalmi együttélés új szabályrendszerének az alapjait. Ez a társadalmi szerződés az elmúlt egy-két év gazdasági válságában kezdett, kezd felbomlani.

Globális társadalom. Az elmúlt évtizedekben már egyre több nemzetközi szervezet (WHO, UNICEF, FAO, UNCTAD, Világbank), nemzetközi szerződés, alapítvány, mozgalom dolgozik egy kibontakozóban lévő globális társadalom játékszabályainak kialakításán. De minden bizonnyal hosszú évtizedekre van még szükség ahhoz, hogy – ha egyáltalában eljön ez az idő – a szó szorosabb értelmében globális társadalomról és globális társadalmi szerződésről beszélhessünk.

Új fejlemények. Az elmúlt néhány évben kibontakozó gazdasági válság és a globális erőviszonyok gyors átalakulása egyre inkább megkérdőjelezte, megkérdőjelezi a gazdaság, a politika, a társadalom nemzeti és nemzetközi intézményeinek hatékonyságát, a javak nemzeti és globális elosztásának méltányosságát, az adott társadalmi rendet és világrendet. A most kibontakozó protesztmozgalmak pedig már mintha gyökeresen új és átfogó társadalmi szerződések megkötését követelnék, immár nemcsak a nemzetállamok, hanem a ma még épphogy csak kialakulóban lévő globális társadalom szintjén. Igaz, követeléseik ma még artikulálatlanul burjánzanak. Egy esetleg majdan kibontakozó globális társadalmi szerződésnek ma még a körvonalai sem bontakoztak ki.

Legalább ilyen fontos új jelenség az, hogy a nemzetközi közgazdász-társadalom is mintha most kezdene ráébredni arra – Keynes és Polányi óta újra – hogy a gazdaság szerves része egy sokkal bonyolultabb, átfogó rendszernek, amelyet társadalomnak nevezünk. Kiáltó példája ennek az idei davosi Világgazdasági Fórumra készült dokumentum (*Global Risks*, 2012), amely a globális gazdasági válság egyik legfőbb okaként – ellentétben a tavalyi jelentéssel, már nem a környezeti problémákat, hanem – az országok, és az országokon belül a gazdagok

és szegények közötti egyenlőtlenség drámai növekedését, a szociális háló teljes hiányát vagy szakadozását, a társadalmi szerződés hiányát vagy szétzilálódását jelöli meg. Szokatlan, hogy egy ilyen nagy horderejű nemzetközi gazdasági jelentés rövid összefoglalójában („executive summary") a társadalmi szerződés kifejezés nem kevesebb mint ötször fordul elő. És ugyanilyen szokatlan, hogy az elmúlt hónapokban a legjelentősebb amerikai *külpolitikai* folyóiratban, a *Foreign Affairs*-ben is három tanulmányban merül fel, fontos mozzanatként a társadalmi konszenzus, illetve szerződés kérdése (Packer 2011; Parent–MacDonald 2011; Fukuyama 2012).

Itt az ideje azonban, hogy megkérdezzük, hogyan illeszkedik bele ebbe a képbe Magyarország. A történet nálunk később kezdődött és máig sem vezetett igazi eredményre.

MI TÖRTÉNT NÁLUNK

Alkotmányokra, az uralkodó osztályok által kötött elit-megállapodásokra, kompromisszumokra, kiegyezésekre – illetve a nemzeti összetartozás érzésének felvillanásaira számos példát említhetnénk (Szent István „alkotmánya", királyválasztások, *Aranybulla,* Verbőczy *Hármas könyve,* 1867, 1920, 1949, 1989, – illetve 1848, 1956, 1989). De egyik ilyen dokumentum vagy esemény sem tekinthető valamiféle társadalmi szerződés megkötésének.

Hogy 1867-tel és az 1914-ig kodifikált, nagyobb horderejű törvényekkel kezdjük, mindezek tipikus elit-megállapodások voltak, és csak nagyon lassan tettek kisebb engedményeket a társadalom szélesebb köreinek a javára. S bár a gazdasági fellendülés bizonyos fokig oldotta a feszültségeket, a társadalom többsége (gondoljunk csak a több millió mélyszegénységben elő családra és a nemzetiségekre) legfeljebb kényszerből (és mindenféle más lehetőség és perspektíva hiányában) fogadta el az adott rendet.

Az első világháború után – társadalmi szerződés megkötése helyett – mármár polgárháború tört ki, majd a hagyományos uralkodó osztályok gyors kompromisszuma és a Bethlen–Peyer-féle paktum megkötése után társadalmi szerződés megkötésére 1945-ig nem volt készség és nem nyílt lehetőség.

1945 után a földreformot, a Horthy-korszak uralkodó osztályának háttérbe szorítását, a nagyvállalatok államosítását viszonylag széles társadalmi rétegek tekintették történeti igazságtételnek – és ez megnyithatta volna az utat egy társadalmi szerződés fokozatos kialakulása előtt. A kommunista hatalomátvétellel azonban ez a lehetőség semmivé vált. A demokratikus pártok likvidálása, a növekvő terror, a kisiparosokat és kiskereskedőket érintő, erőszakos államosítások, majd a téeszesítés mindenféle társadalmi megegyezést lehetetlenné tett. A kommunisták által az országra kényszerített játékszabályok ellen a társadalom 1956-ban fellázadt.

A hetvenes-nyolcvanas évek viszonylagos társadalmi békéje azt a látszatot kelthette, hogy létrejött valamiféle társadalmi szerződés az országban. Szerződésről azonban szó sem volt, mert a hatalom – az „értetek, de nélkületek" jozefinista elvét követve – nem tekintette a társadalmat tárgyaló félnek. Hatalmának konszolidálása és a társadalmi béke megőrzésének érdekében komoly engedményeket tett anélkül, hogy az alapvető emberi és állampolgári jogokat biztosította volna. Az így kialakuló, részben informális játékszabályokat, minthogy jólétét, lehetőségeit és személyes szabadságát ezek az engedmények érezhetően növelték, a társadalom hallgatólagosan elfogadta.

A rendszerváltással azonban a helyzet gyökeresen megváltozott, a késő kádárizmus játékszabályainak rendszere felbomlott, érvényét vesztette.

1989 UTÁN

Mint már korábban szóltunk erről, 1989–1990 kegyelmi állapotban volt az ország (bármennyire is nehéz, válságos évek voltak ezek).

Eljött a pillanat, amikor lehetőség nyílt volna egy rawls-i kísérletre, vagyis arra, hogy az új játékszabályokban úgy és akkor állapodjanak meg a társadalom különböző szereplői, amikor még nem tudhatták, hogy ők a jövőben hol lesznek a hatami rendben és a társadalmi munkamegosztásban: felül vagy alul. Ebben a helyzetben – Rawls (1999 [1971], 1997) hipotézise szerint – viszonylag igazságos, optimális elosztásrend alakulhat ki. Mert a még ismeretlen jövőben senki sem akarna túl rosszul járni. És ezért az emberek többsége a társadalmi együttélésnek egy olyan szabályrendszerére szavazna, amely egyaránt védené a győztesek és vesztesek jogait, és többé-kevésbé biztosítaná a gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális javak s lehetőségek méltányos társadalmi elosztását.

Erre a kísérletre azonban nem került sor. A botcsinálta új politikai vezetőréteg gyors elit-megállapodásban rögzítette az immár demokratikus politikai élet alapvető játékszabályait, de sem ideje, sem energiája (s talán hajlandósága sem) volt arra, hogy az ország gazdasági és társadalmi életének új szabályrendszerét is kidolgozza, a társadalom fő szereplőinek bevonásával, és ennek alapján valamiféle társadalmi szerződés megkötését szorgalmazza.

Ami a gazdaságot illeti, igaz, nagyon nehéz helyzetben (és erős külső nyomásra), elfogadta a neokonzervatív-neoliberális ideológia téziseit. A lovak közé dobva a gyeplőt szinte teljesen a piacra bízta a javak s lehetőségek elosztásrendjének kialakítását. Ezzel egyúttal kiszolgáltatta a társadalmat a piac erőinek, egy

olyan társadalmat, amelynek a történelem folyamán nem épültek ki azok a védekező mechanizmusai és intézményei, amelyek nyugati társaikat többé-kevésbé oltalmazták s oltalmazzák a piac szélsőséges hatásaival szemben.[300]

A társadalmi szerződés Magyarországon azóta sem köttetett meg. Nem alakult ki a javaknak és esélyeknek, jogoknak és kötelességeknek egy a társadalom többsége által elfogadott, többé-kevésbé igazságosnak tartott elosztásrendje.

Társadalmi szerződés nélkül azonban – jelenlegi szétzilált állapotában, sérelmektől és igazságtalanságoktól szaggatva – nincs esélye az országnak arra, hogy sikeres szereplővé váljon Európában és a világban.

Figyelmeztető jel, hogy a legsikeresebb európai országok (Svédország, Norvégia, Finnország, Dánia, Németország, Hollandia) már rég megkötötték a maguk társadalmi szerződését, és – bár a jelenlegi válság e szerződéseket is megtépázta, megtépázza – a társadalmi együttélést a szolidaritás, a közös érdekek, a játékszabályok magas szintje jellemzi.

Felmerül a kérdés: nálunk, ma, adva vannak-e a feltételei annak, hogy elinduljon egy társadalmi szerződés megkötésének a folyamata? A válasz egyértelműen az, hogy: *nincsenek adva.*

De azért az első lépést, lépéseket megtehetjük. Számba vehetjük azokat az akadályokat, amelyeket el kellene hárítani ahhoz, hogy ez a folyamat előbb-utóbb kibontakozzék.

A KIEGYEZÉS AKADÁLYAI

Hosszan sorolhatnánk őket. Csak néhányat említek.

- 1989 egy szétzilált társadalmat örökölt;
- a társadalmi szolidaritásnak és az együttélés kultúrájának amúgy is gyenge hagyományait felperzselte volt az államszocializmus negyven éve;
- az úgynevezett „átmenet" gyorsan szétroncsolta az államszocializmus gazdasági, politikai, társadalmi struktúráit, az új struktúrák kiépülése viszont a lehetségesnél lassabban haladt;
- ebben a zűrzavaros, anarchikus átmeneti korszakban megindult a mindenki harca mindenki ellen;
- a hirtelen megnyíló szabad (és veszélyes) világban – érthető módon – türelmetlenül és mohón kereste mindenki a maga, csak a maga érvényesülésének lehetőségét;

[300] Az államszocializmus évtizedeiben kiépült szociális intézményrendszer nem, vagy csak részben tudott s tud válaszolni az új kihívásokra.

- hiányoztak azok az autonóm és felelősségteljes szereplők, akik alkalmasak lettek volna arra, hogy megkössék a társadalmi együttélés új rendjét biztosító szerződést.

Nézzük meg közelebbről ezeket a szereplőket.[301]

A SZEREPLŐK

A politikai osztály

Nem vagyok történész, s amit mondandó vagyok, az minden bizonnyal elnagyolt és anakronisztikus. De úgy vélem, hogy a magyar „uralkodó osztály" teljesítményének történeti mérlege – európai összehasonlításban – kifejezetten negatív.

Úgy vélem például, hogy az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozat nem szolgálta az ország érdekeit; Széchenyinek, Kemény Zsigmondnak, Deáknak volt igaza. Lehet, hogy 1867-ben nem volt más lehetőség, de a következő évtizedek történéseinek ismeretében szerencsétlen döntés volt kizárni a megállapodásból a cseheket és részben még a horvátokat is. Megbocsáthatatlan hiba volt 1914-ben belépni a háborúba, ami végül is Trianonhoz és az ország széthullásához vezetett. Kevés ország élt volna túl ép tudattal egy ehhez hasonló traumát, de ennek ellenére súlyos hiba volt az, hogy a két háború közt az akkori uralkodó osztály nacionalista ideológiával és propagandával próbálta stabilizálni az országot. Ha arra tettek volna kísérletet, hogy lebontják a késő feudális hatalmi rendszert és birtokrendszert, és felgyorsítják az ország polgárosodását, talán elkerülhettük volna a németekkel való szövetséget, jobbak lettek volna az esélyeink 1945-ben, s ma is előbbre tartanánk.

Nem volt jobb a politikai osztály teljesítménye az utóbbi két évtizedben sem. Ami nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy egy új, kiforratlan, zavaros, súlyosan megosztott politikai osztályról van itt szó. Egyfelől, a kádári oligarchia, a vörös és zöld bárók oligarchiája felbomlott, illetve átmentette magát részben az új politikai osztályba, részben az új burzsoáziába. Másfelől szinte a semmiből toborzódott, verődött össze a politikai osztály másik fele, amely szinte minden politikusi tapasztalat nélkül vágott bele az ország kormányzásába.

Az a csoda, hogy néhány kiváló szakembernek, Antall Józsefnek, Sólyom Lászlónak, Tölgyessy Péternek, Hack Péternek hála sikerült egy európai típu-

[301] *Csapdák és egerek* (2009, 207–262) című könyvemben ennél részletesebben elemeztem az utóbbi két évtized magyar társadalmának fő szereplőit.

sú demokrácia intézményrendszerének alapjait lerakni. Ez igazi, történelmi teljesítmény volt.

A kimagaslóan jó indulás után azonban hamar megindult a romlás. Politikusaink szűnni nem akaró hatalmi harcokba keveredtek; a pártérdekek mindent felülírtak; ciklusról ciklusra más irányba rángatták az országot; hol döntésképtelenné bénultak, hol elhamarkodott, átgondolatlan, eleve bukásra ítélt programokba bonyolódtak; a közigazgatást szétzilálták; kaput nyitottak a korrupció áradatának; ők maguk saját gazdasági klienseik foglyaivá váltak.

Elragadta őket az eredeti tőkefelhalmozás láza. A nagy tülekedésben mindenki mindenki ellen fordult, mindenki ellenséggé vált; a győzni vagy legyőzetni izgalmában és rémületében éltek s élnek; „ha én nem semmisítem meg őt, ő semmisít meg engem" paranoiája és zéró összegű játszmája képtelenné tette őket mindenféle együttműködésre, józan kompromisszumra, az ország boldogulását szolgálni hivatott közös munkára.[302] Boszorkányüldöző hevületükben egymást fasisztáknak, illetve hazaárulóknak bélyegezték. Ezek után hogyan is állhattak volna szóba egymással?

Időnek előtte, már a kilencvenes évek elején kialakult a bizonytalan, szorongó, igazi megoldásokat nem találó emberekre jellemző „closed mind" is, vagyis zárt gondolkodás; az, hogy vakon és görcsösen ragaszkodnak a maguk vélt „egyedül igaz" igazságához, ideológiájához, félnek elengedni az egyszer már megtalált fogódzkodókat, veszélyes ellenségnek tekintenek mindenkit, aki másképp gondolkozik a világról, mint ők. Legbelül bizonytalanok, ezért kifelé mindenáron „erőt mutatnak". Képtelenek a párbeszédre.

Részben ennek a számlájára írható az, hogy húsz év alatt nem tudtak kidolgozni egy olyan gazdasági, politikai, társadalmi stratégiát, amely az országot versenyképessé tette volna az európai és a globális térben. És végül: súlyos gazdasági, politikai, társadalmi válságba futtatták be az országot.

Arról nem is szólva, hogy az országot túlpolitizálták, nem hagytak egyetlen semleges területet sem; a társadalmat kizárták a döntések világából. Gyorsan oligarchizálódtak, zárt politikai érdekcsoporttá, kasztta merevedtek, s így nem voltak sem képesek, sem hajlandók az ország sorsát a társadalommal való folytonos és komoly párbeszédben alakítani. Társadalmi szerződés előkészítésére, megkötésére így teljesen alkalmatlanná váltak.

[302] A Horn-kormány kísérlete 1995-ben valamiféle gazdasági-társadalmi dialógus elindítására, illetve a Gyurcsány által kapkodva összehívott, de komolyan nem vett gazdasági-társadalmi tanácsadó testületek munkája hamar kudarcba fulladt.

Az üzleti világ

Összességében teljesítménye jobb volt, mint a politikai osztályé. A rendszerváltás körüli zűrzavart, majd a politikai osztály tehetetlenkedését (minden különösebb erkölcsi aggály nélkül) ügyesen kihasználva gyorsan letudta az eredeti tőkefelhalmozás korszakát. Nem az üzletemberek hibája, hogy az ország ipara és mezőgazdasága az elkerülhetetlennél sokkal súlyosabb veszteségeket szenvedett. És nem az ő hibájuk az sem, hogy megfelelő gazdasági stratégia hiányában az ország a bérmunkás gazdaságok sorába süllyedt le.

Az azonban már kétséges, hogy mennyiben felelősek ők, s mennyiben felelős a rossz hazai szabályozórendszer azért, hogy jelentős hányaduk igyekszik kibújni a közterhek viselése alól, vagyonát elbújtatja, luxuséletmódra pazarolja, külföldön fekteti be. Vannak nagyszerű kivételek, akik sokat tesznek a hazai problémák megoldásáért, de a jelek szerint többségük nem érzi felelősnek magát az ország sorsáért, nem szolidáris a társadalom más csoportjaival, rétegeivel. Még nem igazán ismerték fel azt, hogy nemcsak az alul lévőknek és az országnak, hanem nekik is hasznuk származhatna egy méltányos társadalmi szerződés megkötéséből, egy igazságosabb és versenyképesebb társadalom kibontakozásából.

Ha valóban ez a helyzet, akkor ma még ez a szereplő is hiányzik ahhoz, hogy egy társadalmi szerződés előkészítése elinduljon.

A polgárság[303]

Tudom, szigorúan tilos „mi lett volna, ha" kérdésekbe bonyolódnia az embernek. De az tény, hogy aligha van Európában még egy olyan ország, ahol a polgárosodás folyamata olyan gyakran és olyan brutálisan szakadt volna meg, mint Magyarországon. A reformkor remek köznemesi/lateiner polgárosodása, a Kölcseyk, Berzsenyik, Kossuthok polgárosodása 1849-ben megszakadt. – 1867 után ez a köznemesség nem tudott lépést tartani a kapitalizálódó fejlődéssel, bemenekült az állami hivatalokba, ami polgári függetlenségének részleges feladásával járt. – Kibontakozóban volt egy nyugat-európai típusú burzsoázia, és elindult a majdani középosztály, a tanárok, orvosok, mérnökök osztályának kialakulása: őket a trianoni területvesztés tizedelte, a gazdasági válság nyomorította meg, majd évtizedek múltán a kommunista hatalomátvétel őrölte fel. – Folyt a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a művelt, autóm gondolkodású „parasztpolgárság" kialakulása is; őket fél évszázaddal később, a kuláküldözések

[303] Természetesen az imént említett „üzletemberek" is a polgársághoz tartoznak, de különösen nagy gazdasági és politikai súlyuk indokolta, hogy kiemelten is foglalkozzunk velük.

verték szét. – Az évszázados múltú kisiparos majd szakmunkás polgárságot és „kisfixes" polgárságot az államszocializmus negyven éve nyomorította meg. – A Kádár-rendszer alatt felnövekvő második gazdaságos, „trabantos" kispolgárság és első generációs értelmiség jelentős hányada 1989 után került válságba. – Az utóbbi két évtizedben felemelkedő vállalkozó polgárság, nagypolgárság, új-burzsoázia, illetve már a globális térben mozgó fiatal szakértelmiség még keresi a helyét, szerepét.

Súlyosbította a helyzetet az, hogy Trianonnal elveszítettük az ország legpolgárosodottabb nagyvárosait a Felvidéken és Erdélyben. – A második világháború idején, a haláltáborokban, a magyar társadalom egyik legpolgárosultabb rétege semmisült meg. – A német nemzetiségűek kitelepítése egy másik fontos polgári rétegtől fosztotta meg az országot. – 1956-ban az országból elmenekülők jelentős hányada a képzett polgárság soraiból került ki. Ennyi érveszteség hogy is ne lassította volna le az ország polgárosodását, és általában az ország fejlődését.

És ami talán mindennél nagyobb baj és szégyen: a lehetségesnél az elmúlt két évtizedben lassabb volt a polgárosodás folyamata (sőt, mint láttuk, megindult sok százezer család újraproletarizálódása). A sok hibás döntés inkább roncsolta, mintsem építette a polgári lét alapjait. Arról nem is szólva, hogy a polgárosodás motorjaiként nem használtuk ki az oktatásban, a médiumokban, a tisztes közéletben rejlő óriási lehetőségeket.

És közben – félálmunkban – már-már azt hittük, hogy autonóm és felelősségteljes európai polgárok országa vagyunk. Tévedtünk. Itt az ideje, hogy felébredjünk. Mert autonóm, felelősségteljes polgárság nélkül hiányzik a társadalmi szerződés megkötésének egyik legfontosabb, nélkülözhetetlen szereplője.

A „vesztesek"

Ez az a két-hárommillió ember, aki olyan nehéz anyagi körülmények között él, és olyannyira ki van szolgáltatva a piacnak, hogy szinte semmi autonómiával, politikai/gazdasági súllyal nem rendelkezik. Társadalmilag szervezetlen, a politikában, világban tájékozatlan, legfeljebb itt-ott fellángoló, rövid életű tiltakozó tüntetésekre képes.

A következő évek nagy kérdése, hogy sikerül-e öntudatos társadalmi erővé szerveződnie, amely egy esetleg kibontakozó társadalmi szerződés előkészítésében és megkötésében felelősségteljes szereplőként vehet részt, vagy továbbra is tehetetlen, passzív tömeg marad, illetve – szélsőséges politikai csoportok hatására – kezelhetetlen tömeggé vadul.

Kormányok és pártok

Már a Társadalmi Kerekasztal tárgyalásainak utolsó szakaszában (de részben már 1987-ben, a Lakitelki találkozón) kirajzolódtak azok a hatalmi, ideológiai, érzelmi ellentétek, amelyek később olyan szakadékká mélyültek, amely lehetetlenné tette, hogy bármelyik kormány kezdeményezze (üres PR-gesztusokon túl) egy társadalmi megállapodást előkészítő tárgyalások megkezdését. Jelenleg sincs semmi jele ilyen szándéknak.

A pártok (a helyét most kereső, még bizonytalankodó LMP kivételével) foglyai ennek az elvadult, egymástól elhatárolódó, egymást megsemmisíteni akaró zéró összegű játszmának, és így egyelőre alkalmatlanok arra, hogy akár csak gondolkozni kezdjenek egy társadalmi szerződés megkötésének lehetőségéről.

És ami még ennél is nagyobb baj, egyikükről sem lehet tudni, hogy milyen eszméket és érdekeket képvisel, milyen országstratégiában gondolkozik, hogyan s miképpen akarja az országot versenyképes, sikeres és példamutató demokráciává alakítani az európai és a globális térben.

Az MSZM két évtized alatt nem tudta tétova, óvatos baloldali eszméit összeegyeztetni a maga pártpolitikai érdekeivel és zavaros, ellentmondásos neokonzervatív, neoliberális gazdaságpolitikájával, az országot ide-oda rángató, átgondolatlan reformkísérleteivel. – Az SZDSZ a maga pártpolitikai, hatalmi és koalíciós kényszerei miatt képtelen volt következetesen képviselni egy európai típusú liberalizmus eszméit, szégyenteljes megalkuvásokba keveredett, és emiatt végül elvesztette társadalmi támogatottságát és szerepét. – A Fidesznek túl jól és gyorsan sikerült a liberalizmus szférájából átvonulni a konzervativizmus tartományába, máig csúszkál a német kereszténydemokrácia, a nemzet fontosságát és szuverenitását hangsúlyozó program és a részben keynesiánus, részben neoliberális megszorító gazdaságpolitika között. A Jobbik – populista, antiglobalista és rendpárti retorikája s szenvedélyei mellett – még nem fogalmazta meg azt, hogy milyen politikai, gazdasági, társadalmi modellben gondolkozik a jövő Magyarországát illetően.

Amíg nem alakul ki, nem forrja ki magát egy hiteles szociáldemokrata, hiteles liberális, illetve hiteles konzervatív párt Magyarországon, addig politikai pártjaink fokozzák az általános zűrzavart, és alkalmatlanok arra, hogy egy társadalmi szerződés megkötésében pozitív szerepet játszanak.

Autonóm és félautonóm országos intézmények

Politikai, gazdasági, társadalmi súlyuk, szakértelmük és a demokrácia súlyok-ellensúlyok mechanizmusában játszott szerepük nélkülözhetetlenné tehetné őket a társadalmi szerződés előkészítésében. Közülük a legfontosabbak:

- Az Alkotmánybíróság
- A bíróságok
- A Nemzeti Bank
- Az Állami Számvevőszék
- A Pénzügy Szervezetek Állami Felügyelete
- Az ombudsman(ok)
- Az önkormányzatok

Az elmúlt években azonban autonómiájukat az egymást követő kormányok egyre inkább próbálták beszűkíteni. És talán nem méltánytalan a kritika, ha azt mondom, hogy nemcsak kívülről szorongatták őket, de – tisztelet a remek kivételeknek – sokukban belülről sem volt meg a szükséges civil kurázsi. Mindez végül is azt jelenti, hogy jelenlegi állapotukban egy társadalmi szerződés előkészítésében a szükségesnél csak kisebb szerepet tudnának játszani.

Érdekellentétek

Nemcsak a főszereplők hiánya vagy gyengesége, felkészületlensége, hanem a társadalmat megosztó más típusú ellentétek is megnehezítik egy társadalmi szerződés előkészítését, illetve megkötését.

Történelmünk során mindig voltak ilyen szakadások. Néhányat említek meg közülük.

1848–49	Kurucok – labancok
1867	Kiegyezéspártiak – függetlenségpártiak
1867–	Államhoz kötődők (honorácior dzsentri + középosztály + kisfixes) – Piacról élők: kereskedő és iparos nagypolgárság + kisiparosság + szakmunkásság.
1919–1920	„Forradalmárok" – „ellenforradalmárok"
1920–1945	Jobboldaliak – baloldaliak; Rendezett anyagi körülmények között élők – hárommillió koldus
1940–1945	Üldözöttek – üldözők – közömbösek
1948–1965	A diktatúra gárdája – a társadalom többsége
1965–1989	A Kádár rendszer haszonélvezői – vesztesei, sértettei
1989 óta	A Kádár-rendszer volt haszonélvezői – volt vesztesei, sértettjei A mindenkori kormánypolitika haszonélvezői – vesztesei Hatalomkonvertáló szocialista vezetőréteg – az új feltörekvők Újburzsoázia – proletarizálódó közép- és kispolgárság Jómódúak – szegények – mélyszegénységben élők Alkalmazottak – munkanélküliek Kozmopoliták – nemzettudatukban sértődöttek Politikai osztály – társadalom A baloldali – jobboldali kormányok gazdasági holdudvara

Ezek a gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai, életformabeli különbségek, ellentétek igen nehezen kezelhetők. De kezelésük, fokozatos feloldásuk kikerülhetetlen előfeltétele egy majdani társadalmi szerződés megkötésének.

Plurális szerződés

Szemben a 18–19. századi „elit típusú" megállapodásokkal, ma már nemcsak az említett főszereplők, hanem számos más szereplő részvétele szükséges egy társadalmi szerződés megkötéséhez. Az elmúlt néhány évtizedben, a plurális demokráciák kibontakozásával, egyre fontosabbá váltak ezek a szereplők. Súlyuk a jelenlegi gazdaság/politikai/társadalmi válságban még tovább nő. A teljesség igénye nélkül felsorolok közülük néhányat:

> Munkaadói szövetségek, kamarák – Nagy- közép- és kisvállalkozók érdekvédelmi társulásai – Szakszervezetek és a munkavállalók érdekvédelmi társulásai – Kis-és középbirtokosok érdekvédelmi társulásai – Szakmai szervezetek, kamarák, szövetségek – Jövedelmi csoportok – A magas, közepes és alacsony iskolai végzettségűek érdekvédelmi szervezetei – A civil társadalom legfontosabb szervezetei, alapítványai – Egyházak, kulturális közösségek képviselői – Tanyavilág, Falu, Város, Budapest, Régiók érdekvédelmi társulásai – Nők érdekvédelmi társulásai – A jövendő nemzedékek védelmét képviselő szervezetek – Életkori csoportok érdekvédelmi társulásai – Keresők, Nyugdíjasok, Tartósan munkanélküliek, Szociális segélyen élők érdekvédelmi szervezetei – Betegek, csökkent munkaképességűek érdekvédelmi társulásai – A szegénységben, mélyszegénységben élők érdekvédelmi társulásai – A kisebbségek, etnikai közösségek érdekvédelmi társulásai – A környezet és a természeti erőforrások megvédésén dolgozó szervezetek.

Független szakértők

A mai összetett társadalmakban a társadalmi szerződés előkészítése és megkötése igen bonyolult feladat. Komoly szakértői gárda munkájára van, lenne szükség többek között a következő területeken.

Alkotmányozás – Politikai, gazdasági, társadalmi modell és stratégia – Külgazdasági és külpolitikai stratégia – Társadalmi, gazdasági innováció – Humán erőforrások – Emberi jogok – Egészségügy – Oktatás – Kultúra – Tudomány – Igazságügy – Közigazgatás – Közbiztonság – Vidékfejlesztés – Környezetvédelem – Konfliktuskezelés – Társadalmi méltányosság, szociális háló, szolidaritás, társadalmi mobilitás – Társadalmi együttélés, kisebbségek, szegregáció – Társadalmi tudat – Mindennapi emberi-társadalmi magatartás-kultúra.

Ez a szakértőgárda, szerencsére, rendelkezésre áll, bár az elmúlt két évtized pártokráciája itt is erős kontraszelekciót működtetett, és kliensrendszerével erős belső konfliktusokat generált. Meg kell erősíteni itt is a szakértői integritást és az együttműködés szellemét.

TÁRSADALMI TUDAT

Nincs esély a sikerre, ha mindezeken túl az emberek tudatában, mentalitásában, magatartásában nem következik be gyökeres változás.

Ha nem erősödik meg bennük a polgári jog- és felelősségtudat; a társadalmi szolidaritás és a közérdek tudata; a kölcsönös bizalom; az a tudat, hogy nem veszélyes és elvadult ellenségei hanem partnerei egymásnak; hogy együtt kell dogozniuk az ország újraépítésén; hogy nem egymást maró horda vagy közönyösen legelésző nyáj, hanem megbecsült és felelősségteljes polgárai egy országnak. Ha nem érzik úgy, hogy: „We are the people" – „Mi vagyunk az ország". Együtt.

Persze, könnyű ezt mondani, de csak következetes, új megoldásokat kereső, kitartó munkával lehet megvalósítani. Sok és sokféle a teendő. Mert jelenleg:

Önképünk zavaros, bizonytalan. Büszkék próbálunk lenni – méltán világra szólónak tekintett – bátor tetteinkre, 1848-ra vagy 1956-ra, és közben szenvedünk jelentéktelenségünk tudatától. Hol felragyognak előttünk szellemiségünk – a Széchenyik, Arany Jánosok, Bartókok, Babitsok, Gábor Dénesek – csillagai, hol ránk borul nyomorúságba süppedt falvaink, sivár külvárosaink, elroncsolódott hajdani gyáraink nyomasztó rémképe.

Múltképük ugyanolyan zavarodott, mint volt húsz évvel ezelőtt. Néhány kiváló történészünk sokat tett azért, hogy tisztábban s tárgyilagosabban lássuk múltunkat, történelmünk nagy fordulóit, 1948-49-et, 1967-et, Trianont, a harmincas éveket, 1944-et, 1956-ot, helyünket a Kárpát-medence tényleges történetében, de a hitek és tévhitek, mítoszok és ellenmítoszok még itt keringenek többségünk fejében. Ezen a téren is javarészt elfecséreltük a tanulás lehetőségének húsz esztendejét.

Jövőképünk 1989-ben tiszta volt és világos: be fogunk kerülni az Európai Unióba és élvezzük majd az európai lét minden előnyét. Ma: nem tudjuk, mi lesz az Unióval; nem tudjuk, hogy mi lesz velünk, hogy tartósan a perifériájára szorulunk-e vagy sikerül majd beljebb kerülnünk; nem tudjuk, hogy mit nyertünk és vesztettünk az elmúlt húsz évben; nem tudjuk, hogy hogyan tovább.

Helyzetképünk veszélyesen torz. Benne ragadtunk a 19., kora 20. században. Abban a tudatban élünk, éltünk, hogy önálló, autonóm nemzetállam vagyunk, szabadon döntünk sorsunkról. Nagy és veszélyes késéssel most kezdünk ráébredni arra a tényre, hogy szorosan bele vagyunk fűződve, épülve egy világrendszerbe, amely fogva tart ugyan, de lehetőségek sokaságát nyitja, nyithatja meg előttünk. Csak akkor van esélyünk, ha ennek az országnak minden politikusa, üzletembere, mérnöke, tanára, állampolgára – miközben megőrzi nemzettudatát, nemzeti méltóságát – megtanulja ennek a rendszernek a játékszabályait, és szert tesz azokra a képességekre, amelyek nélkül e tágabb rendszeren belül nincs esély a sikerre. – Ha a jelenlegi válság vészjelzését sem halljuk meg, és továbbra is abban a farkasvakságban szenvedünk, hogy „extra Hungariam non est vita...", akkor reménytelenül lemaradunk.

Biztonságtudatunk. A késő Kádár-rendszer két évtizedében ketrecben, de viszonylag biztonságos ketrecben éltünk. A világban végbemenő gazdasági, politikai, társadalmi változások hullámai megtörtek a rozsdásodó vasfüggönyön. 1989 után pedig a Pax Americana fényében sütkéreztünk. Aztán jöttek a sokkok, Irak, Afganisztán, szeptember 11., gazdasági világválság – de mi egy darabig, mint Marci Hevesen, még tovább sütkéreztünk. 2010–2011-ben szakadt ránk a válság tudata, ekkor kezdett beszivárogni háztartásainkba s tudatunkba a már-már reménytelen eladósodás réme, a forint vészes gyengülése, milliók elszegényedésének riasztó látványa, az ország ijesztő lemaradása a nemzetközi versenyben.

Ilyen zavaros tudattal, ebben a lázas állapotban esélye sincs egy józan, jól átgondolt társadalmi szerződés kidolgozásának és megkötésének.

MIRŐL KELLENE MEGÁLLAPODNUNK?

Elosztásrend

Mindenekelőtt az anyagi, társadalmi, politikai, kulturális javak méltányos elosztásának rendjében kellene megállapodni. Többek között:

Az anyagi javak, jövedelmek elosztásában, a jövedelemkülönbségek társadalmilag elfogadható mértékében – A közterhek méltányos elosztásában – A közszolgáltatásokhoz való hozzáférés lehetőségének elosztásában (tanulás, egészségügy, kulturálódás, a polgári életmód feltételei) – Az információkhoz való hozzáférés feltételeinek elosztásában – Az állampolgári jogok és kötelességek arányos elosztásában – A törvény előtti egyenlőség garanciáiban – A szabadságjogok és lehetőségek elosztásában – Az esélyek (tanulás, vállalkozás, mobilitás) méltányos elosztásában – Az önérdekek és a közérdek egyensúlyának biztosításában – A személyes biztonság garanciáinak elosztásában – Az egészséges élet és a jó életminőség feltételeinek elosztásában.

Országmodell

A szerződő feleknek meg kellene állapodniuk egy megvalósítandó országmodellben, a társadalmi együttélés játékszabályaiban, a politikai jogok, kötelességek, garanciák, fékek és egyensúlyok működésrendjében, ki kellene alakítaniuk egy reális és a társadalom számára vonzó jövőképet.

Meg kellene állapodniuk abban, hogy a milyen országban akarnak élni; milyen országmodell, milyen politikai és társadalmi rend megvalósításán akarnak dolgozni; mit tekintenek az ország legfőbb gazdasági, politikai, társadalmi érdekeinek, legfőbb fejlesztési terveinek. Meg kell határozniuk azt, hogy milyen eszközökkel akarják alakítani az ország külpolitikáját és külgazdasági stratégiáját; hogyan akarják meghatározni az ország jövendőbeli helyét és szerepét Európában és a világban.

Sajnos nem készültünk fel arra, hogy a világszerte most kibontakozó „bizonytalanság korában" megálljuk a helyünket. Ebből a szempontból jól jött az egyébként veszélyes és pusztító válság. Jól jött, de csak akkor, ha valóban jól fejbe kólint minket, felébreszt és figyelmeztet arra – két jelentős mértékben elfecsérelt évtized után –, hogy a józan ész jegyében s minden erőnket összeszedve kell dolgoznunk azon, hogy felvilágosodott polgári nemzetként és versenyképes országként megtaláljuk a helyünket a világban.

Ennek egyik előfeltétele a társadalmi szerződés megkötése. Egy ilyen szerződés lehetővé tenné a békés és termékeny társadalmi együttélést, dinamizálhatná az embereket, embercsoportokat, mozgósíthatná a társadalom erőforrásait, megerősíthetné a demokratikus intézményrendszert és magatartásformákat, versenyképessé tehetné az országot.

A társadalmi együttélés kultúrája

A szerződő feleknek mindent el kellene követniük annak érdekében, hogy a társadalmat jelenleg megosztó érdekellentétek, előítéletek és ellenérzések fokozatosan elenyésszenek, a polgárosodás folyamata felgyorsuljon, a mindennapi, civilizált társadalmi együttélés kultúrája erősödjék, az ország és polgárainak gondolkodása kinyíljon a világra. A lehetőség adva van: a közoktatás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a média jövőbeli reformjainak erre kellene összpontosítaniuk.

ESÉLYEK ÉS TEENDŐK

Be kell azonban látnunk, hogy elhanyagolható az esélye annak, hogy a társadalmi szereplők között a tárgyalások a közeljövőben meginduljanak, és az említett pozitív folyamatok kibontakozzanak.

A kormány – meg-megrezdülve ugyan – de bízik programja sikerében, nem érzi a párbeszéd kényszerének szorítását. – Az ellenzék vérszagot fogott, megbukhat a kormány, miért kellene egyezkednie vele. – A munkaadók többsége egyelőre még inkább a veszélyeit, mintsem az előnyeit látja egy társadalmi szerződés esetleges megkötésének. – A munkavállalók féltik munkahelyüket, bár érdekeik védelmében egy-egy csoportjuk már megmozdult. – A „vesztesek" a hó végi számlák rettenetében élnek – A potenciálisan független és felelősségteljes polgárság még bizonytalan, óvatoskodik. Az autonóm vagy félautonóm – de kissé megrokkant – országos intézmények többnyire új vezetői lojális tagjai az „establishmentnek". – A politikai pártok még csak izegnek-mozognak, nem találták még meg a maguk érvényes üzenetét, programját. – A kuruc és labanc indulatok fennen lángolnak, a sérelmek, sebek még gyulladtak. – Az egyházak védik meglévő, vagy keresik elvesztett jogaikat. – A civilszervezetek a túlélésért küzdenek, igaz, az új civil mozgalmak már gyűjtik az erőt küzdelemre vagy tárgyalásokra. A társadalmi tudat, az önkép, a helyzetkép, jövőkép kusza, zavarodott. Ilyen kótyagos fejjel nehéz lenne leülni egy komoly tárgyalóasztalhoz. Egy jövendő társadalmi szerződés szövetei még mintha nem szövődnének.

De ha mindez így van, akkor miről beszélünk egyáltalában? Reménytelen a dolog? Mi hozhat változást?

És itt most, a helyzet elemzéséből átváltok – megengedhetetlenül – az esélyek és remények nem egészen komoly latolgatására.

Isten ne adja, de elmélyülhet a válság; a társadalom többsége rádöbbenhet arra, hogy így nem mehet tovább. – A főszereplők előbb-utóbb ráébredhetnek arra, hogy a jelenlegi helyzet, a rendezetlen, kusza társadalmi viszonyok nemcsak az országnak, hanem már mindnyájunknak külön-külön nagy kárt okoz. – A kormány maga is elbizonytalanodhat, óvatosan kezdeményezheti a párbeszédet. – Az önkormányzatok ma még félénk ellenállása a centralizáló törekvésekkel szemben felerősödhet. – A civil mozgalmak megfogalmazhatják, az eddiginél határozottabban, nagyobb nyomatékkal és egymással egyeztetve a maguk céljait, terveit. – Előbb-utóbb a gazdasági növekedés elindulhat, s a keletkező felesleg elosztása lehetőséget nyit valamiféle társadalmi egyezkedésre.

És még az sem teljesen kizárt, hogy az EU vezetői, néppártiak, szocialisták, liberálisok összedugják a fejüket, és az európai konszolidáció érdekében együttesen késztetik majd a hazai civakodó feleket – selymes ostorral és édes répával – valamiféle megállapodásra.

S ha még ez sem megy, valamiben még mindig reménykedhetünk. A damaszkuszi útban. Ahogy annak idején Saulus leesett a lóról és Paulusként kelt fel, hátha egy szép napon ennek az országnak a polgárai és vezetői is a fejükre esnek, és: értelmes európai polgárokként állnak talpra.

HIVATKOZÁSOK

Ahmad, Ilyas 1944. *The Social Contract and the Islamic State*. Allahabad, Urdu Publishing House.

Binmore, Ken 1994–1998. *Game Theory and the Social Contract*. Vols. 1–2. Cambridge, Mass., MIT Press.

Birnbaum, Pierre – Lively, Jack – Parry, Geraint (eds.) 1978. *Democracy, Consensus and Social Contract*. London, Sage.

Boucher, David – Kelly, Paul (eds.) 1994. *The Social Contract from Hobbes to Rawls*. London, Routledge.

Fukuyama, Francis, 2012. „The Future of History. Can Liberal Democracy Survive the Decline of the Middle Class?" *Foreign Affairs*. January/February.

Global Risks 2012. Seventh Edition. An Initiative of the Risk Response Network. http://reports.weforum.org/global-risks-2012/.

Gombár Csaba (szerk.) 2012. *A konszolidációról. Elméleti és történeti elemzések*. [Budapest], Kalligram.

Gough, J. W. 1978. *The Social Contract: A Critical Study of Its Development*. 2nd ed. Westport, Conn., Greenwood Press.

Hankiss Elemér 2009. *Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben és tovább*. Budapest, Manager Kiadó.

Hayek, Friedrich A. 1982. *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*. Vols. 1–3. London, Routledge and Kegan Paul.

Hobbes, Thomas 1970 [1651]. *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Vámosi Pál ford. Heller Ágnes előszó. Budapest, Magyar Helikon.

Hobbes, Thomas 2010 [1651]. *Leviathan, or, The Matter, Forme, and Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill*. Shapiro, Ian (ed.). New Haven, Conn., Yale University Press.

Hobsbawm Eric J. 1994. *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York, Pantheon Books.

Hobsbawm, Eric 1998. *A szélsőségek kora: A rövid 20. század története, 1914–1991*. Baráth Katalin ford. Budapest, Pannonica.

Kittrie, Nicholas N. 1995. *The War Against Authority: From the Crisis of Legitimacy to a New Social Contract*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Kolm, Serge-Chrisophe 1985. *Le contrat social libéral: Philosophie et pratique du libéralisme*. Paris, Presses Universitaires de France.

Krugman, Paul 1996. *The Self-Organizing Economy*, Oxford, Blackwell.

Locke, John 1986. *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Endreffy Zoltán ford. Budapest, Gondolat.

Locke, John 1999 [1689]. *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Nagy Levente ford. Kolozsvár, Polis.

Ludassy Mária 1999. *Elhiszem, mert ésszerű: Tanulmányok az angol és a francia felvilágosodás koráról*. Budapest, Osiris.

Macneil, Ian R. 1980. *The New Social Contract: An Inquiry into Modern Contractual Relations*. New Haven, Yale University Press.

McCormick, Peter J. 1987. *Social Contract and Political Obligation: A Critique and Reappraisal*. New York, Garland.

Medina, Vicente 1990. *Social Contract Theories: Political Obligation or Anarchy*. Savage, Md., Rowman and Littlefield.

Nemzeti Érdek, 2008, 2. éf. 7. szám. [Ebben G. Fodor Gábor, Kern Tamás, Héjj Dávid, Kitta Gergely, Bara Zoltán, Somogyvári Mihály és Majláth Roland, tanulmányai.]

Nussbaum, Martha 2002. *The Tanner Lectures on Human Values*. Delivered at Australian National University, Canberra November 12 and 13, 2002 and at Clare Hall, University of Cambridge March 5 and 6, 2003.

Packer, George 2011. The Broken Contract. Inequality and American Decline. *Foreign Affairs*. November/December.

Parent, Joseph M. – MacDonald, Paul K. 2011. The Wisdom of Retrenchment. America Must Cut Back to Move Forward. *Foreign Affairs*. November/December.

Penner, Rudolph G. – Sawhill, Isabel V. – Taylor, Timothy 2000. *Updating America's Social Contract: Economic Growth and Opportunity in the New Century*. New York, Norton.

Polányi Károly 2004 [1957]. *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. 2., átdolg. kiad. Pap Mária ford. Budapest, Napvilág.

Popper, Karl R. 2001. *A nyitott társadalom és ellenségei*. Szári Péter ford. Budapest, Balassi.

Rawls, John 1997 [1971]. *Az igazságosság elmélete.* Krokovay Zsolt ford. Budapest, Osiris.
Rawls, John 1999 [1971]. *A Theory of Justice.* Cambridge, Mass., Belknap Press.
Replogle, Ron 1989. *Recovering the Social Contract.* Totowa, N.J., Rowman and Littlefield.
Riley, Patrick 1982. *Will and Political Legitimacy: A Critical Exposition of Social Contract Theory in Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, and Hegel,* Cambridge, Mass., Harvard University Press.
Rogge, Jan-Gerd 1987. *Die neueren Vertragstheorien und ihre wirtschaftspolitische Relevanz: Dargestellt am Beispiel der Bundesrepublik Deutschland.* Göttingen, Oberdieck.
Rousseau, Jean-Jacques 2001 [1762]. *A társadalmi szerződés.* Mikó Imre ford. Kolozsvár, Kriterion.
Rousseau, Jean-Jacques 2003 [1762]. *Contrat social.* Paris, Michalon.

* * *

A bizonytalanság kora?

(2012)

Az emberi létnek mindenkor eleme volt a bizonytalanság. De vannak korok, amikor a bizonytalanság és a bizonytalanság élménye drámaian megnő.
Vannak jelei annak, hogy most egy ilyen korszakba lépünk be. Egy olyan korszakba, amelyben új eszmékre, magatartásmodellekre, életstratégiákra van szüksége az embernek és emberi közösségeknek.

„Igen, szükségünk van reményre. Remény nélkül nem tudunk élni... De nincs többre szükségünk, és nem is szabad többet kapnunk.
Nincs szükségünk bizonyosságra."

Karl Popper

Az – akkor még kéttagú – emberiség utoljára az Édenkertben érezhette magát biztonságban. Leszakítván az almát, kilépvén a kert kapuján, a bizonytalanság világában találták magukat. Hamar kiderült, hogy az élet veszélyes foglalkozás.

Az ember azóta is a bizonytalanságok világában él. Életben kell maradnia egy lehetőségekkel és veszélyekkel teli világban; szembe kell néznie az ismeretlen jövővel, saját döntéseinek kiszámíthatatlan következményeivel, betegségekkel, veszélyes ragadozókkal s még veszélyesebb emberi ellenfeleivel; szembe kell néznie az ember sors kiszámíthatatlan fordulataival.[304]

Vannak filozófusok, történetfilozófusok, teológusok – Nietzsche, Heidegger, Jaspers, Derrida, Löwith, Niebuhr, Tillich, Caputo és mások –, akik szerint a bizonytalanság az emberi lét állandó, lényegi, ontológiai eleme.

„Mindig válság volt, csak az emberiség elrejtőzött előle, és nem vett róla tudomást"

– írja Hamvas Béla.

Mások azt hangsúlyozzák, hogy a bizonytalanság és a bizonytalanság élménye hullámzott a történelem során. Voltak korok s helyzetek, amelyekben az emberek viszonylag biztonságban érezhették magukat, máskor más hely-

[304] Részletesen írok erről A *Nincsből a Van felé* (2012) című könyvemben.

zetekben viszont felerősödött a bizonytalanság. Birodalmak összeomlásakor, átmeneti korokban, háborúk, polgárháborúk, gazdasági válságok, kényszerű vándorlások, járványok, nagy természeti csapások idején. S nem utolsósorban olyankor, amikor egy-egy nagy civilizáció „védőkupolája", világértelmezése, szimbólumrendszere megroppant, s az adott civilizáció már nem tudott választ adni az emberi élet alapvető kérdéseire.

Gondoljunk csak a klasszikus görög kultúra vagy a Római Birodalom hanyatlására és a kereszténység kialakulásának korai századaira; a hagyományos kereszténység válságára a 15–16. században; vagy a feudális gazdasági/társadalmi rend és világértelmezés felbomlására a 18–19. század fordulóján.

A 19. század Európájában a jómódú polgárok viszonylag biztonságban érezhették magukat (bár egy-egy háború vagy forradalmi hév végigsöpört a kontinens egy-egy részén; vagy mondjuk az akkor még gyógyíthatatlan betegségek a gazdag családokat is állandó szorongásban tarthatták). A 20. században azután berobbantak a nagy bizonytalanságok. Az első és második világháború, a gazdasági világválság, a parancsuralmi rendszerek félelmetes térhódítása, majd a hidegháború korszaka.

A század utolsó harmadában azonban a nyugati társadalmak kezdték biztonságban érezni magukat; egyre inkább jellemzővé vált rájuk a réveteg alvajárás. A háború és a hidegháború elmúltával a demokrácia, a piacgazdaság, a nyugati világmodell végső győzelmének, a nagy világproblémák fokozatos és sikeres megoldásának álnyugalmába ringatták magukat. Igaz, megjelentek vészjósló jelek is, de a tudósok és a sajtó tamtamozása ellenére ezek-a-problémák-előbb-utóbb-majd-csak-megoldódnak-valahogy volt az általános érzés. Még el sem múlt egyik vagy másik drámai helyzet, az emberek és a társadalmak igyekeztek foggal-körömmel visszakapaszkodni a biztonságok világába, a biztonságos világ illúziójába. Érthető, de veszélyes botorság.

Mert jöttek az újabb sokkok: 2001 szeptembere, a terrorizmus terjedése, a geopolitikai erőviszonyok átrendeződése, a Nyugat térvesztése, Kína megfékezhetetlen hódító lendülete, az erőforrások kimerülése, a klímaváltozás, a nagy árvizek, viharhullámok, tornádók, az iszlám forrongása, az élelmiszerárak elszabadulása, japán atomkatasztrófa, a szűnni nem akaró gazdasági válság. Nyilvánvalóvá vált, hogy a bizonytalanságok, a fokozott kockázatok és a nyitva tátongó kérdések egy újabb korszakába léptünk be.

„A kockázati társadalom" korszakába – írta Ulrich Beck. „A meglepetés és bizonytalanság világába" (Donald H. Rumsfeld). „A globális dzsungelbe" (Stanley Hoffmann). „A zűrzavar korába" (Alain Greenspan). „A globális kapitalizmus válságába" (Soros György). „Egy kaotikussá váló történelembe" (Richard Cohen).

De talán a legszigorúbb ítéletet Eric Hobsbawm hozta meg. *A szélsőségek kora: A rövid 20. század, 1914–1991* című könyvét ezekkel a mondatokkal fejezi be:

„Történeti méretű válság küszöbére érkeztünk ... Az emberi társadalmak alapvető struktúrái ... a pusztulás szélére kerültek ... Nem tudjuk, merre megyünk ... Ha a múltra vagy a jelenre építjük a harmadik évezredet, akkor kudarcot vallunk majd. És a bukás ára, vagyis társadalmunk megváltoztatásának az alternatívája: a sötétség."[305]

Nyitva hagyott kérdések sokasága ágaskodik körülöttünk.
Meddig tart a Pax Americana? Hogyan rendeződnek át a világpolitika erőviszonyai? – Megállítható-e az USA és az európai államok eladósodása? – Kordában tartható-e a terrorizmus? – Kiküszöbölhető-e a nukleáris robbanás veszélye? – Megállítható-e a Föld túlnépesedése? – Mit lehet kezdeni a javak globális elosztásának fenntarthatatlan igazságtalanságával és a szegénység problémájával?

Új világrend vagy új világzűrzavar van kialakulóban? Fokozza a bizonytalanságot az is, hogy az utóbbi évtizedekben megroppantak a társadalmi intézmények és azok a „nagy narratívák" („jóléti állam", „európai modell", „amerikai álom") és nagy világértelmezések, ideológiák (konzervativizmus, liberalizmus, szociáldemokrácia), amelyek korábban összetartották a társadalmakat. Megváltoztak a társadalmi együttélés játékszabályai is, a mindennapi viselkedéskultúra alapvető szabályai. Ez utóbbit illusztrálandó, hadd állítsam itt szembe a hagyományos és a mai viselkedéskultúra néhány alapvető parancsát.[306]

MAGATARTÁS

Hagyományos	Mai, „modern"
Szeresd felebarátod!	**Szeresd önmagad!**
Áldozd fel magad!	**Valósítsd meg önmagad!**
Légy szerény!	**Légy sikeres!**
Engedelmeskedj!	**Légy szabad!**
Takarékoskodj!	**Fogyassz!**
Bűnös vagy!	**Ártatlan vagy!**
Take care!	**Take a risk!**

[305] Hobsbawm 1998, 1994, 584–585. E kötet egy másik tanulmányában idéztem már e sorokat.
[306] E kötet egy másik tanulmányában (Proletár reneszánsz) részletesen elemeztem e két viselkedéskultúra szembenállását.

Ez a két egymásnak ellentmondó magatartás-kultúra keveredik ma a mindennapi életben, fokozva az emberek zavarodottságát, bizonytalanságérzetét.

A bizonytalanságnak ebben az új korszakában azok az országok vannak előnyben, amelyekben erős a társadalmi kohézió, világosak a társadalom többsége által elfogadott játékszabályok, stabilak, de rugalmasak a politikai, gazdasági, társadalmi intézmények, s talán mindenekelőtt: amelyekben szabad, felelősségteljes, öntudatos, toleráns, a problémák megoldásán dolgozó polgárok élnek. Akik nem kapaszkodnak görcsösen a hajdani biztonság emlékeibe, törmelékeibe, hanem keresik a megoldásokat. S kiváltképpen akik a bizonytalanság elől nem menekülnek be a Ionesco emlegette egyik vagy másik (egymást gyűlölő s mindenért felelőssé tevő) rinocérosznyájba, mindenre megoldást, biztonságot ígérő kancsal ideológiába.

De ne csak sopánkodjunk életünk mindenkori, s mai létünk különösen nagy bizonytalansága miatt. Mert tudnunk kell és tudnunk érdemes, hogy a nagy átalakulások korszakai, az „axiális korok" (Jaspers, Etzioni) vagy „liminális korok" (Turner) egyben a „*teremtő* rombolás" (Schumpeter) korszakai is lehetnek. Új eszmék, új megoldások, új szabadságok, új emberi lehetőségek kibontakozásának korai.

Igaz, csak akkor, ha a kor embereiben megvan az erő, a bátorság, tudás, az autonómia, az akarat arra, hogy megpróbálják újraértelmezni a világot, társadalmi rendjüket, emberi létüket.

S most vegyünk egy nagy lélegzetet, és kérdezzük meg, hogy: képesek vagyunk-e erre mi is itt, a Duna–Tisza partján? Jó volna, de nehéz hinni benne. Mert félő, hogy nem vagyunk felkészülve arra, hogy a bizonytalanság korában igazán megálljuk a helyünket. Nemcsak azért, mert gazdaságunk rozoga, politikai közéletünk dzsungelszerű, társadalmunk szétzilált (ezekről a bajokról rengeteg, bár viszonylag kevés józan szó esik mostanában). Hanem azért is, mert gondolkodásmódunkban és magatartás-kultúránkban sem vagyunk felkészülve.

A világháború és a diktatúra két évtizede után a késő kádárizmus émelyítő kompromisszuma és populista demagógiája elaltatott minket. A gulyáskommunizmus levében áztunk. Majd jó néhány évre a nyugati világ csillogása kápráztatott el minket. – Aztán, nem egészen derült égből, de jött a villámcsapás. Az igazság órája. Felkészületlenül ért minket. Nemcsak gazdaságunk és intézményrendszerünk, de tudásunk, szaktudásunk is elavult, panaszkultúránk immár nem működött, országunk sorsát, bambán, felelőtlenül egymással civakodó politikusokra bíztuk volt, Európa nyelveit nem beszéltük, a világban végbemenő nagy változások adta lehetőségeket, kapkodva, az országot ide-oda rángatva, kihasználni nem tudtuk.

Felocsúdva egy minden eresztékében nyikorgó országban találtuk magunkat. És egymásra mutogatunk, ahelyett hogy – legalább amíg a vihar tart – együtt

dolgoznánk azon, hogy egy megújult ország megtalálja a helyét, szerepét egy átalakulóban lévő Európában és világban.

A sok gazdasági, társadalmi, politikai teendő mellett azt a számos kiváló gondolkodó által megfogalmazott figyelmeztetést is komolyan kellene végre vennünk, hogy egy ország ereje, szabadsága, autonómiája, sikere elsősorban azon múlik, hogy polgárai mennyire szabadok, autonómak, felelősségteljesek, törvénytisztelők, sikeresek, s mennyire szolidárisak egymással.

Erre nevelt s nevel-e minket történelmünk, iskolánk, közéletünk, közgondolkodásunk? Erre neveljük egymást? Az európai gondolkodás nagy hagyományain nőttünk, növünk fel? „Az értelem és az erkölcs" irányítja életünket (Kant)? Megvan-e bennünk „a bátorság a szabadságra" (Sartre, Fromm)? Fel tudunk-e lázadni a világ kegyetlen értelmetlensége ellen (Camus)? Munkálkodunk-e azon, nap mint nap, hogy gazdag és autonóm személyiséggé váljunk (Foucault)? Képesek vagyunk-e válaszolni a világ kihívásaira, mert ha nem, akkor (Jung figyelmeztet erre), a világ válaszol helyettünk? Képesek vagyunk-e az örömre, képesek vagyunk-e „játszani" egy gondokkal teli világban (Huizinga, Rahner, Cseh Tamás)? Képesek vagyunk-e kitörni múltunk s rossz rutinjaink ketrecéből, képesek vagyunk-e „megváltozatni éltünket" (Rilke)? El tudunk-e számolni azokkal a bizonyos talentumokkal? Van-e erőnk arra, hogy keressük életünk értelmét egy esetleg értelmetlen világban (Derrida)? Megvan-e bennünk „a bátorság a létre" (Tillich)? Szembe tudunk-e nézni az emberi lét bizonytalanságával (Szókratész, Caputo)?

De álljunk meg itt. Mert már prédikálok. Mert már túlontúl fellebegtünk a filozófiai felhők magasságába. Persze ez is ránk fér, de ideje leszállnunk a hazai síkságra. Hogy ne ugart mondjak.

Mert sok itt még a teendő.

HIVATKOZÁSOK

Hobsbawm, Eric J. 1994. *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991.* New York, Pantheon Books.

Hobsbawm, Eric J. 1998. *A szélsőségek kora: A rövid 20. század története, 1914–1991.* Baráth Katalin ford. Budapest, Pannonica.

* * *

Idáig s ennyire jutottam. Nem tudom, milyen mozaikkép állt itt össze, ebben a kötetben, Magyarországról. Színes vagy szürke? Jó ránézni, vagy inkább elfordítja az ember a fejét? Örül vagy bosszankodik, hogy ebben az országban él s élt hosszú évtizedeken át?

Mindenesetre jó lenne, ha az elkövetkező években, évtizedekben minél szebb és érdekesebb színekben ragyogna fel ez a táj, s ragyogna fel az emberek élete.

Függelék

Publikációk

Összeállította Pap Csilla és Szabó Judit

ÖNÁLLÓ KÖTETEK

H. E. – Berczeli A. Károlyné: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája XVIII–XIX. század.* Budapest, 1961, OSZK, 481 p.

H. E. – Makkai László: *Anglia az újkor küszöbén.* Budapest, 1965, Gondolat, 462 p. (Európa nagy korszakai. Angol reneszánsz és polgári forradalom)

A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok. Budapest, 1969, Magvető, 320 p. (Elvek és utak)

Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó, 207 p. (Modern filológiai füzetek; 7.)

Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Budapest, 1977, Magvető, 392 p. (Elvek és utak)

Társadalmi csapdák. A korrupció. Budapest, 1979, Magvető, 141 p. (Gyorsuló idő)

Diagnózisok. Budapest, 1982, Magvető, 303 p. (Gyorsuló idő)

H. E. – Manchin Róbert – Szakolczai Árpád – Füstös László: *Folytonosság és szakadás. A magyar társadalom értékrendjének leírása egy országos értékszociológiai vizsgálat alapján.* Budapest, 1982 [1], MTA Szociológiai Kutatóintézet, Értékszociológiai Műhely, KKSÜ, 604 p. (Műhelytanulmányok. Értékszociológiai Műhely. Értékszociológiai tanulmányok)

H. E. – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között.* 1–2. köt. Budapest, 1983, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Értékszociológiai Műhely, 478 p. (Műhelytanulmányok. Értékszociológiai Műhely. Értékszociológiai tanulmányok)

Társadalmi csapdák; Diagnózisok. 2. kiad. Budapest, 1983, Magvető, 445 p. (Gyorsuló idő)

Az irodalmi mű, mint komplex modell. Tanulmány. Budapest, 1985, Magvető, 692 p. (Elvek és utak)

Társadalmi csapdák; Diagnózisok. 3. kiad. Budapest, 1985, Magvető, 445 p. (Gyorsuló idő)

Diagnózisok 2. Budapest, 1986, Magvető, 465 p. (Gyorsuló idő)

Pulapki spoleczne. Ford. Tomasz Kulisiewicz. Warszawa, 1986, Wiedza Powszechna, 135 p. (Omega. Biblioteka wiedzy wspólczesnej; 396.)

Kelet-európai alternatívák. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 406 p. (Fehéren feketén)

East European Alernatives. Oxford, 1990, Clarendon Press, XIV, 319 p.

Hongrie – diagnostiques. Essai en pathologie sociale. Ana Köböl (trad.) Genève, 1991, Georg, 257 p.

Hamlet színeváltozásai. Hamlet-értelmezések a XVIII. századtól napjainkig. Szombathely, 1995, Savaria Univ. Press, 175 p. (Isis-könyvek. Eszmetörténeti könyvtár)

Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlata. Budapest, 1997, Helikon, 264 p. (Helikon universitas. Filmművészet)
H. E. – Matkó István: *A tulajdon kötelez. Az új tőkésosztály társadalmi szerepéről.* A Tárki tanulmányával. Budapest, 1997, Figyelő, 101 p.
Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlata. 2. kiad. Budapest, 1998, Helikon, 264 p. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
Abenteuer Menschheit. Skizze einer Zivilisationstheorie. Péter Zalán (trad.) Budapest, 1999, Helikon, 412 p.
Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlata. 3. kiad. Budapest, 1999, Helikon, 264 p. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról. Budapest, 1999, Helikon, 279 p. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
Beszélgetések életről és halálról. Beszélgetőtársak Blanckenstein Miklós et al. Sajtó alá rend. Szendi Edit. Budapest, 2000, Helikon, 263 p.
Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról. 2. kiad. Budapest, 2000, Helikon, 279 p. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
Az ember és az antilop. Beszélgetések a szabadságról, a szépségről és sok minden másról. Budapest, 2001, Helikon, 217 p.
Fears and Symbols. An Introduction to the Study of Western Civilization. Budapest, 2001, New York, CEU Press, P. XVI, 317 p.
Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlata. 4. kiad. Budapest, 2002, Helikon, 264 p. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
H. E. – Lengyel László: *Kétszög. Idegen világban? A távol közelében.* Budapest, Helikon, 2002. 190 p., 216 p.
A Tízparancsolat ma. Beszélgetőtársak Bárándy György et al., sajtó alá rend. Szendi Edit, szerk. Rét Viktória. Budapest, 2002, Helikon, 414 p.
Új diagnózisok. Budapest, 2002, Osiris, 251 p.
Társadalmi csapdák és diagnózisok. Tanulmányok a hetvenes évekből. Budapest, 2004, Osiris, 333 p. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái)
Az ezerarcú én. Emberlét a fogyasztói civilizációban. Budapest, 2005, Osiris, 589 p. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái)
Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlata. Budapest, 2006, Osiris, 414 p. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái)
The Toothpaste of Immortality. Self-construction in the Consumer Age. Washington–Baltimore, 2006, Woodrow Wilson Center Press – Johns Hopkins Univ. Press, 425 p.
Ikarosz bukása. Lét és sors az európai civilizációban. Budapest, 2008, Osiris, 277 p.
Csapdák és egerek: Magyarország 2009-ben és tovább. Budapest, 2009, Menedzser Kiadó, 279 p.
A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről. Budapest, 2012.

MŰHELYTANULMÁNYOK (VÁLOGATÁS)

Életminőség modellek. Szempontok a társadalmi tervezés információs bázisának kiépítéséhez. A magyar életminőségkutatás műhelyéből, 9. Budapest, 1978, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 113 p.
H. E. – Füstös László – Manchin Róbert: *Életmód, életminőség, értékrendszer. Országos vizsgálat, 1978. Munkaközi jelentés 1. Alapadatok.* 1–3. köt. Budapest, 1978, MTA – Népművelési Intézet.
Értékszociológiai kísérlet. Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről. Utánny. Budapest, 1978, NPI,142 p.
Seashore, Stanley E. – Milbrath, Lester W. – H. E.: *Indicators of environmental quality and quality of life.* Paris, 1978, UNESCO, 96 p. (Reports and papers in the social sciences; 38.)
H. E. – Manchin Róbert – Füstös László: *Országos életminőség vizsgálat. Munkaközi jelentés.* Budapest, 1978, MTA Népművelési Intézet, 121 p.
H. E. – Manchin Róbert – Füstös László: *Életcélok a magyar társadalomban.* Paris–Budapest, 1980, Unesco.
H. E. – Füstös László – Manchin Róbert: *The role of values and value deficiencies in Primary Health Care Recording Systems.* Budapest, 1980, Művelődéskutató Intézet, 37 p.
H. E. – Manchin Róbert – Füstös László: *Az életcélok szerepe az emberek életében. Az 1978–1980-as magyar életminőségvizsgálatok adatai alapján.* [Közread. az] MTA Szociológiai Kutató Intézet Értékszociológiai és Alkalmazott Társadalomtudományi Elemzések Műhelye. Budapest, 1983, 44 p. (Műhelytanulmányok. Módszertani füzetek)
H. E. – Manchin, Robert – Szakolczai, Arpad – Füstös László: *Interactions between socio-economic factors, ways of life, and value orientations.* Budapest, 1983, KKSÜ soksz., 159 p. (Working papers. Center for value sociology. Hungarian Academy of Sceinces, Insitute of Sociology)
H. E. – Mukherjee, Ramkrishna – Moum, Torbjorn: *Quality of life. Problems of assessment and measurement.* Paris, 1983, Unesco, 177 p. (ISES – Socio-economic studies; 5.)
Essays in contemporary civilization. Szombathely, 2000, ISES – Institute for Social and European Studies, 72 p. (Discussion papers; 7. Studies in European transition)
Két tanulmány a magyar társadalom viselkedéskultúrájáról. Budapest–Kőszeg–Szombathely, 2000, ISES, Alapítvány, 46 p. (Műhelytanulmányok / ISES; 5.)
Fordulópont? 2001. szeptember 11. Kézirat gyanánt. Szombathely, 2001, Savaria Univ. Press, 16 p.
Human resources in Western Transdanubia. Szombathely, 2001, ISES – Institute for Social and European Studies, 116 p.

TANULMÁNYOK, PUBLICISZTIKA (VÁLOGATÁS)

1957
Helmut A. Hatzfeld. A critical Bibliography of the New Stilistics Applied to Romance Literatures. *Filológiai Közlöny,* 3. évf. 3–4. sz. 486–488.
1958
Neue Wege der Hamlet-Kritik. Heidelberg, Deutsche Shakespeare-Gesellschaft, 203–217. [Klny. a Shakespeare-Jahrbuchból.]
1959
Zagadnienia rodzajów literackich. Les problèmes des genres littéraires. *Filológiai Közlöny,* 5. évf. 3–4. sz. 492.
H. E. – Hélène Süveges: *Recherches génologiques en Hongrie.* [Wroclaw], [s. n.], 123–126. [Klny.: Zagadnienia Rodzajów Literackich.]
1960
Shakespeare Jahrbuch. Band 94/1958. *Filológiai Közlöny,* 6. évf. 2. sz. 256–260.
1961
The Hamlet-experience. An attempt at measuring the impact of the tragedy. [Wroclaw], [s. n.], 49–72. [Klny.: Zagadnienia Rodzajów Literackich]
1965
Main trends of XXth century Hamlet criticism. Budapest, Acta Literaria, 159–178.
1966
József Attila komplex képei. *Kritika,* 10. sz. 11–23.
1967
A népdaltól az abszurd drámáig. *Kritika,* 12. sz. 14–27.
[*A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok* című könyv ismertése.]
Pszichológia és irodalomtudomány. *Valóság,* 1967. 3. sz. 10–22.
1968
Kihez szól a vers. *Kritika,* 1968. 11. sz. 7–20.
1969
Kommunikációelméleti modellek és a népdalkutatás. (Röv. vázlat). In *Modellkutatás a folklorisztikában. Egy kerekasztal-megbeszélés anyagából.* 1968. szept. 23–24. Magyar Néprajzi Társaság – MTA Néprajzkutató Csoport rendezvénye. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kommunikációelméleti modellek és a népdalkutatás. *Ethnographia,* 80. évf. 3. sz. 354–355. (Rövidített vázlat.)
Az irodalmi mű hatása. Kísérlet a hatás számszerű mérésére. Budapest, MTA I. Osztály Közlemények 26, 285–313.
1970
A halál és a happy ending. A regénybefejezések értékszerkezete. *Kritika,* 12. sz. 11–28.
Az irodalmi mű. Struktúra vagy modell. *Valóság,* 13. évf. 7. sz. 74–88.
Irodalomtudomány és pszichológia. In Nyírő Lajos (szerk.): *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Shakespeare's Hamlet. The tragedy in the light of communication theory. Budapest, Akadémiai Acta Literaria, 297–312.
1972
Közérthető mű, műértő olvasó. In Szerdahelyi István (szerk.): *Művészet és közérthetőség. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Meaning as a source of aesthetic experience. *Semiotica,* 6. évf. 3. sz. 201–211.
1973
Irodalom. In *Művészetek.* Budapest, Minerva, 300–326.
Irodalom és bálványimádás. In *Az irodalmi mű értelmezésének módszerei és lehetőségei a televízióban.* (A TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztálya és az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkaértekezletének anyaga.) Budapest, MRT.
1974
Megismerés és értékelés. Az ember és a társadalom két jelzőrendszeréről. *Valóság,* 1. sz. 25–36.
A tanári pálya foglalkozási ártalmairól. *Kritika,* 1. sz. 16–17.
Változások a társadalom értéktudatában. *Kultúra és Közösség,* 4. sz. 19–31.
1975
A „poén" szerkezetéről és funkciójáról. In Horányi Özséb – Matolcsy György (szerk.): *Tanulmányok a magyar animációs filmről.* Budapest, DATORG soksz.
The poet-reader relationship in European poetry. From the XVI. to the XX. Century. In *Actes du 6e Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée.* [Bordeaux 31 aout – 5 septembre 1970] Org. Robert Escarpit, red. Michel Cadot et al. Stuttgart, Kunst u. Wissen, Bieber, 153–166.
Válasz az opponensi véleményekre. – Az irodalmi mű, mint komplex modell. *Literatura,* 3/4. sz. 178–187.
1976
Adalékok a használati érték-tömeg társadalmi eloszlásának modellálásához. *Szigma,* 4. sz. 191–212.
Az igazságosságról. A társadalmi együttélés egyik sarkalatos, de ellentmondásos értékéről. *Magyar Filozófiai Szemle.* 4. sz.
H. E. – Manchin Róbert: Szempontok az élet „minőségének" szociológiai vizsgálatához. *Valóság,* 6. sz. 20–34.
UNESCO szakértői konferencia az „életminőség" fogalmáról. *Szociológia,* 3–4. sz. 627–628.
1977
Amiről érdemes vitatkoznunk. In *A strukturalizmus-vita. Dokumentumgyűjtemény.* 2. rész. Összeállította Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 19–25. (Opus; 2.)
Bevezetés a Strukturalizmus című kiadványhoz. In *A strukturalizmus-vita. Dokumentumgyűjtemény.* 1. rész. Összeállította Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 25–35. (Opus; 1.)
Az irodalmi mű struktúra vagy modell? In *A strukturalizmus-vita. Dokumentumgyűjtemény.* 1. rész. Összeállította Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 89–114. (Opus; 1.)
Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban. In *A strukturalizmus-vita. Dokumentum-*

gyűjtemény. 1. rész. Összeállította Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 36–69. (Opus; 1.)
Mozi rövidfilmek, 1976. In Breuer János (szerk.): *Az animációs rövidfilm helyzete. Tanulmány az 1976. évi mozi rövidfilmekről.* Budapest, Pannónia Filmstúdió, 1977.
A rajzfilmbeli Donald kacsa és a szemiotika. Mindennapi jelrendszereink karbantartó rutinjáról. In *A társadalom jelei. Szemiotikai tanulmányok.* Szerk. a Népművelési Intézet Kutatási Osztálya. Budapest, NPI, 58–68.
A struktúra: Kísérlet a fogalom meghatározására. In *A strukturalizmus-vita. Dokumentumgyűjtemény.* 1. rész. Összeállította Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 70–88. (Opus; 1.)
Vitányi Iván – Kiss István – H. E.: Values and goals in Hungary. In Laszlo, Ervin, Bierman, Judah (eds.): *Goals in a global community. The original background papers for Goals for mankind. A report to the Club of Rome.* 2. köt. The international values and goals studies. New York – Toronto, Pergamon Press, 236–241.

1978

Az értékrendszer változásainak előrejelzése. In Gidai Erzsébet et al. (szerk.): *Komplex jövőképek, prognózisok és tervek, módszertani kérdések. A II. Magyar jövőkutatási konferencia előadásai.* Székesfehérvár, 1978. október 3–5. 1. köt. A Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság, MTA Jövőkutatási Bizottsága, MTA Tudományszervezési Csoportja rendezte konferencia. Budapest, SZVT, 210– 221.
Lét- és nemlét-elméleti gyakorlatok. *Új Írás,* 1978. 3. p. 97–102.
[Örkény István: *Egyperces novellák* és a *Rózsakiállítás* című könyvének ismertetése.]
Önismeret, csak felnőtteknek. *Új Írás,* 1978. 11. p. 80–85.
[Örkény István: *Élőszóval. Drámák* című könyvének ismertetése.]
A rajzfilmbeli Donald kacsa és a szemiotika. In *A társadalom jelei. Szemiotikai tanulmányok.* Szerk. a Népművelési Intézet Kutatási Osztálya. Budapest, NPI, 58–68.
Társadalmi értékek – társadalmi magatartás. In Szántó Miklós (szerk.): *Életmódkutatás a szocialista országokban.* Budapest, Kossuth, 158–191.
Változatok a korrupcióra. A „környezetszennyeződés" egyik legveszélyesebb formájáról. *Valóság,* 6. sz. 56–73.

1979

Életmód, életminőség. *Népszava,* máj. 13., 9.
Értékáramlások és értékszűrők a társadalmi rendszerben. In *A rendszerelmélet alkalmazásai. Rendszerelmélet konferencia '79 Sopron,* 1979. szeptember 2–5. Rendszerelmélet, mint gondolkodási stílus. A Neumann János Számítógéptudományi Társaság rendezte konferencia. Budapest, NJSZT, 40–46.
Felemás világ? Viselkedéskultúránk buktatóiról. *Valóság,* 6. sz. 29–44.
A mai magyar irodalom üzenete. (Részlet). *Napjaink,* 11. sz. 10–13.
Megismerés és értékelés. Az ember és a társadalom két jelzőrendszeréről. In Blickle Tibor et al.: *Fogalmi rendszerekről, szerkezetekről és szervezetekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 69–84. (Rendszerkutatási tanulmányok)
Mit tartunk majd jónak, igaznak és szépnek 2000-ben? (Változástendenciák a magyar társadalom értéktudatában). In *Szöveggyűjtemény a szociológia szakosító hallgatói részére.* Első évfolyam. 2. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 316–352.

A rajzfilmbeli Donald kacsa és a szemiotika. In *A társadalom jelei. Szemiotikai tanulmányok.* Szerk. a Népművelési Intézet Kutatási Osztálya. Utánny. Budapest, NPI, 58–68.
Társadalmi csapdák. *Jelenkor,* 1. sz. 43–55.

1980

Értelmezések szövevényében. A „munka" jelentésének és értékének megváltozása. *TETT,* 1–2. sz. 71–73.
Közösségek. Válság és hiány. *Valóság,* 9. sz. 12–26.
A magyar társadalom értékrendje. In Molnár Zoltán (szerk.): *Érték és kultúra. (Összeállítás a TIT Szegedi 9. Művelődéselméleti Nyári Egyetemén elhangzott előadásokból).* Szeged, TIT, 48–75.
On the structure and function of jokes and clinchers. In *Studies in Hungarian animation.* 2. köt. Özséb Horányi and György Matolcsy (eds.), J. E. Szöllősy (trans.) Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 117–147.
Semiotics and Donald Duck. Concerning the maintenance routines of human semiotic systems. *Language, Literature and Meaning,* 2, 299–317.
Structural variables in cross-cultural research on the quality of life. In Alexander Szalai – Frank M. Andrews (eds.): The quality of life. Comparative studies. London, ISA, 41–56. (Sage studies in international sociology)
Szentgyörgyök és sárkányok. Adalékok a mindennapi tudatban létrejövő agresszív mítoszok természetrajzához. In Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* 1. köt., Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 128–137. (Membrán könyvek; 5.)

1981

A bűntudatról, mint társadalmi jelenségről. *Alföld,* 7. sz. 17–33.
Közösségek. Válság és hiány. In *Ifjúsági horizont. Vitakör '81. 1. köt., A politikáról, a gazdaságról és a társadalomról. Cikkek, tanulmányok az egyetemi, főiskolai ifjúsági vitakörök résztvevőinek.* Összeáll. Vas László. Budapest, ILV, 109–132.
Mit tartunk majd jónak, igaznak és szépnek 2000-ben? In Pálos Éva (szerk.): *Szociológiai szöveggyűjtemény. Válogatás a szociológia alapjai témaköréből (társadalmi struktúra, érték) népművelő továbbképzéshez.* 2. köt. Budapest, Népművelési Intézet, 264–299.
A szemiotikai rendszerek ellenőrző rutinjai. In Gráfik Imre – Voigt Vilmos (szerk.): *Kultúra és szemiotika. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 333–335. (Muszeion könyvtár)
Semantic oscillation: a universal of artistic expression. In *The sign in music and literature.* Wendy Steiner (ed.). Austin, Univ. of Texas Press. 67–85. (The Dan Danciger publication series)

1982

Életminőségi modellek. In *Az életmódról. Válogatás a középfokú tanfolyamok „Közművelődési ismeretek" c. tárgyához.* Földiák András, H. Kovács Éva (vál.) Budapest, NPI, 117–122. (Közművelődési ismeretek)
Kényszerpályán? Tanulmányvázlat a magyar társadalom legújabbkori fejlődéséről. *Medvetánc,* 1982–1983. 4–1. sz. 3–16.
Mindennapi nyelvkritikánk. A poén. (Részlet). *TETT,* 3. sz. 45–49.

Az új közösségek késleltetett fejlődése. In Vaikó Éva (szerk.): *Közművelődési ismeretek. Szöveggyűjtemény az általános művelődési központok dolgozói részére.* 2. köt. Budapest, NI Háziny., 155–172.

1983

Jászföld. *Kortárs,* 3. sz. 420–422.

[Kunszabó Ferenc: Jászföld című könyvének ismertetése.]

A közösségképződés strukturális akadályai. Bihari Mihály et al.: *Vélemények, viták a demokráciáról. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak.* Budapest, ILV Propaganda- és Kvszerk., 148–163. (Korkép, körkép, kórkép)

Sötét tükör? Jegyzetek a mai magyar filmek társadalomképéről. *Filmvilág,* 4. sz. 6–9.

1984

Beszámoló „A mai magyar társadalom értékrendje" című kutatási témáról. In A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. OTTKT főirány. *Információs bulletin,* 8. sz. 90–117.

Felemás világ? Viselkedéskultúránk buktatóiról. In S. Nagy Katalin (szerk.): *A viselkedéskultúráról.* Budapest, Kossuth, 82–110. (Vélemények, viták)

A gazdasági-társadalmi változást gátló tényezők a mai magyar társadalomban. In *Gazdaság, társadalom, értékrend. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülése.* Előadó Pach Zsigmond Pál et al. Budapest, MTA, 121–122.

„Második társadalom"? Kísérlet egy fogalom meghatározására és egy valóságtartomány leírására. *Valóság,* 11. sz. 25–44.

Sociaj insidoj. In Sándor Révész (redakt.): *Dilemoj de la nuntempo, vide el Hungario. Socio, ekonomio, komunikado.* Budapest, Hungara Esperanto-Asocio, 9–38.

1985

Közösségek. Válság és hiány. In Csirikné Czachesz Erzsébet (szerk.): *Pedagógiai szociológia. Olvasókönyv.* Szeged, JATE soksz., 185–210.

Nemzetvallás. Immanens és transzcedens vallások. In Sinkó Katalin et al.: *Monumentumok az első háborúból. A Műcsarnok és a Népművelési Intézet közös kiállítása.* Budapest, Fényes Adolf Terem, 1985. A kiállítást rend. Feuer Gábor és Kovács Ákos. A kötetet összeáll. és szerk. Kovács Ákos. Budapest, NI – Műcsarnok, 36–48.

Parabola vagy haláltánc? Bereményi Géza: A tanítványok. *Filmkultúra,* 21. évf. 11. sz. 3–9.

1986

A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja. *Társadalomtudományi Közlemények,* 16. évf. 2. sz. 185–191.

Pongyola társadalom? *Valóság,* 29. évf. 2. sz. 37–47.

Reformokra van szükség? Hát persze. *Társadalomkutatás,* 2. évf. 3–4. sz. 159–164.

1987

A falvédő-kultúra társadalmi funkciójáról. In Kovács Ákos (szerk.): *Feliratos falvédők.* Budapest, Corvina, 64–71. (Irisz)

A „fekete doboz". Paradigmák kölcsönhatása és konfliktusa a mai társadalomban. *Valóság,* 30. évf. 4. sz. 19–37.

Megismerés és értékelés. Az ember és a társadalom két jelzőrendszeréről. Részlet. In *Politikai vezetés – pártmunka. Tanulmánykötet.* Budapest, Kossuth, 122–135.

A társadalmi értékek válságáról. In Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Értékek és változások.* 1. köt. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 55–67. (Műhely/ Tömegkommunikációs Kutatóközpont; 4.)

1988

Europe – lost, – and gradually regained? The case of Eastern Europe with special reference to Hungary. *Südosteuropa,* 37. évf. 10. sz. 574–599.

Az iparpolitika társadalmi mozgástere. *Ergonómia,* 21. évf. különszám, 21–23.

Pongyola társadalom? In Köles Sándor – Varga Csaba (szerk.): *A helyi cselekvés.* Budapest, Magvető, 77–96. (JAK füzetek)

The 2nd society. Is there an alternative social model emerging in contemporary Hungary? *Social Research,* Vol. 55, Spring–Summer, 13–42.

The „second society": Is there a second social paradigm working in contemporary Hungary. In Gergely Attila (szerk.): *Almanach.* Budapest, MTA, 53–69.

V krivom zerkale? O vozdejsztvii vengerszkih i amerikanszkih teleprogramm. *Inosztr. Lit.,* 6, 214–219.

1989

Annus mirabilis? Annus miserabilis. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve, 1988.* Budapest, R-Forma Kiadó – Reform, 73–80.

Between two worlds. In Peter Somlai (ed.): *Changing values in Hungarian society.* Budapest, Inst. for Social Sciences, Centr. Comm. of the HSWP, 39–58.

Demobilization, self-mobilization and quasi-mobilization in Hungary, 1948–1987. *East European Politics and Societies,* Vol. 3. Winter, 105–151.

Fejlődik–e az irodalom? In Szili József (szerk.): *Az irodalomtörténet elmélete. Tanulmányok.* 1. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 225–288. (Opus)

A „Nagy Koalíció" avagy a hatalom konvertálása. *Valóság,* 32. évf. 2. sz. 15–31.

1990

Az ártatlanság elvesztése. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve,* Budapest, Aula Kiadó – OMIKK, 1990. 40–46.

Da zdravsztvuet burzsuaznoe obscsesztvo?! *Vengerszkij Meridian,* 4. 52–76.

In search of a paradigm. *Daedalus,* Vol. 119. Winter, 183–214.

Még nem a Kánaán. *Világ,* 2. évf. 18. sz. 36–38.

Füstös László – H. E. – Manchin Róbert – Szakolczai Árpád: Modernization of value systems. Indicators of change in cross-cultural comparisons. In Kovács Ilona (ed.): *Search for American values. Contribution of Hungarian Americans to American values.* American–Hungarian bi-national symposium. December 12–14, 1983, Budapest. Budapest, OSZK, 13–28.

Polgárországosodás. Kinek a parlamentje? *HVG,* 12. évf. 19. sz. 88–89.

Tegyünk–e igazságot? Büntetlen bűnökkel nem lehet hozzáfogni az ország felépítéséhez. *Magyar Nemzet,* 53. évf. 57. sz. 4.

Zwischen zwei Welten. Wertewandel in Ungarn. Übers. Strasmann, Ilse (Übers.) *Transit,* 1. 167–184.

1991

A Jancsó-filmek motívumrendszere. In Zalán Vince (szerk.): *Filmkultúra, 1965–1973. Válogatás.* Budapest, Századvég, 138–148.

Nemzetvallás. In Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból.* Budapest, Corvina Kiadó, 64–90.

Reforms and the conversion of power. In Peter R. Weilemann – Georg Brunner – Rudolf L. Tőkés (eds.): *Upheaval against the plan. Eastern Europe on the eve of the storm.* Oxford – New York, Berg, 27–39.

The „Second society". Is there an alternative social model emerging in contemporary Hungary? In Ferenc Fehér, Andrew Arato (eds.): *Crisis and reform in Eastern Europe.* New Brunswick – London, Transaction, 303–334.

1992

Grants and advice – thank you – but send us also a Durkheim or a Habermas. *East European Politics and Societies,* Vol. 6. Fall, 359–363.

Az írástudók árulása? *Juss,* 5. évf. 3. sz. 12–19.

1993

Átváltozáskori arcképcsarnok. *Magyar Hírlap,* 26. évf. 235. sz. 2.

Die „grosse Koalition" oder die Konvertierung der Macht. In Sándor Kurtán (Hg.): *Vor der Wende. Politisches System, Gesellschaft und Reformen im Ungarn der achtziger Jahre.* Wien–Köln–Graz, Böhlau, 207–235. (Studien zu Politik und Verwaltung)

Lézengő ritter? Vázlat Lengyel Lászlóról. *Magyar Hírlap,* 26. évf. 236. sz. 8.

Médiaháború. *2000,* 5. évf. 11. sz. 9–16.

Médiumháború 1–2. *Magyar Hírlap,* 26. évf. 247. sz. 9.; 249. sz. 7.

Der ungarische Medienkrieg. Marenzeller, Andrea (Übers.) *Transit,* 6, 156–173.

Változások a magyar társadalom értéktudatában. In Kozma Tamás, Orbán Éva (szerk.): *Társadalom és nevelés. Szöveggyűjtemény a nevelésszociológia tanulmányozásához.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 65–73.

Die zweite Gesellschaft. In Sándor Kurtán (Hg.): Vor der Wende. Politisches System, Gesellschaft und Reformen im Ungarn der achtziger Jahre. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 83–104. (Studien zu Politik und Verwaltung)

1994

Agresszív stratégiák. In Szekszárdi Júlia (szerk.): *Konfliktuspedagógiai szöveggyűjtemény.* Veszprém, Veszprémi Egyetem Nyomdája, 113–114.

European paradigms. East and West, 1945–1994. *Daedalus,* Summer. Vol. 123.. 115–126.

Holding the pass. My days as a media chairman. *Hungarian Quarterly,.* Vol. 35. Fall, 84–99.

The Hungarian media war of independence. A Stevenson lecture, 1992. *Media Culture & Society,* Vol. 16. Issue 2. 293–312.

Imponderábiliák. A társadalmi tudat alakulása és a kormány. In Gombár Csaba et al. (szerk.): *Kormány a mérlegen, 1990–1994.* Budapest, Korridor, 31–53. (Korridor kötetek)

Imponderables. Pravitels'tvo i formirovanie obscsesztvennogo szoznania. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi (szerk.): *Balans. Pravitels'tvo Vengerszkoj Reszpubliki, 1990–1994.* Budapest, Korridor Politikai Kutatások Központ, 37–63.

Ki kell végre találnunk ezt az országot. *Magyar Hírlap,* 27. évf. 112. sz. 8.

A konzervativizmus esélyei. *Népszabadság,* 52. évf. 236. sz. 17., 21.

Lézengő ritter? *2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap,* 185–197.

Média-ko-média, avagy elnök a Pagodában. – H. E. hozzászólása a Parlament Kulturális Bizottságának 1994. július 18-i ülésén. *Népszabadság,* 52. évf. 170. sz. 14.

Our recent pasts. Recent developments in East–Central–Europe ... *East European Politics and Societies,* Vol. 8 Fall, 531–542.

Az ördög nem alszik. *Népszabadság,* 52. évf. 147. sz. 31.

Válságban az európai civilizáció? *Mozgó Világ,* 20. évf. 9. sz. 49–59.

1995

Kötéltánc. Az európai civilizáció: problémák és kilátások. Ford. Simon Ágnes *Magyar Lettre Internationale,* 19. sz. 11–16.

One can never be too careful. Unforeseen perverted effects in politics. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi (eds.): *Question marks. The Hungarian government, 1994–1995.* Budapest, Korridor, 51–73.

Az ördög nem alszik. Előre nem látott, torz hatások a politikában. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi (szerk.): *Kérdőjelek. A magyar kormány, 1994–1995.* Budapest, Korridor, 50–72.

Társadalmi csapdák. Diagnózisok. In Bernáth József (szerk.): *Művelődéselmélet. Szöveggyűjtemény.* Pécs, JPTE Tanárképző Intézet, 144–167.

Vitányi Iván. Egy univerzális értelmiségi. Vitányi Ivánnak születésnapjára.In B. Vörös Gizella (szerk.): *Egy univerzális értelmiségi. Vitányi Ivánnak születésnapjára.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 66–67.

1996

Egy ország arca. *Népszabadság,* 54. évf. 157. sz. 17., 19.

The media and the political arena. In Sajó András, Monroe E. Price (eds.): *Rights of access to the media.* Hague – London – Boston, Kluwer Law International, 243–257.

Örömükben nevetnek az ördögök. *Népszabadság,* 54. évf. 233. sz. 17.

1997

Állam és közérdek. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László (szerk.): *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a 20. század végén.* Budapest, Helikon–Korridor, 62–83.

Balancing the accounts. Credit and debit in international relationships. In *Redefining international relations. Scenarios for the 21st century.* Szombathely, ISES, 3–22. (Discussion papers series; 2. Studies in European transition)

Az erkölcs szűkülő körei. *Kultúra és Közösség,* 1. évf. 1. sz. 133–137.

Az európai civilizáció. Problémák és kilátások. In Varga Csaba és Tibori Tímea (szerk.): *A mai világ és a jövő forgatókönyvei.* Budapest, HÉA Stratégiakut. Intézet – MTA Törttudományi Intézet – Magyar Kapu Alapítvány, 163–173. (Nemzeti stratégia 2020-ig könyvek; 1.)

A félelem és a társadalomtudományok. Ford. Kristóf Ágnes. *Mozgó Világ,* 23. évf. 7. sz. 63–80.

Lassúcska ország. *Népszabadság,* 55. évf. 9. sz. 17., 19.

H. E. – Lengyel László: Levélváltás. *Mozgó Világ,* 23. évf. 5. sz. 89–91.

1998

A civilizációs fejlődés mérőpontjai. In *Magyarország – hogyan tovább? Vitasorozat.* Budapest, 1998. február 17–április 21. Gazdálkodási Tudományos Társaság rendezvénye. Budapest, GTT, 109–111.

Fortélyos félelem. *Magyar Nemzet,* 61. évf. 119. sz. 11.

A közép-európai gondolkodás múltja, jelene és perspektívái. Ford. Rácz Judit. *Európai Szemmel,* 1–2. sz. 28–37.

Mérföldkövek. *Népszabadság,* 56. évf. 297. sz. 23., 27.

A néző nem csupán fogyasztó. Lesz-e európai szintű és szellemű közszolgálati televíziózás az ezredfordulón? *Magyar Nemzet,* 61. évf. 167. sz. 8.

Proletár renaissance. In *Az új század küszöbén.* Összeáll. és sajtó alá rend. Kibédi Varga Áron, Kónya Melinda, Piri Zoltán. Pécs, Jelenkor, 21–43.

Proletár renaissance. Az európai civilizáció egy újabb korszaka? Miszlivetz Ferenc (szerk.): Közép-európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák. Budapest, MTA Szociológiai Intézet; Szombathely, Savaria Univ. Press, 255–282.

Proletár reneszánsz I–II. Az európai civilizáció egy újabb korszaka? *Korunk,* 3. évf. 4. sz. 54–60., 5. sz. 41–50.

Társadalmi csapdák – Diagnózisok. Közösségek válsága és hiánya. Tibori Tímea – T. Kiss Tamás (szerk.): *Közösség – közösségi kommunikáció. Szöveg-szemelvénygyűjtemény.* 1. köt. Budapest, OKKER Oktatási Iroda, 118–130.

A választások tétje. Rendszerváltás, és ami utána következik. *Népszabadság,* 56. évf. 113. sz. 15.

A világ. És velem mi lesz Uram? *Kultúra és Közösség,* III. folyam. 2. sz. 5–8.

1999

A bombázás. Logikák és érvek, értékek és érdekek. *Kritika,* 7. sz. 7–10.

Varga Károly – Buda Béla – H. E.: Gondolatok a vallásosság magyarországi helyzetéről, avagy kommunikatív cselekvés stratégikus közegben. *Jel-kép,* 4. sz. 3–21.

Introduction. In Miszlivetz Ferenc: *Illusions and realities. The metamorphosis of civil society in a new European space.* Ed. by Jody Jensen, Zoltán Pogátsa. Szombathely, Savaria University Press, 1999, XIII–XVIII.

Iskola és minőség. *Új Katedra,* szeptember, 2–4.

A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja. In Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete. III. 1945–1989.* Válogatott tanulmányok. 2. köt. Budapest, Új Mandátum, 325–331.

Merre tovább, Magyarország? – Vitaindító írása a jövő forgatókönyveiről és szereplehetőségeiről. *Magyar Nemzet,* 62. évf. 112. sz. 8., 16.

The rope dancers – European civilization: its problems and prospects. In Elemér Hankiss (ed.): *Europe after 1989. A culture in crisis?* Washington, Georgetown University, 97–119.

2000

Élet és halál a bulvársajtóban. In Gombár Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *A kérdéses civilizáció.* Budapest, Helikon – Korridor, 151–212. (Korridor kötetek)

Kiveszőfélben lévő emberfajta. Vitányi Iván születésnapjára. *Népszabadság,* 58. évf. 153. sz. 9.

Nem vagyok független. *168 óra,* 12. évf. 2. sz. 14–15.

A reklám vigasza. In Hamp Gábor – Szöllősy Ágnes (szerk.): Egyház és kommunikáció. Budapest, Balassi Kiadó; Magyar Pax Romana Fórum, 73–77.

Trabant a kertben. A magyar társadalom habitusának alakulásáról. *Népszabadság,* 58. évf. 170. sz. 25., 27.

A világ egy globalizálódó, individualizálódó, virtualizálódó világban. In Wintermantel István (szerk.): *A minőség teremtése. Tanulmányok az oktatási minőségfejlesztésről.* Budapest, Magyar Gallup Intézet, 25–40. (Gallup könyvek)

2001

Az európai integráció társadalmi és kulturális vonatkozásai. In Horváth Emőke et al. (szerk.): *Európát kutatva. Az Európa-tanulmányok Központjainak kutatási eredményei. Kutatási konferencia, 2000. november.* Budapest, Tempus Közalapítvány Európa-tanulmányok Központjainak Titkársága, 95–96.

Fából vaskarikák. Szempontok közgondolkodásunk történetéhez, 1975–2000. In Gombár Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Magyarországi Egyesült Államok. Levelek a távolból.* Budapest, Helikon – Korridor, 47–90.

Human resources. In *Human resources in Western Transdanubia. Interreg IIC „Preparity". Structural policy and regional planning along the external EU frontier to Central Europe.* Szombathely, Institute for Social and European Studies, 45–59.

A korrupció játékai Közép-Kelet-Európában 1945–1999. In Csefkó Ferenc – Horváth Csaba (szerk.): *Korrupció Magyarországon.* Pécs, Baranyai Értelmiségi Egyesület – Pécsi Tudományegyetem ÁJK, 13–32.

Mozgólépcső, avagy az állatorvosi demokrata. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2000-ről.* Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 17–32.

Szempontok a globalizáció vizsgálatához. In Simon János (szerk.): *Ezredvégi értelmezések. Demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról.* 1. köt. Budapest, Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 97–102. (Villányi úti könyvek. Politikatudományi sorozat)

2002

2001. szeptember 11. – fordulópont? *Magyar Tudomány,* 47. évf. 6. sz. 775–784.

Brilliant Ideas or Brilliant Errors? In *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on economics, political science and sociology (1989–2001).* Max Kaase, Vera Sparschuh, and Agnieszka Wenninger (eds.). Berlin, Social Science Information Centre; Budapest, Collegium Budapest, 17–25.

Az erőszak fortélyai. *Psychiatria Hungarica,* 17. évf. 4. sz. 340–348.

Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás alapfeltételei. In Kiss Ilona (szerk.): *Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás.* Budapest, Friedrich Naumann Alapítvány, 58–63.

Games of corruption. East Central Europe, 1945–1999. In Stephen Kotkin – Sajó András (eds.): *Political corruption in transition. A skeptic's handbook.* Budapest, New York, CEU Press, 243–259.

Közösségek. Válság és hiány. In *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek Klubjában, 1980. április 10–12. Dokumentumválogatás.* Budapest, Balassi Kiadó, 109–135.

Legenda profana, avagy a világ újravarázsolása. *Jelbeszéd az Életünk,* 2. sz. 96–123.

Mi fán teremne, ha teremne? Egy lehetséges közszolgálati televízióról. *Népszabadság*, 60. évf. 203. sz. 20–21.
Néhány megjegyzés a tárgyak „egzisztenciális" funkciójáról. In Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor (szerk.): *Tárgyak és társadalom I. Tárgykultúra és tárgykultusz*. Budapest, Magyar Iparművészeti Egyetem, 47–56.

2003

The changing framework. *East European Politics and Societies*, Vol. 17. Winter. 99–107.
Európa lehetséges és lehetetlen jövői. In Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 2002-ről. 2. köt. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány, 859–869.
L'Europe. Une idée politique? *Raisons politiques*, No. 10, mai–juillet.
Europe's place in a changing world. In Nadège Ragaru – Didier Billion (eds.): *The new faces of an enlarged Europe*. Paris, Institut des relations internationales et stratégiques – Presses Universitaires de France, 55–58.

2004

A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja. In Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest, Argumentum Kiadó, 751–757.
Paideia in the Age of Uncertainty. In Alan M. Olson – David M Steiner – Irina S. Tuuli (eds.): *Educating for Democracy. Paideia in an Age of Uncertainty*. Lanham (Md), Rowman & Littlefield, 149–162.

2005

The Democratic puzzle. Has Hungary solved It? *European Journal of Social Theory*, Nov. Vol. 8. Issue 4. 487–502.

2006

Közös dolgaink – Kérdések győztesekhez és vesztesekhez. *Figyelő*, 50. évf. 17. sz. 16–17.
Nem szeretem Magyarországot – 2005 szubjektív mérlege. In Sándor Péter, Vass László, Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2005-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Közhasznú Alapítvány, 276–283.
Symbols of destruction. *Central European Political Science Review*, Vol. 6. Issue 23–24. 92–98.

2007

Bill Clinton és az Anjou királyok. *Figyelő*, 2007. 51. évf. 41. sz. 38–39.
Előszó. In Pogátsa Zoltán: *Éltanuló válságban. Állam és piac a rendszerváltás után*. Budapest, Sanoma Budapest, 7–9.
Szilveszteri kérdések és válaszok: magunk közt szólva. *HVG*, 29. évf. 51–52. sz. 6–13.
Transition and liminality: interpretations of the transformation processes in Eastern Europe. In József Bayer – Jody Jensen (eds.): *From transition to globalization: New challenges for politics, the media and society*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
Átmenet – megújulás – regresszió? A kelet-közép-európai átalakulás néhány lehetséges értelmezése. In Schlett István et al.: *Merre tovább, Magyarország? Reformkérdések – kérdéses reformok*. Budapest, Palatinus, 66–111.
Doom and gloom. Eurozine, The Hungarian Quarterly, Jul.

2009

Miért? In Hankiss Elemér és Heltai Péter (szerk.): *Münchhausen báró kerestetik. Mit kezdjünk a nagy magyar válsággal?* Budapest, Médiavilág Kiadó, 128–132.

2010

Társadalmi reformok. In Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Eredeti válság-felhalmozás*. Szombathely–Budapest, Savaria University Press – MTA Politikatudományok Intézete, 263–278.
39 millió válasz. In Hankiss Elemér és Heltai Péter (szerk.): *Te rongyos élet... Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*. Budapest, Médiavilág Kiadó, 90-93.

2011

Egy igazi társadalmi szerződés. In Balogh F. András, Berszán István és Gábor Csilla (szerk.): *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*. Budapest, Argumentum, 430–438.
Participation and Governance: Two Contradictory Principles? *Society and Economy*, 33, 2.
A bizonytalanság kora? In Miszlivetz, Ferenc (ed.): *A bizonyosság vége avagy quo vadis demokrácia*. Szombathely: Savaria University Press, 11–16.
9/11: The Lightning Strikes of History. In Social Science Research Council: *10 Years After September 11*. http://essays.ssrc.org/10yearsafter911/911-the-lightning-strikes-of- history/
A bizonytalanság kora? *HVG*, 2011. 46. 24–25.
Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér: Ördögháromszög – Ördögszekér. Magyarország kulturális térképe. In *Jelentés a magyar kultúra állapotáról 2011/1*. MTA SZKI – PTI, Társadalomtudományi Elemzések Akadémiai Műhelye.
Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér: Az élet célja. In Füstös László – Róbert Péter – Tárnok Orsolya (szerk.): *Társadalmi Terek. Életcélok, Értékek, Társadalmi indikátorok, Társadalmi diszkrimináció*. MTA SZKI – PTI. (Európai Társadalmi Regiszter 10. kötet. 2011/1.)
Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér: *Mi az Ön életének a célja, értelme?* MTA SZKI, PTI. (Társadalmi Füzetek 2011/1.)

2012

Adaptability in an Age of Uncertainty. In Gorzelak, Grzegorz – Goh, Chor-Ching – Fazekas Károly (eds.): *Adaptability and Change – The Regional Dimensions in Central and Eastern Europe*. World Bank.

SZERKESZTÉSÉBEN, GONDOZÁSÁBAN MEGJELENT KÖTETEK

H. E. (szerk.): *Formateremtő elvek a költői alkotásban. Babits: Ősz és tavasz között, Kassák: A ló meghal a madarak kirepülnek*. Vitaülés 1968. november 14–15., előadások és hozzászólások. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 652 p. (MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottságának kiadványai)
A régi Anglia hétköznapjai. Válogatás a „The Spectator" c. egykorú folyóirat anyagából. Vál., bev. és jegyz. Hankiss Elemér, ford. Mezei Iván. Budapest, 1968, Gondolat, 199 p. (Európai antológia. Angol reneszánsz és polgári forradalom)

H. E. (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei. A Szegedi Novellaelemző Konferencia anyaga, 1970. ápr. 9–11.* Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 333 p.
Strukturalizmus. 1–2. köt. Vál., bev., összekötő szöveg Hankiss Elemér. Budapest, 1971, Európa, 295, 270 p.
Gombár, Csaba – Elemér Hankiss – László Lengyel – Györgyi Várnai (eds.): *Balance. The Hungarian government, 1990–1994.* Budapest, 1994, Korridor Politikai Kutatások Központja, 397 p. (Korridor-kötetek)
Gombár, Csaba – Elemér Hankiss – László Lengyel – Györgyi Várnai (eds.): *Balans. Pravitelstvo Vengerskoi Respubliki 1990–1994.* Budapest, 1994, Korridor Politikai Kutatások Központja, 475 p. (Korridor-kötetek)
Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi (szerk.): *Kormány a mérlegen, 1990–1994.* Budapest, 1994, Korridor Politikai Kutatások Központja, 385 p. (Korridor-kötetek)
Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi (szerk.): *Kérdőjelek. A magyar kormány, 1994–1995.* Budapest, 1995, Korridor, 386 p. (Korridor-kötetek)
Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi (eds.): *Question marks. The Hungarian government, 1994–1995.* Budapest, 1995, Korridor, 373 p. (Korridor Books)
Gombar, Chaba – Elemer Khankish – Laslo Lendel – Derdi Varnai (eds.): *Voprosy, voprosy. Pravitelstvo Vengerskoi Respubliki, 1994–1995.* Redaktor perevoda M. Aleksa. Budapest, 1995, Korridor Politikai Kutatások Központja, 449 p. (Korridor-kötetek)
Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi (eds.): *A szuverenitás káprázata.* Budapest, 1996, Korridor Politikai Kutatások Központja, 261 p. (Korridor-kötetek)
Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László (szerk): *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a 20. század végén.* Budapest, 1997, Helikon – Korridor, 380 p. (Korridor kötetek)
Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Volosin Hédi (szerk.): *Írások a korrupcióról.* Budapest, 1998, Korridor Politikai Kutatások Központja, 328 p. (Korridor-kötetek)
Gombár, Csaba – Elemér Hankiss – László Lengyel – Györgyi Várnai (eds.): *The appeal of sovereignty. Hungary, Austria and Russia.* Boulder, Social Science Monographs – Highland Lakes, 1998, Atlantic Research and Publications Inc., VII, 339 p.
H. E. (szerk.): *Europe after 1989. A culture in crisis?* Washington, 1999, Georgetown University, 131 p.
H. E. – Heltai Péter (szerk.): *Magyarország: Le is út, fel is út. Mi lenne, ha máról holnapra eltűnne?* Budapest, 2008, Médiavilág.
H. E. – Heltai Péter (szerk.): *Münchhausen báró kerestetik. Mit kezdjünk a nagy magyar válsággal?* Budapest, 2009, Médiavilág Kiadó, 415 p.
H. E. – Heltai Péter (szerk.): *Te rongyos élet... Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon.* Budapest, 2010, Médiavilág, 320 p.

INTERJÚK, BESZÉLGETÉSEK (VÁLOGATÁS)

Pesti János: Társadalmi problémák és a mai iskola. Beszélgetés Hankiss Elemér szociológussal. *Köznevelés,* 1983. 25. sz. 3–4.
Erős Zoltán: Közösség és erkölcs. Beszélgetés Hankiss Elemérrel, az MTA Értékszociológiai Műhelyének vezetőjével. *Szakszervezeti Szemle,* 1985. 2. sz. 29–32.
Mink, Georges: Un sociologue hongrois parle. Interview de Elemér Hankiss par Georges Mink. *L'Autre Europe,* 1987. 13. sz. 29–36.
Mélykúti Attila: „Átváltható hatalom?" Hankiss Elemér a „szelíd átmenetről", a robbanásról és az új koalícióról. *Magyar Nemzet,* 51. évf. 1988. 298. sz. 4.
Tófalvi Zoltán: Mi történik velünk, bennünk, körülöttünk? Válaszol Hankiss Elemér. *A Hét,* 21. évf. 1990. 40. 3. sz. 8.
Amikor eldől munkáink jövője, 1–4. Riporter: Bakonyi Péter. *Magyar Sajtó,* 1992. 33. évf. 22. sz. 8–10.; 23. sz. 8–9.; 24. sz. 13.; 25. sz. 3–5.
Beszéljünk másról! Riporter: Kéri Tamás. *Népszava,* 120. évf. 1992. 295. sz. 7.
Ki üljön a vádlottak padján? A Nap interjúja Hankiss Elemérrel, a Magyar Televízió elnökével. Riporter. Bánki András. *Magyar Hírlap,* 1992. 25. évf. 88. sz. 9.
Politika és morál. Riporter: Vitézy Zsófia. *Magyar Hírlap,* 25. évf. 1992. 233. sz. [mell]. I.
Rádióról, televízióról szó ne essék! Beszélgetés Gombár Csaba és Hankiss Elemér társadalomtudósokkal. Riporter: Kárpáti Miklós, Murányi Gábor. *Köztársaság,* 1. évf. 1992. 32. sz. 87–97.
Rádai Eszter: Ott kell hagyni a bunkókat a dzsungelben. Politikai színjáték. *168 óra,* 4. évf. 1992. 25. sz. 7–9.
Siker, két és fél évig. Riporter: Orosz József. *Népszava,* 121. évf. 1993. 168. sz. 8.
A SZABADSÁG változatai. Hankiss Elemér [et al.] válaszai a Népszava Szerkesztőségének körkérdésére. *Népszava,* 121. évf. 1993. 193. sz. 6.
„Uraim, ezért önök még felelni fognak!" Beszélgetés ... a Magyar Televízió elnökével. Riporter: Mihancsik Zsófia. *Kritika,* 1993. 9. sz. 13–18.
Az elit nem tűnik el, csak átalakul. H. E. az összeférhetetlenségről, a mindenkit büntető Békesi-programról és a hatalom koncentrációjáról. Riporter: Sipos Balázs. *Magyar Nemzet,* 57. évf. 1994. 242. sz. 13.
Ezredvégi beszélgetés Hankiss Elemér szociológussal. Riporter: Monory M. András, Tillmann J[ózsef A.]. *2000,* 6. évf. 1994. 2. sz. 3–6.
A konzervativizmusról és az értelmiség helyzetéről. Riporter: Thurzó Tibor, Bányai Gábor, Szántó András. *Respublika,* 1. évf. 1994. 25. sz. 49–53.
„A kormány újra fellobbanthatja a lángokat." Válaszol Hankiss Elemér szociológus, volt tévéelnök. Riporter: Mézes Flórián. *HVG,* 16. évf. 1994. 30. sz. 41–42.
„Talán a higgadtság lesz a divat." Hankiss Elemér reméli, hogy alábbhagy a gyűlölködés. Riporter: Javorniczky István. *Magyar Nemzet,* 57. évf. 1994. 153. sz. 11.
Az ezredvég félelme. Riporter: V. Bálint Éva. *Magyar Hírlap,* 28. évf. 1995. 24. sz. [mell]. 1.
Harsogó jelszavak, hiányzó ideológiák... Kerekasztal-beszélgetés a politikai ideológiák magyarországi helyzetéről. [Összeáll.] Vass László. *Társadalmi Szemle,* 50. évf. 1995. 2. sz. 3–15. A beszélgetés résztvevői Gazsó Ferenc, Gyurgyák János, Schlett István, Hankiss Elemér, Tőkéczki László.

Tell Vilmosok nélkül. Riporter: Vándor Ágnes. *Élet és Irodalom,* 39. évf. 1995. 48 sz. 4–5.
Potemkin-országot nem érdemes építeni. Riporter: Pogonyi Lajos. *Népszabadság,* 54. évf. 1996. 18. sz. 10.
Találjuk ki Magyarországot – interjú Hankiss Elemérrel. *Marketing & Management,* 30. évf. 1996. 3. sz. 62.
A megroppant civilizáció. Riporter: Javorniczky István. *Magyar Nemzet,* 1998. 61. évf. 301. sz. 18.
Merre megy Magyarország? Budapest, 1998, Telegráf Kiadó, 455 p. (168 óra kötetek)
Az emberi tükrök fényesítése. Riporter: Szále László. *Magyar Hírlap,* 33. évf. 2000. 300. sz. 11.
H. E. – Romsics Ignác: Fontolva haladók, múltba tekintők, reformerek. Riporter: Farkas Zoltán. *Mozgó Világ,* 26. évf. 2000. 1. sz. 3–16.
Javorniczky István: *Személyes ezredforduló. 16 beszélgetés a 20. századról.* Közreműködő Balassa Péter, Benda Gyula, Buda Béla, Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Jankovics Marcell, Karátson Gábor, Kemény Gábor, Komoróczy Géza, Lázár Ervin, Sárkány Mihály, Sárközy Tamás, Schlett István, Szabad György, Szelényi Iván, Vajda Mihály. Budapest, 2000, Századvég, 214 p.
„Nincs még mivel fényeskednünk a világban." Négyszemközt Hankiss Elemér szociológussal. Riporter: Ferenczi Krisztina. *Magyar Hírlap,* 34. évf. 2001. 298. sz. 9.
Mátraházi Zsuzsa: Hankiss Elemér. *Médiamix,* 2. évf. 2002. 5. sz. 48–50.
Még nem vagyunk a térképen. Riporter: Zsidai Péter. *Magyar Hírlap,* 35. évf. 2002. 233. sz. 21., 26.
Kornya István: A jövő nem sült galamb. Beszélgetés Hankiss Elemérrel az európai uniós Magyarországról. *Új Holnap,* 4. évf. 2004. 4.
„A tét óriási, a kampány siralmas volt". Riporter Vajna Tamás. *HVG,* 26. évf. 2004. 25. (1308.) sz. 47–48.
Simon Ernő: Politikai túlhabzás – Beszélgetés Hankiss Elemérrel. *Figyelő,* 50. évf. 2006. 51–52. sz. 20–23.
Szétszakított ország – interjú Hankiss Elemérrel. 2009. május 7. Jásdi Beáta. Nana.hu.
Az állampolgári részvétel fontosságáról – Beszélgetés Hankiss Elemérrel. 5 perc – 2009. szept. 19. youtube.com.
NKT interjú – Az NKT informatikai szakosztályának elnöke beszélget Hankiss Elemérrel. 7 perc – 2009. nov. 11. youtube.com.
„A demokrácia mi vagyunk" – Interjú Hankiss Elemérrel – 2009. dec. 7. civilportal.eu.
Jégtörőkre várva – Interjú Hankiss Elemérrel 2010. márc. 18. hír24.hu.
„Ne félj" – Hankiss Elemér és Szabó Lajos az élet értelméről. 2010. dec. 10. Mindennapi.hu.
„Elindult az Új Reformkor" – interjú Hankiss Elemérrel 2011. 02. 24. InfoRádió – 168 Óra online.

TV-SOROZATOK – FILMEK (VÁLOGATÁS)

1983

A magyar társadalom értéktudatának alakulása 1930–1980 között. Előadó Hankiss Elemér szociológus. MTV, VHS.
A társadalmi tudat problémája a mai Magyarországon. Előadó Hankiss Elemér szociológus. MTV, VHS.

1986

Válogatás a Stúdió '86, Stúdió '87 adásaiból. MTV, 1986, 1987. VHS.

1987

A reform: társadalmi önszerveződés, autonómia, alternatív mozgalmak Magyarországon. Készítette: Angyalosi Gyula, Bakonyi Ádám, Butala István és mások. – KISZ Video Stúdió, VHS. A beszélgetés résztvevői Ágh Attila, Papp Zsolt, Szabó Máté, Hankiss Elemér.
A reform: a politikai pluralizmus a szocializmusban. Készítette: Angyalosi Gyula, Bakonyi Ádám, Butala István és mások. – KISZ Video Stúdió, 1987. VHS A beszélgetés résztvevői: Bihari Mihály, Pozsgai Imre, Lengyel László, Gombár Csaba, Hankiss Elemér.

2001

Az emberi kaland Michael Yorkkal. Színes magyarul beszélő magyar ismeretterjesztő tv-filmsorozat. 50 perc. Rendezte Doszpod Béla; írta Hankiss Elemér és Doszpod Béla.
Tízparancsolat ma. Színes magyar ismeretterjesztő tv-filmsorozat. Magyar Televízió, adásonként 45 perc. Rendezte Balogh Zsolt. Szerkesztő Szendi Edit, műsorvezető Hankiss Elemér.

2005

Idegen világban – portréfilm Hankiss Elemérről. Színes magyar portréfilm, 59 perc. Rendezte Csortos Szabó Sándor.

2006

Találjunk ki egy országot! (tv-műsor) 50 perc. Műsorvezető Hankiss Elemér.

2007

Lőrincz Gabriella: Világokon át: Barangolás a metafizika birodalmában. (DVD–felvétel) Közrem.: Hankiss Elemér, Müller Péter, Dúl Antal és mások. Mokép.

1. Az anyag: káprázat vagy valóság? Polaritás: a kétarcú valóság; Őselemek, őstörvények – a mindenség pillérei; Tér, idő, tudat – dimenziók hálója (I–IV. lejátszási idő: 200 perc).
2. Az élet lehelete – céllal, céltalanul? Az érző élet; A tudatos élet; Vágyaink világa – kísértések örvényében (V–VIII lejátszási idő: 200 perc).
3. Elménk birodalma – tudat, módosult tudat; Művészetek üzenete – ihlettől a manifesztációig; Sorsunk kódjai – szabadság vagy determináció? Az Ég akarata – asztrológia, Ji King, Tarot (IX–XII. lejátszási idő: 200 perc).

2009

Beszélgetések életről és halálról. Beszélgetőtársak: Puskás Ildikó, Blankenstein Miklós, Frölich Róbert, Szabó István, Jelenits István, Fórizs László, Molnár Béla, Molnár Tamás, Csányi Vilmos. Kilenc epizód. MTV-Tudósklub, 1999.
Az ember és az antilop. Beszélgetőtársak: Csányi Vilmos, Fehér Márta, Jelenits István, Pléh Csaba. Kilenc epizód. MTA-Tudósklub.

Névmutató

Összeállította: Luxné Prehoda Anna

ars sociologica

Harmincöt év tanulmányai elemzik ebben a kötetben a magyar társadalom magatartás-kultúrájának, értékrendszerének eltorzulását, közösségeinek szétzilálódását, a polgárosodás folyamatának meg-megszakadását, a megnyíló társadalmi csapdákat, a „szabadság sokkját", – és keresik a választ arra, hogy hogyan lehetne kikerülni ezekből a csapdákból. Hogyan lehetne újra „kitalálni Magyarországot"? Hogyan lehetne egy „Új Reformkor" kibontakozását elősegíteni? Hogyan lehetne s kellene végre, évszázados késéssel, megkötnie a magyar társadalomnak a maga „társadalmi szerződését"? Hogyan találhatná meg az ország a maga helyét s lehetőségeit a világban, a „bizonytalanság korában"?

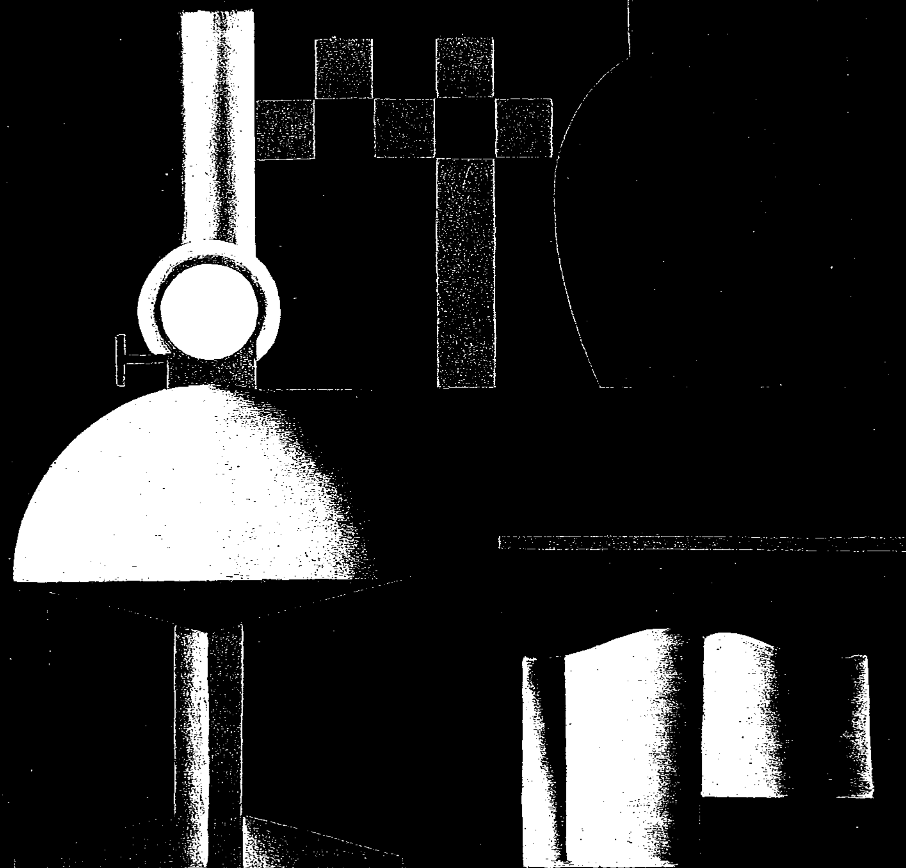
ISBN: 978-963-236-560-2

ars sociologica

HANKISS EGY ORSZÁG ARCAI

HANKISS ELEMÉR

EGY ORSZÁG ARCAI

L'Harmattan